

Райхан Имаханбетова

**ҒАСЫР САҢЛАҒЫ: АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ
ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҒҰМЫРБАЯНЫ**

(Мұрағат деректері негізінде)

Монография

*Жүрегіне аз-ұлты үшін білім нұрды жинаған
Кеудесіне сар даланың ұлылығын жинаған
Жинағанын жомарттықпен өз халқына сыйлаған
Сонда-дағы өз халқының маңдайына сыймаған
Қасиетті, о, өр-тұлға, жан Ахаң!
Қауыштың-ау, қауыштың-ау, халқыңменен,
Оған-дағы мың тәуба!!!*

4-ші қараша 1988 жыл.

АСТАНА - 2010
Педагогика ПРЕСС

УДК 821.512.122.0
ББК 83.3 (5 Қаз)
И 48

Қазақстан Республикасы Байланыс және ақпарат министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитеті «Әлеуметтік маңызды
әдебиет түрлерін шығару» бағдарламасы

Жауапты редакторы:

Кәкішев Т.К., Халықаралық жоғары мектептер ғылым академиясының академигі,
филология ғылымдарының докторы, профессор

Пікір жазғандар:

Ісімақова А.С., филология ғылымдарының докторы, профессор
Әбдиманұлы Ө., филология ғылымдарының докторы, профессор

Имаханбетова Р.С.

И 48 ҒАСЫР САҢЛАҒЫ: Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылық ғұмырбаяны
(мұрағат деректері негізінде). Монография. – Астана: Педагогика ПРЕСС, 2010.-
304 бет. Мұрағаттық суреттер, деректі құжаттардың ксеросканерлі көшірмелері.

ISBN 978-601-7208-25-7

Бұл кітап ұлттық рухымыздың ұлы тіні, қазақ ұлтының ар-ожданы Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылық өмір жолы, мемлекеттік және қоғамдық қызметтеріне арналған. Зерттеу Р.С.Имаханбетованың мұрағаттық сирек қорлар құжаттарына көп жылдар бойы жүргізген ізденістері негізінде жазылған. Ғылыми-зерттеу еңбек 3 тараудан тұрады. Автор ғалым туралы 1988-ші жылдан жазыла бастаған материалдар сериясын сараптай келе, онда қалыптаса бастаған кейбір «қағидаға айналған қателер мен жаңсақ пікірлерге» тарихи құжаттар арқылы дәйекті жауап береді, әрі мұрағат деректері бойынша ғылыми ой-тұжырымдар жасайды.

Ғылыми еңбек ЖОО-ның оқытушыларына, студенттер мен магистранттарға, докторанттарға, сондай-ақ қазақ елінің дербестігі үшін «жанын – арының садағасы» тұтқан толайым тағдырлы тұлғаның қилы тарихынан хабардар болғысы келетін қалың оқырманға арналған.

УДК 821.512.122.0
ББК 83.3 (5Қаз)

Имаханбетова Р.С., 2010
«Педагогика Пресс баспа үйі», 2010

ISBN 978-601-7208-25-7

СӨЗ БАСЫ

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ. Бұл есімді білмейтіндер некен-саяқ болар. Өйткені, бұл кезде мемлекеттік мәртебеге ие болған Қазақ тілі туралы сөйлесек, Ахметтің ардақты есімі қатар айтылады. Оны айтпасқа құқымыз жоқ. Себебі, қазақ ұлтының ана тіліне ғылыми жүйеде түрен салып, негізін қалаған, айдай әлемге танытқан да АХМЕТ! Жиырмамыншы ғасыр басында ел мүддесі үшін күрескен тұлғаны замандастары *«қазақ халқының рухани көсемі»*, *«ұлтымыздың ар-ожданы»* деп ұлықтап, есімін тура атамай, *«қазақтың Ахаңы»* деп дәріптеген. Ахаңның аяулы есімін жылдар бойы айтқызбай келген Кеңестік жүйенің Коммунистік партиясы «бір уақыттары өзі даттаған ұлын, 1988-ші жылдың қараша айының 4-і күні өзі ресми ақтады». Он бес республиканы ұршықша иірген Кеңес Одағы соңыра қоғаммен қош айтысуға мұршасы келмей, өзі келмеске кетті... «Дүние – кезек» деген осы болар, сірә!

XX-шы ғасыр басында ұлт жұмысын арымен атқарған Ахметтей данагөйден қалған мұра, артындағы қазақ деген ұрпағына мәңгі азық боларын кім білген?! Қазақ ұлтының ғана емес, бүкіл түркі жұртының мақтанышына айналған Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылық мұрасына ғылыми тұрғыдан зерттеу жүргізу – ұлт тіліне мәртебе алған тарихи кезеңмен тұспа-тұс, бірге келді. Мүмкін, бұл кездейсоқтық та болар. Дегенмен ғажап үндестік. Ұлтының жері мен елінің дербестігі, тілі мен тіні, діні мен ділі үшін *«малым – жанымның, жаным – арымның садағасы»* деген толағай тұлға халқымен қайта қауышты! Еліміздің тәуелсіздігімен бірге Ахметтің екінші, мәңгілік өмірі басталды. Ұлт ұстазының 50 жылдық мерейтойында замандас әрі рухани інісі Мұхтар Әуезов: *«...қан жылаған қазақ баласына істеген еңбегі, өнер-білім, саясат жолындағы қажымаған қайратын біз ұмытсақ та, тарих ұмытпайды. Ахаңның қызметі қазақтың ұзын-ырға тарихымен жалғасып кететін қызмет. Істеген ісімен өзіне орнатылған ескерткіші – мәңгілік ескерткіш»* деген екен. Заманымыздың заңғар жазушысын көреген, тіпті көріпкел ме дерсіз!

Бұл күні тәуелсіз мемлекет болып танылған Қазақстанның *өткені, бүгіні, келешегі* туралы Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың айтқан айшықтары аясында халқымыздың іргелі ел болып қалыптасуында ерен еңбек еткен тұлғалардың ардақты есімдері алтын әріптермен жазылып, Отан тарихынан өздерінің тиісілі орнын алуда. Жүзжылдықтар тоғысында тәуелсіз елінің тарапынан Қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымының негізін қалаушы, реформатор-ғалым, қоғам және мемлекет қайраткері Ахмет Байтұрсынұлы *«Ана тілдің айбары»* омырау медалі және *«Ғасыр саңлағы»* алқа белгісімен марапатталды. Ғалым есімі оралған 1988-ші жылдан, оның шығармалары қайта басылып, әрі тәуелсіздік кезеңнің ғалымдары танымдық алғысөздер жазып келеді. Сондай-ақ, филологтар, әдебиетшілер, тарихшылар, заңгерлер, журналистер, философтар, педагогтар т.б. мамандықтар бойынша оның

шығармашылығы, ағартушылық, қоғамдық және мемлекеттік қайраткерлігіне қатысты 50-ге жуық кандидаттық, 20-дан аса докторлық диссертациялар қорғады. Әлбетте, бұл жазылған ғылыми зерттеулер біліктілігі жағынан өз салалары бойынша толық меңгерілген тақырыптар екені даусыз. Дегенмен, әмбебеп ғалымның өмірнамасы, оның ұлтқа жасаған жұмыстары жан-жақты қарастырылып, ғылыми сараптама талдау арқылы бір еңбекке жинақталып, топтастырылмады. Бұл зерттеушілер тарапынан жіберілген кемшіліктер емес еді. Жалпы, қандай да зерттеу тақырыбына қойылатын талаптың шеңбері көтермейтіндіктен, туындаған «шектелулер» болатын.

Ұзақ жылғы ізденістер мен «Ахмет Байтұрсынұлының өмірбаяны, шығармашылығы (мұрағат деректері негізінде)» деген ғылыми зерттеуім бойынша ғұламаның ғұмыр жолына арналған кітапты жазуды 2007-ші жылдан бастадым. Бұған дайындығым да, 1994-ші жылдан бастап мұрағаттардан жиған деректерім де жеткілікті көрініп, алғашында қарқынды кіріскеніммен, кемел тұлғаның тауқыметке толы, қилы тағдырын бір деммен баяндап шығу оңай емес екен... Тауға жақындағанда, оның сұлбасы зораятыны тәрізді, ғалымның туындылары мен өміріне қатысты тарихи деректерді сараптаған сайын, Ахметтің әфсана алып тұлғасы биіктей берді. Менің бағыма ғалымның шығармашылық мұрасы туралы кандидаттық жұмыс жазу бақыты бұйырғандықтан, енді оны монографияға жинақтауды перзенттік парыз екенін ұғындым.

Ғұламаның өмірі мен шығармашылық мұрасына қатысты ақпараттық және танымдық мақалалардан бастап, ғылыми ұжымдық зерттеулер мен жекелеген монографияларды сан мәрте қайтара оқыдым. Тіпті, ғылыми дәреже алу үшін жазған диссертацияда дәл осындай қиналмаған болармын. Тұлғаның тарихи келбетін «өмір шындығында көрсете аламын ба, жоқ әлде жалаң баяндаулар өресінен аспай қаламын ба» деген қорқыныш-үрей қолжазбаны жазып біткенше, көлеңкедей соңымнан қалмады. Әлбетте, бұл ғұламаның шығармашылық ғұмырнамасын қамтыған соңғы еңбек емес. Алаш арысының тағдыры кім-кімді де толғандырып, ұрпақ ауысқан сайын, әлі талай тақырыпқа өзек болары анық. Келешек ұрпақтың Ахаң әфсанасына қайта оралып, өркениет заманындағы жаһандану тұрғысынан қайта қарап, қалам тартары хақ!

Зерттеудің мақсаты – қазақтың маңдайына біткен, бітім-болмысы бөлек Ахметтей феномен-тұлғаның қиялындағы ұшқыр армандарын іс жүзіне асырған тарихи құбылыс екенін, оны «Алаш көсемі» деп дәріптеген үзеңгілес рухани замандастарының таным-пайымы бойынша ғұламалар ғибратының өміршендігін өскелең ұрпаққа таныту. Кітап атауы да бүгінгі тәуелсіз елі марапаттаған белгі атауымен үндес. Кітаптың аты өзі айтып тұрғандай, тұлға тану мақсатында, күрескер-ағартушының ұлт жұмысына көшбасшылық еткен кезеңдері мемлекеттік мұрағаттардың сирек қорларындағы тарихи деректер негізінде қарастырылып, зерттелді.

Бірінші тарау «Ғалым ғұмырнамасы және ахметтанудың негіздері» деп аталып, мұнда бала Ахметтің қазақтың кең сахара даласында бабалар даналығынан тәлім-тәрбие алуымен қатар, қазақ елінің бодан болып, алпауыт

орыс мемлекетінің өңешіне жұтылып бара жатқан тұсынан бастап, кешегі «1937»-нің зұлматында кісі қолынан қаза болған «қаралы күні» мұрағат мәліметтері негізінде «Өмірбаяндық деректер» тараушасында баяндалды. «Қазақ» газетінің көсемсөздегі көшбасшы құрал болғандығын бүгінгі ұрпақ та келешек ұрпақ та ұмытпауы тиіс. Аумалы-төкпелі кезеңде өзге озық жұрттың тіліне ермей, өзіндік төте жол тауып, бұратана ұлтының санасын көтеру үшін ағартушылық кәсібін арымен атқарған Ахаң «...газет – халықтың көзі, құлағы һәм тілі» деген еді. Ғұламаның бұл ғибраты бүгінгі ақпараттық жүйенің зымыран заман талабының да ұранына айналып отыр. «Ахметтанудың негізін салушылар» атты тараушада 1919-шы жылдан бастап жазылған ғылыми танымдық мақалалар негізге алынып, олар қажетіне қарай талдап таратылды. Сонымен қатар, Кеңес пен тәуелсіздік кезеңнің ғылымы тарапынан айтылған тұжырымдар мен жекелеген жинақтардағы ой-пікірлерлерге сараптамалық шолу жасалды. «Мұрағаттық деректі құжаттар» айдарының маңызы өте зор. Мұнда Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағаты, ҚР Ұлттық қауіпсіздік комитеті, ҚР Ұлттық кітапханасы, Ахмет Байтұрсынұлы мұражай-үйі қорларынан алынған телқұжаттардың көшірмелері, деректі құжаттар мен тарихи суреттердің түпнұсқаларының төлкөшірмелері берілді.

«Ғылыми шығармашылық мұрасы» деп аталатын екінші тарауда «Тіл туралы туындылары» тақырыбы аясында ғалымның қазақ тіл білімі саласында жасаған еңбегі, ағартушы-әдіскердің оқулықтарының қазақ ұлттық ғылымының негізгі бастау болғандығы, кешегі Кеңес үкіметі тұсындағы кеңестік таныммен қатар, бүгінгі тәуелсіздік ғылымның талабы тұрғысынан талданды. «...Тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі. Біздің заманымыз – жазу заманы, жазу мен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық дәрежеге жеткен заман» деген ғалымның тіл саласындағы әрбір ғылыми еңбегінің тарихилығы, маңызы тілтанушы ғалымдардың зерттеулері негізінде талданып, таратылды.

Жалпы, өмір сынағы көрсеткендей, әрбір қоғамның замана илеуіне қарай, електен өтетін ұлттық төлбасы – дара туындылары болады. Ата-бабалардан мирас болған ауыз әдебиетінің жаңа бір саласы жазба әдебиетінің темірқазығын қағу бақыты Абай Құнанбайұлының маңдайына бұйырса, ұлт тілі мен әдебиетінің теориясын жазу «*төл әдебиеті бар жұрт қана төрден орын алады*» деген қағиданы ұстанған Ахмет Байтұрсынұлының еншісіне тиді. «Әдебиет әлеміндегі эфсаналары» деген тараушада ұлттық әдебиеттану ғылымының алтын қорына енген төл туындыларына әдебиеттанушы ғалымдардың зерттемелері негізінде сараптамалар жасалды. Ахметтің бойындағы ұлтына деген шексіз сүйіспеншіліктің өлең болып өріліп, көкірегі ояу саналыларды қарақан бастың қамынан гөрі, ұлыстың өрісін ойлайтын өреге жеткізгені зерттеуші-ғалымдардың талдаулары арқылы таратылды. Теоретик-реформатор, ақын-аудармашы, ғалым-әдіскер, ұлағатты ұстаз мұрасы туралы жазылған ахметтанушы-ғалымдардың зерттемелері негізге алынды.

Үшінші тараудың «Еленбеген еңбектері» деп аталуының себептері бар. Тарихи тұлғаның есімі ақталғаннан кейін, оның туындыларын қайта бастыру жұмыстары жедел қолға алынды. Шығармалардың қысқа мерзім ішінде жылдам басылғаны соншалық, кейбір туындылары жинастырылып үлгермеді. Ал кейбірі жабық қорларда тіркелгендіктен, ресми мекемелердің келісімдері керек болды. Әрі, төте жазуды танитындар аз болғандықтан, оны танып-оқуға, зерделеуге уақыт керек еді. Алаш мұрасына ден қойған зерттеушілердің БАҚ-та мақалалары жарияланса да, ғылыми ортада бұл деректер бірде еленсе, бірде еленбей тасада қалып қойды. Деректердің еленбеуінің себебі, сілтеменің дұрыс көрсетілмеуінде еді. Сілтемелердің алақұлалығы, бұл туындыларды сараптап-саралауда, оның ғылыми айналымға түсуіне біршама кедергілер әкелді. Сонымен қатар, «Байқаушы» бүркеншік есімін әдебиетші ғалымдар мен тарих зерттеушілері бірде «Міржақыптыкі» десе, енді бірде «Ахметтікі», не «Әлихандыкі» деген болжамдар ұсынды. Таласты болжам салыстырылып, сарапталу барысында «бүркеншік есімнің» тек «Ахмет Байтұрсынұлына» тән екендігі анықталды.

Тарау «Ахаңның асыл әндері» деген тақырыппен басталып, онда тұлғаның ән-күй әлеміндегі иірімдері, осы музыка өнері саласына қосқан үлесі сөз болады. Оның шығарған ән-күйлерінің «халықтыкі» деп телінуінің себептері, кейбір туындыларының төл авторына қайтарылғаны туралы талдаулармен қатар, оның әуез өнеріндегі жаңа қыры, композиторлығына танымдық сараптаулар жасалды. «Табылған тың туындылары» тараушасында әдебиеттанудағы ұжымдық зерттеулер мен жекелеген монографияларға арқау болған тұлғаның бүркеншік атпен жазылған өлеңдері, көсемсөз, тіл туралы мақалалары, ресми мәлімдемелері топтастырылды. Тарауішілік «Хаттар тағы да хаттар» аясында замандасы Әлихан Бөкейханмен екеуара хаттары, тағдыр тәлкегінің ауыр сынында жүргенде жерлесі Міржақып Дулатұлына жазған хаттары, Архангелде айдауда жүргенде өзімен бірге отырған тұтқын арқылы жеткен «Елге сәлем» атты өлең-хатының мәтіні берілді.

Монография жазу барысында пайдаланылған әдебиеттер мен мұрағат деректеріне әрбір тарау соңында сілтеме жасалды.

Қосымшада ғалым мұрасы, оның шығармашылығына қатысты жазылған материалдар хронологиялық тәртіп бойынша Библиографиялық көрсеткіште: «Ғалымның жарық көрген еңбектері», «Ғалымның бастыруымен, мақұлдауымен жарық көрген кітаптар», «Мерзімді басылымдарда жарияланған мақалалары» тізімі ұсынылды. «1989-2009-шы жылдары қайта басылған туындылары», «Ғалым туралы ғылыми зерттеулер» тақырыбымен ғұламаның шығармашылық мұрасы, қоғамдық және мемлекеттік қайраткерлігі туралы қорғалған кандидаттық, докторлық диссертациялар, «Ғылыми конференция материалдары», «Ғалымның өмірі мен еңбектері туралы әдебиеттер» тізімі жеке-жеке жүйеленіп берілді.

Тұлғанының «Уголовный кодекс РСФСР», «Мәдениет тарихы», «Қазақ тілінің теориясы» атты кітаптарының баспаға дайындалып, өндіріске кеткендігі жөнінде деректер болғанымен, бұл еңбектердің қолжазбалары табылмады. Әлбетте, Ахаң еңбектерінің ту-уу мұхит асып, шетел

ғалымдарының зерттеулеріне де арқау болғанын енді біліп жүрміз. Еліміздің мұрағаттарынан табылмаған туындыларды, шет мемлекеттерден іздеп табу – ұрпақ парызы. Бүгінгі жаһандану заманында үш тұғырлы тіл саясатын ұстанған жастарға артар үмітіміз зор. Өйткені, Колумбия, Оксфорд университеттерінің жетекшілігімен, Орта Азия зиялылары туралы ағылшын тіліндегі зерттеулерді талдап-сараптау – «Болашақ» бағдарламасы аясында шетелдерде білім алушы мамандардың еншісіндегі жауапкершілігі мол, күрделі жұмыстардың бірі деп білеміз.

Бұл күні тарихи тұлғаның шығармашылық мұрасын тікелей зерттеп, кеменгердің кемел білім-ілімін келешек ұрпаққа таныту мақсатында жасалған жұмыстардың легі өсуде. Атап айтсақ, тілші-ғалым Р.Сыздықова (Ахмет Байтұрсынов. 1990.-52 б.), Ахаңның немере інісі С.Кәкішев (Ахаң туралы ақиқат. 1992.-112 б.), өзбек ғалымы М.Д.Жусупов (Фонемография Ахмета Байтурсынова и фонология сингормонизма. 1995.-176 б.), физик-ғалым М.-Х.Сулейманов (Яркий носитель духа человечности. 1997.-18 с.), филолог-ғалым Байтелесова Ж. Негасимая звезда в плеяде казахской интеллигенции. 1998.-78 с., Публицистика Ахмет Байтұрсынова. 1998.-78 с.), тілші, әдіскер-ғалым А.Қыдыршаев (Ахмет Байтұрсынұлының әдістемелік мұрасы. 1998.-132 б.), жазушы Б.Ілияс (Алтын бесік. 1998.-260 б.), ақын-журналист Н.Бектемісұлы (Ахмет ұшқан ұя. 2001.-128 б.), әдебиеттанушы-ғалым А.Ісімақова (Возвращение плеяды. 2002.-294 с.), жазушы Қ.Сәрсекеев (Ұлт ұстазы немесе Алаштың Ахметі жайлы ой-түйін. 2003.-80 б.), журналист-ғалым С.Оспанұлы (Ахмет өскен ақындық орта. 2004.-204 б.), әдебиеттанушы-ғалым Ө.Әбдиманұлы («Қазақ» газеті. 1993.-168 б., Ахмет Байтұрсынұлы: зерттеу-эссе. 2007.-296 б.), әдебиеттанушы Ұ.Еркінбаев («Әдебиет танытқыштың» теориялық негізі. 2008.-136 б.) т.б., да тарихшы ғалымдардың көлемді тақырыпта қарастырған ғылыми зерттемелері бір төбе. Бұдан бөлек академик-ғалымдар: М.Қозыбаев, К.Нұрпейіс, З.Ахметов, З.Қабдолав, Р.Нұрғали, С.Қирабаев, Т.Кәкішев, К.Сағадиев, М.Жұрынов т.б. талдаған ғылыми зерттеу мақалалар қаншама десеңізші.

Ахметтану тақырыбы аясында жазылған түрлі саладағы зерттеулердің барлығының да маңызы зор. Осы еңбектердің кейбіріндегі іздену барысында жаңсақ пікірлер мен қате қағидалар тұжырымдауларының себеп-салдарлары шама-шарқынша зерттеп-зерделенді. Қазақта «адасқанның алды – жол, арты – соқпақ» деген қанатты сөз бар. Бүгінгі тәуелсіздік кезеңнің ғылымында қалыптасқан ұлттық ғылымның алтын ғасыры – ахметтану саласында соқпақ бола алсақ, бұл зерттеудің зая кетпегені.

I. ҒАЛЫМ ҒҰМЫРНАМАСЫ ЖӘНЕ АХМЕТТАНУДЫҢ НЕГІЗДЕРІ

I.1. Өмірбаяндық деректер

Ахмет Байтұрсынұлы 1872-ші жылы қыркүйек айының 5-і күні Қостанай округі, Торғай уезі, Тосын болысының 5-ші ауылына қарасты

Сарытүбек елдімекеніндегі дәулетті отбасында дүниеге келген [1, 2, 3, 4, 5]. Торғай даласы – қазақтың кең байтақ өлкесінің әлқиссадан әйгілі, әрі атақты жерлерінің бірі. Негізінен, бұл атау сол өңірдегі Торғай өзенінің атымен байланысты қойылған болуы керек. Торғай аңғары – Сарыарқаның оңтүстік-батысындағы Ұлытаудан бастау алып, су жылымығы Шалқардың сорына барып құяды. Ел ішіндегілер «...Қараторғай, Сарыторғай, Ұлыжыланшық» деген атауларға ие болған Торғай аңғарының ұзындығы көл-көсір, су аяғы құрдымға құлайды» дейді екен. Осы ежелден киелі мекен Торғай атауының мәртебесі де адамзат өміріндегі әр түрлі қоғамның ауысуына орай, әрқалай өзгертіліп отырғаны тарихи деректерден белгілі.

Мемлекеттік мұрағаттардағы тарихи жылнамалық мәліметтерді негізге алсақ, алмағайып қазақ жері орыс патшалығына тәуелді болған тұста, осы Арқа даласында 1868-ші жылы «Торғай уезі» құрылып, ол уездік қала атанып, облыстық мәртебеге ие болған. Ал Кеңес үкіметі кезінде «Торғай қаласы» деп, одан «аудан» болып өзгертілген екен. Одақтас республикаларға кіндік үкімет Мәскеуден билік жүргізілген кезеңде, осы 5-ші ауылға «Южный» деген орысша атау берілген. Жаңа атауға ие болған ауыл совхоз болып ұйымдастырылып, әрі шаруашылығы кеңейтіліп, мұнда байырғы қазақ жұртымен қатар, өзге ұлт өкілдері де қоныстандырылады. Бірақ, нағыз қазақы ауылды, қазақы ортаны жерсінбеген «жат жұрттықтар» бұл өлкеде ұзақ тұрақтамайды. Бір ғажабы, осы момақан ауыл сексенінші жылдардың соңына дейін одақтан «олжалаған» орысша атауын қалтқысыз сақтап келді. Тек берегіректе, 1990-шы жылы ақпанның 26-сы күні Қазақ КСР-і Үкіметінің №78-ші қаулысымен совхозға Ахмет Байтұрсынұлының есімі берілді [6].

Қаулыда мұнан басқа: *«Көрнекті мәдениет қайраткері, ағартушы, ғалым-лингвист Ахмет Байтұрсынұлының есімін ұрпақтардың жадында мәңгі есте қалдыру мақсатында, Қазақ КСР Ғылым Академиясының Тіл білімі институтына, Қостанай, Арқалық қалалары мен Торғай селосының бір-бір көшелеріне, Шымкент қаласында бір орта мектеп пен бір көшеге, Қызылорда қаласында бір орта мектеп пен бір көшеге, Семей қаласындағы бір көшеге есімін беру және ғалым қызмет жасаған Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтының ғимаратына оның бейнесімен мемориалдық тақта ілу»* жөнінде мәселелер көтеріліп, іс жүзіне асырылды. Мұндай игі шараларға негіз болған – 1988-ші жылғы қараша айының 4-і күнгі Алаш ардагері Аханның аяулы есімінің ақталып, халқымен қайта қауыштырған Үкіметтің шешімі болатын! [7].

Қазіргі уақытта бұл аймақ – Қостанай облысы, Жангелдин ауданы, Торғай елдімекені, Ахмет Байтұрсынұлы ауылы деп аталады. Ауылға кірер жолдың қақпасына «Ахмет Байтұрсынұлы ауылы» деген маңдайша белгі қойылған. Осы елдегі Үмбетейдің қызынан туған, жиені Нұрмаханбетұлы Тоқтасын тарихи тұлғаға арнап, ақ-қызыл кірпіштен ескерткіш орнатыпты. Ескерткіштің оңтүстігінде 1926-шы жылы Ахметтің өзі басын көтерген ата-анасы Байтұрсын мен Күңші, үлкен ағасы Қалидың қорымы жатыр. Әулет қорымының батысында керіліп көз ұшында сағымдана көрінетін ауыл, адам алақанына сыйып кеткендей. Ал теріскей жақта Байтұрсынның кенже ұлы

Мәшеннің қыстағының орны «мен мұндалап» талай тарихты бауырына басып жатқандай еріксіз өзіне тартады. Қыстаудың кең жазылған қолтығы түбек десе дегендей, ал ол қоңыр күзде нағыз сары түбек. Сарытүбек... Атам қазақ қалай ат қоюға шебер десеңізші!

Заманында «ұлттың рухани көсемі» атанған прос-Ахаң тарихта есімі мәшһүр тұңғыш тархан Жәнібекпен түбі бір, текті атаның балалары. Қошқар ұлы Жәнібектің атасы – Көшей, бабасы – Шақшақ. Жәнібек пен Ахметті таратып алатын түп-тегіміз де, осы ұлы баба Шақшақтан бастау алады. Жәнібек батыр Шақшақтың шөбересі болса, ал Ахмет – Шақшақтың тоғызыншы тармақтағы үрім-бұтағы, яғни жалғасты ұрпағы [8, 9]. Ахметтің әкесі Байтұрсын бес ағайынды. Олар: Ақтас, Байтұрсын, Данияр (кейбір деректерде Сабалақ есімімен мәлім. Мұны негізінен, ғұрып бойынша жеңгелері қойған – *Р.И.*), Ерғазы, Ермағанбет (кейде Бермағамбет). Атасы Шошақ он ағайынды болса, бабасы Таңбай жеті ағайынды екен. Таңбайдың әкесі Аралбай бес ағайынды. Үлкен бабасы Аралбай Үмбетей батырдың бел баласы. Байсейіттен Үмбетей мен Сейтімбет туған.

Ахметтің ұлы бабасы – Үмбетей ру басына айналған үлкен ата. Байсейіт атадан жалғыз, оның әкесі Қалқаман Көшейұлы (5 ағайынды). Қалқаманның сүйегі – Арғын (6 ағайынды). Үлкен ата, ру атына айналған Арғын тайпасынан бері таратар болсақ: Арғыннан – Тәнбі сопы (5), одан – Елемес (1). Елеместен – Ермен (1), Ерменнен – Шағыр (3), одан – Аманжол (3), Аманжолдан – Шақшақ (3), Шақшақтан – Көшей (6) туған. Енді отбасылық әулет шежіресі бойынша таратсақ, Ахметтің руы – Арғын, оның ішінде Тәмбісопы болады. Кейде Тәмбісопыны Өткірсопы дейтін де деректер кездеседі. Тәмбісопыдан – Елемес, одан – Ермен, Ерменнен – Шағыр, одан – Аманжол, Аманжолдан – Шақшақ, одан – Қалқаман, Қалқаманнан – Байсейіт, Байсейіттен – Үмбетей туады [8, Б. 7-9; 9, Б. 21, 30, 34-35; 10].

Үмбетей үлкен ата, оның есімі өз заманында-ақ ру атына айналған. Яғни, ру басы, ел билеген тұлға, оның ел-жұрты Қостанайдың Науырызымы мен Торғайдың Ақкөлі аралығын мекендеген. Тарихи деректерге сүйенсек, Үмбетей – батыр. Ол қазақ елі мен қалмақтар соғысқан шайқаста қол бастаған. Батырдың некелеп алған жеті әйелі болғаны, әрі оның әр әйелінен бес-алты баласы, жиынтығы – 26 ұрпақ сүйгені жөнінде әулет шежіресінде толық қамтылған [9, Б. 17-21, 85-б.]. Осылайша Үмбетей батырдың әрбір ошағын ұстаған, осы от-аналарынан оның ұрпағы жалғасып, үрім-бұтағы Арқа өңіріне кең тарап, сонда қоныстанады. Елдегі көнекөздердің айтуынша, Үмбетей батыр 97-і жасында дүниеден өтеді. Сүйегі Қостанайға қарасты Науырызым төңірегіндегі Қарамайшы деген жерде. Артындағы ұрпақтары ұлы баба қабірінің басына құлпытас орнатып, тағзым етер кесене тұрғызған [9, 37-б., 10].

Үмбетейден – Аралбай туады, одан – Таңбай, Таңбайдан – Шошақ туған. Шошақтың баласы – Байтұрсын, Байтұрсыннан – Ахмет туған. Ахмет әке-шешеден төрт ағайынды. Оның өзінен үлкен ағалары: Қали (1868-1925) мен Кәкіш (1869-1924), кіші інісі Мәшен (1873-1930) болса, орталарында жалғыз қарындастары Зиялаш 1876-шы жылы дүниеге келген [8, 8-б.]. Бір

ғажабы, Зиляш Байтұрсынқызына топырақ, талайларға арман болған ару шаһар Алматыдағы әйгілі «Кеңсай» мұсылмандар зиратынан бұйырған.

Байтұрсынның кенже ұлы, қарашаңырақтың иесі Мәшеннің тауқыметті тағдыры туралы Гүлнар Міржақыпқызы Дулатова «...*Мәшен қажының сүйегі Кереку жерінде*» деген мәліметті айтқан болатын, бұл рас та болар. Өйткені, 1929-шы жылы А.Байтұрсынұлын «халық жауы» деп ұстағанда, оның жақын туыстары да қудалауға түскен. Осы тұста Мәшен қажыны өз туған елінде тұру құқынан айырған. «Мәшен Байтұрсынұлы айдауда қайтыс болған, кейін киім-кешегін қызы Шолпанға жіберген» дейді Гүлнар апай Міржақыпқызы. Өкініштісі, кейін ресми ақталғандардың қатарында Мәшен қажы болған жоқ.

Замандас әрі рухани қаламдас інісі Мұхтар Әуезов 1923-ші жылғы Ахметтің мерейтойына арналған мақаласында, оның шыққан тегі жөнінде: «...*Сүйегі – Арғын, оның ішінде Үмбетей болады. Бергі аталары Үмбетейден шыққан Шошақ, Түбек. Ақаң Шошақтың немересі. Өз әкесінің аты – Байтұрсын*» - деген мәлімет береді [11, 18-б.]. Осындағы «Түбек» деген кісі есімінде әріптік қате кеткен болуы керек деп ойлаймыз. Өйткені, әулеттік шежіреде мұндай есім кездеспейді. Мұхтар Омарханұлы айтқан Түбек, Ахметтің аталас ағайындары ішінде Аралбайдан тарайтын Пүшек деген кісі. Пүшек пен Ахметтің арасындағы туыстық: олар үш атадан қосылатын ағайындылар.

Ахмет Байтұрсынұлының орысша өз қолымен жазған «Өмірдерегі» мен тасқа терілген «Өмірбаянындағы» мәліметтерімен қатар, басқа да мұрағаттық деректерге сүйенсек, ол 1882-1884-ші жылдары ауылдағы сауатты адамдардан, әрі көшпелі ауыл мектептерінде 10 жасынан бастап дәріс алған. Яғни, бала Ахметтің алғашқы тіл сындыруы қарапайым ауыл молдасының «әліпті таяқ» деп үйретуінен басталған екен. Осылайша көк аспанның астында керіліп жатқан Арқаның бетпақ сардаласындағы қазақы ауылда қазақы баланың қазақша қалыппен танымының іргетасы қалыптасқан [12]. Жалпы, қазақ жұртының қазақ даласы туралы түсінігі, өз туған жерінің, өскен ауылының өлшемімен есептелуі қалыпты табиғи құбылыс. Ал, қалада туып-өскен бала үшін «сардала» деген ұғымды көз алдына елестету мүмкін де емес. Тіпті, түсініксіз болып көрінуі әбден мүмкін. Сондықтан Ахметтей тұлғаның кіндік қаны тамған ежелгі Торғай даласының келбетін қысқаша сипаттап беруді өзімізге парыз санадық.

Торғай – еліміздің орталық аймағындағы Сарыарқаның бел ортасында орналасқан бетпақ далалардың бірі. Торғай даласы – қазақ елінің кіндігі саналатын Ұлытаумен шектеседі. Яғни, созылған сар даланың бір шеті – күншығыс жағында Жезқазғанның кең жазираларымен түйіссе, солтүстігі Ақмола, Қарағанды аумағына барып құлайды. Батысында Ақтөбенің Хромтауы қос өңірге ортақ мекен болса, оңтүстігі Қызылорданың бұйра құмымен шектесе, иін тіресіп жатыр. Бұл кең байтақ атырап алғаш көрген адамға көз тоқтамайтын ұшы-қиыры жоқ шексіз алқап сықылды. Тіпті, қу медиан, шеті жоқ шексіз көсілген дала десеңіз де болады. Ал, ауыл мен ауыл арасының алшақтығы соншалық, сарышұнақ қыс мезгілінде адамдар бір-бірімен айлап хабар-ошарсыз жататын кездері де кездеседі. Әйтеуір, ел

ішінің амандығын тілеген барша жұрт, бұл өңірге кеш келетін көктемнің қары еріген шағында бір-бірімен шұрқырасып, көріседі екен.

Торғай жұртының негізгі кәсібі – аймақтың жағырафиялық ахуалына қарай, тек мал шаруашылығымен айналысады. Бұл өлкеде егін, орман шаруашылығымен айналысу сирек құбылыс... Оны ауылдың тыныс-тіршілігінен бірден аңғаруға болады. Бір ғажабы, осы көне Торғайдың сар даласында толып жатқан өзен мен көлдер көп. Көл үстінде шулаған неше түрлі әсем құстар, су ішіндегі сан алуан балықтарды қорек етеді. Көк аспанның астында керілген кең даланы қолмен отырғызғандай бидайықтың созылған сары алқабы алып жатады. Ал, жабайы жусанның иісі танауыңды қытықтап, жүрегіңе шаттық сыйлайды. Осы даланың оттығында жайылған мал да – тоқ, ол малды азық еткен жұрт та – тоқ. Табиғат ана бұл өлкенің қорғанындай, адам қолынан келетін қандай да бір қасақана жасалған қасірет болмаса, басқадан қам жемейтін жұрт та момақан.

Ахметтің әкесі Байтұрсын 1843-ші жылы Торғайдағы ұлы Жыланшық өзенінің Ақкөлге құятын сағасының бойында дүниеге келген [8, 5-б.]. Байтұрсынның әкесі Шошақ дәулетті, ел ішінде беделді, ақылды жан болған. Ол мыңғырған малының арқасында, ауылдан алшақ жатқан қиырдағы қыш үйлерге жиі шығып, «қала өмірінен хабары болсын» деп, балаларын жанына ертіп жүреді екен. Ахметтің атасы Шошақ төрт ағайынды, оның екі ағасы – Жатай мен Кәйдек, өзінен кіші інісі – Көбек. Шошақ өмірден өткенде оның артындағы ұрпақтары оның моласының басына үлкен там тұрғызады. Бұл орын кейін үлкен әулеттің қорымына айналған. Шошақ тамының кесектері сар даланың қысқы қары мен көктем-күзгі мезгілінде толассыз жауатын жаңбыр суының шайғанына қарамастан, әлі күнге «ақшаңданып» алыстан көзге түседі [8, 8-б.; 9, Б. 35-39].

Үлкен әулет Үмбетейден тараған Шошақтың ортаншы баласы Байтұрсын Жыланшық өзенінің Ақкөлге құятын сағасын өр бойы жайлап, бәйбішесі Күңшімен бірге, туыс-ағайындарының ортасында беделді де қоңыражай күн кешеді. «Алыптан алып туады» дегендей, Байтұрсын қол бастаған бабалары: Аманжол, Шақшақ, Жәнібек, Үмбетейлерге ұқсап, бірбет әрі батыр болған деседі торғай жұрты. Ел ішінде Байтұрсын өзін өзгеге басындыра қоймайтын қасиетімен дараланған. Ол сайын далада атадан балаға мирас болып қалған Үмбетейлердің ата қонысына: жаз – жайлауда, күз – қыстауда бас-көз болып, өзі қорғаншылық еткен. Өжет мінезімен ауа жайылған мұқым ел-жұртын ұршықша дөңгелете игеріп, тұрмысқа қажетті шаруашылықты шебер жүргізеді. Оның бойынан жұртты өзіне тәнті ететін ерекше басқару қабілетін байқаған орыс оязы Байтұрсынды сол елге сардар етіп сайлайды [13]. Міне, осындай ер жүрек Байтұрсынның отбасында бала Ахмет кең дала төсінде күн мен желге қақталып, ағалары: Қали, Кәкіш және өзінен кіші інісі Мәшен, қарындасы Зиляш бауырларымен қатар өседі. Олардың жастық шағы балығы бал татыған Ақкөлдің жағасында өтеді. Ахмет кейін есейген кезінде, осы туған жерінің – «Аққұм», «Ақкөл» деген қасиетті мекендерін жырға қосып, елге деген сағынышын өлеңмен өрген...

Жаратқанның жеті күнінің қайсысы қисығынан туарын кім білген?! Қоңсы қонған әрі ағайын-туыс, үлкен ата Дәуітбайдың ұрпағы Дәуренбек Бірімжанұлымен Байтұрсынның ағасы Ақтастың арасында кикілжің туады. Ортақ мәмілеге келе алмаған ағайындардың қас-қабағы жараспай, бір-бірімен дұрдараз болады. Бұл келеңсіздік сол тұста Торғай уезін басқарып тұрған полковник Яков Петрович Яковлев деген кәрі ояздың құлағына да жетеді. «Іздегенге – сұраған» демекші, қалайда қазақтарды бір-бірімен «алауыз жасаудың» қолайлы сәтін күтіп жүрген орыс шенеунігі, ауыл арасына іріткі салып, қан қақсату үшін, маңайына жандайшаптарын ертіп, 1885-ші жылы қазан айының қара суығында Үмбетейлердің күзем-өткелі – Жыңғылдыға арнайы сапармен ат басын тірейді.

Тарихи деректерге сүйенсек, Жыңғылдыға келген бетте орыс оязы Ақтасты желеу етіп, Шошақ әулетінің үлкенінен бастап, бесіктегі баласына дейін қырғидай тиеді. Полковник Яковлевтің көпе-көрнеу озбырлығына Байтұрсын шыдап тұра алмайды. Өз ауылының намысын қорғап, жазықсыз жапа шеккендерді арашалау үшін оязға қарсы тосқауылға шығады. Кеудесіне нан піскен Яковлев енді өзі сайлаған сардарын менсінбей, суық қару қолданбақ болады. Мұны байқаған Байтұрсынның бойын ашу кернеп, кенеттен қолындағы қамшысын сілтейді. Тосын соққыдан астындағы атынан ұшып түсіп, күллі жұрт алдында масқара болған оспадар басшы, ауылдың азулы да қайсар қазағының мысынан қаймығып, қасындағы жандайшаптарын ертіп, амалсыз кері қайтады. Бірақ ішіне үлкен кек түйіп қайтады... [13, 14]

Әлбетте, «ақ дегені – алғыс, қара дегені – қарғыс» болып, асығы алшасынан түсетін орыс дойырына Байтұрсынның ағасы Ақтасқа араша болып, жұрт алдында қарсылық көрсеткені қалай ұнай қойсын?! Кегі зорайған кәрі ояз қазақ аулының тағдырын «өз оңтайына» орай шешу үшін, Ырғыз бен Торғайдан келген әскери отрядтың күшімен, Байтұрсынды ағайындарымен бірге Торғайдағы абақтыға қаматады. Орыс оязы мұндай жазаға қанағаттанбай, «жығылғанға – жұдырық» дегендей, енді Шошақ әулетінің дүние-мүлкін, қорадағы малымен қоса тәркілейді. Соқтығыстың салдарынан Байтұрсын және оның ағасы Ақтас, інісі Данияр патша саясатының ызғарына ілініп, қуғын-сүргін ұшырайды. Туған жерден нақақтан айырылу кім-кімге де оңай соқпай, Ақтас ел ішіндегі сауатты кісілерді ортаға салып, төрешіге жүгініп, шағымданады. Оның әйелі Үбіжан да «әулеттің бас көтерер ерлерінің» амандығын тілеп, Торғайдағы өлкелік әскери губернаторға араша болуын сұрап, өтініш-хат жолдайды. Дала ережесін қаланың ақсаусақ орыс шенеуніктері қайдан ұқсын?! Әрі ортадағы түрлі сыпсындаған кеудемсоқтардың жымысқы саясатының салдарынан, олардың өтініштері желге ұшқандай, жол-жөнекей зымзия жұтылады...

Араға жыл салып, 1886-шы жылы Қазан қаласынан келген әскери сот Байтұрсын мен Ақтасты бірнеше ағайындарымен қоса, «он бес жылға итжеккенге жер аудару туралы» қатал үкім шығарады. Торғай аймақтық әскери губернатор ақ-қарасын ажыратпастан, «...*Шошақов Ақтас 12-ші қазанда уезд бастығына әлімжеттік жасаған кінәсін мойындады*» деп, бәле-жаланы бастарына үйіп-төгіп, бір әулеттің ошағының тас-талқанын

шығарып, ойран етеді [14]. Шаңырақтың бас көтерер қожайындарынан айырылған әйелдері, шиеттей бала-шағаларымен улап-шулап қала берген. Мұндай әділетсіздікке душар болған шарасыз Байтұрсын өздерінің нақақтан-нақақ елден қуылуын, «шағымды дұрыс жеткізе алмадық-ау» деп, елді билеген «тілді» білмегеніне бармақ шайнап, опық жейді. Енді олар артында қалған бала-шағаларының бірінің қалайда орысша білім алғанын, «билеуші жұрттың тіліне» сауатты болғанын тілейді. Ағайындылар ішіндегі жолы үлкен Ақтас, арттарында қалған інісі Ерғазыға «жалғыз ұлы Аспандиярды (әулет шежіресінде Спандияр – *Р.И.*) орысша оқуға бер» деп аманат етеді...

Қазақта «он үште отау иесі» деген бабалардың қанатты сөзі бар. Демек, бұл жаста кешегі ойын баласының балалықпен қоштасып, ересектер санатына қосылатын кезеңі. Бала Ахмет сол қарашаның қаралы күзінде он үш жаста еді. Арада жылжып 24 жыл өткенде, тағдыр тәлкегін қараңызшы, әулетке түскен «1885-тің қасіреті» Ахметтің 37-і мүшелінде басына түсіп, ол Семейдің түрмесіне қамалады. Үйіріліп қайта соққан «қара бұлттың» қанжары, оның жүрек түкпіріндегі жарасын тырнайды. Бұл қайғы-қасірет талай жылдан бұғауланған санасына үлкен қозғау салып, адамдық намысын жаниды. Ол басына түскен қаралы сын-сағатта мүжілмейді, қайта қатая, ширыға түседі. Артындағы өзінен үміт еткен туған-туыстарына абақтыдан хат жазып, жай-күйін былайша білдіреді: «...*Оқ тиіп он үшімде, ой түсіріп, Бітпеген жүрегімде бар бір жарам. Алданып тамағымна оны ұмытсам, Болғандай жегенімнің бәрі харам. Адамнан туып, адам ісін етпей, Ұялмай не бетіммен көрге барам?!*» - деп, елде қалған анасын жұбата отырып, адамдығы алдында өзіне үлкен міндет артады [15, Б. 31-32].

Ресми «Өмірдерегінде» Ахмет: «...1885-ші жылы біздің отбасымыз бақытсыздыққа душар болды. Торғай уезінің бастығы Яковлевті ұрып-соққандықтан, әкем Байтұрсынды түрмеге отырғызып, 1886-шы жылы 15 жылға жер аударды, дүние мүлкімізді тәркіледі» - дейді [12]. Осы тағдырталқының әулет басына салған бақытсыздығы, оны Торғай қаласындағы екі сыныптық орыс-қырғыз училищесіне түсуіне басты себеп болғанын жазады. Осы ресми құжатты толтыру барысында Ахметтің «ұлты» деген тұсқа «қырғыз» деп жазуының себебін таратып, шегелеп айтқанымыз жөн. Әлбетте, қазақтың қалыптасу кезеңіндегі жүйені терең білетіндер үшін ғасыр басындағы іс жүргізу ісіндегі «қырғыз» жазылымының тарихын ажырату жеңіл көрінер. Бірақ, осы күні ортамызда бұл қырғыз жазылымын «ұлты» деп түсінетін ұрпақ та кездесіп жатады. Бірде мынадай жағдай болды. Бұл 2000-шы жылдың күзі болатын. Алматы қаласындағы ғалым мұражай-үйіне Банк ісі академиясының 1-ші курс студенттері саяхат-сабаққа келді. Зал экспонаттарын қарап жүрген студенттердің бірі: «—Ахметтің ұлты қырғыз екен ғой?» - демесі бар ма?! Екіншісі: «—Жоқ, қазақ» - деді, жұлып алғандай. Алғашқысы танданысын жасырмастан: «—Ендеше, неге мына құжатта «киргиз» деп жазған?» - деген сұрағын маған қойды. Түсіндірдім. Десе де орта мектепке арналған «Қазақстан тарихы» пәнінің оқулығында «қазақ ұлтының қалыптасуы туралы ақпараттың болмағаны ма?», әлде «мектептің

жаны – мұғалім» дейтін Ахаңның айшығын қажетті талап үдесінде орындай алмай жүрміз бе деген ойға қалдым...

Шындығында, Алаш зиялыларына қатысты тарихи құжаттарды мұқият қарасаңыз, «қазақ» деген ұлт атауын оқымыстыларымыз төте жазуда (Ахаң әліпбиіндегі араб таңбасымен – *И.Р.*) тура, анық жазады. Ал орыс тіліндегі ресми құжаттарды толтырғанда, сол тұстағы отарлық жүйенің ұшқары саясатының салдарынан «қырғыз» деп жазуға мәжбүр болған. Кейде осы «қырғыз» атауының жанына «қара қазақ» деп жақша ішінде көрсеткен тұстары да кездеседі. Осындай қасақана жасалған қысымшылықтарға кез болған сол кезеңдегі зиялыларымыз қалайша ұлтшыл, ұлтжанды болмасын!? Орыс патшалығынан кейін, билікке басына келген Кеңестік одақтық әміршіл-әкімшіл жүйесі де қазақтарға өз ұлтының атын тура айтып, тура жазуға тыйым салған. Мұны сол тұстағы толтырылған ресми құжаттардан көптеп кездестіруге болады. Мәселен, мұрағаттарда қатталған құжаттарда «қазақ» сөзі екі тілде әр түрлі көрсетіледі. Орыс тілінде «киргиз», араб таңбасындағы қазақ тілінде «қазақ» деп жазылған. Өмірге қазақ болып келіп, оны құжат тілінде «қазақ» деп жаза алмау, ұлтты қорлаудың ең сорақысы еді. Ұлт үшін бұдан артық қысастық, бұдан артық менсінбеушілік болған ба?!

Орыс үкіметінің әміршіл билік жүйесі «қазақ» сөзін орыс ішіндегі «атты казактармен» шатастырмау үшін, өзінің атамекені, өзінің Отанында отырған қазақ ұлтын «қырғыз» деп, ал қырғызды «қара қырғыз» деп күштеп жаздырғаны тарихи деректерден белгілі. Кіріптарлық не істетпейді... Ал мұндай кемсітушілік кімге керек болды?! Әлбетте, қол астындағы аз ұлтты елдерде «бір тілде» билеп-төстеу бұрынғы патшалық жүйеге де, кейінгі кеңес одағына да өте қолайлы еді. Төңкерістен кейінгі аз санды ұлттар арасындағы пролетариат теңдігі тек сөз жүзінде болып, ал іс жүзінде «қой терісін жамылған қорқаулар» қазақ жеріне өз қалауларын еркіндігінше жүргізді. Билік жүйесіндегі осындай теңсіздіктің кесірінен, қазақ халқы ғасырлар бойына өз ұлтының атын тура айту мүмкіншілігінен де айырылды.

Тарих жылнамасына зер салсақ, Ахмет балалықпен қоштасқанда, оның туған өлкесі көне Торғай түгелдей орыс патшалығының өңешіне жұтылған уақытпен тұспа-тұс келеді. Осы бір өз атамекенінде отырып, өз еркіндігін, жерін, елін қорғай алмаған, қорғансыз әулеттің басына түскен қаралы оқиға, күллі қазаққа қасақана жасалған қысастық болатын. Ал бала күнінен мұндай әділетсіздікті көрген оның санасы тез жетіліп, өз уақытынан ерте есейтеді. Ахмет айтатын «бақытсыздық» бір шаңырақтың ғана емес, Үмбетей руының дәулетті отбастарын түгелдей шарпыды. Мұрағат мәліметтеріне сүйенсек, осы ойранда Ақтас, Байтұрсын, Данияр Шошақовтардан басқа, Таңбаев Кәйдек және оның ұлы Темірше Кәйдеков, Жантасов Қорғанбек, Тілеушин Божақан (әулеттік шежіреде Бажықан – *И.Р.*), Байтұтов Ыбырайлар көгендей тізімделіп, күнәлілердің қатарында көрсетілген [14]. Кәйдек пен Шошақ бір атаның, Таңбайдың бел балалары, ал Тілеуші Аташтың ұлы, атасы – Есентай. Үлкен атасы Жиенбай Үмбетейден туған. Нақтырақ таратсақ, Божақан Байтұрсынның аталас ағайын тумасы. Ыбырайдың әкесі Байтұт Үмбетей батырдың қалмақ әйелінен туған Баяндының ұрпағы болады. Осы аты

аталған адамдардың қай-қайсысының да ұрпақтары, анығырақ, үлкен ата Таңбай әулетінің қуғын-сүргінге ұшырағаны соншалық, тіпті отырған қонысынан шалғай жатқан құмдақ ауылдардың біріне үдере көшеді [9, 85-б.].

Осы күні бұқаралық ақпарат құралдарының ғаламторлық жүйесінде Ахметтің әкесіз қалғандығы жөнінде мынадай мәлімет таратылып жүр: «...Его, остававшегося беспризорным, один из уцелевших родственников отдаёт в Тургайское двухклассное русско-казахское училище» [16]. Орыстілді орта үшін жазылған мұндай мақаланы оқыған адам, «Апырым-ай, қазақтар қандай қатыгез болған» деп ойлап, айтылған ақпаратты тура мағынада қабылдауы әбден мүмкін. Бірақ, бұл мағлұмат жалаң әрі негізсіз берілген құрғақ сөз. Өйткені, қазақ шаңырағында жетім баланың өзі қараусыз қалуы мүмкін емес. Ежелден «аға өлсе, іні – мұра, іні өлсе, аға – мұра» деген қағиданы ұстанған қазақ халқы жетімегін өзі аш-жалаңаш отырса да қаңғыртпаған, отбасымен бірге өз үйірінде асыраған. Шындығында, үлкен шаңырақта дүниеге келген Ахмет ешқашанда қамқорлықсыз, қараусыз қалған емес. Оның анасы Күнші басына түскен ауыр қасірет-бейнетке көніп, бауырындағы балаларын қараусыз тастау былай тұрсын, шашау шығармаған. Тұла бойы тұңғыштарындай емес, ортаншы ұлының бойындағы зеректік пен алғырлықты бірінші аңғарған анасы, оны оқыту үшін сауатты адамдардың алдына өзі апарған. Баласының оқуға деген ерекше ынта-ықыласын әу баста байқаған ана жүрегі, қолының қысқалығына қарамастан, «жоқтан бар жасап» оқудан үзбейді. Алғыр бала ауыл молдасынан алған оқуға қанағаттанбайды. Әрі орыс оязының әкесі Байтұрсын мен оның туған-туыстарына жалған жала жауып, жасаған қорлығына іштей күйініп, құса болып жүреді.

Сарытүбектен шалғай жатқан Торғайға кез-келгеннің бала оқытуға мүмкіндігі бола бермейді. Ауқатты деген отбасының да ілуде біреуінің ғана шама-шарқы жетеді. Айдын шалқар Ақкөл мен қыраттағы Торғайдың арасы ат-көлігі сайлаулы адамға күндік жол. Жаяу-жалпы жолаушыға қырдағы ауылдардың біріне қона жүріп, екі-үш күнде төбесін әрең көрсетеді. Төте жолмен суыт жүріп, жүз шақырымда алған жараулы аттың өзі болдыртып қалады. Ал ат үстіндегі адамға тоғыз қырдан асқан соң ғана Торғайдың төбесі көз ұшында мұнарланып көрінсе, он тоғыз қырды артқа тастағанда қыш қаланың шетіне кіресің. Бетпақтағы ақшаңқай киіз үйлерде артқа тастап, қызыл кірпіштен соғылған қаз-қатар тас үйлерді көргенде кәдімгі қалада жүргендей боласың. Мұндай қыш қалада оқу – ауыл баласының барлығының да қиялындағы қол жетпес арманы екені анық.

Елде қалған әкесінің жалғыз інісі Ерғазының үлкен әкелері Ақтастың ұлы Аспандиярды «оқуға бермек» болған ниетін сезген бала Ахмет, ағасына өзінің де оқығысы келетінін айтады. Баланың өжеттігіне ыразы болған Ерғазы, оның Торғай қаласындағы оқуға түсуіне ықпал етіп, көмектеседі. Бастарына түскен ауыртпашылыққа мойымастан, қайта өмір соққысына шираған жеңге мен қайынінісі қаражат жағын бірлесе көтеріп, Ахметтің үзіліссіз оқуына шама-шарқыларынша жағдай жасайды. Бір ауылдың арқасүйер асқар тауы, тірегі болған Байтұрсын болса туыстарымен итжеккенде айдауда, олардың «аман-сау елге оралуы» екіталай, артындағы

жұртының да, жат жердегі олардың да жүрегі күпті. Десе де «үмітсіз – шайтан» дегендей, көңіл шіркін алға сүйрейді, жылт еткен үміт отын жағады. Ел жақтағылар «кебін киген келмейді, кебенек киген келеді» деп, сақылдаған суығы ұлыған Сібірге көздерін тіксе, жат жердегілер «қайран, қазақ даласы-ай, өзінді қайта айналып көрер күн туар ма» деп күдерлерін үзбейді...

Тумысынан дарынды Ахмет Торғайдағы екі сыныптық орыс-қырғыз училищеге 1886-шы жылы 14 жасында қабылданып, бұл оқу орнын 1891-ші жылы 19 жасқа қараған шағында тәмамдайды [12]. Бес жылға жуық оқыған орыс-қазақ мектебіндегі оқытылатын пән сабақтарының орыс бағдарламасы бойынша жүргізілгеніне қарамастан, Ахметтің қоғам, ел, жер тану болмысы қазақша қалыптасады. Тіпті, оның өзі осы оқуға қабылданып жатқанда, бұрын-соңды «жат тілді» естімегендіктен, «оқудың орыс тілділігіне» көңілі қатты қобалжып, әкесінің інісі Ерғазы ағасына *«ертең тілім шүлдірлеп, орыс болып кетсем қайтесіңдер?»* деп, көңіліндегі қорқынышын білдірсе керек. Ауылдан алғаш рет ұзап шыққан Ахметтің бойындағы білімге деген құштарлық, оның туыстарға деген сағынышына саябыр беріп, мектеп қабырғасындағы тәлім-тәрбие мен оқып-үйренудің ережелерін бұлжытпай орындауға дағдыландырады. Білім-ілімге бар болмысымен ден қойған ол, оқу ордасындағы бес жылғы сынақтан сүрінбей өтеді.

Рухани замандасы әрі жерлес інісі Міржақып Дулатұлының «Труды Общества изучения Киргизского края» (Қырғыз өлкесін зерттеу қоғамының еңбектері) деген басылымда жарияланған «Ахмет Байтұрсынович Байтұрсынов» атты өмірбаяндық очеркі 1922-ші жылы ағартушы-ғалымның елу жылдық мерейтойы құрметіне арналып, орыс тілінде дайындалған. Бұл мақала Орталық ғылыми кітапхананың сирек қорында тіркелген. 6,5 беттен тұрады, ал қолжазбаның екінші нұсқасы А.Байтұрсынұлының мұрағаттар қорында [13]. Осы басылымның мұрағатта «қатталған» екінші бір данасы – 2003-ші жылы қазан айының 23-і күні репрессия құрбандарына арналып ашылған «Саяси қуғын-сүргін тарихы мұражайының» көрмесіне экспонат ретінде қойылған еді. Өкініштісі, бұл мұражайдың ғұмыры ұзақ болмай, 2005-ші жылы жабылып қалды... М.Дулатұлының өмірбаяндық мақаласының бірнеше рет басылым көріп, тіпті өзге ұлт өкілдерінің зерттеу еңбектеріне арқау болғандығы тарих белгілі. Бұл жөнінде ахметтану тараушасында кеңірек талдап, тарататын боламыз. Енді осы мақаладағы кейбір деректі мәліметтерге тоқталамыз. Мәселен, Ахметтің оқуға деген құштарлығының себептері мен оның әкесінің өз ортасында қандай адам болғандығы туралы Байтұрсынның келбетін тану үшін мақаланың кей тұстарынан қаз-қалпында үзінді береміз: *«...В раннем детстве он кое-как научился мусульманской грамоте у аульного муллы. Этим закончилось бы его образование и он остался бы на всю жизнь полуграмотным..., если бы, по поговорке «не помогло не счастье» - деп, ол заманда қарапайым ауыл малшысының баласы орталықтағы орыс мектебіне оқуға қабылдануы, мүмкін болмағандығын айтады. Дегенмен мұндай бақыт, оның «отбасына келген бақытсыздық» арқылы бұйырғанын, әрі оқу мен білімге деген шексіз құштарлықтың түп-қазығы – әлеуметтік қажеттіліктен туындағандығын жазады [13].*

Шындығында, қоғамдағы әділетсіз биліктің жымысқы саясаты Ахметті теңсіздікпен күресуге алып келеді. Тағдырдың тезіне салып ысылтып, оның ойы мен бойын ширатады. М.Дулатұлының «...Отбасы душар болған бақытсыздық, кейін оның білімін жалғастыруға себеп болады» және «...Төрт жыл бойы Орынборда оқу демалысы кездерінде жыл сайын оған елге барып-қайту оңайға соқпайды, бірақ табиғатынан төзімді Ахмет қара суға қанағат етіп, 1895-ші жылы оқуын аяқтайды» деген лебіздерін оқығанда, қалайда білімге ұмтылған Ахметтің келешекте діттеген мақсатына жету үшін «басына түскен бар қиындыққа төзгеніне» еріксіз бас иіп, тәнті боласыз [13]. Ол осы мақаласында Ахметтің әкесі Байтұрсынның бойындағы ерекше қасиеттерді бағалай келіп, оны «...табиғатынан батыл, ешқандай өкімнің жетегіне жүрмейтін, дархан даладай еркіндікті сүйетін, ерекше жан еді» дейді [13]. Сондықтан болар ел ішіндегі сұлтан-сардарлармен мінезі жараспайтын, қайратты, әрі білекті, ақылды жан болған деп айтады. Торғайлықтардың деректеріне сүйенсек, Ақтас пен Байтұрсын екеуі Үмбетейдің сауыры болған деседі. Оларды күллі руды бұзықтарымен қоса ауыздықтау үшін, әулет ішілік билікке жетекші етіп қойған. Билікте Байтұрсын сардарлыққа дейін жеткен.

Б.Шошақұлының уезд бастығы Яковлевке тоғыз өрім дойыр қамшы сілтеп, ат үстінен аударғанын Міржақып мақтаныш сезіммен баяндаса, осы оқиға жөніндегі ой-танымын Мұхтар: «...әкесі Байтұрсын хукімет алдында «жазықты» кісі болып, Сібірге айдалып кеткен. Мұның себебі: Тосын болысының сайлауына шыққан Торғай уезінің нәшендігі «кәрі ояз» Яковлев Үмбетейге бұрыннан көптігін көрсетіп, зорлық қылып жүрген Дәуітбай табына болысып, соның сөзін қостап, бұларға қиянат қылғандықтан, Байтұрсын кәрі оязды сабап, басын жарған. Байтұрсынның айдалған себебі осы» - деп баяндайды [11, 18-б.]. Міне, келтірілген тарихи деректерден байқайтынымыз, қазақ ұлысының өз жерінде билігі өз қолында болмай, өзгеге кіріптар бодан болған тұста, орыс патшалығының атқамінер шенеуніктері ру арасындағы алауыздықты өз мақсаттарына шебер пайдаланған. Осылайша орыстың ұзын құрығы қазақтың кең жазирасында Дала заңымен тіршілік еткен Ақтас, Байтұрсын, Даниярларды «түкірсең, түкірігің жерге жетпей, көк мұз болатын» итжеккенге – Сібір аймағы Камчаткаға каторгыға айдайды. Жер аударылған бірыңғай ер адамдардың күн көрісі «отбасы, ошақ-қасылық жағдайлары болмайды-ау» деп, күйзелген Ақтастың бәйбішесі Үбіжан да бауырындағы баласы Аспандиярды келіні Күншіге қалдырып, өзі ер кісілермен бірге бөтен елге, жат жерге ауып кете барады... Бастарына түскен қайғыны іштей ұғып, бір-біріне тілекші болған абысын-ажындардың арасында бала тәрбиесі де ауысып отырған.

«Алып – анадан» демекші, ғасырда бір-ақ рет туатын Ахаңдай хас тұлғаны дүниеге әкелген Күнші анамыз кім, қандай адам болды екен?! Мұның төркініне үңіліп, зерделемсек, Ахметтің толыққанды бейнесін тани алмауымыз, жұртшылыққа дұрыс таныта алмауымыз мүмкін. Әрі, қазақта «таяқтың жақсысы – ағашынан, баланың жақсысы – нағашысынан» деген пәлсапалық нақыл сөз бар емес пе?! Ендеше, әңгіменің басын Күнші

анамызға бұралық. Оның есімі кейбір деректерде «Күніш, Күнші, Күнгі» деп те кездеседі. Күнші – Қостанай өңіріне қарасты Аманқарағай деген жердегі Сүгір руының ауқатты отбасынан шыққан Құлыбек Шеруұлының қызы. Көз көргендердің айтуынша, Күнші өте ақылды, әрі байсалды, кесек мінезді, қолы жомарт жан екен. Күншінің бойында шеберлігімен қатар, сөзге жүйрік ақындық қасиеті болғандығы, қыстың ұзақ күндерінде әулет балаларына аңыз-ертегілер мен қызықты жұмбақтар айтып, кейде ән де салатын, мінезінің ерекше екендігі айтылады. Келін болып түскен Үмбетей жұртындағы ағайын-туғандары, көрші-қолаң ауылдастары оған «сарыүйез» деген ат қойған. Бұл Күншінің отбасындағы асыраушысы айдалып кеткенде, «төмен етек ұрғашымын» деп боркемікше езілместен, ерлерше атқа отырып, адуынды мінез танытып, қаймықпай қасқайып, өз ұясы – отбасын, балашағасын «суыққолдылардан» қызғыш құстай қорғағандығынан қойылған.

Тағдыр тауқыметінен әулеттің арқа тұтар ағасына айналған қара шаңырақтың кенжесі Ерғазы Шошақұлы Сібірге айдалған бауырларына араша сұрап, Торғай мен Ырғыздың арасында талай рет табан тоздырады. Қанша ізденсе де, арызына дұрыс жауап алмаған ол шағымданудан қажып, жүйкесі тозып, екі ортада жолаушылап жүргенде, базбіреулердің қасақана ұйымдастырған қастандығынан қапыда мерт болады. «Жұт жеті ағайынды» демекші, ойламаған жерден Шошақ әулеті жалғыз асыраушыларынан да айрылады. Ерғазыны жоқтаған әйелінің жырына сүйенсек, ол 41 жасында қаза болған. Әйелінің: «...*Алты ай жүрген жолынан, Келіп еді саламат. ...Ұстаудан шығып келген соң, Артықша болды қанасы*» - дегеніне қарағанда, Ерғазы да айдалған ағаларымен түрмеде біршама бірге болып, кейін босатылған. Осы жоқтаудағы: «...*Сапарланып аттанды, Ырғыз деген қалаға, Барып пошта саларға, Не жақсылық, жамандық, Бір хабарын аларға*» - деген жолдардан Ерғазының бауырларын босаттыру үшін ізденіп, аяғынан тозғанын, ал «...*Орыс, қазақ баласы, Базынадан басталған. Нақақ еді жаласы, ...Табылмады әкімнен, Әділдіктің сарасы. Қоспады ма жақсы Алла, Ашылмады істің ырасы*» - деген зарынан бір Шошақтың әулеті ғана емес, қазақ ауылының басына түскен нәубетті көреміз. Кейін осы кіші анасының жоқтауын Ахмет 1923-ші жылы шығарған «23 жоқтау» жинағына кіргізген [17, Б. 111-114]. Бұл әз Ахаңның кіші әкесі Ерғазының әруағы алдында жасаған тағзымы, бағыштаған Құраны, құрметі еді.

Әулеттің анасы, сонымен қатар панасы да болу жауапкершілігі енді Күншінің иығына түседі. Әулеттің қорғаны болу Күнші анамыздың жарық дүниеден өткенше атқарған ең қасиетті ісіне айналады. Үлкен ұлы Қалидың қызы Сәкеннің айтуынша, атасы Байтұрсын айдаудан келгеннен соң 1909-шы жылы өмірден өтсе, Күнші әжесі 1919-шы жылы қайтыс болған. Әжесі өмірден озғанда Сәкен 14 жаста екен. Ата-әжесінің мәңгілік сапары туралы Сәкен апа 83 жасқа қараған шағында артынан іздеп келген Шолпан Байсалова мен Гүлнар Дулатоваға айтып берген. Бұл тағылымы зор, тарихи маңызы бар әңгімені Г.Міржақыпқызы 1988-ші жылы қазан айында жазып алып, 1998-ші жылы «Шындық шырағы» кітабында «Сәкен Қалиқызының әңгімесі» деген тақырыппен жариялады.

Анасы Күңшінің қолдау-көмегімен Торғайдағы оқуын тәмамдаған Ахмет, қалайда білімін жалғастырудың жолын іздеп, шарқ ұрады. Ол кездейсоқ кездескен сауда кереуеншілеріне ілесіп, мыңдаған шақырым шалғайдағы Орынбордың Мұғалімдер мектебіне оқуға аттанады. Білімге құштар жас талаптың бағына орай, әрі екі сыныптық орыс-қазақ училищесінің толық курсы бітіргендігі де есепке алынып, 1891-ші жылы тамызда Мұғалімдік мектепке қазына қаржысымен оқитын болып, қабылданады [12]. Ер жетіп, есейген шағында әуірімдеп, Құдай жарылқап қол жеткізген бұл мектебін Ахмет бар ынта-жігерін салып, «қара нан мен кара суды» қанағат тұтып, жақсы оқиды.

1889-шы жылы ашылған бұл білім ордасының қарамағында қол еңбегіне арналған кәсіптік шеберханасы, шалғай елден келген балаларды жатып оқытатын жатақханасы мен асханасы бар, өз заманына лайықталған оқу орны. Іргетасы 1883-ші жылы Ор қаласында алғаш қаланған Мұғалімдер мектебінде оқытып-үйрету жүйесі қалыптасқан болатын. Сонымен қатар, сабақ беретін тәжірибелі пән оқытушылары да жасақталып, әрі оқыту базасында бес мыңнан астам қоры бар кітапхана жұмыс істеген. Оқу орнында төрт жыл оқып, 1895-ші жылы мамырдың 13-і күні қанағаттандырарлық бағамен Ахмет бар «оқуын» тәмамдайды. Оқуын бітірген соң, сол кездегі қалыптасқан тәртіп бойынша «оқытушылықтың – алты жылдық еңбек өтілін» орындау үшін жақын маңайдағы ауылдардың біріне жолсапарға шығады.

Енді Ахметтің оқытушылық кәсібін баяндамас бұрын, оған Мұғалімдер мектебін бітіргенде берілген куәліктегі мәліметтерге назар аударайық. Орыстілді оқу орнының тәлімгері Ахметтің білім деңгейінің қандай дәрежеде бағаланғанын, оның куәлігіндегі көрсеткіштер бойынша таратып көрелік. Куәлік көркем безендірілген, айқара бет, яғни қос парақты. Бірінші бетінде бітірушінің толық аты-жөні, туған жері мен жылы, сонымен бірге оқытылған пән аттары көрсетілген. Куәлік 260-шы нөмірмен тіркеліп, 1895-ші жылдың мамыр айының 13-і күні толтырылған [18]. Мектепте оқытылған пәндердің баға көрсеткіштері: *«Мағаметке сену мен жазу, әрі бейнелеу сабағынан – 5, Педагогика және бастауыш мектептегі практика сабағынан – 4, Орыс тілі, Арифметика, Геометрия, Орыс тарихы, Жаратылыстану пәндерінен – 3»* - деп бағаланса, ал *тәртібін «өте жақсы»* деп көрсеткен. Оқытылған пәннің жалпы саны – тоғыз. Мұнан басқа *«ән айту хоры, ағаш ұсталығы бойынша қол еңбегі»*, сонымен қатар, *«практикалық дәрігерлік»* курсынан дәріс алған. Келесі бетінде: *«...мұғалімдер мектебіне түскенге дейін Торғайдағы екі сыныптық орыс-қырғыз училищесінде оқыған»* деген қосымша ақпар береді. Сонымен қатар, *«...осы оқу орнын бітіргендер 1872-ші жылдың 12-ші наурызындағы Ережеге сәйкес 6 жыл мұғалім болуға міндетті»* деп жазылған ескертпе бар [18]. Бұл қорда мұнан басқа Ахметке берілген мектептің педагогикалық кеңесінің мінездемесі және оның оқу бітіріп, еліне қайтарда жолына қаражат сұраған өтініші туралы мәліметтер қосымша ретінде куәлікке қоса тіркелген. Сонымен, Ахмет дәріс алған оқу ордасы туралы бұл деректі мағлұматтардан анығы: сол тұстағы мектептерде қазақ балалары үшін қазақ тілінде сабақ өткізілмеген. Әрі аталған оқу орнында

мұғалімдер құрамында қазақ ұлтының сирек болғанын байқау үлкен қиындық туғызбайды.

Жеке-жеке даралап көрсетілген пән атаулары айтып тұрғандай, бұл оқу орнында қазақ балаларының санасына барынша Орыс тарихы мен орыс мәдениетін сіңіруді мақсат тұтқан. Бір ғажабы, орыс патшалығының аз ұлтты бұратана халықтарды орыс тілі мен мәдениетіне бейімдеу, тіпті бағындыру саясатын ұстанғанына қарамастан, аталған білім ордасында *«Магаметке сену»* пәні оқытылған. Магамет дегеніміз – бұл Ислам дінін таратушы Мұхаммед Пайғамбардың кирилшеленген орысша нұсқасы. Шындығында, оқу бағдарламасы аясында *«Алла-тағаланың елшісі Пайғамбардың өмірнамасы туралы»* пән енгізіліп, оны оқытудың астарында не мақсат жатыр?» деген өзекті сауалға жауап іздеп көрелік. Негізінен, еш күдіктенбестен-ақ, «Құдайға сену күллі адамзат баласына тән екендігі оқытылған болуы керек» деп риясыз қабылдауға болады. Ия, бір жағынан, Құдайға құлшылық ету – күллі адамзат баласын тек имандылыққа жетелері анық. Ал, мұндай тағылымдық дәрістің қандай қоғамға да ауадай қажеттігін түсіндіріп жатудың өзі артық. Екіншіден, орыс патшалығының ұзын құрығы, діни пәннің аясында «өздеріне тәуелді жұрттардың балаларын ұйыған айрандай бірауызды яғни, «біртiлді» жасау мақсатында насихаттық құрал ретінде жоспарлы түрде мектеп бағдарламасына арнайы енгізген» деген болжам жасауға болады. Әрі, бұл Магаметке сену пәнінің тек мұсылман балаларына оқытылуы заңды да. Өйткені, бұл мектепке ауылдан есейген шағында келген олардың шоқындырылмауы әбден мүмкін. Мұсылман діні пәнінен Боранқұлов Мейірім деген кісі сабақ берген. Ол дін сабағынан басқа Қазақ тілі пәнін оқытқан. Бірақ, Қазақ тілі негізгі пәндер қатарына кірмеген, тек қазақ балаларына орыс тілінің грамматикасын сауатты меңгерту үшін салыстырмалы қосымша сабақ ретінде оқытылған болуы керек. Өйткені, Қазақ тілі мектеп бітірушілердің куәлігіне енбеген [18].

Орыс тілі мен орыс тарихы пәні бойынша педагог Шустиков Николай Петрович дәріс оқыса, жаратылыстану пәнінен Кирнищиков Александр Михайлович оқытқан. Н.Шустиков – Қазан университетінің Тарих, тіл әдебиет мамандығын бітірген, тәжірибелі оқытушы. Ал А.Кирнищиков – Петербор университетінің түлегі. Орынбор шаһарындағы оқу ордасы Ахметтің қазына есебінен білім алудағы «соңғы мектебі» болатын. Бұдан соң жоғары оқуға қанша талаптанса да оның отбасылық жағдайы көтермейді. Бұл тұста ол 23 жаста еді. Сонымен, бар оқуының жиыны, ауылдың көшпелі мектебінен бөлек, Торғайда – бес жыл, Орынборда – төрт жыл білім алған Ахмет енді өмірдің үлкен соқпағына түседі.

Үлкен өмірге «бастауыш училище мұғалімі» деген атақпен жолдама алған Ахметке оқу орны мынадай мінездеме берген екен: *«...мектептегі тәртібі өте жақсы, талқыға түсетіндей оғаш қылықтар көрсетпеді. Қабілеті орташа болғанымен, бойындағы таңғажайып ынта-жігерлігімен ерекшеленді. Нәтижесінде өзінің оқу міндетін орындауға өте ұқыпты әрі мұқият болды. Мінезі жағынан салмақты, тұйық әрі ұяң; қажырлығы жағынан сабырлы, суыққанды, болбыр әрі әлсіз. Дене тұрпаты жадау,*

өмірге көзқарасы қарабайыр, бірақ қарапайым мұғалім болуға әбден ылайық» [18]. Оқу ордасы берген осы мінездемемен 1895-ші жылы маусымда оқытушылық қызметке кіріседі. «Өмірдерегіндегі» мәліметі бойынша таратсақ, Ахмет қазақ елінің түрлі аймақтарында әр түрлі мектептерде алғашқыда ауылдық, сонан соң болыстық мектептерде мұғалім болып, ең соңында Қарқаралы қаласындағы екі сыныптық училищенің меңгерушісі лауазымымен қатар, оқытушылық қызметті қоса атқарған.

Бір ғажабы, тоғыз жылдай орысша оқып, орысша тәлім алған Ахмет ауыл балаларын оқытқанда, өзін сипаттаған мінездемеден бөлек, тіпті өзгеше қасиеттермен танылады. Ол еңбек жолында тек қарапайым мұғалім болып қана қойған жоқ, сахарадағы қазақы ауылдың әлеуметтік қалыптасуындағы ұлт жүгін арқалаған көшбасшыға айналды. Қазына мектебінен орысша білім мен тәрбие алған жас оқытушыны, қазақ ауылының балаларын «орысша оқытады, орыс ілімін, мәдениетін далаға жаяды» деп үміт еткен миссионерлердің саяси сенімін ойран етеді. Орыс оқытушылары мен тәлімгерлері жіті танымаған Ахмет бала оқыту ісінде, яғни оқу-ағарту саласында қырағылық көрсетіп, жаңа сипаттағы қазақы болмыс, қазақы танымның түп қазығын қалайды. Ол «орекендер» ойлағандай *«...өмірге көзқарасы қарабайыр, болбыр әрі әлсіз»* болмай, керісінше өмір деген үлкен, әрі тұңғыш теңізде «қазақты қақпайлаған түрлі асау толқындарға» қарсы жүзеді. Тосыннан төте жолдар іздейді, камсыз жатқан қазақ жұртын қалың ұйқыдан оятып, саңлауы бар саналыларға рухани қозғау салады.

Ахмет жырақта жүріп, атамекенін қанша сағынса да, арқадағы ағайын-туыстарына баруға асықпаған. Өйткені, итжеккенге айдалып кеткен әкесі мен оның бауырлары туралы сыпсың сөздің арада аттай он жыл өтсе де, ел ішінде басыла қоймаған кезі. Оның үстіне әулет анасына айналған Күңші шешесі «оқу бітірген ұлының» елге келсе, «жолы кесілетінін» іштей сезіп, оған әлі де білімін шыңдай түсіп, сыртта қызмет етіп, ысылуға ақыл-кеңес береді. Осылайша анасының ақылын дәтке қуат еткен ол, туған жерден жырақ өмір кешеді. Десе де атамекенге деген сағынышын бала күнінде ауылдың үлкен ақсақалдарынан естіген ұлттық әдет-ғұрыптар мен бабадан қалған нақыл сөздердің астарына үңіліп, ой елегінен өткізу арқылы басады... Сөзге тоқтаған эз-халқының ауыздан ауызға тараған мақал-мәтелдері мен елішілік әдет-ғұрыптарды ол мектепте жүрген кезден-ақ қойын дәптеріне жазуды дағдысына айналдырады. Осылайша болашақ ағартушы Ахметтің қаламы ұшталады. Осы жиған-тергендерін іріктеп, туған халқының қалыптасқан қанатты сөздерін өзге ұлт өкілдерінің назарына ұсынғанды жөн көреді.

1895-ші жылы Орынборда оқып жүргенде «Тургайская газета» атты басылымға «Қазақы ырымдар мен мақалдар» (Казахские приметы и пословицы) деген мақала беріп, ол жарияланады. Бұл оның газет бетінде басылған тұңғыш туындысы. Әлбетте, қазақ ұлтын дербес ел ретінде оның айналасындағы ірі державалар мойындай қоймаған тұста, Ахметтің ұлттық бітім-болмысымызды айқындайтын әдет-ғұрып тақырыбындағы танымдық мақала жариялауы батыл қадам еді. Оның үстіне мұның орыс тілді газетте басылуы да, сол тұстағы қоғамы орта үшін үлкен жаңалық болатын. Осы

тырнақалды еңбектің «Тургайская газетаның» 39-шы санында жарық көргендігі туралы әдебиетші-ғалым Шәмшиябану Сәтбаева 1989-шы жылғы басылымның алғысөзінде: «...орыс газеті бетіне басылуының өзі көңіл аударарлық нәрсе» екенін айырықша атап өтеді. [19, 9-б.].

Ғалымның өз айтуынша, ол Ақтөбе уезіне қарасты Батпақты ауылында Ахметкерей Қосуақов (кейбір деректерде «Қопсықбаев», «Қойшыбақов» деп жазылып жүр – *И.Р.*) деген болыстың мектебінде сабақ береді. Бірақ, неге екені белгісіз, ол бұл өңірде көп аялдамайды. Ахмет Орынбор мұғалімдер мектебінде оқып жүргенде, іс-тәжірибелік сынақтан өткен Қостанай уезіне қарасты Әуликөлдегі бастауыш мектепке қайта оралып, мұғалімдік қызметін сонда жалғастырады. Оқытушы осылайша жер-жерлерді аралап, бала оқыту ісімен айналысып жүрген уақытында, әр ауылдағы әлеуметтік ахуалға назар салып, көргендерін ой елегінен өткізіп, санасына зерделей бастайды.

Әуликөл елдімекені – бозбала Ахметтің балалықпен қоштасып, жігіт болып, қосағы Александраны тапқан жері. Бұған ерекше мән беріп, салмақ сала айтуымыздың өзіндік себептері де жетерлік. «Өз алдыңа отау тігіп, шаңырақ көтеру» үшін бір басың екеу болуы керек. «Отан – отбасынан басталады» деген қанатты сөз өмір сынағында елеуден өткен қағида, ендеше Ахмет те жеке өмірін, осы өз Отауын, Ошағын құрудан бастағаны анық. «Бас екеу болмай, мал құралмайды» дегенді бабаларымыз бекер айтпаған. Мұхтардың мақаласында: «...Қостанай уезіндегі Әуликөл деген жерде екінші рет оқытушы болған. Әуликөлден үшінші рет ауысып барған школы Қостанай қаласы...» деген мәлімет бар [11, 18-б.]. Тұлғаның рухани қаламдас інісі М.Әуезовтың осы «...Әуликөлде екінші рет оқытушы болған» деуінің астарында жұмбақтың шешуі жатқандай. Асылы, Ахметке ат басын қайта-қайта бұрғызған «Әуликөлдің», кейін оқытушы Ахметтің құрметіне бір көлі «Мұғалімкөл» деген атауға ие болғаны мәлім. Осы бір киелі мекеннің де тарихына зер салсақ, бізге берер мағлұматы баршылық-ау! Адамзаттың басына бір-ақ рет берілетін, бұл жарық пәниде пенде өзіне өмірлік жар таңдауда кездейсоқтыққа бой алдыруы мүмкін бе?! Әлбетте, жазмыштың бәрі де Алла-тағаланың бұйрығынан. Маңдайыңа нені жазса, соны көресің! Әйтсе де Ахаңдай алғыр жанның жүрегіне жол тапқан перизатты да, сол аруды өзіне мәңгілікке жар еткен Ахметті де «пендешілік есеппен тұрмыс құрған-ды» деу, күпіршілік. Оларды бір-біріне кезіктірген тағдырдың тылсым күшінің құдіреті шексіз бе дерсіз!

Қазақ деген ұлысқа керек кезінде туып, оның керекті ісін атқарған Ахметтей ақиық жанның маңдайыңа қандай жанды бұйыртты екен, бұл Жаратқан?! Енді соның сырына үнілейікші... Қазақ даласына өзге ұлт өкілдерінің қоныстандырылуының, оның ішінде Ресей жерінен орыстардың қоныс аударылуының саяси себептері болды. Мәселен, орыс патшалығы тұсында әділетсіз билікке қарсы бұқара халықтан шыққан көзі қарақты сауатты жандар өздерінің тарихи Отаны – Ресейден әдейі аластатылған. Сондай аласапыран уақытта Орал жағынан Қостанайдың Аманқарағайына ауып келген бірлі-жарым орыстарға, осы сар даладағы қонақжай қазақы

ауылдан бастарына тұрақ болар баспана бұйырғаны белгілі. Аманқарағай – Қостанай өңіріндегі табиғаты сұлу, қалың қарағайлы, ұзындығы екі жүз шақырымдай алқапқа жайылған, орманды мекен әрі бұл өлке айдын шалқар көлдерге бай. Осы өңірге отбасымен жер ауып келген Иван ауылдағы Аманқарағай орманының қорықшысы болып, тапқан аз нәпақасымен отбасын асыраған қарапайым шаруа екен. «Адамның басы, Алланың добы» демекші, Иванның қызы Александра осылайша орманнан жеті шақырым қашықтықта орналасқан Әуликөлге кез келеді. Орыс қызы Александра ару да қаражаяу емес еді. Ол сауатты, көзі ашық, иманжүзді, аяулы жан болса керек. Ал, осы елге оқытушы болып, екінші рет қайта келген жас мұғалім «пешенесіне жазған періштесін» кезіктіреді.

Ахметтің «Әуликөлді» өзіне пана тұтып, қайта оралуына себеп жоқ та емес еді. Өйткені, анасы Күңшінің ағайын-туғандары, өзінің нағашы жұрты – Сүгір елі осы жердің байырғы жұрты болатын. Сүгір – үлкен ата Арғыннан тарайтын, тамыры терең, бұтақтары кеңге жайылған, өсіп-өнген тармақ. Бүгінге жеткен мәліметтерге сүйенсек, ру атына айналған Сүгірдің Шеру деген баласынан Құлыбек туады. Құлыбек – Ахметтің нағашы атасы, яғни Күңшінің әкесі. Ахметтің нағашы бабасы Шеруді ауқатты болған деседі арқа жұрты. Сонау бір алмағайып орыс патшасына қазақ елі тәуелді болған тұста, бетпақтағы ауа жайыла қоныстанған көңілі дарқан дала жұртының жұдырықтай жүрегіне бодандықтың құрсауы сызат салған заман туды. Ел мен елдің, ауыл мен ауылдың арасындағы қарым-қатынасы да осы патшаның ұзын құрығының қилы-қилы қимылына қарай бағынатын құлдық күйге түсті. Құлыбектің күйеу баласы Байтұрсынды, ағайындарымен қоса айдатқан да осы патшаның қитұрқы саясаты еді. Патша ағзамның ұзын құрығына ілігіп қалмас үшін Құлыбек бай «шалғай жатқан Торғайдағы құдасы Шошак әулетімен жалпы, құдандалы жегжат-туыстармен абайлап араласып, туған қызы Күңшіге де іштей тілеулес болып», бәрін сырттарынан бағып, бір шетте тыныш жататын. Торғайдағы тумалардан қол үзіп, Сүгір елінің біршама уақыт бұйығы өмір кешуіне тура келеді. «Уақыт өзі емші» дегендейін, талай жылдар оқу қуып, соңыра еңбек жолын бастаған осы бір қысыл-таяң тұста тіршілігіне демеу іздеген Ахмет нағашыларының ауылын пана, әрі қара тұтып келді ме екен?!

Қостанай маңындағы елеусіздеу тыныш жатқан ауылда сабақ беріп жүрген жас оқытушыны өмір-талқы өзі баулиды, тәжірибесін ұштайды. Көк аспанның аясында жарқырап жатқан, қасиетті Әуликөл де қос жүректің лүпіліне куә болып, тағдырларына ортақтасып, олармен бірге сыр шертеді... Жан сырларын ақтарған Әуликөл, қос ғашықтың аппақ сезімдеріне куә болғанымен, олардың бастарына ұзақ пана бола алмайды. Ол кезде ел ішіндегі жазылмаған Дала заңы бойынша, нәсілі бөлек жандар бір-бірімен отандасуға болмайтын еді. Өмірдің бұралаң соқпағына енді аяқ басқан, ұстанған діндері бөлек, «бірі – мұсылман, бірі – христиан» қос жүрек, махаббаттарына араша болар, пана іздеп, жақын маңдағы арасы жүз шақырымдай болатын Қостанай қаласына келеді. Мұнда көп аялдамайды, осы өңірге жақын жатқан теріскейдегі Троицкіге жол тартады.

Мәңгілікке бірге болуға қол байласқан олар, ақ некесін қиғызу мақсатымен, шаһар ішіндегі Мұсылмандар мешітінің ақыл-кеңесіне жүгінеді. Мешіттің имамы айтқан кеңес бойынша, олар сол жерде Александраны мұсылмандыққа қабылдау үшін қажетті барлық рәсімдерді орындайды. Ахметтей жігіт падишасына жар болуға ант-су ішкен болашақ қалыңдығы Зейнолла ишанның қарауында екі айдай имани дәрістер алады. Көп ұзамай Александра Мұсылмандық мектептің өзіне қойған сынақтарынан сүрінбей өтеді. Олар осы қалада біршама уақыт тұрып қалады. Мұсылман дінін риясыз пейілмен қабылдаған аруға, Ахметтің жүрек қалауынан шыққан «Бадрисафа» деген жаңа ныспы беріледі. Ол бұл есімді кенеттен таңдамаған еді. Бала күннен тілін арабша сындырып, Мұхаммед пайғамбар туралы танымы ерте жастан қалыптасқан Ахметтің «Алла сөзін хақ» деп танитын қасиетті Құраннан сауаты зор болатын. Айдай толықсыған ару Александрасының өн бойынан кіршіксіз пәктікті таныған оның санасына осы «Бадрисафа» есімі орала берді. Арабшада «бадрун» сөзінің «толық ай», ал «сафа» сөзінің «кіршіксіз таза» деген мағына беретінін білетін ол, болашақ жарына тек осы сұлу есімді ылайық көрді. Әрі сол шешімге тоқтам жасайды. Екі жас осылайша «Құдай алдында мәңгі бірге болуға ант-су ішіп», Мұсылмандар үйінен ерлі-зайыпты болып шығады.

Ахмет пен Бадрисафа Әулиекөлде табысып, онда аз уақыт аялдаса да, оның ауыл балаларын оқытудағы қалтқысыз қызметін жергілікті жұрт ерекше бағалайды. Олар екі жастың елден кеткенін қаламайды. Бірақ өмір соқпағындағы тағдырдың темірдей талабы ел таңдауымен санаспайды. Аманқарағайлықтар қос ғашыққа деген шексіз сағынышын, олардың аппақ махаббатына деген ізгі ілтифаттарын, ауыл ортасындағы әсем айдын «Әулиекөлдің» көп көлінің бірін «Мұғалімкөл» деп әспеттеумен ұрпақ жадында мәңгілікке қалдырды. Мұғалімкөл күні бүгінде ұлт ұстазы Ахметін ұмытқан жоқ. Көкпеңбек көлдің түп-тұнық суының бетінде жарыса жүгірген толқындары, айдынында жүзген ұзын мойын аққуларды аялай тербетеді. Сонан соң аққулардан оза жағалауға асыққан асау толқындар Ахмет пен Бадрисафаның табаны сан рет тиген жағаны жарыса кеп, кезек-кезек өбеді. Мінекей, табиғат ананың жұрт жұмысы үшін жаралған, ғасырда бір-ақ рет туатын, төл перзенті Ахметі мен оның сүйікті жары Бадрисафаға деген шексіз махаббаты, мәңгілік ескерткіші. Жарқыраған Мұғалімкөлдің жағасында Ахаң сабақ берген мектеп әлі бар. Қабырғалары бөренеден өрілген ағаш мектептің маңдайшасына, оның бұл білім ордасында қашан сабақ бергендегі жазылып, мәрмәр тастан тақта ілінген. Ал қарсы алдында осы күнгі жобамен салынған үш қабатты мектеп ғимараты бой көтерген. Айналасы әсем қоршалған, жанында бау-бақшасы бар қос оқу ордасы бір-біріне саялы сән-салтанат беріп, алыстан «мен мұңдалап» өз оқушыларымен қатар, басқаларды да өзіне шақырады.

Енді біршама алға оза отырып, 1989-шы жылы 5-ші қыркүйекте Шолпан Ахметқызына Қазақ КСР Прокуратурасы берген «Ақтау туралы» мәліметтерге назар аударсақ. Анықтамада: «...*Байтұрсынова Бадрисафа Мұхамед-Садыққызы, туған жылы – 1878, Орал қаласының тумасы, ұлты –*

татар, КСРО азаматшасы, үйшаруагері» деп, оған 1931-ші жылы 13-ші қаңтарда тағылған жер аудару қаулысының күші жойылғаны жөнінде мәлімдеме жасайды [20]. Ресми құжатта Бадрисафаның нағыз ныспысы – орыс нәсілі екендігі көрсетілмеген. Себебі жоғарыда айтқанымыздай, Александра «тағдыр-талайым» деп қабылдаған Ахметімен өмірін мүлдем жаңаша бастаған. Сондықтан да оны кейінгі ортасы – жаңа жұртшылық «татар қызы Бадрисафа Мұхамед-Садыққызы» деп таныды. Шындығында, алғаш көргендер оның ақсары өңіне қарап-ақ, ныспысы «орыс» екенін бірден аңғарса да, Ахметтің отбасымен етене араласқандықтан, жақын туыстары мен жора-жолдастары мұсылман дінін қабылдаған биязы Бадрисафаға үлкен құрметпен қарайды. Тумысынан бауырмал қазақ жұрты оны өздеріне тартып, «Ахаңның жары» деп ерекше ықыласпен әспеттеп, сыйлаған.

Ш.Байсалова естелігінде Бадрисафа анасының келбетті, әрі сұлу болғанын, оның мұсылманша киінетіндігі, әкесі Ахметті «отағасы», «төрем» деп құрмет тұтқандығын, ал ағайын-туғандарының арасында анасының «ақ келін» атанғандығын жазған. Ш.Ахметқызы ата-анасының бір де бір суретін өзімен бірге сақтай алмағанын өкінішпен еске алатын. Кейінгі бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланған әкесінің суреттері мемлекеттік мұрағаттардан алынса, анасының суреті өзінің сипаттауымен, Орталық саябаққа серуенге шыққан орыс әйелдерінің «жиынтығынан» салынғанын айтқан еді. Ахаңның асыл жары Бадрисафа анамыздың аяулы бейнесін еске түсірушілердің бірі Шолпанның құрбысы – Міржақыптың қызы Гүлнар Дулатова. Ол өзінің «Ардақтап өтем әкемді» атты мақаласында, үлкен әкесі Асқардың қызы Ботакөз әпкесінің мәліметтерін келтіре отырып, өте қызықты деректер береді. Онда Ахаңның бәйбішесі жөнінде: *«...жеңгейдің нәсілі – орыс. Тілі келсін-келмесін, тек қазақша сөйлейтін. «Қ»-ны «к» деп айтатын, тәтемді «Міржакып кайным», Ахмет жұбайын «төрем» дейтін. Бадрисафа жеңгей ақ сары, көк көзді, қыр мұрынды, орта бойлы, толықтау денелі болатын. Құлағына ақ тасты алтын сырға салатын, басынан аппақ орамал түспейтін, оны желкесіне байлап қоятын»*- деп жазады [21, Б. 509-510]. Және Бадрисафа аналары дайындаған әр түрлі тағамдардың дәмділігі тіл үйретіні соншалық ауыздарының суы құритынын, әрі оның жүздеген жұмыртқадан қатыратын шәк-шәк, бауырсақтарын кесуге көмектескендерін шынайы сүйіспеншілікпен мақтана еске алады.

Бадрисафа Мұхамед-Садыққызының аса мейірімді, әрі өте қонақжай болғандығы, жұбайының туған-туыстарына деген шексіз құрметі ел аузында да аңыздай тараған. Мәселен, 1926-шы жылдары туған еліне демалуға келген Ахмет пен Бадрисафаның аз күн тәрбиесінде болып, шапағатын көрген ақкөлдік Әубек Сатыбалдыұлының олар туралы әңгімесін 1998-ші жылы өз құлағымызбен есітіп, бейнетаспаға жазып алған едік. Бұл шамамен, Әубек ақсақалдың он екі-он үш жасында басынан өткізген оқиғасы. Қария әңгімесін: *«...Ахаңның жұбайы әйелдердің нағыз перизаты, бек сұлуы еді»* деп бастады. Ел ішінде оның орыс қызына үйленгенін жаратпаған қауесет тарап кеткен. Олар алғаш елге келгенде, оның орыс әйеліне үрке қараған ағайын-туыстар мен тума-жегжаттар көп болды. Солардың ішінде бала

болсам да мен де бармын. Мен Ахметтің үлкен ағасы Қалидың қозылы-қойларын бағып, есік аузындағы бөстекке жата кететін кіріптар кедей ағайынының баласымын. Үсті-басым – ебір-жесір. Басым –жалақ, әрі суы шыққан – таз, адам баласы жаныма жолай алмайтындай сасықпын. Менің мүшкіл халімді көрген Ахмет ағатайым кейбір туғандарыма ұқсап теріс айналмастан, бірден орыс әйеліне «–*Мына бейбақты күтіп, бақ*» - деп, тапсырма берді. Әлгі орыс жеңгеміз өзгелер сықылды «тыжырынып» жиіркенбестен, мені қасына ертіп, барлық жағдайымды жасады. Ауыл маңындағы өзенге апарып, өмірімде сабын көрмеген денемді, иісі аңқыған сабынсумен жуындырып, басыма дәрі жағып, айналдырған аз күнде «*көзімді шайдай ашты*». Мен осылайша «ел қатарына қосылдым» деп, Әубек ақсақал басын шайқай, тамсана өткен күндерді есіне алды. Сонан соң сол күндер көз алдында тұрғандай, өзінен-өзі күлімсіреді. Оның терең әжім басқан жүзінде «*Ахаңдай ағатайы мен Бадрес жеңгесіне деген ризашылығының табы әлі сақталғандай көрінді*» маған. «Аштықта жеген құйқаның дәмі, аузыңнан кетпейді» деген бабалар сөзі осындайдан шыққан-ау, шамасы.

Ахаңның туған жерінен шыққан, Сарытүбектің сар аптабына қақталып, топырақ-құмын кешіп өскен, бүгінгі аға ұрпақтың әңгімесіне ден қойсақ, яғни, торғайлықтардың айтуынша мынадай қызықты хикаят бар: «...*Ахмет Орынбордағы оқуын бітірген соң, Қостанай уезінің Әуликөлінде бастауыш мектепте оқытушы болып тұрған тұста Мұхамедсадық деген татар көпесінің үйінде пәтер жалдап тұрады. Сол көпестің бализатқа толып отырған Бадрисафа атты бұла бойжеткен қызы бар екен. Ол қыздың күтушісі орман қорықшысының Александра деген орыс қызы. Байдың қызы Бадрисафа кенеттен келген сырқаттан көз жұмады. Көпес қайғысын ұмыту үшін қызының көзіндегі болған сыпайы, әдепті ару Александраны Ахметке ал деп қолқа салады-мыс...*». Бұл ел ішіндегі аңызға айнала бастаған әңгіменің ақиқатқа алыс-жақынын дөп басып айту қиын. Бірақ, шындыққа бір табан жақын-ау деп те қаласың. Қалай болған күнде де орыс қызы «Александраның – Бадрисафа» деген мұсылманша ныспыны кейін алғаны анық. Ал Ахметтің Аманқарағайдай қазақы ауылда өзінің анасының төркіні, нағашы жұрты Сүгірлер тұрғанда татардың үйін жалдауы, сол тұстағы солақай саясаттың салқынынан болса керек.

Қостанайлық жорналшы әрі жазушы Байтұрсын Ілияс 1998-жі жылы ғұламаның 125 жылдық мерейтойына орай жарық көрген «Алтын бесік» кітабында Ахметтің жұбайы жөнінде мынадай деректі оқиғаны баяндайды: «...*Нұртаза ақынның баласы, атақты Әбіқай ақынның туған бауыры Нәуен молда Орынбордан келе жатқан Ахаңды үйіне құрметпен қарсы алып енгізеді. Бұрыннан Ахаңа іші бұратын, қадір тұтатын, әзіл-қалжыңы жарасқан достығы болыпты. Нәуекең Ахаңа әзілін қыстырып жібереді: – Аха, мына қасыңыздағы тым сымбатты асыл перизатыңыз, өзінің көзі де әдемі келісті, есімі кім болар екен? - дейді. Сонда Ахаң мүдірместен:*

*Есімі – Александра Ивановна,
Құдайдың ризамын қизанына,*

*Бір кәпірді мұсылман қып сауаптам,
Тұрмай ма ол молданың иманына», -*

деген екен [22, Б. 20-21]. Бұл туған еліне алғаш рет жұбайын ертіп келген сапарындағы Ахметтің басынан өткен оқиға. Кітаптың орыс тілінде берілген мәтінінде: «ол» сөзі «он» болып өзгеріске түскен:

*«Это – Александра Ивановна,
Благодарю всевышнего за встречу с ней,
Одну неблаговерную я обратил в ислам,
Не равен ли мой подвиг службе 10 имамов».*

[22, 219-б.].

Өлең орыс тіліне жолма-жол баламаланған. Осындағы қазақ тіліндегі – «ол» мен орысша «он» сөздеріндегі айырмашылық – әріптік қате. Бұл шумақ ел аузында сақталып, ауызша жеткендіктен түрленіп, өзгеріске түскен болуы керек. Десек те, бұл өзгеріс бір шумақты өлеңдегі мәтін мағынасын бұзып тұрған жоқ. Шумақтың орысшамен қатар берілген қазақшасындағы алдыңғы екі жолы 20-21-ші беттердегі алғашқы нұсқасынан біршама ауытқыған, яғни «Есімі – Александра Ивановна, Құдайдың ризамын қизанына» деген жолдар «Бұл кісі Александра Ивановна, Құдайдың мен риза маган қизанына» деп, төртінші қатардағы: «Тұрмай ма ол молданың иманына» деген қатар «Татымай ма он молданың иманына» болып өзгеріске түскен [22, 218-б.]. Екінші нұсқадан алғашқысының ұйқасы мәнді, әрі құлаққа жағымды естіледі. Қалай десекте, араға талай жылдарды салып, Ахаңның жерлестерінің жадында жатталып, әйтеуір осы күнге жоғалмай жеткен, бұл шумақтың ХХІ-ші ғасырдың ұрпағына да айтары көп-ау?! Жәпелдемеде кенеттен туған осы Ахметтің зайыбына шығарған арнау-шумағының әрбір сөзінде тұнып тұрған тәлім-өнеге, философиялық ой-толғамды көруге болады. Әрі нәсілі орыс болғанына қарамастан, Александрдай арудың мұсылман дінін, ділін, тілін қабылдауы – «Құдай қосқан қосағы Ахметке» деген аппақ, кіршіксіз сезімін айғақтап тұр емес пе?! Ал, ұлт ұстазының ұлы істерінің қуаты болған Александра-Бадрисафа анамыздың мұсылман болуы – бүгінгі рухсыздық жайлаған жаһандану дәуірінде өз дінінен безіп, шыққан тегін басқаға айырбастаған дүбәра, санасыз ұрпақтарға үлгі етерлік өнеге ғой.

Ахметтің асыл жары Бадрисафа хақында зерттеуші ғалымдардың тарапынан да әр қилы нұсқадағы болжамдар айтылып жүр. Мәселен: «...*Осы жерде айта кетелік, А.Байтұрсыновтың жұбайы Александра/ға/ атты орыс әйелі болады. Өзі тұрған пәтер иесінің қолында жүрген жетім қыз (тіпті фамилиясы белгісіз) А.Байтұрсынов түрмеде жатқанда тамақ тасып, кір-қоңын жуып, қызмет көрсетеді. Адамгершілігі зор азамат мұндай қайырымдылықты, адал көңілді аттап кетуді ар санап, түрмеден шыққан соң сол жетім қызға үйленеді*» деген жаңсақ пікір еш қисынға келмейді [23, 32-б.]. Тура осыған ұқсас ақпаратты танымал жазушы да қайталайды [24]. Тіпті, тарихи тұлғаны 1907-ші жылы еш дәйексіз түрмеге

отырғызып қояды да, «34 жасқа келгенде, әрең үйленеді» деген сәуегейлік жасайды. Шындығында, Ахметтің 1907-ші жылы емес, 1908-ші жылдың қараша айында аз уақыт абақтыда отырғандығы туралы мәлімет бар, оған кейінірек тоқталамыз. Жазушының мәлімдеуінше: «...Болашақ жұбайлар Қарқаралыда танысқан кезде Ахаң 34 жаста, Александра 29 жаста болатын. (...) Сонымен кейінгі тұрағы Орынборға Ахаң мен Бәдрисафа ерлі-зайыпты болып келеді» - дейді [24, Б. 163-166]. Жоғарыда үзінді келтірілген жолдардың авторлары өз зерттеулеріндегі ой-тұжырымдарын: «...тағдыр тауқыметін кешіп жүрген кездері түрмеде көмекке келген қызға кейіннен аяушылық сезіммен үйленген» деген ақылға сыйымсыз мәлімдемелермен түйіндейді. Шындығында, мұндай жаңсақ пікірлер негізсіз екеніне, Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатынан табылған тарихи құжаттардағы деректер дәлел бола алады (Бұдан әрі – ҚР ОММ). Осы ҚР ОММ-ның құпия сирек қорларында қатталған ресми деректер дүдәмал болжамдарды толықтай теріске шығарады. Мұрағат мәліметтеріне кезек бермес бұрын, осындай құпия құжаттардың қатталуына не себеп болды екен? «Құрығы ұзын патша саясаты нені көздеді, ал «қолы қысқа» Ахмет нені көкседі?». Енді соның сырына үңілетік.

Қазақтың басына түскен қиын да қилы алмағайып заманда ұлтқа бас болу – Ахмет Байтұрсынұлының маңдайына бұйырған киелі іс. Мамандығы қарапайым оқытушылықтан бөлек, саяси өмірге араласуына түрткі болған – ол қазақ халқының өз Отанында отырып, бұратана күй кешуі еді. Өзінің атамекенінде отырып өзінің тіліне, діліне, дініне, жеріне иелік ете алмаған жұртының аянышты ахуалы, оны және оның айналасына шоғырланған қазақ оқығандарын саясат-сахнасына күрескер етіп алып келді. 1904-ші жылдың соңына таяу Ахмет отбасымен бірге Қарқаралы қаласында болғандығы, әрі осында тұрғандығы анық. Нақ осы қалада күрескер-ағартушының саяси көзқарасы қалыптасып, ол қоғамдағы әлеуметтік қозғалыстарға белсене қатысады. Дәл сол тұста болып жатқан сан қилы уақиғалардан тыс қалу мүмкін де емес еді. Өйткені, жаңа ғасырға қадам басқан қазақ ұлтының алдында үлкен сынақтар тұрды. Біріншіден, өз атамекенінде отырып, дербес ұлт ретінде өзінің ұлттық мүддесін қорғай алмауы – көзі ашық, көкірегі ояу қазақ зиялыларының намысын қозғап, ширектірді. Екіншіден, барлық іс басқару жүйесінде патшалық құрықтың қыспағында болуы – қазақ оқығандарының өрісі мен тынысын тарылтып, тығырыққа тіреді. Осындай саяси қысымшылықтармен қатар, шектен тыс көпе-көрнеу қазақ ұлтын «бұратана» деп менсінбеуі – олардың ыза-кегін туғызып, қандай да бір шешуші қадамдар жасауға мәжбүрлейді. Осының бәріне негіз болған 1896-шы жылы Ақмола, Семей, Торғай өңірлеріндегі жер ахуалының аңысын адақтап шыққан атақты Щербиндік зерттеу саяхаты сапарынан соң, қазақ даласының шұрайлы жерлеріне қоныс аударушылардың санының күрт өсуі еді! Әрі олар жергілікті тұрғындардың ежелден қалыптасқан шаруашылық дәстүрімен санаспастан, қазақтың мал, егін шаруашылығында алқабын күрт тарылтып, өздеріне тиісілі нормадан артық жерлерді иемденуі – қазақ

оқығандарының қандай да бір әрекетке келіп, шара қолдануларына негізгі түрткі, себепші болды.

1905-ші жылғы бірінші орыс төңкерісіне үлкен үмітпен қараған қазақ оқығандары: Бөкейханов Әлихан, Байтұрсынұлы Ахмет, Ақбаев Жақыптар осы жылдың 26-шы маусымында бір топ қазақ зиялыларымен әйгілі Қоянды жәрмеңкесінде бас біріктіріп, тізе қосып, халық атынан Петербордағы патша үкіметіне арыз-тілектерін (петиция) жазып, құзырхат жібереді. Бұл тарихи құзырхатта қазақ елін билеушілерге мынадай талаптар қойылды: 1).Діни сенімге қысым жасауды тоқтату; 2).Қазақ тілінде оқыту: интернат, пансионат, жоғарғы оқу орындарында; 3).Қазақ тілінде газет шығару; 4).Переселендердің көшіп келуін доғарып, «жерді қазақікі» деп жариялау; 5).Қазақтарды өзінің атамекенінен көшіруді тоқтату; 6).«Далалық билеудің ережелерін» өзгерту; 7).Болыстық кеңселер мен халықтық соттарда істі қазақша жүргізу, өтініштерді қазақ тілінде қабылдау правосын (құқын) қалпына келтіру; 8).Сот ісін қазақ тілінде жүргізу; 9).Бастықтар мен урядниктер санын қысқарту; 10).Генерал-губернатордың бұйрығымен жер аударуды тоқтату; 11).Жоғары үкімет санатында қазақ депутаттардың болуы сынды ең өзекті мәселелерді көтерді [21, Б. 210-211; 25].

Тарихи деректерге сүйенсек, осы құзырхатқа 12 мың 767 адамның қолы қойылғаны, жалпы ереуілшілердің жиыны – 16 мыңдай адамға жеткендігі жөнінде мәлімет бар. Ал бұлардың дені, басым көпшілігі ел ішіндегі жергілікті билік тізгінін ұстаған болыстар мен билер болған. Олар осылайша Ресейлік патша үкіметінің қазақ даласында орын алған өктемшіл отарлау жүйесіне ашық қарсы күреске шықты. М.Дулатұлы 1922-ші жылғы мақаласында Ахметтің саясат ісіне араласқандығы туралы: «...живя в Каркаралах, А.Б., принимает участие в революционных движениях: работая первое время нелегально, а затем, после обнаружения Манифеста 17 октября 1905 года, являясь одним из видных и активных руководителей киргизской массы» - деп жазады [13]. Бірақ, соңыра көпшіліктің арасынан Тәтімбет Шыңғысов сияқты сатқын шығып, Ахмет Байтұрсынұлы мен оның ең жақын жолдастарын патша үкіметінің шабармандарына сырттарынан көрсетіп жібереді де, олардың ізіне жандарымның тыңшысы түседі» деген мәлімет береді. Міне, қалың бұқараның әлеуметтік ісіне араласқан уақыттан бастап, Ахметтің соңына түскен патшаның ізкесуші тыңшылары түрлі домалақ арыз-шағымдарды қасақана ұйымдастырып, жалған мәліметтер таратады. Енді мұрағат деректеріне кезек берелік. 1908-ші жылы бұратана жұрт қатарындағы қазақтың әлеуметтік-қоғамы өмірінде белсенділік танытып, өз жақтастарымен бірге ұлт үнін сөйлегендердің бірі – Ахмет Байтұрсынұлының атына алғаш рет «іс қозғалып», ол туралы жалған мәліметтер жинала бастайды. Осы мәліметтер негізінде сол жылы қыркүйек айының 26-ы күні Дала губернаторының атына аса құпия түрде «үшбу хат» жөнелтіледі. Бұл құпия хатта Омбы жандарм басқармасы бастығының көмекшісі: «...Ахмет Байтұрсынұлы мен Жақып Ақбаев арасындағы саяси қарым-қатынастың қаншалықты жақындығы барынан хабарсыз екенін, бірақ бұл жөнінде Семей аймақтың соты прокурорының мағлұматы мол

екендігін» - дереу хабарлайды [26]. Құжатқа құпия кеңсе мәліметін жеткізуші ротмистр Леваневский деп қол қойса, оны растап Омбы жандарм басқармасы бастығы, полковник тек қолын қойған, бірақ аты-жөнін жазбаған.

Дәл осы домалақ арыздар жолданған тұста, нақтырақ 1908-ші жылы А.Байтұрсынұлы Қарқаралы қаласындағы екі сыныптық орыс-қазақ училищесінің меңгерушісі, әрі оқытушысы болып қызмет атқарады. 1905-ші жылы жазылған құзырхатта «қазақтың қоғамдық ортадағы әлеуметтік орны туралы ой-пікірлер айтып, талап-тілек қойғандары үшін» ағартушы-ұстаздың соңынан патшалық саясат өз тыңшыларын үзбей, ұдайы аңдуда болады. Арада үш жылға жуық уақыт өтсе де, ұлт азаттығы үшін сөйлегендерді «саяси күдіктілер» деп, 1908-ші жылы 26-шы қарашада олардың атына Дала генерал-губернаторы кеңсесінің 1-ші бөлімшесі «Қ» (құпия – *Р.И.*) үстелде арнайы іс қозғайды. «Саяси күдіктілер» деп бес адамның аты-жөні нақты көрсетіліп, олар жөнінде толық мәлімет беруді сұрап, кеңсе бастығы С.Дьяченко қол қойған. Ресми құжатты тіркеуші аға іс жүргізуші А.Якимов, растаушы кіші іс жүргізуші М.Комаров. Мұнда тізбектелгендер: Өскемен уезінің 1-ші аумақтық дәрігер-кеңесшісі Иван Ильич Выцоский, екі сыныптық орыс-қырғыз (қазақ) училищесінің меңгерушісі Ахмет Байтұрсынұлы, Өскемен қалалық бұрынғы старостасы Костюрин, Өскемен уездік шаруашылық басшылары сиезінің төрағасы Иосиф Маврикиевич Петржевич және де дәрігер Степан Иванович Богуславский [27].

Училище меңгерушісі лауазымымен қатар, негізгі кәсібі бала оқыту ісімен айналысып жүрген Ахметті кенеттен Қарқаралы абақтысына бірнеше жолдастарымен қамайды. Бұл күрескердің – бірінші рет тұтқындалуы болатын. Осы абақтыдан қанша уақыт отырып, қапастан қай уақытта босатылғаны туралы нақты дерек жоқ. Дегенмен де бұл қамаудың саяси астары қоюланып, Ахметтің әрбір басқан қадамы жіті аңдуда болады. Өйткені, ортада жеті айдай уақыт өткенде, яғни 1909-шы жылдың шілде айының 1-і күні қызметінде отырған жерінен Ахметті қайта тұтқындап, Семей түрмесіне жауып тастайды. Бұл оның қапыда екінші рет тұтқындалуы еді. Ахметтің абақтыға жабылғаны жөнінде М.Әуезов лебізінде: *«...12 жыл өмірін өткізген Қ.-дан айдалып бара жатқан күрескер «...Қош сау Қ... жуылмаған, Айдай бер, қалса адамың қуылмаған» өлеңін сол тұста айтса керек»* деген тұжырымын айтады [11, 189-б]. Мұқанның мәліметі бойынша, 1908-ші жылдан «12 жылды» шегерсек, қайраткер А.Байтұрсынұлының отбасы Қарқаралыға 1896-шы жылы көшкен болып шығады. Бірақ, бұл «12 жылға» қатысты «есептік шаманы» төте жазудан кирилл харпіне түсіргенде, не баспадан «жаңылыс кеткен-ау» деп ойлаймыз. Өйткені, М.Әуезовтың: *«...Қарқаралыда тұрғандағы соңғы 4 жыл Ахаңның саясат ісіне белсеніп кірісіп жазуымен де, ісімен де бой көрсеткен кезі»* деп айтатыны бар [11, 19-б]. Демек, М.Әуезовтің «12 жыл өмірін өткізген» дегенінен гөрі, «4 жыл» деп айтқаны, ақиқатқа жақын. Ахмет Байтұрсынұлы оқытушылықтың алғашқы жылын Ақтөбе, Қостанай өңірлерінде бастап, содан кейін біршама уақыт Омбыда аялдады емес пе?! Мұхтар Ахаңның қайраткерлігінің қалыптасуы жөнінде: *«...1896-шы жылы Омбыға барған. Қазақ жеріндегі мектептерді*

басқарып тұрған инспектор Алекторовпен кездесіп, кеңесуі Ахметтің ойының оянуына үлкен әсер етті» деген саяси ақпараттық мағлұмат береді [11, Б. 18-19]. Мұғалімдер мектебін 1895-ші жылы тәмамдаған Ахмет Қарқаралыға келгенше бірнеше мектепте оқытушы болғаны белгілі. Сондықтан оны «1896-шы жылдан бастап Қарқаралыда тұрды» деп кесіп айта алмаймыз. Негізінен, бүгінгі тәуелсіздік кезеңнің ғалымдары ахметтану мәселесінде өзек етіп жүрген М.Әуезовтың меретойлық мақаласының ішінде Ахаңның Қарқаралыға келуі жөнінде үш түрлі ақпар бар. Шегелеп айтсақ, бірде *«12 жыл»*, тағы бірде *«4 жыл»* және *«1896-шы жылы Омбыға барған»* дейтін. Бұл ақпараттық мәлімдемедегі әр қилы деректер бір-біріне аса қабыспайтын, адамның ойын жан-жаққа тартатын «түрліліктер». Міне, енді осы тұста мұндай түрлі мәліметтерді талдап-таратып, салғастырып-сараптап, қандайда бір тұжырым түйіндеуде сақтық танытқан жөн.

Енді мұнан басқа да деректерге зер салып, електен өткізіп көрелік. Мәселен, М.Дулатұлы ғұлама хакімді еске алу айдарымен жазған «Қазақ» газетінің 1914-ші жылы 67-ші санындағы «Абай» туралы мақаласында: *«...1904-ші жылы ійуін (июнь) жұлдызының басында Омбыға барғанымда Абай өлеңдерінің жазбасын алғаш Ахмет Байтұрсыновтан көрдім»* деген мәлімет береді [28]. Демек, 1904-ші жылдың жазында Ахмет Омбыда тұрған. Бір әттеген-айы, ғалымның өзінің қолымен жазған «Өмірдерегінде» де, тасқа терілген «Өмірбаянында» да, тіпті басқа да ресми сауалнамаларға берген жауаптарында да, Омбыда тұрғандығы, онда қанша уақыт аялдағандығы жөнінде ешқандай мағлұмат бермеген. Мүмкін Ахмет бұл өңірде ұзақ тұрақтамағандықтан, әрі қандайда бір мекемеде қызмет атқармағандықтан, бұл уақытша мекенді көрсетуді қажет деп таппаған болар.

А.Байтұрсынұлының Омбыға қатысының мән-жайын ашып алу үшін, М.Әуезовтің мақала-лебізіне қайта оралсақ. Мәселен: *«...1896-шы жылы Омбыда Ақмола, Семей школдарын басқарып тұрған Алекторовпен хабарласып, Омбыға барған. Ахаңның Қостанайдан кетуіндегі себептерінің көбі бізге белгісіз, кетуінің бір себебі, қазақтың басқа жерлеріндегі хал-жайын көріп-білу болса керек. Омбыға барып Алекторовпен көрісуі – Ахаңның кейінгі күндегі адамшылығы мен ісіне екі түрлі әсер берген. Біреуі Алекторовтың қазақ турасындағы отаршылдық саясатының басын біліп, көздеп жүрген мақсұтын сезген болар. ...Екінші әсері – Ахаңның жолы ашылып, бұрынғы білім-өнер жүзіндегі шала білініп, көмескілеу түсініп жүрген нәрселерін таза білуіне себеп болған»* - деп жазады [11, Б. 18-19]. Рухани замандас-інісі күрескердің ел-жұрт турасындағы түкпірлі ойының қалыптасуына орыс оқымыстысы, этнограф-ғалым А.Алекторовтың үлкен ықпалы болғанын айтады. Сонымен, М.Әуезов мақаласындағы *«Ахмет 1896-шы жылы Омбыға барған»* деген мәліметін өзі есепке алмай, *«Омбыдан соң аз уақыт тұрған жері – Қарқаралы»* дейді де, Қарқаралыда *«1896-ы мен 1907-ші жылға шейін тұрды»* деп кесіп жазады. *«Омбыдан соң аз уақыт тұрған жері...»* деген мәліметті негізге алсақ, дұрысы, А.Байтұрсынұлы сол 1904-ші жылдың соңы, 1905-ші жылдың басында Қарқаралыға келген болып шығады. Ал жоғарыда айтылатын «12 жылдық» шама «бір мүшел» деп

саналып, мүшел жасты қайырап мөлшерлі нақты өлшем екені анық, осы «бір мүшелді» жазушы «...аз уақыт тұрған жері» демеген болар еді-ау! Ақиқаты, М.Әуезов «...Қарқаралыда тұрған Ахметтің 4 жылы» ұлт келешегі үшін шешуші саяси кезең болғандығын, тұлғаның елу жылдық мерейтойында ел жадында жаңғыртуды мақсат тұтса керек. Келтірілген қос мақаладағы мәліметтерге сүйенсек, ағартушының Омбыда болған мерзімін шамамен, 1902-1904-ші жылдардың төңірегі деп топшылауға болады. Ал, бұл қалада қанша уақыт тұрғандарын дөп басып айту қиын. Бірақ, Омбы жерінде біршама аялдағаны анық, оған дәлел рухани замандас інілерінің қаламдарынан шыққан аз мәліметтің өзі де жеткілікті негіз бола алады.

Қазақ жұрты үшін қасиетті мекендердің бірі – Қарқаралының алатын орны ерекше. Ежелден әйгілі бұл қаланың қалыптасу тарихының қилы-қилы тұстары толып жатыр. Ал шаһардың орталығында орналасқан Қоянды жәрмеңкесі – қала мәдениетімен қатар, елдің әл-ауқаттық тұрмысының өсіп нығаюына ықпал ететін бірден бір қолайлы орын болғандығы, әрі мұнда бұқараның көп жиналатыны мәлім. Әр аймақта оқытушылық қызметпен айналыса жүріп, ұлт келешегінің «тұманды» екендігін аңдасқан Ахмет, Қарқаралы қаласына өз қалауымен қоныстанады. Ол қараңғы қазақтың санасына қалай қозғау салуды көп жылдардан бері жоспарлаған болуы керек. Осылайша атақты Қарқаралы – Ахметтің саясат ісінде тәжірибе жинаған, әрі өзімен үндес жақтастар тауып, ойларын іс жүзіне асырған қасиетті мекен. Бұл қалада Ахаң аз уақыт тұрса да, ұрпақ тәрбиесіне аса қажет, ең маңызды іс – мектеп салдырған, әрі сол білім ордасында өзі қызмет жасаған. Бұл ғибадатхананың осы уақытқа дейін сақталғанын Қарқаралы ауданының әкімі Омарханов Нихайдың сұхбатынан оқығанда ерекше толқисыз [29]. Аудан басшысы бұл мектепке жөндеу және қайта қалпына келтіру жұмыстары жүргізіліп, тағылым орнына айналатынын, сонымен қатар, осы таңғажайып өлкеден шыққан аузы дұғалы Алаш зиялыларының табаны тиген жерді «ашық аспан астындағы мұражай қала» жасауды «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында атқарылып жатқанын айтыпты. Бұл – аяулы Арыстардың әруағын қастерлейтін ұрпақтың бар екенін, атадан балаға мирас болған дәстүрлі ғұрыптың жалғастығының белгісіндей өнегелі іс екен. Ылайым, тағылымы мол, игілікті іске әрқашанда сәттілік тілейміз.

Тарихи тұлғаның өз баяндауындағы мәліметтерге сүйенсек: «...В 1909 году, когда служил учителем – заведывающим двухклассным училище в г.Каркаралинске (...), по распоряжению Семипалатинского губернатора Тройницкого был арестован и отправлен в Семипалатинскую тюрьму...» дейтін ресми ақпараттық мәлімет бар [12]. Бұдан көрінетіні, Ахмет 1909-шы жылы Семейдің губернаторы Тройницкийдің өкімімен тұтқындалып, түрмеге түскен. Жандарымның анықтауына дейін, нақтырақ, 1909-шы жылдың 1-ші шілдесінен 1910-шы жылдың 21-ші ақпаны аралығында Семей абақтысында жеті айдан аса уақыт, тергеусіз, сотсыз тектен текке отырады. Бұл Ахметтің – абақтыға екінші рет қамалуы еді. Мұны Семейден Омбының басқарма кеңсесіне жіберілген жеделхат нақтылай түседі. Онда Дала генерал-губернаторынан 1909-шы жылы 1-ші шілдеде тұтқындалған Ахметтің қамалуы

мерзімін ұзартуды сұраған [30]. Осы түрменің тар қапасы күрескердің бұратана саналған ұлтының келешегі туралы бұрыннан қинап жүрген сансыз сауалдарына түбегейлі ойланып-толғануға түрткі болады. Ал «дербес ел болу үшін не істеу керек?» деген өзекті, әрі толғақты мәселе санасына сұрақ болып жазылып қалады...

Патша шенеуніктерінің күрескер-ағартушыны тұтқындауға «өзіндік негіздері» жеткілікті еді. Өйткені, бұл тұста А.Байтұрсынұлының «Қырық мысал» аудармалар жинағы Петербордан жарық көріп, ел ішіне таралып та үлгерген болатын. Жинаққа топтастырылып, қазақы сарынмен жазылған Крылов мысал-өлеңдері рухы жаншылған жұртшылықтың санасын оятқаны анық. Мұны іштері сезген итаршылар жаланың сан түрін жымдастырып, Ахметті тезірек абақтыға тоғытудың амалдарын қарастырады, ақыры «өз дегендеріне» қол жеткізеді. Осы жерде ескерте кететін бір жайт: Әлихан Бөкейхан 1905-ші жылы қарашада Мәскеуде өткен жергілікті және қала қайраткерлерінің сиезінде «...*ресми үкімет Ахмет Байтұрсынұлының 46 мысалын бастыруға рұқсат бермей жатқанын*» мәселе етіп көтеріп, осы әлеуметтік маңызы зор жинақтың шығуына мұрындық болған [31]. Шындығында, 1922-ші жылы Қазанда басылған 3-ші басылымның ішкі мұқабасындағы: «*Орысшадан қазақшаға 1901-1904-ші жылдарда тәржіме еткен: Ахмед Байтұрсынов*» деген мәліметке сүйенсек, жинақ 1905-ші жылы дайын болған [32]. Бірақ үкіметтің ресми ұлықсатын алу үшін төрт жылдай тексеруден өтсе керек. Алғашқы кітапты Ахаң өз қаражатына шығарған.

1909-шы жылдың шілде айының 1-і күні А.Байтұрсынұлының Семей түрмесіне қамалғандығы туралы жедел ақпарат тіркеліп, ол жөнінде ресми мәлімдемелер шұғыл түрде жан-жаққа таратылған. Мұндай мағлұматтарды ҚР ОММ қорындағы ресми тарихи деректерден сандап кездестіруге болады. Осы аралықта Омбы өлкесінің Дала генерал-губернаторының тарапына толассыз «аса құпия хаттар» ағыла бастайды. Сол тұстағы Семей аймақтық губернаторы міндетін атқарушы Абаз деген шенеунік: «...*Бірінші шілдеде тұтқындалған Қарқаралы қаласы орыс-қырғыз училищесінің бұрынғы меңгерушісі Ахмет Байтұрсыновты күзет тәртібімен қамау мерзімін ұзартуларыңызды сұраймын*» деп, генерал-губернаторға өтініш салады [30]. Араға үш күн салып, шілде айының 9-ы күні Семей губернаторына жауап хат келеді. Хатта: «...*Байтұрсыновтың қамалу мерзімін ұзартуға қылмыстық іс қозғау үшін сәуірдің 24-і күнгі нөмірі 104950-ші нұсқаулықтағы мәлімет жеткілікті*» деп, кеңсе басшысы Дьяченко қолын қойған [33].

Қол астындағы аз ұлттарды өздеріне бағынышты етіп ұстаудың түрлі тәсілдерін аярлықпен қолданып отырған патша өкіметіне бұратаналардың баспа арқылы үн шығаруы, олардың аракідік бас қосулары ұнай қоймайды. Байқағандарыңыздай, патшаның атқамінер-шабармандары Қарқаралыдағы қазақтардан ұйымдасқан санаулы саналы топтың іс-әрекеттерінен іш тартып қалады. Олар осы астыртын топтың көшбастаушы жетекшілерін жан-жаққа ыдыратып, топ жұмысының көзін жоюды барынша қолға алады, әрі өздерінің жоспарларын жедел түрде жүргізеді. Көзі қарақты оқымыстыларды: Әлихан Бөкейхан мен Жакып Ақбаевты қудалап, елден аластатып үлгерсе, енді

олардың сыбайлас-жақтасы деп Ахметті де түрмеге қамайды. Оны түрмеде ұзағырақ ұстаудың түрлі айла-шарғыларын құрастырып бағады.

Айналасы бір айдың ішінде шұғыл жазылған жеделхаттар Омбы, Семей, Петербор, тіпті Ақмоланың губернаторына да бірінен соң бірі оқша борайды. Шілде айының 15-і күні Петербордың Ішкі істер министріне «...*Өкіметке қарсы сепараттық рухта насихат жүргізгені үшін шілдеде 33-бап тәртібімен тұтқындалған Қарқаралы орыс-қырғыз училищесінің бұрынғы меңгерушісі Ахмет Байтұрсыновтың қамалу мерзімін нөмірі 104950-ші нұсқаулық негізінде ұзартуыңызды сұраймын*» деп Шмит (кейбір құжаттарда Шмидт – Р.И.) жеделхат жолдайды [34]. Ізін суытпай келесі 16-сы күні Семей губернаторы Тройницкий Омбы генерал-губернаторының кеңсесіне осы мазмұндағы тағы бір қосамжарланған жеделхатты жөнелтеді. Онда: «...*Байтұрсынұлын қамау мерзімі аяқталды, мерзімді ұзарта түсу өте қажет, сол себепті шұғыл өкіміңізді күтемін*» деп ол да өкіректтейді [34]. Патша жандайшаптарының жанталаса Ахметтің «қамалу мерзімін ұзартуды» сұрап, мазасыздана өңмеңдеуі түсінікті еді. Өйткені, Қарқаралы өңірінің шұрайлы жерлеріне жаппай қоныстана бастаған қара шекпенділерге қарсы тұратын негізгі адамдарды бостандықтан гөрі, түрменің тар қапасында ұстау тиімді еді. Сондықтан да оларға Ахметтен айырылғанша, министрді мың мәрте мазалау жеңілірек болатын. Байғызша сұңқылдаған сауалдарына тағатсыздана күткен жауаптарын да алады. Петербордан шілденің 17-і күні «37636» нөмірлі жеделхат Омбы генерал-губернаторының құзырханасына жетеді. Хатта: «...*15-ші шілдедегі Байтұрсыновтың қамау мерзімін ұзарту туралы жеделхатқа министрдің №1783 ұлықсат берілді*» деп хабарлайды Ішкі істер министрі, генерал-майор Курлов [36]. Тура осындай мазмұндағы жауап хат Омбы губернаторының кеңсе бастығы Дьяченкодан да келеді. Айырмашылығы сіріскен цифрларды қоймаған, тек: «*Байтұрсыновты қамау мерзімі министрмен ұзартылды*» деген өздерінің жымысқы саясатын жарыса жеткізген [37]. Арада толассыз ағылған аса құпия жеделхаттардың көздеген мақсаты біреу-ақ, ол: «*қалайда Ахмет Байтұрсынұлын түрмеде ұзағырақ ұстау амалдары*». Ресми рәсімделген құжаттарда Ахметке тағылған негізгі айып – қарапайым бұқараны патша ағзамға бағынбауға, яғни өкіметке қарсы уағыздап-үгіттегені. Әрі саяси күдіктілер деп табылған Әлихан Бөкейхан, Жақып Ақбаевтармен жақын араласқандығы. Отаршыл әміршіл-әкімшіл жүйе қожайындарына керегі – қазақ қоғамына ықпал бар беделді тұлғаларды елден оқшаулау болатын. Күрескердің сағын сындыру үшін, түрмеде сотсыз, үкімсіз сарылтып ұзақ айлар бойы ұстайды.

Бастарына «қара бұлт» үйірілгенін сезген Бадрисафа жанұшыра, белін бекем буып, Ахметінің соңынан Семейге іздеп келеді. Абақтының табалдырығынан аттатпай, түрменің торкөзіне телмірткен басшыларға көңілі қалған ол, енді бар үмітті Омбыдан күтеді. Ал, Петербор мен Омбыдан өкім-нұсқау алған түрменің тоңмойын басшылары Ахметтің маңайына Бадрисафаны қайдан жолатсын?! Ағартушының жұбайы «үмітсіз – шайтан» деп, Омбы дала генерал-губернаторының атына дереу «жеделхат» жолдап, жазықсыз түрмеде отырған күйеуіне араша болуды сұрайды [38]. Бұл құжат

ҚР ОММ-ның Сирек қорлар тіркеуіне алынып, сонда сақталған. Жеделхат Семейден «641»-ші ретпен нөмірленіп, жазылған сөзінің саны «133» деп есептеліп, тіпті ақшасы төленгені де көрсетілген. 1909-шы жылдың 5-ші тамызында хат тиісті мекенжайға жолданған. Ресми құжатты қабылдаған Н.Мозердің тарапынан Омбы дала генерал-губернаторының кеңселік мөртабанымен «7-тамыз 1909-шы жыл» деп тізімделіп, арнайы белгі соғылған. Жеделхаттың телнұсқасынан (ксерокөшірме) тізбеленген тіркестерді санағанымызда – 118 сөз, яғни күрделі алты сөйлем болды. Ал жоғарыда көрсетілген «133 сөз», сол тұстағы телеграф тасымалдаушылар тарапынан «15 сөзді» артығынан жазып, жұбайы үшін жанын да аямайтын Бадрисафаның қалтасын қағып қалуды көздеген «ақша үшін арын сататын» пасықтықтардың сұғанақтығынан туған бейшаралықтары болса керек.

Мұрағатта ресми тіркеліп, қатталған осы құжат – Бадрисафаның Ахмет Байтұрсынұлына түрмеге дейін күйеуге шыққанының бұлтартпас айғағы. Жолданған жеделхатта Бадрисафа «менің күйеуім» деген сөзді бірнеше мәрте айтады. Егер Бадрисафа Ахметтің әйелі болмаса, ол мұндай сөздерді жазбаған болар еді ғой. Яғни, олардың шамамен, 1896-1897-ші жылдары некелескендері анық. Ерлі-зайыптылар шаңырық құрғанда Ахмет – 25 жаста, ал Бадрисафа – 19 жаста болған. Енді тарихи маңызы зор жеделхатты қаз-қалпында, сол кездегі ескі славяндық жазу қалпын (стилін) сақтай отырып, толық мәтінін береміз. Ондағы мақсат – хат мәтінінің мазмұнын жоғалтпау, әрі мемлекеттік мекеменің сирек қорына кез-келгеннің кіру мүмкіндігі жоқ екенін ескеріп, деректі құжатты тұтастай ұсынғанды жөн көрдік.

Ресми жеделхаттың оң жақ маңдайшасына: *«Господину Степному Генерал[ъ]-губернатору»* деп бастайды бағытты сөзін Бадрисафа Иванқызы. Хат мазмұны: *«Перв[а]го [i]юля Каркаралах[ъ] арестован[ъ] мой муж[ъ], бывш[и]й зав[ъ]дующ[и]й русско-киргизской школой Байтурсынов[ъ], препровожден[ъ] Семипалатинск[ъ], где содержится тюрьм[ъ]; что послужило причиной такого несчастья, нам[ъ] неизв[ъ]стно; произведенный обыск[ъ] ничего не дал[ъ]. Думаем[ъ] на мужа сд[ъ]лан[ъ] ложный донос[ъ] киргизами парт[и]йной почв[ъ]. Теперь мужу, говорят[ъ], предъявляют[ъ] обвинен[и]е возбужден[и]й киргиз[ъ] неповиновен[и]и властям[ъ]. Несмотря такое тяжкое обвинен[и]е, до сих[ъ] пор[ъ] не приступлено производству сл[ъ]дств[и]я. Пребыван[и]е тюрьм[ъ], полная неизв[ъ]стность судьб[ъ] своей в[ъ] конец[ъ] подрывают[ъ] без того слабое здоровье мужа. Ваше Высокопревосходительство, если муж[ъ] мой преступник[ъ] закона, пусть суд[ъ] его покарает[ъ], и я покорн[ъ]йше прошу сд[ъ]лать распоряжен[и]е ускорить производство сл[ъ]дств[и]я; если же тому нет[ъ] основан[и]й, и муж[ъ] мой лишен[ъ] свободы лишь по доносу лиц[ъ], которым[ъ] то выгодно было, не откажите Ваше Высокопревосходительство, приказать освободить мужа моего из[ъ]-под стражи.*

Бадрисафа Байтурсынова» [38].

Жеделхаттағы «менің күйеуім», «күйеуім» деген сөздердің астын сызып, бөле-жара көрсетіп отырмыз. Осы сөз жеті жерде айтылады екен. Мұнан

шығатын түйін: егер Бадрисафа түрмеге түскен Ахметтің Құдай қосқан қосағы болмаса, ол тұрмысқа шықпаған адамын «күйеуім», «менің күйеуім» деп жазбасы анық қой. Бұл кейбір зерттеулердегі «...Ахмет түрмеден шыққаннан кейін, өзіне тамақ тасыған Александра атты орыс қызына аяушылық сезіммен отасқан» деген мәлімдеменің негізсіз екенін көрсетеді.

Б.Байтұрсынованың жеделхаты хақында 1994-ші жылы «Ахметтің жары Бадрисафа» деген мақаланы газетте жорналшы Армиял Тасымбеков өзекті мәселе етіп көтеріп, құжаттың қазақшаланған мәтінін жариялады [39]. А.Тасымбеков жеделхатты қазақшалаған тұста, кейбір сөздерді мазмұнына қарай аударғаны болмаса, хаттың мазмұнын сақтаған. Тек Бадрисафаның қыз күніндегі ныспысы «Александраны» – «Татьяна» деп жаңсақ айтқан. Бірақ, осы «өзекті мәселе» айдарымен жарияланған соны мәлімет, кейбір зерттеуші ғалымдардың назарынан неге екені белгісіз елеусіз, яғни ескерусіз қалып отырған. Аталған деректерді саралай келе, Ахандай тұлғаның асыл жары Бадрисафа хақындағы мұрағаттық мағлұматтан шығатын қорытынды: олар бір-бірімен түрмеден кейін табыспаған. Егер осы тарихи құжаттан аз-маз хабары болса, кім-кім де қандайда бір құлақ кесті біржақты пікір жасамаған болар еді-ау! Ең өкініштісі сол, Байтұрсыновтардың өміріне қатысты БАҚ материалдарын басшылыққа алмаудың салдарынан, өрескел қателерге ұрынып, өзіндік сараптауларын жаңалық ретінде өзекті мәселе етіп көтеріп, көпшіліктің назарына ұсынушылар арамызда кездеседі.

Енді жеделхатқа қайта оралсақ, Бадрисафа Ахметке араша сұраған сауалына онды қанағаттанарлық жауап алмаған, мұны осы қордың 53-ші парағында тіркелген құжат анықтай түседі. Онда: «...*Ваше ходатайства об[ъ] освобождение мужа из[ъ] под[ъ] ареста Генерал[ъ] Губернатором[ъ] отклонено*» деп жазылған [40]. Құжатқа кеңсе меңгерушісі аты-жөнін көрсетпей, тек қолын қойған. Бұл жауапхат Семейге тамыздың 8-і күні жөнелтілген. Осы хатпен қоса, Семей губернаторының атына аса құпия түрде мынадай сұрау салынған нөмірі «5154»-ші сауалхат та келеді: «*Генерел-губернатордың бұйыруы бойынша күзет тәртібімен тұтқындалған Қарқаралы орыс-қырғыз училищесінің бұрынғы меңгерушісі Ахмет Байтұрсыновтың қызметтері туралы және айыптау ісінің ахуалы қандай екендігінен мәліметтер беруіңізді сұраймын*» деп, Иванов пен Комаровтың қолдары қойылған, яғни А.Байтұрсынұлы қызмет еткен білім ордасы мен ол тұрған өлкеге тіміскілеу жұмыстарын жүргізу жөніндегі ишарат беріледі [41]. Семей түрмесі басшыларының да күткені осы болатын, енді олар Ахметтің үстінен домалақ арыздар жинау үшін Қарқаралы қаласына шабылады. Жаналғыштар жоғарыдан келген сауалға жауап беруге аса асыға қоймайды. Өйткені Ахметтей саяси күрескерді түрмеде ұзағырақ ұстауға «сылтау» қажет болатын. Ал, домалақ-мәліметтерді ұйымдастырып, жинауға уақыт керек. Сұрап алған уақытты сағызша созуға олар өте икемді, әрі шебер еді...

Сауалына сұйық жауап алған Бадрисафа Ахметін түрмеден босаттыру үшін ізденісін тоқтатпайды, керісінше үдете түседі... Әбден ызаға булыққан ол, енді патша ағзамға ықпал ететін, халық атынан сөз сөйлейтін ел қалаулысы, Мемлекеттік Думаның мүшесі Николай Лукич Скалозубов деген

мырзаға хат жазып, болған жайдан оны да құлақтандырады. Бұған дәлел – Н.Л.Скалозубовтың 1909-шы жылы қарашаның 17-і күні Ішкі істер министрі П.Г.Курловқа жазған хаты. Енді осы сұрау хаттан үзінді келтірейік. Онда: «...От[ъ] м[ъ]стных[ъ] жителей и жены содержащагося в[ъ] Семипалатинской тюрьм[ъ] Ахмеде Байтұрсынова я получил[ъ] письма с[ъ] просьбою ходатайствовать о выяснен[і]и его д[ъ]ла и положен[і]е» деп жазылған, соңына мемлекеттік думаның мүшесі «Н.Скалозубов» деп аты-жөнін көрсетіп, қолын қойған. Хаттың түпнұсқасын іс жүргізушінің орнына департамент полицейі Н.Бахмут растаса, көшірмесін қабылдап алған Дала генерал-губернаторының кіші іс жүргізушісі Комаров «көшірме анық» деп қолын қойған [42].

Осы мұрағаттық тарихи дерек жөнінде әдебиетші ғалым Тұрсын Жұртбаев «Шырмалған шындық немесе бір тергеудің тарихы» атты мақаласында: «Ресейдегі революциялық рухтағы газетте «Қазақ ақыны Ахмет Байтұрсынов түрмеде» деген мақала жарияланды. Қапастағы қазақ педагогының тағдыры II Дума мүшелерінің назарына ілінді. «Бұратана халықтың зиялысының» азаматтық правосын аяққа басқандығы туралы Дума мүшесі Н.Скалозубов (асты сызылған әріп қате – И.Р.) Ішкі істер министрі П.Г.Курловқа ашына хат жазып, Ахметтің ар-намысын қорғады» дейді [21, Б. 140-141]. Зерттеуші Т.Жұртбай Н.Скалозубовтың сауал жолдаған хатының тіркелген дерек көзін «ЦГАОР СССР. қор – 102,7, тізім – 7, сақталу реті – 1881, 13 – парақ» деп көрсетеді [21, 141-б]. Осы ретте ескеретін жайт: еліміздің мемлекеттік мұрағаттарына тіркеліп, рәсімделетін құжаттардың негізгі қоры Ресей мұрағаттары арқылы іс жүзіне асырылған. Сондықтан қандай да ғылыми зерттеулерде Ресей мұрағаттары деректерін басшылыққа алған өте орынды, әрі дұрыс. Бірақ сілтеме жасағанда сақтық танытып, мұқият болған жөн. Мұрағаттан алынған мәліметтің дерек көзін рәсімдегенде, мекеменің ішкі ережесіне бағыну қажет. Бұл қандай да бір жаңсақтыққа ұрынудан сақтайды, адасушылықтың алдын алады. Мұрағаттың ішкі Ереже тәртібі бойынша бірінші – қор, екінші – тізбе, үшінші – іс, төртінші – парағы көрсетілуі міндетті.

Жазушы-ғалым Т.Жұртбаевтың бұл сілтемесінде аздаған ауытқулар кездеседі. Мәселен, «қор – 102, 7» деген қате, дұрысы: «102-қор, 7-іс», «сақталу реті 1881» емес, «2881», «13 – парақ» емес, «12-13 парақтар». Осы дерек Орталық мемлекеттік мұражайдың «Мұрағаттық құжаттар жинағында» Ресей мекемесінің рәсімдеуін негізге алған. Кітапта 308-ретпен: «ГА РФ. Ф.102 7Д. ОП.1909. Д.28. Л.Л.12-13. Подлинник» деп жазылған [43, 351-б.]. Бұл құжаттың екінші данасы біздің елдің мемлекеттік мекемесінде былайша рәсімделген: «ҚР ОММ. 64 қор. 1 тізбе. 5832 іс. 58-парақ» [42]. Жазушы Т.Жұртбаев Н.Скалозубовтың хатын: «...Семейде түрмеде жатқан Ахмет Байтұрсыновтың әйелі мен жергілікті тұрғындардан оның ісі мен жағдайын анықтауды ұсыныс жасаған хат алдым. ...11 октябрь күні маған жазған хатында – оларды, тұтқындарды «аяусыз тепкілейтінін» хабарлады» деп қазақша сөйлеткен [21, Б. 140-141]. Осында дума мүшесінің аты-жөнінде қате кеткен. Өйткені, біздегі нұсқа – ҚР ОММ қорынан алынған

екінші дананың көшірмелік телнұсқасы, нақтырақ ксерокөшірме. Депутаттың аты-жөні «Н.Скалозубов емес, Николай Лукич Скалозубов.

Ресей мұрағатындағы кейбір құжаттарда Скалозуб» деп те рәсімделген. Мәселен, 1909-шы жылы желтоқсанның 9-ы күні Зуевтің Дала генерал-губернаторы Шмиттің атынан жазған құпия хатында: *«Мәртебелі тақсыр Евгений Оттович, мемлекеттік Дума мүшесі Н.Скалозуб хатының көшірмесін жібере отырып, Өзіңізден осы хаттың мазмұны жөнінде менің де құлақтануыма қарсы болмауыңызды сұраймын»* дейді [43, 364-б.]. Осы деректі негізге алған ғалым Мұхтар Құл-Мұхаммед «Алаш ардагері Жақып Ақбаев» атты монографиясында – «Скалозуб» деп береді [44, 21, 57-б.]. Зерттеуші *««Қазақтың халық ақыны» атты мақаланың басылуына және мемлекеттік дума депутаты салған сұраныс-сауалға Әлихан Бөкейханның ықпалы болған-ау»* деген болжамдар айтады [44, 21, 57-б.]. Бұған қосарымыз: Ахметтің ерікті түрде қоныс аударуына жұбайы Бадрисафаның да үлкен септігі тиген. Саяси күрескердің сарылып жатқан түрмесінен жұбайының губернаторға жолдаған бірнеше жеделхаты мен ел қалаулысы Дума депутатына жазған өтініш-хаты «Ахмет Байтұрсынұлының Орынборға жер аударуына себепші болды» деп айтуға толық негіз бола алады.

Енді А.Байтұрсынұлының тағдырына арашасы болған Николай Лукич Скалозубов кім? Осы жайдың мәніне тереңірек үңіліп көрелік. Ахметтің рухани замандасы, әрі ұлттың келешегі үшін күрескен Алаштың Әлиханы, Нұрмұхамедұлы Бөкейханның деректері бойынша таратсақ, Н.Скалозубов мырза Мәскеудегі Петровский-Разумовский академиясын бітірген [45; 46, Б. 280-282]. Мамандығы – агроном. Ол Сібір мұжықтарының шаруасын мәдени жолға түсірген, ғылымы асқан, танымы терең жан. Мұжықтарға бас болып, жетекшілік еткені үшін, оны 1906-шы жылы абақтыға жапқан, соңыра Мұхит маңындағы Березов қаласына жер аударған. Мұндағы Тобыл мұжықтары 2-ші һәм 3-ші думаға оны депутат етіп сайлаған. Ол осы 3-ші думада қазақ жері үшін қазақтың өз депутатындай қызмет атқарған. Мәжілістерде қазақтарды қорғап сөйлеген. Қазақтың хал-ахуалын орыс қоғамы білмейді. Сондықтан қазақ тұрмысы, қазақ салты, шаруасы турасында орыс тілінде кітап шығарып, газет, журналдарға жазып, орыс жұртының саясаттағы адамдарының көзін ашуды зор мақсұт тұтқан. Өскемен уезіне қарасты «Қошанай» жерін мұжықтан айырып, қазаққа қалдырған да осы Скалозубов болған. 1910-шы жылы Қарқаралыдан Хасен, Ыбырай, Смахан, Бодаубек, Ахмет, Райымбек баласы Сүлеймен 2 жылға жер аударылады. Жазықтары: бірінің – Әлиханмен туысқандығы, енді бірінің – Ахметтің өлеңін жатқа айтқандығы. Алты жігіттің еліне қайтуына көмектескен де осы Скалозубов болған екен [45; 46, Б. 280-282]. Депутаттың атына айтылған осы жылы сөздер, оның қазақ жұрты үшін қаншалықты қадірлі жан болғанын айғақтап тұр. Әрі мұндай лебіз Алаштың ақиығы Әлихан Бөкейханның аузынан шығуы Николай Лукичтің абыройын қалың қазақ ішінде, тіпті асқақтатқаны анық.

Жоғарыда аталған Омбы Дала генерал-губернаторы кеңсесінің «5154» нөмірлі сауалхатына Семей губернаторы тек қыркүйек айының екінші онкүндігінде ғана жауап береді. Яғни, қыркүйектің 13-і келген жауап хат

ұзын-ырға үш бетке толтырылып, құжат соңына губернатордың және аса маңызды тапсырмалар шенеунігінің қолдары қойылады. Құпия хабарламада: «...*А.Байтұрсынұлы Қарқаралы уезі қырғыздарының (қазақтар) арасында өкіметке қарсы сепараттық рухта насихат жүргізген және Семей облысынан тыс жерге жер аударылған Жақып Ақбаевты еліне қайтару туралы кесім жазған*» деп, тағы толып жатқан ел ішінен жинаған жалған жалаларды, өздерінің ішкі есептеріне қарай мәлімдей отырып, нақ осы уақытта Ахметті босату аса қауіпті деп жеткізген тажал Тройницкий өзінің арам-пиғылын іске асырады [47]. Шілденің басында түрмеге түскен Ахметті, арада «43» күн өтсе де сұрақ-жауап алынбай, тергеу жүргізілместен тектен-текке ұстайды.

Ағартушы-күрескер Ахметтің Семей түрмесіне қамалғанға дейін, оның қазақ оқығандарына рухани серпіліс әкелген, атақты «Қырық мысал» атты кітабы Петербордан басылып шыққаны барша жұртқа мәлім болатын. Әрі бұл кітап қалың ұйқыда жатқан қазақ даласын дүр сілкіндіргені, көкірегінде көзі бар, санасы ояу жандарға жылт еткен күн сәулесіндей дарығаны, бұқара жұртты бірлікке шақырған «елшілдік ұраны» болғаны қазақтың кең байтақ сар даласына самал желдей жарыса тараған-ды. Бұл жинақ жалғыз емес еді, тобықтыға кеңінен танымал хакім Абайдың «Өлең» кітабы, мадиярлардың мадақ тұтар мақтанышы Міржақыптың «Оян, қазағы!» қаз-қатар шығып, қалың бұқара «жұрттың қамын жеген жыр-жинақтарға» енді бас қойған кезі болатын. Осы тұста патша шабармандарының бұқаранының назарын қаратқан Байтұрсынұлын қасақана қапасқа қамағаны, қазақ оқығандарының ашу-ызасын тудырды. Ахаңның қаламынан шыққан азаттық жырға сусаған ел, енді қол қусырып, тыныш жата алмады...

Бұл жөнінде Санкт-Петербурдан шығатын «Современное слово» газетінде қараша айының 19-ы күнгі «682»-ші санында «Семейден» деген айдармен «*Киргизск[і]й народный поэт[ъ] в[ъ] тюръм[ъ]*» деген мақала жарияланады [48]. Ақпараттық мақалада дарынды қазақ ақыны, Қарқаралы орыс-қырғыз мектебінің меңгерушісі А.Байтұрсынұлына нақақтан тағылған қылмыстарды былайша тізбеленген: 1).Осы қыста орыс-қырғыз мектебінің оқушылары қаланың тұрғыны бір сарт адаммен төбелескен; 2).Мектепте орыс оқушыларын оқытпайды; 3).1905-ші жылы патша ағзамға қырғыздар (қазақтар) атынан құзырхат (петиция) жазуға белсене қатысқан; 4).1-ші мемлекеттік дума мүшесі: Ә.Бөкейханов пен сайлаушы Ж.Ақбаевпен сыбайлас; 5).Орыс-жапон соғысы кезінде патриоттық танытпады. Одан әрі қызметтен босатылған Байтұрсынұлының құрылтайшыға жағдайды түсіндіргені, ал құрылтайшы оны бұрынғы қызметіне қайта қоймақшы болғаны айтылады. Бұл ақпарат Семей губернаторына мәлім болған соң, оны тұтқындады, Ахметке қазақтар арасында салық төлемеуге насихат жүргізді деген айып тағуда. Бес айдан бері тектен текке түрмеде отыр. Ахметтің губернатордың атына жазған өтініші қараусыз әрі жауапсыз жатқаны, әрі оған ешқандай айыптың анық қойылмағаны, абақтыдан босатпағанын жазған. Мақаланы газет редакциясының қызметкерлері арнайы дайындап басқан болуы керек, өйткені, нақты авторы көрсетілмейді. Осы мақаланың

үш ай бұрын «Речь» атты газетте, нақтырақ 19-шы шілдеде жариялағаны туралы мәлімет ҚР ОММ-ның 2009-шы жылғы жинағында бар [43, Б. 342-343]. Кітаптың 298-ретпен баяндалған дерегінде 19-шы қарашадағы «Современное слово» газетіндегі мақаланың мәтіні бірдей. Бұл тарихи мәлімет Ресей мұрағаты тарапынан былайша рәсімделген: «ГА РФ.Ф.102 7Д.ОП.1909. Д.2881.Л.11. Копия» [43, Б. 342-343].

Мақала патша үкіметінің арнайы мекемесі «Газеттік қиындылар бюросы» тарапынан «қара тізім» қатарына енгізген. Байқағандарыңыздай, патшалық тіміскі жүйенің «қадағалаушылары» БАҚ-та басылған «әлеуметтік мәселе» деп көтерілген өзекті мақалаларды назарларынан қалт жібермей, бақылауларында ұстаған. Мақала туралы Дала губернаторының кеңсесіне Семейден толық ақпарат Тройницкийдің тікелей мәлімдемесімен уақтылы жеткізіліп отырған. Желтоқсанның 30-ы күні үш беттік мәлімдемені кеңсе әкімшілігі «1910-шы жылы қаңтардың 7-сі күні» қабылданғандығы жөнінде мөр қойған [49]. Мұнда жоғарыда айтылған мәліметтерден бөлек, Ахмет меңгерушілік лауазымнан босатылғаннан кейін, оның орнына тағайындалған қызметкер орыс-қазақ училищесіне бірден 12 орыс баласын қабылданғанын баса хабарлайды. Бұл жылымшы мәлімдеменің астарында Ахметті орысқа қарсы «ұлтшыл» етіп көрсетудің айла-тәсілдері көзделіп, ағартушылық абыройына нұқсан келтіруді алдын ала жоспарлаған.

Мұрағат деректеріне сүйенсек, «Қазақтың халық ақыны түрмеде» деген өзекті мақала бірнеше басылымдарға қаз-қатар шығады. Мәселен, «Русские ведомости №267», «Волынь №322». Ал «Оренбургский край» атты газеттің 1909-шы жылы 374-ші санында М.Бекметовтің «Қазақ ақыны» деген мақаласы жарық көреді. Мақала авторы күрескер Ахметтің қоғамдық, ағартушылық, ақындық қызметтеріне кеңінен тоқталып, оған тағылған айыптардың негізсіз екенін дәлелдеп, заң орындарынан оны қорғап шығуын талап етеді [50].

Мемлекеттік Дума депутаты Н.Скалозубовтың Ішкі істер министріне Ахметтің хал-ахуалы туралы жазған қарашадағы хаты Семей губернаторы Тройницкийдің де тынышын кетіреді. Өйткені, бұл сауалхат та, оған Дала генерал-губернаторы кеңсесіне кезекті анықтамалық-мәлімдемесін жіберуге міндеттейді. Бірақ, жалған мәлімдеме жазудың «шебері» болған әккі губернатор, халық қалаулысының қарашадағы сауалына жауап жазуға асықпайды... Араға айдан аса уақытты салып, келер жылы «депутат айтқан ақпараттарды негізсіз» деп жоққа шығарып, керісінше бар бәлені Ахметке араша сұрағандардың басына үйіп-төгіп, өздеріне тағылған жала дейді. Егер түрме күзетшілері тарапынан жасалған қысымшылық, ұрып-соғу болса, сол адамдардың атын атап көрсетуін Н.Скалозубовтан анықтап, оларға әкімшілік тиісті жаза қолданатынын айтып, бет-аузы бүлк етпестен 1910-шы жылдың 7-ші қаңтарында хабарламалық хатын жібереді [51].

Тройницкийдің талай-талай айла-тәсілдерінің тұйықтығы салдарынан, Ахмет абақтыда анықталған айыбы болмаса да, тағы айлар бойы сарылады. Ел-жұртынан хабары болмай қамығады. Артында аңырап қалған Құдай қосқан қосағын, құлыным деп құрақ ұшқан анасын, көк аспанның астындағы

керілген кең жазира даласын, қамсыз ұлтын ойлап, санасы шарқ ұрған Ахмет түрме талқысында ширыға түседі. Түпсіз түрлі-түрлі ойлар жүрегіне жыр боп күйылады. Абақтыдан «Анама хат» деген өлеңін елге жолдайды. Мұнда: «...*Семейдің түрмесінде отыр балаң, Мал ұрлап, кісі өлтірген айыбы жоқ. Өкімет – өр зорлыққа не бар шараң?!*» - деп, басына түскен тауқыметке көнбеске амалының жоқтығын айтып, анасын жұбатады [15, 31-б.]. Бірақ, бұратаналық бұғаудан құтылуды ойлағандардың қай-қайсысының да патша тырнағына ілінгені туралы: «...*Тайпалған талай жорға, талай тұлпар, Тағдырдың кез болып тұр кермесіне. Солардан жаным-тәнім ардақты емес, Орынсыз күйзелейін мен несіне*» - деп, жүрекжарды толғамын ел-жұрттың талқысына тастайды [15, Б. 31-32]. Осылайша қайғысына қаламын қайраған Ахмет артындағы адасқан жұртына жөн көрсетуді Құдайдан тілеп, бабаларына сыйынады: «...*Он екі имам әулие, Жиырма сегіз әмбие, Қолда өңшең аруақ! Қара балуан Жәнібек! Қаз дауысты Қазыбек! Жетім қалған халқыңа, Тұлға болып артыңа, Кім тиянақ қазық ед?*» - деп, елінің таран-тараж болған жеріне, ит пен құсқа жем болған халіне күйініп: «...*Адасқанын Алаштың, Түзу жолға түсір, хақ*» - деп тілейді Тәңірден [15, Б. 33-35].

1909-шы жыл Ахметтің басына үлкен соққы болып, қасірет үстіне тағы қайғы жамайды. Ол бас азаттығынан айырылып, түрменің қапасында бір күйзелсе, 17 жыл өмірін айдауда өткізіп, елге келген аяулы әкесінің бақилық болғанын есітіп, «қолының қысқалығына» құсаланады. Ауыр қаза жанын күйзелткенімен, Ахметке әке қабіріне топырақ салу бұйырмайды. Осы жерде Ақтас пен Байтұрсынның айдаудан оралған кезеңіне тоқталсақ. «Кебін киген келмейді, кебенек киген келеді» деген аталар сөзін Алла қош көріп, олардың табаны туған жердің топырағына 1902-ші жылы қайта тиеді. Елге оралған Шошақ балаларын Торғайдың барша жұрты тайлы-тұяғымен «ақ түйенің қарны жарылғандай» арқа-жарқа қуанып, үлкен сый-құрметпен қарсы алады. Жол-жөнекей тоқтаған ауылдары, арып-ашқан ағайындыларға ат-көлігін мінгізіп, күстәланған көңілдерін аулайды. Жат жерден топырақ бұйырған Ақтастың бәйбішесі Үбіжанның қазасына иманды болсын айта отырып, артындағыларға амандық тілейді. Қайта қауыштырған Құдайға шүкіршілік етіп, олардың жетектеріне мал байлап, дүние-мүлікті қоса береді. Байтұрсындай сардарларын аман көргендеріне қуанған ел-жұрт, «ақсарбас» айтып, оған «Ақжелең» деген жүйрік тұлпарды сыйлайды. Осылайша Сарытүбектің сар даласына жеткенше, ағайынды екеудің дәулеті тасып, өз үйірлеріне қосылады.

Ағайын-туғандардың ортасында жеті жылдай дәурен құрған Байтұрсын 66 жасқа қараған шағында баласы Ахметтің басына түскен сын-сағаттың соңы қалай аяқталғанын білместен, мәңгіге көз жұмды. Дегенмен, баласының «билеуші тілді» меңгеріп, орыстың Крыловтай «тілі – мірдей, мысалы – тағылым» тұлғасының туындысын қазақша сөйлеткенін көріп, ел атынан патша ағзамға сауал салғанын дәтке қуат етіп, сан мәрте «тіл-сұқтан аман болғай» деп, Ахметінің ата баласы ғана емес, ұлт сөзін сөйлер адам болғанына шүкіршілік етеді. Ал, үлкен әкесі Ақтас «өлгеннің артынан өлмек жоқ» демекші, әрі ер адамның жалғыз басты тұрмысының кейпі келмеген соң

қайта үйленеді. Ақтас інісі Байтұрсынның қазасын ағайындарымен ел болып көтеріп, ас-суын беріп, ақыретке қазақ ата салтының рәсімімен жерлейді. Өзі 1920-шы жылдарға дейін өмір сүреді. Кейінгі алған әйелі Торшадан перзент көрмейді, бірақ баласы Асфандиярға іні етіп, туысының Шаймерденін бауырына салады. Кейін осы қос ұлдан ұрпақ жалғасып, бірінен – Қасым, екіншісінен Амандық (Амантай), Орал туады...

**

Бадрисафа Петерборға салған сұрауын тоқтатпайды. Ол Ахметті бостандыққа шығарып алу қамымен, Семейде айлар бойы сарыла сандалып, уақытша пәтер жалдап тұрады. 1910-шы жылы қаңтардың 5-і күні Петербордың Ішкі істер министріне тағы кезекті жеделхатын жөнелтеді. Сауалхатында күйеуінің түрмеде отырғанына 7 ай болғанын, ал тергеу амалының қараша айында аяқталғанын айта келіп, мәртебелі тақсырдан Ахметті босатуды немесе кепілдікке шығаруды сұрайды. Жеделхатта: *«Мой муж седьмой месяц в тюрьме порядке охраны дознание кончено ноябре следствия нет почтительнейше прошу ваше высокопревосходительство выпустить на поруки или под залог»* деп жазады Б.Байтұрсынова [43, 374-б.]. Бадрисафаның тынымсыз ізденістері ақыры жауапсыз қалмайды. Оның үстіне жан-жақтан бұршақша жауған дүбірлі мақалалар, ел қалаулысы депутаттың шенеуніктерге жіберген сауалының үлкен септігі тиіп, Семей түрмесінде айыпсыз қамалған А.Байтұрсынұлына *«...өз Отанынан тыс жерге жер аударылсын»* деген үкім шығарылады. Нақтырақ, 1910-шы жылы қаңтардың 12-сі күні Семейден Омбының полиция департаменті директорына ротмистр Леваневскийден жеделхат жөнелтіледі. Онда: *«Дело Ахмета Байтурсынова произведено порядке охраны, 11 января губернатором представлено генерал-губернатору дальнейшего направления ходатайством высылке на пять лет, тяжесть падающих обвинений исключает возможность освобождения. Подробное донесение этому делу представлено мною департаменту полиции 7-го января за №495»* [43, 375-б.]. Хат соңына қолы қойылған. Арада тағы да тасбақаша табандап күндер жылжиды. Бірақ, жазықсыз отырған Ахметті босатуға олар асықпайды... Қыстың қақаған айлары қаңтар мен ақпан арта қалып, мұсылмандардың асыға күтетін Наурыз айы да кіреді. Қыстың сарышұнақ аязы мен жердің тоңын жібіте келген көктем айымен бірге жыл құсындай жағымды хабар жетеді. Семей губернаторы 7-ші наурызда Ішкі істер министрінің 15-ші ақпандағы қаулысын хабарлайды. Онда: *«...Жақып Ақбаев, Ахмет Байтұрсынов, Смахан Бөкейханов, Ыбрай Ақбаев, Бұдабек Рашибеков, Хасен Ақаев, Ахмет Рашибеков, Смайыл Байтеновтардың Қазақ даласында, сонымен бірге Жетісу және Торғай облыстарында тұруға тыйым салына отырып, әрқайсысы 2 жылдан өз Отанынан тыс жерге аударылсын»* деген мәлімдеме айтылады [43, 391-б.]. Аш ішекше созылған түрмедегі азапты күндер артта қалып, А.Байтұрсынұлы Орынбор қаласына 1910-шы жылдың наурыз айында қоныс аударады. Бұл Ахметтің туған өлкеден *«саяси күдікті»* ретінде алғаш жер аударылуы еді.

Жалпы, Орынбор шаһары – Ахметке бұрыннан таныс қала, әрі жүрегіне ыстық мекен болатын. Өйткені, ол осында оқып, білімі жетілді, үлкен өмірге «мұғалім» деген жолдама алды. Араға талай жылдарды салып, тағдыр оған осы қалаға қайта келіп, тұруды мандайына бұйыртты. Қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынұлының қазақ жұрты үшін жасаған алуан қызметінің кіндігі де осы Орынбордан бастау алады. Орталық шаһарда нағыз көшбасшылық қызметі басталған қайраткердің қым-қуыт күндеріне көшпес бұрын, Қарқаралыда қамалып, оның соңы Семей абақтысына ұласқанда, осы ахуалдың барлығын моншақша тізбелеп, қатаң қадағалаған Дала губернаторы кеңсесінде үздіксіз жүргізілген құпия жеделхаттардың легі толастамағанына жоғарыда мұрағаттық ресми деректерден үзінділер келтірген болатынбыз. Бұл жөнінде тағы да губернатордың гулеген құпия хаттары алыс аймақтарға жөнелтіледі. Мәселен, Омбыдан – Семейге, Семейден – Омбыға, Петербордан – Омбыға ағылған сұрау-хаттардың санында есеп болмаған. Өйткені, Ахмет – патша ағзамға қарсы пікірдегілермен бірігіп, әміршіл-әкімшіл үкіметке қарсы үгіт-насихат жүргізген саяси күдікті ретінде қоғамдық ортадан оқшаулатылған болатын. Саяси күрескерді қазақ жерінен тыс Орынборға жер аударуға өкім шығарғанның өзінде, Дала генералының жаны тыныш таппағанға ұқсайды. Олар енді Ақмола губернаторына, Ақмола облысының уездік бастығы және полицейлік бөлімдерге тағы кезекті аса құпия-жеделхаттарын жібереді. 1910-шы жылы ақпанның 25-і күні Ақмолаға жолдаған нөмірі «39»-шы хабарламада: «...*Ішкі Істер министрлігінің 20-шы ақпан күнгі өкімімен Қарқаралы орыс-қырғыз училищесінің бұрынғы меңгерушісі Ахмет Байтұрсыновқа Ақмола облысы өңіріне екі жылға дейін кіруге тыйым салынады*» деген қатаң тапсырма берілді [51]. Мұның ізін суытпай, наурыздың 5-і күні осы мәлімдеме Ақмола облысы уездік бастығына «726» нөмірлі өкіммен мөрленіп, жедел жөнелтілді [52]. Араға екі күн салып, 7-ші наурызда Ақмола губернаторына толық ақпарат қамтылған мәлімдеме тағы тоғытады. Онда саяси күдіктілер қатарында жалғыз Ахмет Байтұрсынұлы ғана емес, бірнеше адамдар түрлі болыстықтардан тізбектеліп: Жақып пен Ыбрай Ақбаевтар, Смахан Бөкейханов, Бұдабек Рашибеков, Смайыл Байтеновтер көгендене көрсетілген [53].

А.Байтұрсынұлының түрмеде жазықсыздан жазықсыз отырғанын, патшалық билік және оның шабармандары білсе де, сол тұстағы бұратана халықтың ішінен шыққан сауатты қазақ зиялысынан тартынып, оны қатты бақылауда ұстағанды жөн деп тапқанға ұқсайды. Ағартушы жөнінде Н.Скалозубовтың Ішкі істер министріне жіберген хатындағы талап-сауал: «...*Арестованъ онъ 1 июля и до сих[ъ] пор[ъ] ему никого обвинен[и]я не предъявлено*» деген сұраулы мәліметінен «А.Байтұрсынұлын айыпкер» деп табуға ешқандай негіздің болмағанын анық көруге болады [42].

Орынборда атқарылған орасан еңбегі туралы Ахмет Байтұрсынұлы өзі басшылық еткен «Қазақ» газетінде «Губернатор өзгертілулері» мақаласында: «..*өз басым Тройницкийге алғыстан басқа ешнәрсе айтпаймын. Өйткені жалған жала, жасырын шағымға инабат етіп, бұлдаушы болмаса, менің үстімнен жасырын шағым болмас еді. Жасырын шағым болмаса, мен*

Қарқаралыдан Орынборға қуылмас едім. Орынборға қуылмасам, Қарқаралыда тұрып осы іспен отырған ісімді істей алмас едім. Елу-алпыс балаға ғана берген сабақтан алты миллион қазақта алаламай іспен отырған ісімді артығырақ көремін» - деп жазады [54]. Міне, мұндай мәлімдемеден, Ахметтің «қуғындалуының» өзін «ел ризығы үшін» басына жіберілген «сынақ» деп қабылдағанын көреміз. Шындығында, ағартушы ұстазды Алла-тағала біріншіден, адам етіп жаратқаныменен, қоғамдағы болып жатқан әр түрлі әлеуметтік ахуалдар оны өмір сахнасына күрескер-қайраткер етіп шығарды. Басына түскен сын-сағатта, «түрмеде отырмын» деп қамықса да, осы қасіреттің өзін қамшылағанын, патшаның құрығы оларды түрте-түрте елге қазық болар тұлға етіп шығарғанына шүкіршілік етеді.

Күрескер «Өмірдерегінде»: *«...Из тюрьмы выпустили с запрещением в пределах казахских областей и с правом выбора местожительства в других губерниях России. Выбор мой пал на город Оренбург, как на ближайший к Казахстану пункт и прибыл туда в марте 1910 года»* - деп жазса, «Өмірбаянында»: *«...Орынборға 1910-шы жылдың 9-шы наурызында келдім»* деп, қалаға кіргені жөнінде нақты мәлімет береді [12]. Сонымен бірге, Орынборға келгеннен кейін «Қазақ» газетін ұйымдастырғанын, сол басылымның редакторы болғанын, осы тұста аталған газеттің жұмыстары барысында басқарушы биліктің әкімшілігі тарапынан бірнеше рет айыппұл төлеуге тіпті, кейде тағы «түрме тұтқыны» болып отыруға мәжбүр болғанын жазады. Ағартушының осы айтқандарынан көрінетіні, Орынборды «тұрақ» етуді оның өзі де қалаған, бұл таңдауының астарында патша ағзамның әділетсіз билігіне ширыққан күрескердің өзіндік діттегендері болғанын көреміз. Ұлтының келешегі үшін мақсаттарын іс жүзіне асырудың қолайлы жері, әрі оңтайлы сәті осы орталықтандырылған Орынборда ғана мүмкін болатынан зор үміт күткен.

Бізге жеткен мұрағаттық тарихи деректер бойынша сараптасақ, «Қазақ» қоғамдық-саяси әдеби газетінің алғашқы нөмірі 1913-ші жылы ақпанның 2-сі күні шығады. Газет аптасына бір рет, қаржы көтеріміне орай, кейде екі рет басылым көріп отырған. Қалыптасушы қоғамдағы заман ағымына қарай *«...газет – халықтың көзі, құлағы һәм тілі»* деп таныған күрескерлерге осы басылымға жетекшілік жасап, оны өз уақытында басып, шығару жұмыстары, жалпы, қазақ ұлтына үнқағаз арқылы қызмет жасау оңайға түспеген [55]. Мұны Ахметтің Орынборға 1910-шы жылдың басында келсе де, араға үш жыл салып, газетті шығаруға әрең қол жеткізгендіктерінен көруге болады. Шындығында, ұлт газетін шығаруды Алаш арыстары патша атына құзырхат жолдайтын 1905-ші жылдан жоспарлаған. Құзырхатта көтерген 11 мәселенің үшіншісі – қазақ тілінде газет шығару болатын. Бірақ, әлеуметтік ортадағы түрлі кедергілердің салдарынан, олар ұлт газетін шығаруға араға 7-8 жыл салып, бақуаттылардың қаржылай көмегінің арқасында мүмкіншілік алады.

Орынбор облысы Мемлекеттік мұрағатының деректеріне сүйенсек, А.Байтұрсынұлы жаңа қонысқа келген соң, Торғай-Орал переселен (қоныс аударушылар) партиясына кеңсе ісін жүргізуші болып жұмысқа кіреді [56]. Бұл мекемеде шамамен, екі жарым жылдай уақыт, 60 сом жалақымен ерікті

жалданушы болып жұмыс жасайды. Осы уақыт аралығында ол ұлтының келешегі үшін алдына қойған жоспарларын іс жүзіне асыру мақсатында, қазақтың оқымыстылары: Әлихан Бөкейхан, Міржақып Дулатұлыларымен бірігіп, газет шығару ісіне қажетті ең өзекті мәселелерді шұғыл шешуді қолға алады. Олар баспасөзге аса қажетті қаражат көздерін, әрі ұлт газетіне жазылушыларды ұйымдастырады. Ең бастысы, қазақ ұлтының тарихи атауы – «Қазақ» атымен шығатын газеттің жазылым тілін анықтап та алады. Бұл басылым қазақтың төл жазуымен шыққан тұңғыш газет болатын.

А.Байтұрсынұлы «...сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады» деген қағидасын әрбір бұратана халықтың ұлт болып қалыптасуындағы ең өзекті мәселе» деп қарайды. Оны «Орынбор әм 10 пеуірәл» атты мақаласында талдап таратады: «...Тариқ жолына қарағанда келімсек жұрт күшті болса, тұрған жұрт айақ асты болып азып-тозып жоғалмақшы. Тұрғын жұрт күшті болса, келімсек жұрт сіңіп, тұрғын жұрттың түріне түсіп, бөтендігі жоғалмақшы. Екеуі тең болса, бір-бірінен кем болмай, бірі-біріне жем болмай, қатар тұрып күнелтіп, әр қайсысы өз алдына ұлт болып тұрмақ» - деп, ұлт күшінің қандай болу керектігін айтады [57]. Өз жұртының елдігінің негізіне терендеп, «...Қазақ деген қашаннан өз алдына ұлт болып, Еділден Ертіске, Оралдан Ауғанға дейін тұтас тұрған халық еді. Арамызға әр түрлі жұрт кіріскенде солармен қатар, атымыз жоғалмай, қазақ ұлты болып тұра аламыз ба?» - деп, араласқан ұлттар арасындағы қатынас тілінде қазақтың жайы алдағы күнде қалай болмақ деген өзекті мәселені көтереді [57]. «...Ұлттың сақталуына да жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тіл. ...Өз ұлтына басқа жұртты қосамын дегендер әуелі сол жұрттың тілін аздыруға тырысады. Егер де біз қазақ деген ұлт болып тұруды тілесек, қарнымыз ашпас қамын ойлағанда тіліміздің де сақталу қамын қатар ойлау керек» - дейді [57]. Сондықтан да әр тілдің айдауында жүрген өз ұлтына ең қажетті, аса зәру мәселе – Қазақ әліпбиінің таңбасын жасауды Орынборға келген бетте қолға алған. Ол өзіне дейін түзілген кирилл таңбасындағы қазақ алфавитіне аса мойынсұнбайды. Қазақ жұртының төл, ана тілін бұзылмаған саф қалпында сақтау үшін қандай таңбаны алу керектігіне үлкен мән беріп, осы жолда бұрынғыларға ұқсамайтын төтеден соны жол іздейді. Өзінің ұзақ жылдар бойғы мектепте бала оқытқан тәжірибесі мен ізденістері барысында кирилше жазудың орыс патшалығы боданындағы қазақ ұлты үшін тіл саясатындағы «тұсау», тіпті «бұғау» деп түсінеді. Бұратана жұртқа қасақана енгізілген мәжбүрлі жазудан арылудың барлық амал-тәсілдерін қарастырады. Ахмет сол себептен де жаңа әліпби таңдауға аса сақтықпен қарайды. Қазақ ұлтының болмыс-бітімін жоғалтпайтын, оның өзіне ғана тән табиғи дыбыстық ерекшеліктерін бере алатын, әрі исламды «діл мен діннің лұғаты» деп зерделегендіктен, ол өз таңдауын араб графикасына жасайды. Сонымен қатар, ежелден қазақ жұртының қазақ болып қалыптасуындағы келе жатқан қадим жазуындағы дала данышпандарының көне зерттемелерін негізге ала отырып, ол өз таңдауын жұрт талқысына Қазақ газеті арқылы ұсынады.

Бұл аралықта Ахметтің «Қырық мысалы» кітабынан басқа, 1911-ші жылы Орынборда басылған «Маса» өлеңдер жинағы да бұқараның қолына тиген болатын. Ахаң шығармаларының қалың ұйқыда жатқан қазақ жұртшылығына әсер еткені соншалық, рухани қаламдас інісі М.Әуезов оның бұл туындысын «...әдебиеттегі елшілдік ұран» деп әспеттеді. Ал ұлттың үні болған «Қазақ» басылымы туралы: «...қазақтың еңкейген кәрі, еңбектеген жасына түгелімен ой түсіріп, өлім ұйқысынан оятып, жансыз денесіне қан жүгіртіп, күзгі таңның салқын желіндей ширықтырған, етек-жеңін жигызған «Қазақ» газеті болатын. Ол газеттің жаны кім? Ішіндегі қажымайтын қайрат, кемімейтін екпін кімнің екпіні еді? Ол екпін қазақты айқайлап оятуға заман ерік бермеген соң, «Маса» болып ызыңдап оятамын деп, ұзақ бейнетті міндет қылып алған Ахаңның екпіні болатын» деген зор мақтаншыын қалың қазақ халқына уағыз етеді [11, Б. 17-20]. Шындығында, қазақ оқығандарының арасында басым көпшілігінің тілі өз туған тілінен алыстап, «татарша оқығандары татар тілімін», «орысша оқығандары орыс тілімен» таныла бастағанда, олардың рухын оятқан Ахметтің жанайқайынан туған «Масасының» тілі еді! Орыс патшалығының обыр саясатын ерте ұққан ол, қаперсіз жатқан елінің қапыда қалмауының қамын ойлады. Сол жолда бұратана ұлтының ұғымына жететін, селт еткізер алмас қылышты, оның бабадан мирас болған «төл тілі» деп білді. Күрескер қазақ санасын ұзақ жылдар бойы билеген салғырттық уын жою үшін «тілін қаламына безейді». Ақиқатында, Ахметтің айшықтары Мұқаңша толғасақ, «қаламынан тамған бал, ұлтына ем болып дариды» яғни, жұрттың қан жылаған жүрегінің қылын дөп басып, ұлтын соңынан ертеді.

Жалпы, қандай да бір ұлттың тілі туралы сөз қозғағанда, тілдің төңірегіндегі түрлі таласты әңгімелердің тууы заңды. Тіл туралы түсініктің ауқымы өте кең. Адам бар жерде оның тілі болады. Қандай да бір тіл, ұлт бар жерде пайда болады. Сол ұлтпен бірге өмір сүреді. Егер ана тіл жоғалса, онда біртіндеп ұлт та жоғалады. Сондықтан ұлт ретінде қоғамдағы орныңды анықтау үшін тіл майданы кез-келген ортада өз-өзінен туындайды. Тіл майданында тілдің саяси астарына үңілуді, төл тілінің тағдыры үшін күресуді үйретеді. Міне, осы тұста толып жатқан тілдердің бір-бірімен «ұлы айқасы» басталады. Айқастың аты – айқас. Бірі – жеңіліп, бірі – жеңуі тиіс. Мұндайда түрлі қитұрқы әрекеттер бас көтереді де, жымысқы саясаттар да тұс-тұстан анталап, тоқпағы күштілердің арнайы саяси бағыттары басшылыққа алынып іске асырылады. Ал, тіл саясаты дегеніміз қандайда ұлыс «ұлт» ретінде қалыптасқан күннен бастап, қатар жүретін егіз ұғым. Ұлт үшін оның тілінің атқаратын маңызы өте зор. Кім өзінің тілінің түп-тамыры жоқ немесе «тілдік қоры аз» деп, өзге «басым тілдің» жетегіне еруші еді?! Әлбетте, кеудесінде жаны, жүрегінде намыс оты бар оқыған әрі тоқығаны мол адам өзінің ана тілін қорлатпайды. Сонымен, тіл майданы дегеніміз күнделікті күн тәртібінен түспейтін күрделі де саяси маңызы зор құбылыс. Тарих төрінен орын алатын ұлт өкілінің «тілі – озық, мәдениеті – жоғары» болатыны айтпаса да түсінікті. Өзінің ылқым заманнан атамекені анық ұлыстардың тіл майданынан қалыс қалуы мүмкін де емес.

Қазақ деген ұлыстың ұлт болып қалыптасуының тамыры тереңде жатса да, оның бірі-бірімен қатынас құралы ретіндегі төл тілі – сөйлесу тілі болғанымен, төл жазуы өзінен ілгері жұрттың таңбасына тәуелді болды. Ғасырлар бойы бөгде жұрттың таңбасына таңылу, тіл майданында өзінің тарихи тұлғасы – Ахметің күрес сахнасына шығарды. Тілімізге төтеден түрен салып, дербестік әперу бақыты Ахметтің маңдайына жазылған тағдырдың тауқыметті де ең үлкен сынағы болатын. Ахаң түрлеген ана тіліміздің ұлт тілі ретінде мойындалуы оңайға түскен жоқ. Сан рет сүзгіден өтіп, талай-талай талқыға түсті. Ілімі мен білімі озған елдердің ғалымдары да бодан елдің болмысы бөлек баласының бойындағы «ұлттық бұлқынысты» көрді. Дарын иесінің даралығын таныды, әрі үлкен сынақтан сүрінбей өткенін мойындады.

Сөзіміз дәлелді болу үшін Ахаң әліпбиі туралы айтылған айшықтарға жүгінелік. Мәселен, өзге ұлт өкілдері: А.Н.Самойлович «Байтұрсынов Ахмет Байтұрсынұлы» (1919), Е.Д.Поливанов «Қырғыз-қазақ жаңа (Байтұрсынов) орфографиясы» (1924), Н.Ф.Яковлев «Әліпби құрылымының математикалық жүйесі» (1928) туралы ғылыми зерттеу мақалаларын жариялады. Ал 1930-шы жылы Мәскеуде жарық көрген Әдеби энциклопедиясының 1-томына Ахмет туралы қысқаша анықтамалық, 1931-ші жылы осы жинақтың 5-томына «Қазақ (Байтұрсыновтық) әліпбиі» енді. 1967-ші жылы Нью-Йоркте жарық көрген «Орталық Азия орыс билеген ғасырда» («Центральная Азия в век русского правления» деген ғылыми-зерттеу еңбекте Америкадағы Колумбия университетінің профессорлары: Эдвард Олуорд, Ян Муррей Мэтли, Карл Х.Мэнгес өз шәкірттерімен бірлесіп, Орта Азия халықтары мен қазақ халқының экономикалық, саяси, мәдени даму жолдары туралы – олардың ұлттық сезімінің оянуы, интеллектуальдық жағынан өсуі, әдебиетінің дамуы жөнінде, әсіресе, әр халықтың осы үлкен саяси істерде зор қызмет көрсеткен қайраткерлері туралы мол мағлұматтар берген. Сол тұста өз елімізде «халық жауы» деп мансұқталып жүрген А.Байтұрсынұлы туралы 16 беттік пікір білдіріп, онда оның саясат, әдебиет, мәдениет майданындағы ерлік істерін ерекше бағалаған. 1974-ші жылы түркітанушы А.Н.Кононов «Байтұрсынов Ахмет Байтұрсынұлы» туралы ғылыми анықтамалық сипаттама жазды. 1985-ші жылы Оксфордта шыққан «Казахи о русских до 1917 года» атты жинаққа М.Дулатұлының Ахмет Байтұрсынұлы туралы биографиялық очеркі енді.

1919-шы жылы А.Самойлович «Литература Востока» атты басылымда «Литература турецких народов» (Түрік халықтарының әдебиеті) деген мақаласында А.Байтұрсынұлының ғалымдық қайраткерлігі жөнінде ғылыми анықтамалық сипаттама жасайды. Онда: «...Он – реформатор орфографии казахского языка, основоположник его грамматики и основатель теории казахской литературы» - дейді. Яғни, Ахметті қазақ тілі орфографиясының реформаторы, қазақ грамматикасы және қазақ әдебиеті теориясының негізін қалаушы деп нақты баға берді [58, 78-б.]. 1924-ші жылы Е.Поливанов Ташкенттің «Бюллетень Среднеазиатского государственного университета» атты жетінші басылымында Қазақ жазуы (орфография) мен таңбасының таласты мәселелері тақырыбы аясында Қазақ әліпбиіне «Байтұрсуновская графика» деген атау беріп, осы жаңа емле туралы: «...эту последнюю форму,

которую приняла казах-киргизская графика в 1924 году, (...) считаю уже не нуждающейся в исправлениях и представляющей последний шаг в историческом формировании национальной графики, которым с полным правом могут гордиться киргизские деятели просвещения – создатели реформы как крупным культурным завоеванием» деп, тарих алдында әділетті бағалады [58, 53-б.]. Яғни, әліпби таңдаудағы Ахметтің «төте жазуын» ұлттық таңбаның тарихи қалыптасуындағы ең ірі мәдени жетістікке теңеді. Орыс ғалымының «...енді түзетуді қажет етпейтін, тарихи тұрғыдан алғанда кемелденген, жетілген ұлттық графика» - деген ғылыми мәлімдемесі қазақтың жаңа қалыптасқан ұлттық ғылымына зор мақтанш әкелді. Ал тұлғаның замандастары: «...Ақаң түрлеген ана тілі», «...Жаңа алфавит тіліміздің таза сақталуына, ...әлемдік мәдениетпен араласуға, ...халық мектептерінің өркендеу жолына алып адым жасады» «Қазақ әліпбиі» мен «Қазақ тілінің дыбыс және сөз жүйесі атты оқулықтарының өн бойына сыйғызған өзекті өзгерістерінің өзі қазақ грамматикасына бөлекше реңк әкелді» деді. Олар сол тұста-ақ, Ахаң әліпбиінің жұртшылық тарапынан зор қошеметке бөленгенін айтып, жабыла ақпарат беттерінде жарыса жазды. Тіпті, осы төте жазуды негізге алып, көрші елдердің қырғыз, әзербайжандар тағы-тағы басқалардың «тіл көшін» түзегені тарихтан белгілі.

Сонымен, Орынбор қаласы – Ахмет Байтұрсынұлының ата баласы емес, Алланың құлы адамзат баласының бірі «қазақ» деген ұлыстың ісіне бел шешіп кіріскен кезеңінде пана болған рухани Отан. Бала оқыту жүйесімен ерте таныс болған Ахмет, осы саладағы қажеттіліктерге де ерекше назар аударған. Қазақ тілін зерттеуге кіріскені жөнінде былайша баяндайды: «...По приезде в Оренбург стал заниматься, во-первых, исследованием казахского языка в фонетическом, морфологическом и синтаксическом отношениях, во-вторых, реформой казахского алфавита (не шрифта) и орфографии в сторону упрощения; в третьих, очищением казахской письменной речи от лексических засорений и синтаксических построений ее от иноязычных влияний; наконец, в четвертых, перенесением прозы (деловой, публицистической и научной письменной речи) с рельсов книжного языка на рельсы живого разговорного языка через стилистическую обработку и через изобретения научных терминов из казахских слов. Все это проводилось в жизнь через составляемые мною учебники и редактируемую мною тогда газету «Казах». В этом направлении продолжалась моя работа вплоть до 1918 года» [12]. Шын мәнісінде, Ахмет әр тілдің жетегінде жүрген қазақ жұртының төл жазуы – Әліпбиінің таңбасын түрлеп қана қойған жоқ, оны бастауыш мектептің сыныбында қалай оқытып, қалай үйретудің әдіс-тәсілдері қарастырылған арнайы оқулықтарды жазып шығарды. Сонымен қатар, оқытушыларға ауадай қажетті көмекші нұсқаулықтарды да жазды. Осылайша қазақы танымдағы оқулықтар тұңғыш рет ғылыми жүйеленіп, қазақ тіл білімінің негізі болып қаланды.

Ғылым-білім туралы қайраткер: «...өнер турасында біздің жайымыз ...жарлының халі сықылды. Ғылымның жаңа жолын табуды іздемек түгіл, тапқан ғылымға қолымызды жеткізерлік бізде ешнәрсе жоқ. Жұртқа

ғылым үйретумен, көрумен, білумен жайылады. Білімнің бас құралы – кітап. Қазақ арасына білім жайылуына, әуелі, оқу үйрететін орындар сайлы болу керек, екінші, білім тарататын кітаптар жақсы боларға керек һәм халық арасына көп жайыларға керек» - дейді, «Кітаптар жайынан» атты мақаласында [59]. Міне, осы «керектердің» жолында бірінші болып, тағы өзі өзгелерге үлгі-өнеге бола білді. Осылайша тіл саласында оның алғашқы кітабы «Оқу құралы» қазақша алибфасы 1912-ші жылы Орынборда жарық көрді [60]. Оқулықтың беташарына: «Балалар, бұл жол басы даналыққа, Келіңдер, түсіп, байқап қаралық та! Бұл жолмен бара жатқан өзіңдей көп, Соларды көре тұра қалалық па? Даналық - өшпес жарық, кетпес байлық, Жүріңдер іздеп тауып алалық та!» деген тарту өлеңін береді. Кітаптың алғашқы сөзі Құран сөзімен басталады: «*Би исми-иллаһи-рахмани-рахим*». Балалардың оқуын қиындатпай, қарапайымнан күрделіге бастап, бірінші әріпті алып, оның қатарына сол әріптен басталатын, тұрмысқа қажетті сөзді тізбелейді, екінші әріпке де дәл солай, осылайша жалғаса береді. Сонан соң тізбеленген сөздерді қаз-қатар, ұзынынан тізіп, дауыстап оқуға әрі сол сөздерді жазуға дағдыландырады. Таңбалар оқытылып болған соң ғана, оны жуан-жіңішке дауысты дыбыстар мен дыбыссыз (қазіргі дауыссыз – *Р.И.*) таңбалар деп екі топқа бөліп оқытуды ұсынған. Қазақ тіліндегі дыбыстарды игертіп болған соң, шағын мәтінді танымдық тақырыпшалар топтастырылып, ол жаттығу ретінде орындалған. Кейін бұл жұмыс ұлттық ғылымымыздың бастау көзі болып, қазақ тіл білімі мен әдебиеттануының ғылыми заңдылықтарын түсіндіретін теориялық еңбектер жазуға ұласты. Ал дәл сол кезеңде оқу мен білімге деген құштарлық қарапайым жұрттың бойында ояна қоймаған кенжелеу тұсы болатын, сол себепті де әдіскер баланың ұғымына жеңіл қарапайым тәсіл дыбыстап оқыту әдісін қолданған.

Жалпы оқуға деген ұмтылыс, ел ішіндегі бала оқытудағы жәдиттік ағым тек отаршылдық орыстандыру саясатына қарсы бағыттағы, өзін-өзі ұлт ретінде сақтап қалу мақсатынан туған қарсылық болатын. Әрі оқудың мұндай төте түрі жергілікті халықтың өз қаражатымен дербес өмір сүрді. Өздеріне бағынышты жұрттың іліміндегі мұндай жаңашыл ағым билікке ұнамады. Оның үстіне патша өкіметі Ұлттық сана-сезімнің тұтануына жол бермес үшін, ұлт мектептеріндегі екі ағым: қадим мен жәдитті бір-біріне қарсы қойды. Орта Азия елдеріне жадиттік ағымды әкелген татар ұлтының қайсар ұлы Исмайылбек Гаспаралы болатын. Бұл есім мұқым мұсылман баласына мәлім болғандықтан, оны таратып жатуды қажет деп таппадық. Оның ағарту ісі саласындағы жаңа ағымы – жадидизмді қолдаушылардың бірі Ахмет болды. Ол төте жазуды қолданып қана қойған жоқ, қазақ ішіне қазақша болмыспен қалыптастырып таратушы, тіпті іргесін қалаған негізгі көшбасшы болды. Міне, «Қазақ» газеті өмірге келгенше, күрескердің қаламынан қамсыз жатқан қалың елінің санасын қозғау үшін насихат ретінде жазған мысал-өлеңдерімен қатар, «оқуы аз» ұлтты сауаттандыру үшін түрлеген әліпбиі мен балаларды оқып-баулуға арнайы жазған қазақша әлифбасы да шыққан болатын. Бұл еңбектерге жегілген маңдай тер қаншама десеңізші...

XX-шы ғасыр басындағы әлеуметтік ортада ресми іс жүргізу тілінде қазақ ұлтының атадан балаға мирас болған өз атауы қасақана аталмай, «қырғыз» аталып келгендігі қазақ оқығандарының жанын жаралауы заңды да еді. Сол себепті де туған халқының төл атын қайта жаңғырту мақсатында, олар ұлт баспасөзін «Қазақ» деп атады. Бұл жөніндегі жүрек-зарын Ахмет қандас бауырларына: *«...Аталы жұртымыздың, ауданды ұлтымыздың аруақты аты деп, газетамыздың есімін «Қазақ» қойдық...»* дейді үнпарақтың беташарына берген үндеу-мақаласында [55]. Газеттің қоғам өмірінде атқарар айрықша қызметі мен зор мәнін атап көрсетті. Ол әлеуметке газеттің ең зәру межелі мақсаттарына тоқталып, қалың бұқараға басылымның қаншалықты қажетті екендігін саралап талдап береді: *«...Әуелі газета халықтың көзі, құлағы һәм тілі»* деп бастайды арнау сөзін [55]. Онан әрі бұқаралық ақпарат құралының әлеуметтік маңызын шегелей түседі: *«...Бүтін дүниа жүзіндегі халықтар... газета арқылы ...дүниада болып жатқан істер, сөйленіп жатқан сөздер пайдалы? Кімге зарарлы екендігін күні-бұрын біліп, пайдалы болса шаттанып, зарарлы болса сақтанып тұрады. Екінші, газета жұрттың ылақбасына қызмет ететін нәрсе. ...жұрттың білімді, пікірлі, көргені көп көсемдері, ...газета арқылы жол көрсетіп, жөн сілтеп, басшылық айтып тұрады. Үшінші, газета ...білім таратушы. Газетадан жұрт естімегенін естіп, білмегенін біліп, бірте-бірте білімі молайып, пікірі ашылып, парасаты жетікпекші. Төртінші, газета халықтың даушысы. «Жұрттым» деп халықтың арын арлап, зарын зарлап, намысын жоқтайтын азаматтары газета арқылы халықтың сөзін сөйлеп, пайдасын қорғап, зарына қарсы тұрып, қарғаға көзін шұқытпасқа тырысады»* деп, толып жатқан ел үшін атқарылатын негізгі міндеттерді айқындап көрсетеді [55]. Міне, «соқырға шам ұстатқандай», сауаты бар жанның ешкімге соқтықпай, қоғамнан өз орнын, тиісті үлесін алатынын айтады. Әлбетте, газет енді отырықшылыққа бет бұрған қазақ жұрты үшін ауадай қажет аса маңызды басылым еді.

«Қазақ» газеті өмірге келгенге дейін де қазақ жұртшылығының қажетін өтеген бірлі-жарым ескі жазумен шығатын мерзімді басылымдар болды. Атап айтсақ, «Түркістан уалаятының газеті» (1870-1882 ж.ж.), «Дала уалаятының газеті» (1888-1902 ж.ж.), «Айқап» журналы (1911-1915 ж.ж.), «Қазақстан» (1911-1913 ж.ж.) және т.б. Бұл басылымдардың кейбірі орыс патшалығы үкіметінің тарапынан арнайы шығарылғандықтан, үнпарақтың мақсаты билеушілердің ел басқарудағы түрлі заңдарын, әкімшілік ережелерін бұқараға жеткізумен шектелді. Дегенмен әкімшілік басылым беттерінде арақидік халық ауыз әдебиетінің нұсқалары, әлеуметтік мәні бар мақалалар жарияланып отырған. Бірақ, бұл газеттер орыс билігі боданындағы қазақ елінің «қарапайым бұқара жұртшылығының жоқшысы, іздеушісі» дәрежесіне көтеріле алмайды. Сондықтан да қазақ елінің қарапайым жұртшылығы өзін қолдайтын, әрі қорғайтын, керек кезінде ақылшы боларлық газетке сусаулы еді. «Іздегенге – сұраған» дегендей басылым дер кезінде дөп түсіп, елдің көзайымына айналды. Тіпті, сусаған елдің шөлбасары «Қазақ» басылымы болды. Бір ғажабы, сол тұста ақпарат құралдарының таратылу жылдамдығы

қазіргідей пошталық құралдармен жабдықталмаған болса-дағы, газет қолдан-қолға, елден-елге тізбектеліп, ұшқан құстай тез тарап отырды. Осылайша дала мен қаланың арасы өзінше байланыс орнап, қарым-қатынаста болды. Қала өмірі арқылы отырықшылықтың не екенін түсіне бастаған дала адамдары, енді қаланың басында болып жатқан қандайда жаңалықтарға құлақтарын түріп, елеңдеуді әдеттеріне айналдыра бастады. Ал қыр даласына сағындырып жеткен «Қазақты» ауылдағы бірлі-жарым сауаты бар қазақ шұқшия, бар өнерін салып мәнерлеп оқыса, қалғандары «құлаққа ұрған танадай» тапжылмастан, тыңдайтын еді. Онан соң естігендерін бірімен-бірі жарыса ауылдан-ауылға бетті өпкен самал желдей тарататын.

Қырғыз атанған ұлтының төл атауы «қазақ» қайта жаңғырып, қырдағы елдің ішін кезген «Қазақ» газетінің бетінде көтерілген өзекті мәселелерге ыразы болған данышпан ақын Абай Құнанбайұлының немере інісі әрі рухани қаламдас шәкірті Шәкәрім Құдайбердіұлы басылымға жетекшілік еткен Ахметке ағалық қамқорлығын білдіріп, ақ батасын өлең арқылы жолдайды:

«Дүниеге келді бізден бір талапты ұл,
Ер жетсе бар қазақтың басшысы бұл.
Бөгеттен ауру-сырқау аман сақтап,
А, Құдай! Құтты, өмірлі, бақытты қыл!

Үмітті Орынбордан бала туды,
Қолына жарық сәуле ала туды.
Мақсаты: қараңғыда жүрген халқын,
Ойлайды тура жолға қаратуды.

Күтіп ем туа ма деп көзім сүзіп,
Бұл кезде кетіп едім күдер үзіп.
Хабарын «Уақыттан» білгеннен соң,
Тірілді өлген үміт қаным қызып.

Көп қайғы болды бүгін ұмытылғандай,
Бейнеттен бір зор ауыр құтылғандай.
Жақындап жан шығарға шөлдегенде,
Құмартқан сусын бейне жұтылғандай.

Қайғысыз жас жігіттей бола қалдым,
Бір тамшы қарлығаштың суындай ғып
Алуға жылдық «Қазақ» ақша салдым.
Табармын шамам келсе тағы жолдас,
Қам қылмай, қартайдым деп жатып болмас.

Үмітті жаңа туған жас баланы,
Ағайын, қырғыз-қазақ, түгел қолдас!
Ойлама, газет бізге не керек деп,

Газетсіз ел жаны жоқ, өлгенге есеп!
Көл болар көп түкірсе деген кәні,
Кетпей ме бір тоқтыны қасқыр да жеп?».

[61; 62, 27-б.].

Міне, осылайша қазақ елінің шығысы мен батысына, солтүстігі мен оңтүстігіне тараған газеттің жанашырлары мен жанкүйерлері табылды. Ел ішіндегі ағайын-туғандар, жегжат-жұражаттар қуана қолпаштап, жаңа ұшқан «Қазақтың» қолтығынан демеп, бойына күш-қуат берді. *«Қолына жарық сәуле ала туған»* Ахмет, Әлихан, Міржақыптар ел ағаларының үмітін ақтады.

Өткен тарихты білу – ұрпақтың міндеті. «Өткенсіз – бүгін, бүгінсіз – келешек жоқ» деген бабадан қалған қағиданы адамзат тіршілігіндегі шартты ұстанымдардың бірі деп қарау қажет. Жұртымыздың ұлт болып қалыптасқан күнінен бастап, «қазақ» деген атаудың қайдан шыққаны ғасырлар бойы зерттелуде... Бұл туралы әр түрлі пікірлер мен қилы тұжырымдар айтылып келеді. Ұлттың атын айшықтайтын, әлқиссадан келе жатқан осы «қазақ» атты атауымыздың ғасыр басында қасақана бұрмаланып, «қырғыз» атанғанын, ал қырғыз ұлтының «қара қырғыз» аталғанын мұрағаттардағы деректерден біліп, «қысастықтардың» қыртыс-қатпарына ұрпақтардың қай-қайсысы да үнілген... Міне, сондай кезеңде Ресей патшалығының, нақтырақ, орыс шовинистерінің бұратана халыққа жасаған саясатынан тайсалмаған ерен ұлдары: Ахмет Байтұрсынұлы, Әлихан Бөкейхан, Міржақып Дулатұлы сынды ақиық перзенттері тірліктің тарих атты күрделі сахнасына қасқайып қарсы шығып, ұлт мүддесі үшін күресуде үлкен табандылық танытты.

Күрескер-ағартушы: *«...сөздің ең ұлысы, ең сипаттысы – тарих. Тарихтың қызметі – бүтін адам баласының, яки бүтін бір жұрттың, иә бір таптың өткен өмірін болған күйінде айнытпай айту»* - дейді [63; 64, 215-б.]. Осы қағиданы ұстанғандықтан олар «Қазақ» газетін жеке бастарына түскен қандай қиын-қыстау заман болса да «жоқтан бар жасап» шығарды... Бұл олардың әу бастағы шыққан тегі, түп қазығы – бабалар жолын ұлықтаған ұрпағының тарихи төл атын қайтарудағы тұңғыш жемісті қадамдары еді! Осындай қаскөйліктің нәтижесінде «ұлы жұрттың» өңешіне жұтылмай, сол уақыттан-ақ, қазақ өз алдына ұлт екендігін көрсетіп, төңірегіне таныла бастады... Қазақ ұлтының тәуелсіз ел ретінде қалыптасуы үшін ұлттың керегін жоқтаған қазақтың зиялылары *«жер, тіл, діл, дін»* үшін қарақан басының қамын ұмытып, қасық қанын да сол ұлт мүддесі үшін пида етті. Бірде «Алаш» атанған, бірде «Қазақ» атанған ұлтымыздың төл атауының ұрпақтан-ұрпаққа ұласуы үшін қаншама күш жегіліп, қаншама қан төгілгеніне тарих бетіндегі *«қаралы күндер»* куә...

«Қазақ» басылымын шығару үшін басын бәйгеге тіккендердің бірі – Міржақып Дулатұлы. Оның да Ахметтің «Қырық мысалымен» қатар шыққан «Оян, қазақ» атты жинағының ел ішіне тез таралып, марғау жатқан қыр қазағын қозғағаны ел билеушілеріне ұнамайды. Ахметті абақтыдан босатқанымен, қазақ оқығандарының басын біріктірмес үшін, Әлихан мен Міржақыпты да сан түрлі сылтаумен Семей түрмесіне қамайды. Бірақ, патша

үкіметі шабармандарының оларды тұншықтырғысы келген қитұрқы саясаты іс жүзіне аспай, қапастағы қос тұтқын бостандыққа шығады. Түрменің тар қапасы Міржақыптай жалынды жасты жасыта алмайды, керісінше оның ұлт жұмысына деген құштарлығын арттыра түседі. Азаттыққа шыққан Міржақып өзінің рухани ұстазы, әрі жерлес ағасы Ахметпен «ел жайы, оның келешегі үшін не істемек керек» деген маңызды мәселенің басын ашып алмақ ниетпен шұғыл жолға шығады. Қазақ ішіне аты «Оян, қазақпен» жайылған Жақанды, ат басын тіреген ауылдардың атқамінерлері табанын жерге тигізбей, құшақ жая қарсы алады. Әрі абақтыдағы азапты күндердің «сызын» ұмыттыру мақсатымен «қазақ жоғын іздеген жолаушыға» сәт-сапар тілеп, үлкен құрмет көрсетеді. Қазақ деген өз ұлтына сөз арнаған «қайсар ұлдың орта жолда аптығып, сағы сынбасын» деген ел шонжарлары, оның қанжығасына қомақты қаржы жинап береді. «Көп түкірсе – көл» демекші, әп-сәтте мол қаржыға малынған Міржақыптың бұл ақшаны қалай жұмсаса да қайда жұмсаса да еркі өзінде еді. Тіпті, қарақан басының қамына жаратса да, оған «әй дейтін әже, қой дейтін қожа болған» жоқ... Бірақ, «жалғыз жортқан жолаушының жолдасы – қыдыр» дегендейін, Жақанның да жалғыз мұңы – ұлттың бұлыңғыр келешегі не болады деген толғақты мәселенің Қыдыр атадай қыр соңынан қалмағанына талай айдың жүзі болғандықтан, бұл ақшаны қайда жұмсауды да жоспарлап та қойды. Сан жылдардан бері саналарында жүрген ұлт басылымын шығарудың сәті осы деген Міржақып алып-ұшып, ағаларының жанына жетеді. Қазақ газетінің «бірі – идеологы, бірі – ар-ожданы, бірі – моторына» айналған үш арыс барлық тапқан-таянғандарын ортаға салып, ұлт үнпарағын үнемі шығарып тұрды.

«Жақсы хабар қашанда жан-жағына жарыса, жайыла тарайды» демекші, Арқаның бетпақ даласы түү-у Торғайдың сар даласына жеткен «Қазақ» газетін көргенде, бұрыннан Ахметтің атына әбден қанық, әрі оның әрбір ісін алыстан қадағалап, сыртынан сүйсініп, тілекші болып отыратын ауылдың тума талант, дарынды ақыны Сейдахмет Бейсенұлы да ертеректе Ахметке арнаған өлеңін есіне алып, бір марқайып қалады. Бұл өлең – Торғай жұртшылығына кең жайылып, ел жадында мәңгіге жатталып қалса керек. Кеңес үкіметінің әкімшіл-әміршіл жүйесі қазақ жерін билеген тұста «өздерінің топырағынан ұшқан Ұлар құстай ұланын» ұлықтай алмаған жұрттың жады да бірте-бірте көмескілене береді. Кезінде бұл өлеңді жатқа соғатын карттардың қатары да сирейді. Десе де «ел іші – шежіре» демекші, Ахаңа деген сол бір арнауды ұмытпаған екен артында қалған ұрпақ. Ел жадында жатталған С.Бейсенұлының өлеңінен бұл күнге жеткен нұсқасы мынадай:

«...Зейінді, зердесінің ұясы бар,
Құдайдың өзі әкеліп құя салар.
Ғылымның жан білмейтін құпиясы,
Басына баянды етіп ұя салар.

Өлеңі бұғалыққа бағынбаған,

Толқындай бұйраланып ағындаған.
Ақыннан Жұмабайдай фатиха алды,
Құранның шындығындай дарынды адам.

Бақ қонды оннан жаңа асқанында,
Асарсың өнердің сан асқарында.
Жарқырап әлі бір күн тұрарсың сен,
Жұлдыз боп қазағымның аспанында...».

Ахаң бойындағы ерен екпін мен қасиетті құдіретті байқаған Сейдахмет ақынның көрегендігіне қалай танданбассыз?! «Құранның шындығындай дарынды адам», «Жарқырап әлі бір күн тұрарсың сен, Жұлдыз боп қазағымның аспанында» деп қалай дөп басып айтқан десеңізші! Өмір жолы ауыр тауқыметке толы болса да, қиындыққа мойымаған Ахмет қылшылдаған қырық жасында ұлтының қажетін өтеп, мұқым қазақ жұртына керекті істің басынан табылып, қашанда ұлтымен бірге болды.

Жалпы, адамның болмыс-бітімі, оның бойындағы ерекше қадір-қасиеті Алланың құдіретімен жаратылатыны хақ! Десек те, адамның кіндік қаны тамған туған топырақтың да киесі баршылық-ау! Шежірелі қарт Торғайдан шыққан текті ұлдардың XX-шы ғасырдағы заманынан оза шапқан дарабозы да Ахмет еді! Оның уызынан жаратылысы өзгеше болғаны соншалық, ол ел ішіндегі болмысы бөлек, көнекөз қариялардың көзайымына айналды. Оны ақындықтың аулына баулыған, қазақтың құдіретті екі шекті қара домбырасына үйреткен, ел ішіндегі ертеден келе жатқан қиссаларды зейініне құйған, сөз баққан қазақтың нақылдарына, мақал-мәтелдеріне, әдет-ғұрыптарына тәнті еткен арқалы Арқа жерінің данагөй ақсақалдары екені де даусыз. Ежелгі Торғайдың «құнарлы топырағынан қуат алған, сол елдің аузы дұғалы әнші-композиторы Есенжол Жанұзақұлы өзінің жан жолдасына айналған, қадір тұтар қасиетті қара домбырасын өкшесін басып келе жатқан жерлес інішегі Ахметке ырым етіп, сыйға тартқан» дейді. Бұл туралы ел жадында жатталған өлең мынадай:

«...Беремін саған сеніп домбырамды,
Төгілтіп тербеу үшін қоңыр әнді.
Қамшылап тор шолағын жүре бермей,
Ағаң да әлі бір күн болдырады,

Сонда сен айтқанымды жалғарсың да,
Шығарсың Ұлытаудай талғар шыңға.
Домбыра қағысың мен аққу үннен,
Тындаушы Есенжолды аңғарсын да...».

Мінекей, ылқым заманнан «халық айтса, қалт айтпайды» дейтін қанатты сөз, қара халықтың қазанынан қайнап шыққан бабалар даналығы осындайды ишара етсе керек. Есенжолдай шежіре-қарттың сөзін Алла «әумин» деді ме,

кейін Ахметтің музыка саласынан арнайы алған кәсіби оқуы болмаса да, қазақтың қара домбырасында шебер ойнайтын дәрежеге жетеді. Ахаңның күмбірлеген домбырасынан төгілген өлең-жырлар, кейінірек Затаевичтай заңғарға жолығудың сәтін салады. Жаңалыққа жаны үйір Ахмет қазақ ұғымына мүлдем жат, бірақ ауадай қажет өзінің әдебиеттанымында айтатын бес өнердің бірі – әуез (еуропаша – музыка) өнерінің тылсым иірімдерін де игеріп алады. Ахаң қазақтың киелі қара домбырасымен қатар, еуропалық музыка аспаптары: күйсандық пен скрипкада да шебер ойнаған.

Негізінен, Ахметтің шыққан тегі өз әулетінде де тума талант, дарын иелері бар деседі, торғай жұрты. «Өз әкесі Байтұрсын мен оның бауырлары ән-күйге жақын, домбырада шебер ойнайтұғын» дейтін деректер жеткілікті. Тіпті, суырып салма ақындықтарымен қатар, айтыскерліктері де болған дейді. Осыған қарағанда, зерек Ахметтің құйма құлағына бала күнінен дала әуенімен қатар, ата-баба бойындағы асыл қасиеттер де қонса керек. Тек, патшаның сұрқия саясаты мен аяр айдауылдары, бала Ахметтің «Байтұрсындай аяулы әкенің аясында жетіліп-өсуіне, қамқорлық көруіне мүмкіндік бермеген». Ел ішінде «әкең өлсе де, оның көзін көрген өлмесін» дейтін аталы сөз бар. Бұл пәлсапалық толғамның мәні тереңде жатыр. Ахмет те байсалды Байтұрсынның жомарттығын көрген ел жайсаңдарының жанына еріп, ер жігітке ауадай қажет «сегіз қырлылықтың» қисынын меңгеріп, жан-жақты болып жетілуге бар болмысымен ұмтылған. Игі жақсылардың бойындағы асыл ғадеттерді үйренуге асық Ахметтің, шындығында нағыз адам болып қалыптасуының негізі де топырағы құнарлы қазақы ауылдағы *ақылман аналар мен кемеңгер аталардың тағлымы* болатын.

«Қазақ» газетінің ұлт тағдыр-талайының толғақты тұсында шығуы талай адамдардың күпті болған көңіліне демеу болып, жүректеріне қозғау салған. Буыны бекімеген басылымға бақ қонуын тілеушілердің бірі – Ғабдылрахман Ғабдолланың «Орынборда шығатын «Қазақ» туралы» деген өлеңі Айқап журналында жарияланады:

Табылмас пайда, қазақ, надандықтан,
Үйренбей өнер-ғылым бізге жоқ таң.
Үйретер жөн-жолбасшы көрінбей тұр,
Тоқтады шыға беріп «Қазақстан».

Бұлбұлға қарға дауысы ұнамас біл,
Қазаққа көрінбейді-ау «қазақсыз» таң.
Таршылық басыңызға көп келген жоқ,
Тап еркін болмасаң да қолың бостан.

Тырысып қайыр іске тату болып,
Құдайдың жаңылмалық жолын қосқан.
Анықтап қазақ қалін «қазақ» білер,
Бұл сөзге құлағыңды сал көп туысқан.

Адаспай жарық күнде жол табайық,
Біз бүйтіп болмайық ел береке ұшқан.
Майданға көп талапкер шыға алмай тұр,
Жарлылық әр тараптан бізді қысқан.
Тілегім шықсаң «Қазақ» ғұмырлы бол,
Аман бол қауіп-қатер, қорқыныштан.

[65, Б. 41-43; 66, Б. 169-170. 1913].

Ғ.Ғабдылрахманұлы қаламының қарымын батыра отырып, қазақ бауырларына «енді өмірге қадам басқан «Қазақ газетінің қолтығынан демейтін күш, қамқор бол, қазақтың қалін тек қазақ ғана күйттейді. Жарлылық қысып тұрған таршылық заманда, бірауыздан ынтамақта болайық» дегенді ишара етеді. Өлең авторы ««Қазақ» газетін жөн көрсететін жолбасшы болады» деп үлкен үміт артады, ертеректе шыққан «Қазақстан» газетінің ғұмыры қысқа болғанын, қазақ ішіндегі бірлік-береке, ынтымақтың болмауынан деп, өкінішін білдіреді. Ендігі жерде «Қазаққа» тек іштен кесепатты жау шықпаса екен деп тілейді.

Шындығында, Ресейдің отаршылдық жүйесі дәуірінде өмірге келген «Қазақ» басылымының көтерген жүгі өте ауыр болды. Таралымы бірде күрт өсіп, енді бірде қаражаттың тапшылығына байланысты төмен құлдыраса да, газет бетінде ең өзекті мәселелерді көтеріп отырды. Мәселен, патшалық Ресейдің аграрлық саясаты мен олардың қазақтың жеріне қоныс аудару қозғалысындағы көздеген мақсаттары жөнінде сондай-ақ, Ресейдің шетел мемлекеттерімен қарым-қатынасындағы өз елінің әл-ауқатын көтеру үшін дамыған елдердің жаңалығын жатсынбай қабыл алуы туралы ақпараттық мәліметтер жариялайды. Қазақтың шұрайлы жерлеріне орыс мұжықтарының қасақана қоныстандырылып отырғанын аңқау елге аңдату мақсатында, «Жер мәселесі» (№10, 12 сәуір 1913 ж.), «Жер жалдау жайынан» (№34, 16 қазан 1913 ж.), «Көшпелі һәм отырықшылық норма» (№20, 29 маусым 1913 ж.), «Қазақ һәм жер мәселесі» (№54, 16 наурыз 1914 ж.), «Жер сату» (№188, 8 шілде 1916 ж.), «Жер турасындағы телеғырам» (№227, 26 сәуір 1917 ж.), «Жерді қалай бөлу?» (№228, 3 мамыр 1917 ж.), «Жер комитеттерін жасау керек» (№231, 27 мамыр 1917 ж.) тағы-тағы осы сынды өзекті мақалаларды елге жеткізуде «масаша» ызындап, қажымай еңбек етеді. Ел тұрмысындағы әлеуметтік-экономиканың дамуына ықпал ету үшін ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп, сауда саласындағы пайдалы әдістермен жұртшылықты жіті таныстырып отырған. Сондай-ақ, қазақ ұлтының қалыптасу тарихындағы сәулет, сымбат, кескін, әуез өнерлері туралы танымдық мақалаларымен қоса, ел ішіндегі әдет-ғұрыптар мен ойын-сауықтар, дін мәселелерін де дүркін-дүркін көтеріп, ел назарына ұсынған. Ал бұратана жұрттар санатындағы ұлтымыздың мәдениеті мен әдебиетіне ерекше ден қойған. Оқу-ағарту ісі, ұрпақ тәрбиесінде мектептің ең қажетті құралы оқулықтарды жазу мен газет-журналдар шығару мәселелері жөнінде пайдалы кеңестерді жариялап, қажетті жерінде ел талқысына салып отырады.

Айналасы 5-6 жылдың ішінде ұзын саны – 265 нөмір жарық көрген Қазақ басылымы қыр даласының шет аймақтарынан бөлек, Ресейдің – Петерборына, Қытайдың – Шәуешегіне, сонымен бірге Түркияда тұрып жатқан қандастарымызға да тарап үлгереді. «Қазақ» газетінің ғұмыры бес жыл болғанымен, ұлт өміріне үлкен өзгеріс, ұлы серпіліс әкелді. Осы уақыт аралығында газет бетінде көтерілген кейбір саяси тақырыптағы мағлұматтар үшін, оның басшысы Ахмет Байтұрсынұлы бірнеше рет абақтыға қамалады. Әлбетте, қазақ тілінде шығатын газет бетіндегі материалдарды «орыстілді» адамдардың ұқпайтыны түсінікті. Бірақ, мұның да айла-шарғысын патша үкіметінің отаршыл саясаты сұрқиялық жолмен шешіп те алады. Мұрағат деректеріне сүйенсек, сол тұстағы Баспасөз ісі жөніндегі бас басқарманың графы Сергей Сергеевич Татищев жан-жаққа құпия өкімдер мен бұйрықтар беріп, «Қазақ» газетінде жарияланған саяси ахуалға қатысты мақаланы мұқият-тексеріп отыруды, өз жансыздарына жүктеп те үлгереді [67]. Граф Татищевке «тыңшылықты» тыңғылықты атқаруды қатаң тапсырған Орынбор Ішкі істер министрлігінің губернаторы, генерал-лейтенант А.Сухомлинов болатын [68].

Мұндай жымысқы жұмысты жүргізу Торғай облыстық басқармасының тілмашы, татар тіліндегі мерзімді баспасөздерді бақылаушы Мұхамедияр Тұңғаншин мен Ғабдулрахман Машиев сынды өз ішімізден шыққан «қандас-көсеулерге» жүктеледі [69]. Яғни, орталықта отырып-ақ, айналасын отап, басуға әбден төселген билік, тіміскілеуді ешбір қиындықсыз «аз-маз берген лауазымын пұлдап», ақша десе «арын сататындар» арқылы іске асырып отырған. Газеттің 1914-ші жылы 75-80-ші нөмірлерінде жарияланған жалғасты материал «Закон жобасының баяндамасы» деген мақаланы орыс тіліне аударып, оның жанына түсініктемелік жазбасын қоса тоғытқан Тұңғаншин таудай істі тындырғандай «өзі суын бірге ішкен құдығына түкіріп» шенеуніктердің «шапағатына» бөленеді [70]. Ал «іштен шыққан жау жаман» демекші, араларындағы арамзаның құлқын аңдамаған ақкөңіл Ахметтерге, осы бас мақала үшін «1500 сом айыппұл немесе үш ай түрмеге жабуға» үкім кесіліп, «істі» болып шығады [71]. Жарық көргендеріне жыл асса да, буыны беки қоймаған басылымның ахуалы мұндай қаражатты өтеуге мүмкіншілігі болмайды. Айыппұлды төлемеген Ахметті қазанның 20-сы күні кешкі сағат он шамасында абақтыға отырғызады. Самарада жүріп суыт хабарды естіген Әлихан Бөкейхан орайын тауып, оны абақтыдан шығарып алады. Бірақ, ел арасындағы опасыз сатқындардың салдарынан, мұндай жағдайлар жиі қайталанып отырады... Ахандай ел ағасының басына түскен абақтысының азабын ұмыттырып, қолдау көрсету мақсатында жас ақын Сұлтанмахмұт Торайғырұлы мынадай өлең арнайды:

«...Бағаң жоқ көр соқырдың көз алдында,
Мұныңды жылап шақшы өз алдыма:
Гауһар тұрсын, айырып алтыныңды,
Аузына керек тас деп бір алды ма?»

Өткірсің наркескеннің алмасындай,
Жүйріксің «полный ходтың» арбасындай.
Сен сұңқар, көңілі соқыр, сенімен қас,
Өзінің болмады деп қарғасындай.

Сен сонда сүйкімдісің қарқылдасаң,
Қарқылды қарғалықпен ар қылмасаң.
Оларға сенен жексұрын ешнәрсе жоқ,
Сұңқардай көктен шүйгіп жарқылдасаң.

Мақтасаң қарғалардың жеген боғын,
Кешегі өлексемен қарны тоғын.
Мінеки сөз мынау да ен мынау деп,
Тартып алар кезеніп тұрған оғын».

[71, 14-б., Б. 88-89. 1914].

Сұлтанмахмұттың мұнан басқа ел ағалары бастаған үнпараққа қуанышын білдіріп, құтты болсын айтқан өлеңі, сондай-ақ ел ішіндегі өзекті мәселелерді көтерген мақалалары осы ұлт басылымында жарияланады. С.Торайғырұлы шығармалары ішінде Алаш зиялыларын мадақ тұтып жазған 140 шумақтан тұратын «Таныстыру» поэмасының әдебиеттану ғылымында алатын мәні зор. Қара қазақ пен оқығанды бірі-біріне сауал қойдыру арқылы өрбітетін бұл туындының тағылымы мол. Мәселен, халықты соңынан ерткен ел адамдарын қара қазақтың танымымен сипаттап, таныстыруы, бұқараның көш бастаған ерлеріне деген құрметі мен сүйіспеншілігінің шынайылығын паш еткендей. «Туганда Құдай иіп мұндай заман» деп басталатын, жыр жолдарында Алаш арыстарының игі істерінен хабар беретін мынадай иірімдер бар:

«...Басында ол қарағым тұр ғой дайын,
Тек ұзақ өмір берсін бір Құдайым.
Дулатов, Байтұрсынов, Бөкейханов,
Білемін бұл үш ердің айтпай жайын.

Кешегі қара күнде болмап па еді,
Бірі – күн, бірі – шолпан, бірі – айым.
Солардан басқа кеше кім бар еді,
Қазақ үшін шам қылған жүрек майын», -

дейтін Сұлтанмахмұттың мұқым жұртқа *тұлғаларды таныстыруды* осы үш ерден бастауының өзіндік сыры, тарихи негізі бар еді. Бұл өлең 1917-ші жылы Абай елінде Әлекең бастаған Ахаң-Жақандар Семейге «Алашорда» сиезіне барғанда қазақ оқығандарына арналып жазылып, 1918-ші жылы «Сарыарқа» газетінде жарияланады [72]. Өкініштісі, сырқатынан ғұмыры ерте үзілген жалынды ақынды, оның отты жырларын жоқтаған жазушы Жүсіпбек Аймауытұлы: «...ақын елінің тілі зой, адал туган ұлы зой, бүлк-

бүлк еткен жаны зой, жанын жеген ары зой, айта алмай жүрген зары зой. Жаннан, ардан безбесе, ақынын қандай ел қастерлемесін» - деп, 1926-шы жылы «Еңбекші қазақ» газетіне «Сұлтанмахмұт Торайғырұлының сөздерін жинау науқанына ат салысыңыздар» деген ашық хат жазады. Кейін ақынның 1933-ші жылы Қызылорданың баспасынан «Толық шығармалары» жинағы шығады, Ахметтің «Масасына», Алаш арыстарына арнаған поэмасы осы кітапқа тұңғыш рет енген.

«Қазақ» газетін нақақтан қаралаған негізсіз жалалар Ахандардың ызаашуын тудырады. Ол шұғыл түрде Орынбор губернаторына, Ішкі істер министріне, Сенатқа газетте жасалған қысастықтың жалған екенін айтып сауалхат жолдайды [73]. «Үмітсіз – шайтан» демекші сауалы еленіп, ол айыппұл төлеуден босатылады. Ал кейбір тұстарда мұндай келеңсіздіктерден құлағдар оқырмандар, газетке салынған айыппұлдарды «ел ішінен жабыла сауын жинап», әйтеуір басылымның орта жолдан үзілмеуіне бар жағдайды жасайды. Мәселен, газеттің 91-ші санындағы «Бұ қалай?» деген өзекті мақала үшін «*А.Байтұрсынұлын екі ай түрмеге отыруға немесе 50 сом айыппұл төлеуге*» үкімет тағы өкімін шығарса, 1916-шы жылғы ақпан айының 9-ы күнгі 168-санында газетте басылған «Жер мәселесі» туралы Ахмет Байтұрсынұлына 1500 сом айыппұл төлету үкімі, бұған наразылығын білдірген редактордың Сенатқа арыз беруі туралы ««Қазақ» ісі сенатта» деген мақала жарияланады. Кезекті нөмірдің бірінде М.Дулатұлы «Сенатта бұзылған үкім» мақаласын ішкі хабарлар айдарымен жариялайды. Онда: *А.Байтұрсынұлына 50 сом айыппұл төлеу бұйрығын сенатта қайта қарап, бұзғаны жазылған* [74].

Басылым бетінде жарияланған мақалалардың басым көпшілігі, сол тұстағы қазақ зиялыларының көшбасшылары Әлихан, Ахмет, Міржақыптар бастаған: Ж.Ақбаев, А.Бірімжанов, Ш.Құдайбердіұлы, Ж.Аймауытұлы, М.Жұмабаев, С.Сейфуллин, Б.Майлин, І.Жансүгірұлы, М.Оразаев, С.Дөнентаев, С.Торайғырұлы, А.Баржақсин, Қ.Болғанбаев, С.Шорманов, Қ.Қоңыратбаев, Б.Серкебаев, М.Тынышбаев, М.Сералин, Ж.Сейдалин, М.Шоқаев, Ғ.Қарашев, Р.Мәрсекөв, Ә.Ермеков, Жиһанша мен Халел Досмұхаметовтар, О.Әлжанов, С.Кенжин, Нұрғали мен Нәзипа Құлжановтар, Х.Ғаббасов, Қ.Жұбанов, И.Әлімбаев, М.Әуезов, Ж.Тілеулин, Н.Төрекұлов, Ж.Жәнібеков сынды таланты ұлдарының қарымды қаламдарының қарқыны болатын.

«Қазақ» газетінде Ахметтің қазақ балаларының сауатын ашу үшін жазылған оқулықтары жөнінде танымдық мақалалар жарияланып отырады. Онда сауат ашудағы жаңа тәсілдің тиімді жолдары сөз болады. 1913-ші жылы ақпанның 2-і күнгі 1-ші санында «Оқу құралы» (1912) қақында, 1914-ші жылы 50-ші санында «Маса» жинағының екінші рет басылуы, сәуірдің 23-і күнгі 59-шы санында «Тіл – құралы» туралы (Авторы Міржақып Дулатұлы) ақпараттық, танымдық мәліметтер береді. Қазақ балаларын сауаттандыруда оқытылатын кітап тапшылығы, тіпті жоқ екеніне алаңдаған ағартушы Ахмет бастауыш мектептерге арналған негізгі және көмекші оқу құралдарын жазып шығаруды да қолға алады. Ұлт мектебінің негізі болып табылатын Қазақ тілі

пәнінің арнайы оқулықтарын кезең-кезеңге бөле отырып, сатылай жасайды. Тілді оқытатұғын 1914-ші жылы Орынборда жарық көрген «Тіл – құрал» кітабының 1-ші жылдығын: «Дыбыс жүйесі және оның түрлері» десе, 2-ші жылдықты: «Сөз жүйесі және оның түрлері» (1915), 3-ші жылдықты «Сөйлем жүйесі және оның түрлері» (1923) деп тыңнан жол салып, іс тәжірибеде оқытылатұғын тілдің анықтамасы, ережелері мен қисындары, оны дағдыландырып үйрететін түрлі жаттығуларды құрастырды. Ағартушы кітап жазу ісіне кенеттен келген жоқ. Ол бұл жолға қазақ арасындағы ұзақ жылдардан бері артта қалып келе жатқан «кенже сала» деп аса үлкен дайындықпен кіріскен. Ол өзге тілден енген бөтен сөздерді қал-қадірінше қазақша қалыпқа түсіріп отырған.

«Қазақ» газетінің 1914-ші жылы мамырдың 17-і күнгі 62-ші санында осы нөмірден бастап басылымның уақытша редакторы Міржақып Дулатұлы болатынын хабарлаған... Әлбетте, баспа жұмысында ғана емес, ұлт игілігі үшін жасалатын барлық жұмыстарда араларындағы жас айырмашылығының алшақтығына қарамастан, көзқарастары бір жерден түйіскен ағалы-інілі жандардың бір-біріне деген сенімі риясыз болатын. Бірі – аға болып ақыл-кеңесін аямаса, екіншісі – іні болып тыңдай білді. Әрі олар айналасына ұлттың келешегі үшін жұмыс жасайтындарды жинады. Өз алдына дербес ел болудың өздеріне оңайлықпен келмейтінін білсе де, келешек ұрпақ үшін тәуекелге бел буған олар, ұлттықтығымызды ұйытатын мүмкіншіліктерді барынша пайдаланды. «Бұратана жұрттың ұрпағымыз» деп бүгежектемеді... Өйткені, ендігі жерде бүгежектеудің салдарынан, жер бетінен ұлт ретінде жойылып кету қаупі тұрғандықтан, өмірлерін қатерге тіге жүріп, ұлы күресінге кіріп те кетті. Қазақ оқығандарының арасында жеке бас қамын жегендер «жырылып» орыс патшасының шенеуніктерімен жанасса, ал ұлт мүддесіне ойлағандар Ахаң менен Жақанның жанынан табылды. Олар қала мен дала арасын үнемі байланыста ұстауға тырысты. Ауыл жағдайының ахуалы жақсармай, қаланың халінің түзелуі де мүмкін емес. Бір-біріне байланысқан шым-шытырық тіршіліктің үнемі үндестікте болуы үшін басқару жүйесінің кілті (механизмі) кідіріссіз адал жұмыс жасауы шарт. Ал бұл тұста ел басқару ісіне ілуде біреу болмаса, бұратана жұрт тіпті, есепке алынбады. Осының бәрі қазақ оқығандарына үлкен ой түсіріп, қозғау салды, ұлттың бұлыңғыр келешегі оларды күні-түні дамылсыз астыртын жұмыстар жүргізуге мәжбүр етті.

Жалпы қоғамдағы әлеуметтік және ұлттық езгінің күшеюімен қатар, солтүстігіміздегі отарлаушы алпауыт көрші елдегі бірінші дүниежүзілік соғыс тудырған қиыншылықтардың салдарынан бұқараның қайыршылануы, елде қымбатшылық пен аштықтың кең етек алуы, қарапайым шаруалардың наразылығын туғызды. Патшалық басқару жүйесіндегі алауыздықтар мен менсінбеушілік халықтар арасында ұлттық езгіге қарсы күрестің тууына себеп болды. Көтерілістің басталуына Ресейлік патша үкіметінің 1916-шы жылғы маусымның 25-і күнгі Қазақстан мен Орта Азияның жергілікті халықтарын майдандағы қара жұмысқа шақыру туралы жарлығы негізгі түрткі болды. «Қазақ» газеті жариялаған мақалаларында осы майдан туралы

жағымды-жағымсыз жайларды талқылай отырып, саяси мәселелердің күрделі тұстарына қазақ жұртшылығының көңілін аудару үшін арнайы пікірталастар ұйымдастырған. Мәселен, 1916-шы жылдың 19-шы шілдесінде Орынбор генерал-губернаторына Орал әкімшілігінен хабарлама хат келген. Мұнда Орал облысының молда-қазіреттері халық арасында жиындар ашып, қазақтарға соғыс жұмысына адам бермеуге және жұмысқа алынатындардың тізімін жасатпауға үгіт-насихаттар жүргізгені, осы жиынға қатысушыларға «Қазақ» газетінің басқармасы үнемі ақыл-кеңес беріп тұрғандығын хабарлаған.

Мұрағат деректеріне сүйенсек, патша үкіметінің мекеме басшыларына қазақтарды қара жұмысқа емес, Отан қорғауда әскер қатарына алуды лайық екендігін айтып, өтініштер түскен. Осы тұста қазақ ұлттық демократиялық зиялы тобының көшбасшысы А.Байтұрсынұлы *«...қазақ секілді іргелі жұрт өзгелер қатарында соғыс майданында қару-жарақ асынып мемлекетті қорғауға лайық еді, қатарда жоқ қара жұмысқа байлануын кемшілік санаймыз»* деп ойын ашық айтқан. Алайда, патша үкіметі өзіне тәуелді халықтың мүддесімен есептескісі келмейді. Бұратана жұрттың ер адамдарын қалаған мерзімде қара жұмысқа шақырта бастайды. Мұндай басыну ұлт зиялыларын қатты толғандырады. Ел ішіндегі ушыққан жағдайдың жалғыз шешімі деп басылым тарапынан үшеуі 1916-шы жылы 11-ші шілдеде газетке «Алаш азаматтарына!» деген атпен халыққа үндеу жариялайды. Мұнда келелі шешімдер айта отырып, оны іске асырудың тиімді жолдарын да атап көрсетеді. Осындай қауырт істерді шешу мақсатында осы жылдың жазында Ахметтер Торғай даласына сапарға да шығады... Қазақ тарихындағы «он алтының ойранын» академик Манап Қозыбаевтың сөзімен түйіндесек, *«Ахандар бастаған алыптар тобы отаршылдыққа қарсы жалпы ұлттық құтқару майданын ашты... Бірақ, ...Дала азаттығы көтерілісінде Ұлтты қансыратпай аман алып қалу жолын іздеген, қажет деген амал-тәсілдерді қолданған»* - дейді [58, Б. 110-114; 75].

«Қазақ» басқармасы үнпарағында «Сиез жасау» атты мақала жариялап, барша жұртты құлағдар етіп, әрі әрбір уездік сиезге лайықты өкілдерін жіберулерін сұрайды. Нәтижесінде 1917-ші жылы сәуірдің 2-8-і аралығында А.Байтұрсынұлының ұйымдастыруымен Орынборда «Торғай облыстық қазақ сиезі» өтеді. Жиналғандар сиезге Аханды бірауыздан төраға етіп сайлайды, әрі оның орынбасарлары мен хатшылары тағайындалады. Бұл жиынның маңызы зор еді, өйткені орыс билігінің қол астында отырған елдердің арғы-бергі жұрттардың басын қосып, ауыздасуына еркі бола бермейтін. Шараға елдің беделді адамдарынан бастап, Ақмола, Семей, Сырдария, Бөкей, Орынбор тағы басқа да қалалардан өкілдер және өзбек, татар, башқұрт халықтарының көрнекті қайраткерлері қатысады. Сиезді Торғай облысының комиссары Ә.Бөкейхан кіріспе сөзбен ашады. Осы ұлы жиын туралы «Қазақ» газетінің тілшісі Әлімбаев Имам «Қазақ халқының тұңғыш сиезі» деген мақала жазады [76]. Ұлы жиында ұлт жұмысы үшін 13 мәселе қаралып, сиез кеңесіне түсіп, шешімін табады. А.Байтұрсынұлы халықты билікке келген бостандықпен құттықтап, қайырлы болуын тілейді. Ал М.Дулатұлы езілген

жұрттың «бостандығы» қайдан, қалай келгеніне баяндама жасайды. Жиынға қатысушылардың ішінде «қой терісін жамылған қорқаулардың» да отырғаны, олардың ұлт газетіне жасаған қастандықтарын айта келіп, бұл жиыннан М.Тұңғаншиннің аластатылуын сұрайды. Ел қолдап, оны сиезден қуып шығады. Ел-жұрт зарыға күткен бұл жиынның көтерген мәселелері кеңінен қолдау тауып, сиез қазақтың жер-жерлерінде жалғасуы қажеттілігі айтылып, шақырылған «сиездердің қорытындысы жалпы қазақ сиезінде қаралсын» деген қаулы қабылдайды [76].

Тарихшы-ғалым К.Нұрпейістің айтуынша, 1917-ші жылы өмірге келген ұлттық-демократиялық партияның қалыптасуына «Қазақ» газеті мен оның басшыларының ықпалы зор болған. Осы жылы шілденің 21-26-ы аралығында өткізілген «Жалпы қазақ сиезіне» Ақмола, Семей, Торғай, Орал, Жетісу, Сырдария, Ферғана облыстарының өкілдері шақырылып, онда күн тәртібіне 14 мәселе қойған [77]. Сиезге Халел Досмұхамедов төраға болып сайланып, төрағалық серіктеріне: А.Байтұрсынұлы мен А.Көтібаров, хатшылығына: М.Дулатұлы мен А.Сейітов тағайындалады. Жиында Мемлекет билеу түрі, Қазақ облыстарына автономия, Жер мәселесі, Халық милициясы, Земство, Оқу, Сот, Дін, Әйел мәселелері, Учредительное собрание сайлауына даярлану һәм қазақ облыстарынан депутаттар сайлау, Бүкіл Ресей мұсылмандарының кеңесі (Шорай ислам), Қазақ саяси партиясы, Жетісу облысының уақиғасы, Киевте өтетін бүкіл Ресей федералистерінің сиезіне һәм Петерборда болатын оқу комиссиясына қазақтан өкіл жіберудің міндеттері тұжырымдалып, осы мәселелер бойынша қаулы етеді. Бүкіл қазақ бас қосқан жиында 12-ші болып қаралған мәселе – Қазақ саяси партиясын құру болатын. Жиналған жұртшылық бұратаналықтың зары өткен уақыттың қайтарымы үшін бабалар ұранын жаңғыртып, «Алаш» деп ұрандап, ат қояды. Партия бағдарламасын жасау Ахаң, Жақандарға жүктеледі. Алаш партиясы атынан депутаттар да іріктеледі. Торғай облысынан Ахмет Байтұрсынұлы бастаған жиыны 7 адам, Семей һәм Ақмоладан басы Әлихан Бөкейхан болып 20 адам, Оралдан Халел Досмұхамедов бастаған 7 адам сайланады [77].

Шындығында, «Қазақ» газеті Қазан төңкерісіне дейінгі ұлт баспасөзі тарихында ең шоқтығы биік басылым болды. Сонымен қатар, таралымы мен таралу ауқымының көп болуы, газеттің құндылығын арттырды. Алаштың арыстары Әлекең-Ахаң-Жақандардың қазақ тілінде ұйымдастырып ашқан газеті, ұлт баспасөзінің негізін қалады. Атап айтсақ, бұл басылым тұңғыш жалпыұлттық саяси-қоғамдық газетке айналып, шын мәнінде қазақ халқының жанашыры болып, үнпарақ арқылы ұлт тәуелсіздігінің саяси іргетасы қалыптастырып, оянған сананың іс-қимылын түзу жолға салып отыратын рухани орталыққа айналды. Бүгінгі күні ғалымдар «Қазақ» газеті ұлттық баспасөздің көшбасшысы болғандығын мақтанышпен айтады, әрі мұны ғылыми тұрғыда дәлелдеп те шыққан бірнеше зерттеу еңбектер қорғалып, нәтижесінде монографиялар жарық көрді [78, 79, 80, 81, 82, 83].

1917-ші жылы 5-13-ші желтоқсанда Орынборда өткен екінші жалпы қазақ сиезінің шешімі бойынша Алашорда үкіметі құрылып, оның уақытша тұратын орны – Семей қаласы деп, төрағалығына Ә.Бөкейханды сайлайды.

Осы жиында «Оқулықтарды құрастыру жөніндегі комиссияда» жұмыс атқару А.Байтұрсынұлына жүктеледі [84]. Бірақ, ол сол уақыттағы ахуалдарға орай, бұл жұмыстарды іс жүзіне асырудың мүмкіншілігі шектеулі болғанын айтады. Ең өкініштісі сол, ұлт мүддесі үшін құрылған «Алаш» партиясы мен оның үкіметі «Алашорданың» ғұмыры қысқа болады. Сыртқы дұшпаннан да іштен іру қауіпті болып, қазақ қоғамы екі жікке бөлінеді. Алашшыларға қарсы бағытта жұмыс жасаған Көлбай Тоғысовтың (бүркеншік аты – Көлбай, Найманский К) «Үш жүз» партиясын большевиктер өз мақсаттарына шебер пайдаланып, 1918-ші жылы қазақ даласында орнай бастаған алашшылдардың дербес кеңестері мен үкіметтерін талқандады [85].

Қайраткер Ахметтің баяндауына сүйенсек, ол «...с начала 18-го года до начала 19-го года я работал в национальной организации «Алаш-Орда» дейді [12]. Осындағы «1918-ші жылдың басынан 1919-шы жылдың басына дейін «Алаш-Орда» ұлттық ұйымында жұмыстар атқардым» деп нақ айтуы және оны ресми құжатта анық атап көрсетуі, кейбір еңбектердегі «...Ахмет Байтұрсынұлы біз ерекше бағалайтын едік. Халық ағартушысы дәрежесінде біртұтас тұлға ретінде құрметтейтінбіз. Ақаңды біз өзімізше Алашорда үкіметінің құрамына сырттан кіргізіп қоятынбыз, сөйтіп ол кісінің халық арасындағы үлкен абыройын партия мақсатына пайдаланатынбыз» дейтін саяси мағлұмат тарихшылар тарапынан келешекте тереңдеп зерттеуді қажет етеді [86]. Тұлғаның «Өмірбаянында» өзі негізін құрған «Алашорда» үкіметінде 1917-ші жылдың аяғынан 1919-шы жылға дейін жұмыс атқарғанын, осы жылдың наурыз айында Кеңес үкіметі жағына өтіп, Мәскеуге кеткені айтылады. Ғалым өзінің 1920-шы жылдың 4-ші сәуірінен 1926-шы (партиядан 1921-ші жылдың басында шығарылады) жылдың соңына дейін большевиктер партиясында тұрғанын және 1919-шы жылдың 24-ші маусымынан РСФСР Халықтық комиссарлар кеңесінің тағайындауымен Қазақ (Қырғыз) Әскери комитетінің мүшесі болғанын, Кеңестердің бүкілресейлік 7-8-ші сиезінің аралығында Бүкілодақтық атқару комитеті орталығының мүшесі және Кеңестердің бүкілқазақстандық 1-ші сиезіне дейін Қазақ (Қырғыз) Әскери комитетінің мүшесі болып қызметтер атқарғандығы туралы жазған. А.Байтұрсынұлының «Өмірдерегінде» емес, «Өмірбаянында» берілетін 1926-шы жылдың соңына дейін большевиктер партиясында болғандығы туралы дата – осы материалды машинкаға теріп басу жұмысы үстінде кеткен қате.

Жалпы, 1918-1919-шы жылдар Алашорда мен Кеңес үкіметі арбасқан ауыр кезең болады. Ахметтің өзі айтатын мысалындағы «былай тартсаң – өгіз өледі, былай тартсаң – арба сынадының» кері келген сын-сағат ешкімді де аямайды. Алашордашылдардың ішіне алалық кіріп, бірі бай-бақуаттылардың жыртысын жыртса, Кеңесшілдер кедей-кепшіктің қамын жеген боп, жергілікті халықтың жайын ойласқан адам болмайды. Ұлттың келешегін ойлаған Алаш зиялылары қай тараптың да тұщымды тұжырымы мен келелді келісіміне тәуелді болса да, ұлт үшін күрестерін тоқтатпайды. Әсілі, «ұлттың ертеңгі күні не болмақ? Қазақ өзінің ұлттығын ғана емес, елдігін қайтсе сақтап қалады?» деген өзекті сауалдар, олардың санасында Масаша

ызыңдайды... Қайғы қашанда қатар жүреді емес пе, Ахмет Алаштың қамын ойлап, таңды таңға ұрғанда, ел жақтан жаманат хабар жетеді. Күңші анасы өмірден озып, ауыл анасына айналған аруананы артындағы ағайын-туғандары жоқтап, улап-шулап қалған. Суық хабарды естісе де, суыт жүріп кетудің сәті түспей, тек желтоқсанның қара суығында жанына Міржақыпты ертіп, Ахмет Ызбандағы Сарытүбекке жетеді. Анасының әке қорымына жерленгенін, әрі қолы шаруаға шебер, мал-жанға жайлы Күңші қабірінің басында, асыраған түйелерінің боталарымен бірге боздағанын есітіп, қам көңілі босайды. Бірақ, Алаш жұртының басына түскен сынағамалы уақыт, олардың ел ішінде қона жатып, аялдауға мұршасын бермейді. Ат үстінде жүрген Ахмет пен Міржақыптарды үмітінен күдігі көп сандаған шаруалар күтіп тұрғандықтан, олардың елге келгендерінен, кеткендері жылдам болады.

Мұрағаттағы тарихи деректер бойынша таратсақ, Торғай облыстық Кеңесінің ұйғаруымен 1919-шы жылы мамырда Ахмет Байтұрсынұлы Әліби Жангелдинмен бірге келіссөзге қатысу үшін Мәскеуге аттанған [87]. Мәжіліске қатысушылар Қырғыз (қазақ) өлкесін басқару жөніндегі төңкерістік комитетін құру туралы уақытша Ережеге қажетті өзгерістерді енгізіп толықтырған. Құжатқа еңбекші бұқараның көсемі Ленин 1919-шы жылы шілденің 10-ы күні қол қойып, оны Халық Комиссарлар Кеңесінің декретінде бекіткен. Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы В.И.Ленин осы жылдың 24-ші шілдесінде Қазақ өлкесін басқару жөніндегі Әскери төңкерістік комитетінің бірінші жауапты орынбасары және Ішкі істер бөлімінің меңгерушісі лауазымына Ахмет Байтұрсынұлын тағайындайды [88]. Осы кезден бастап тарихи тұлғаның Кеңес үкіметі тұсындағы қызметтері басталады. Ахмет еңбекшілер көсемі Лениннің қабылдауында болып комитеттің мүшелігіне қабылданғандығы туралы мандатын алғаннан кейін Кеңес үкіметіне қызмет етуге уәде берген. Мұрағаттық қорда А.Байтұрсынұлының «№15-ші уақытша мүшелік билеті» тіркеліп, әлі күнге сақтаулы. Мұнда Орталық атқару комитетінің мүшелеріне берілетін мүмкіншіліктер аталған. Оның орысша мәтіні: *«Члены КирЦИК имеют свободный вход во все советские учреждения КирССР по пред[ъ]явлению настоящего мандата»* деп жазылса, араб таңбасындағы қазақ тілінде: *«Қазақ кіндік камитетінің ағ...налары (оқылмады – И.Р.) билетін көрсетіп, Қазақ КСР саует (совет) мекемелерінің қайсыларына да еркін кіреді»* деп толтырылған [89]. Құжаттағы орыс тілінде «киргиз» деп жазылған атау сөз араб таңбасындағы төте жазуда «қазақ» деп жазылған. Мандаттық билетке елтаңбалық мөр қойылып, әрекеттілік мерзімі: *«12/Х.20 жылдан 12/Х.21 жылдың арасы»* екендігі көрсетілген. Ескеретін жайт: талдап отырған мәлімдеменің жазылған уақыты – 1922-ші жылдың 15-ші ақпаны [89].

Қазақ өлкесін басқару жөніндегі Әскери төңкерістік комитетінің қарамағында бірнеше бөлім: Ішкі істер, Қаржы, Халыққа білім беру мекемелері жұмыс жасайды. А.Байтұрсынұлы осы комитеттің бірінші жауапты орынбасары және Ішкі істер бөлімінің меңгерушісі қызметін атқарғанда, оның қарамағында Задорожный Федор Евгеньевич, Тимошенко Михаил Матвеевич – нан шығару, Луговский Владимир Васильевич,

Янковская София Михайловна – кеңсеші, Горденин Николай Васильевич – іс жүргізуші, Стружанова Ольга Степановна, Алаексеева Ольга Ильинична – конторшы, Тузиков Василий Максимович – заңгер, Милихов Петр Михайлович – телеграфист болып жұмыстар жасаған. Қаржы бөлімін Алексеев Михайл Степанович басқарған, қарамағында 8 адам, бәрі де орыс ұлты өкілдері. Халыққа білім беру бөлімін Меңдешев Сейітқали басқарған, оның да қарамағында өзге ұлт өкілдері көп болған [90].

1919-шы жылы қыркүйек айының 15-і күні Қазақ өлкесін басқару жөніндегі Әскери төңкерістік комитетінің кезекті мәжілісі болады. Бұл мәжілісте төрт мәселе күн тәртібіне қойылып, төрт баяндама тыңдалады. Талқыланған осы мәселелер бойынша мәжіліс соңында қаулы қабылданады. Мәжіліске төрағалық еткен С.Пестовкийдің ұсынысы ең маңызды мәселе болады. Онда: Қазақ өлкесінің жалпы сиезін шақыру жөніндегі жұмыстарға кірісудің қажеттіліктері айтыла келіп, сиезді өткізу мерзімін 1920-шы жылғы қаңтардың 1-іне бекітеді. Ал Әскери төңкерістік комитетінің комиссия құрамына: Байтұрсынұлы, Қаралдин, Меңдешов, Лукашев және Петровты сайлайды. Сиезді шақыру жөніндегі нұсқаулықты дайындау қазақ жұртшылығы үшін Байтұрсынұлы мен Қаралдинге, ал орыстілділер үшін Петров, Лукашев, Меңдешовтарға тапсырылады. Бөлім меңгерушісі А.Байтұрсынұлы бұл жөнінде Петровқа хабарлама жасайды. Осындай хабарлама Б.Қаралдиннің атына да жіберіледі. [91]. Комитеттің Әлеуметтік қамсыздандыру бөлімінің меңгерушісі Петровтың еңбек демалысына шығуына байланысты, оның лауазымын өз жұмысына қоса атқару А.Байтұрсынұлына жүктеледі. Бұл құжатқа Әскери төңкерістік комитетінің төрағасы С.Пестовский, оның мүшесі А.Байтұрсынұлы, хатшысы Б.Қаралдиндер қол қояды [92]. Келесі қазан айының 11-і күні Қазақ өлкесінің жалпы сиезін шақыру туралы ережелерді дайындау жөніндегі комиссияның мәжілісі өткізіледі. Мәжіліске А.Байтұрсынұлы төрағалық етеді. Жиынға барлық комиссия құрамы түгел қатысады [93]. Халыққа білім беру бөлімінің меңгерушісі Меңдешевтің Орыс, қазақ педагогикалық курсына оқытушылардың арасынан кандидат пен өкіл сайлау жөніндегі мәлімдемесі тыңдалғаннан кейін, бірден бір кандидат болып Байтұрсынұлы, бөлім өкілі болып Камалетдин Арынғазиев сайланады [94].

Ахметтің ұлт үшін жасаған жұмыстарының ішіндегі аса маңызды тарихи маңызы зор, әрі ең асылы, ол *қазақ елінің ұлттық автономиясын құру* мәселесі туралы пролетариаттың көсемі Ленинге жолдаған хаттары. Өз алдына дербес өмір сүру – қазақ ұлтының ғана емес, күллі түркі жұртының ортақ мақсат-мүдделері болатын. Міне, түркі жұртының асыл мұратын іске асыру мақсатында, ол саналы түрде Қазақстандағы тұңғыш кеңестік үкімет органы – Қазақ төңкерістік комитеті құрылғаннан бері (10 айлық) қызметінің қорытындысын шығарып, «Ленин жолдастың ұлт және отар мәселесі туралы тезистеріне қосымша» деген атаумен 1920-шы жылы маусымның 20-сы күні хат жолдайды [95]. Хатты Түркістан АКСР-ы өкілдері Тұрар Рысқұлов пен Низаметдин Қожаев, Башқұртстанның басшылары Зәки Уәлиди Тоған мен Харис Юмағұловтармен бірге талқылап, ең өзекті деген мәселелерді көтереді.

Мұнда қазақ жеріне орнаған Кеңес үкіметінің басшылары мен жергілікті ұлт өкілдерінің арасында ешқандай сенім болмағандығы, Ресей коммунистерінің айтқандары іс жүзінде «өңі» айналып, қабыспағандығы, жалпы, ғасырлар бойы отаршылдардың езгісіндегі қазақтардың өзін билеуге ұмтылысы, елді халық толық сенетін қазақ зиялылары басқаруға тиісті екені айтылады [95]. Әлбетте, мұсылман елдердің әу баста ынтымағы бір болғанымен, қоғамға келген кеңестік төңкеріс кім-кімді де жүрісінен жаңылдырды. Жер бетінде ұлт болып қалуың неғайбыл болып тұрған тұста «суға кеткен тал қармайды» демекші, «Жер жүзінің еңбекшілері бірігіндер!» деп арқыраған коммунистік партиямен санаспауға болмайтын еді. Десе де, еңбекшілердің көсемі Лениннің бұратана ұлттар туралы тезистеріне жеке сын-ескертпелерін жолдаудан олар тайсалған жоқ.

Ахмет Байтұрсынұлы Кеңес үкіметіне қызмет жасаған тұста Қазақ еліне Орталықтан залалды қысастық болса, қызметіме нұқсан келеді-ау деп қорықпастан, табанды шешім қабылдап, жоғарыға талап қоя білген. Мәселен, Ресей үкіметінің 1919-шы жылы 27-ші тамыздағы қаулысы бойынша Челябин губерниясына қаратылған Қостанай уезін Қазақ өлкесіне қайтару үшін М.Сералинмен бірге үн көтеріп, қазақ жерін қорғап қалады. Бұл өзекті мәселені Кеңестің бүкілодақтық атқару комитеті мен РКП(б) Орталық комитетінде күн тәртібіне қойғызып, келіссөздер жүргізеді. Нәтижесінде, Қазақ ревкомы А.Байтұрсынұлын мәселені ел пайдасына шешу үшін іссапарға жіберуге қаулы етеді. Жұмысқа жұртты жұмылдыра білетін Ахмет Мәскеудегі Әлиханға ахуалдың жай-жапсарын хабарлауын сұрап, жеделхат жібереді. Ресми хатта: *«Телеграфуйте положения дела присоединении Кустанайского уезда Киркраю»* деп жазылған [96]. Қазақтың көптеген шұрайлы жерлерін еншілеп үлгерген алпауыт көршіден бір өңірді арашалап қалады. Осылайша Ахметтің тікелей араласуымен 1920-шы жылы 26-шы тамызда Қостанай уезі қайтадан өзінің ежелгі егесі Торғай облысының құрамына енеді.

1920-шы жылы 4-ші қазанда Орынбордың Свердлов клубында Қазақ Кеңестерінің тұңғыш сиезі ашылады. Ұлы жиынның шақырылуына негіз болған Бүкілресейлік орталық атқару комитетінің төрағасы М.И.Калинин мен Халық комиссарлар кеңесінің төрағасы В.И.Лениннің сол жылдың 26-шы тамызында Кеңестік Социалистік Қазақ автономиялы республикасын құру туралы декретке қол қойып, жариялауы еді! Сандаған жылдар бойы зарыға күткен халықтың тілегі орындалып, Бүкілодақтық атқару комитетінің декретімен Қазақ АКСР құрылды [97]. Өз алдына жеке дербес ел болған ұлттың Оқу-ағарту халық комиссариаты жасақталып, маңызы зор мекеменің тұңғыш төрағалығына Ахмет Байтұрсынұлы тағайындалады. Осылайша қазақтың қазақ болып, өз еншісінде оқу-ағарту ісін басқаратын мекемесі өмірге келеді.

Ахмет 1920-1921-ші жылдар аралығында Қазақ АКСР-нің Оқу-ағарту халық комиссары және Қазақ Орталық атқару комитетінің мүшесі, Өлкелік халық комиссариаты жанындағы Академиялық орталықтың төрағасы (председателі) болып, ұлт жұмысының көшбасшысы қызметін атқарады.

Ғалымның ресми баянатынан байқайтынымыз, ол 1920-шы жылдардан бастап мемлекеттік басқару істерінде қоғамдық жұмыстарға белсенді араласа жүріп, өзінің оқытушылық қызметі, ұлттық ғылым саласындағы сан алуан жұмыстарды қатар атқарған. Осы даталардың ішінде аса көңіл аударар жайт: қайраткердің «Өлкелік халық комиссариаты жанындағы Академиялық орталықтың председателі» болып қызмет атқарғандығы [98, 99].

Тәуелсіз ұлттық ғылымды – бүгінгі тәуелсіздік кезеңдегі ғалымдар Ұлттық ғылым академиясының іргетасы тым беріден, 1946-шы жылдан есептеп жүр. Сонда 1921-1922-ші жылдары қазақ халқының ұлттық ғылымының қалыптасуындағы атқарылған алғашқы жұмыстарды Академия неге назардан тыс қалдырады?! Бұл үлкен ауытқушылық, мейлі академцентр Кеңестер одағы құрып берген Өлкелік халық комиссариатына бағынса да, қазақ жұртына ең қажетті істердің басында болып, зәруін өтеді. Демек, ұлттық ғылым академиясының негізі – 1921-ші жылдан есептеуге міндетті... Мәселен, ҚР-ның Ұлттық ғылым академиясының президенті М.Жұрыновтың 2006-шы жылы «Академияның алпыс асуы» атты мақаласы «Ғылым және тағылым» айдарымен жарияланды. Онда: «...Қазақстандағы ғылымды ұйымдастырудың көш басында көрнекті ағартушы, ғалым, ерекше дарынды қоғам қайраткері А.Байтұрсыновтың болғаны анық. 1921-1922-ші жылдары Қазақ КСР Ағарту Халық Комиссариаты Академиялық орталығының алғашқы төрағасы. 1922-1925-ші жылдары республика оқу-ағарту комиссары, Қазақ өлкесін зерттеу жөніндегі қоғамның құрметті төрағасы қызметтерін атқарған еді» деген мәліметтерді тарихи деректерге сүйене отырып береді [100]. Мақала ҚР ҰҒА-ның 60 жылдық мерекесіне арнайы жазылған. М.Жұрыновтың өзі «академиялық орталықтың 1921-ші жылы ашылғанын, орталыққа А.Байтұрсынұлының басшылық еткенін, ғалымның Қазақстандағы ғылымды ұйымдастырудың көшбасында болғанын» нақты деректер арқылы айтқан. Ендеше, ұлттық ғылымның негізін, 1921-ші жылдан бастау керек. Ұлттық ғылымның іргетасын анық айту келешек үшін қажет.

Коммунистік партия қатарынан шығып қалған Ахмет, ол жөнінде Қазақ орталық атқару комитетінің хатшылығына жазған мәлімдемесінде мынадай деректер береді: «...При исключении меня из членов РКП комиссией по чистке партий 6-го района Оренбург. губерн. организации, отабрали у меня револьвер системы «Наган» за №34572, с 12 патронами к нему» [101]. Мұнан сол уақыттағы шиеленіскен ахуалдарға орай А.Байтұрсынұлының қарумен жүргенін байқауға болады. Осы қаруды қайтарып беруін сұраған өтінішінде сол тұстағы атқаратын қызметіне байланысты кешкі мәжілістерге қатынасатыны, жиынның түннің біруағына дейін созылатындығы себепті түнгі бейуақ жүрістердің «өміріне қауіп төндіретінін» айта келіп, қаруды кері қайтаруы жөнінде әкімшіліктің өкім беруін сұрайды. Қоғамдық және саяси жұмыстарға белсене араласқан мемлекет қайраткері А.Байтұрсынұлының бұл өтінішіне қанағаттанарлық жауап алғаны, не алмағаны туралы мәліметті мұрағат деректерінен кездестіре алмадық.

Тарихи тұлғаның қандай да партияға мүше болып, белсенді қызмет атқарғандығы хақында тарихшы ғалым К.Нұрпейіс өз зерттеу мақаласында

талдап-таратып: «...Ахмет Байтұрсынұлы – Алаш қозғалысы аясындағы қоғам қайраткері ғана емес, Кеңестік Қазақстанның алғашқы жылдарында жоғары лауазымды мемлекеттік қызметтер атқарған адам. А.Байтұрсынұлы өткен осындай күрделі жол оның қоғам қайраткерлігі қызметін зерттеушілер үшін айтарлықтай қиындықтар туғызады. Солай болғанына қарамастан А.Байтұрсынұлы мемлекеттік жүйелердің қайсысында жұмыс жасасын (алаштық жүйе ме, кеңестік жүйе ме – бәрібір) ол бірінші кезекте өзіне басты нысана етіп жалпыұлттық, бүкілхалықтық мәселелерді таңдап алды да, оларды туған елінің мүдделеріне сай шешу үшін еңбектенді» деген тұжырымды ой түйіндейді [58, Б. 144-145, 102]. Шындығында, «Алаш» партиясының негізгі мақсаты – ұлттық мемлекет құру болатын. Сондықтан да Алаш зиялыларының бүкіл қызметі қазақ елінің дербестігін нығайтуға бағытталды. Алайда, сол тұстағы көрші алпауыт орыс мемлекетінде болып жатқан тарихи-саяси ахуалдардың қазақ елін де шарпуына байланысты Алаш қайраткерлері мемлекеттілігін құрудағы өз ұстанымдарын іс жүзіне асыра алмады. Бірақ, билікке келген Кеңестік үкіметтің «барлық ұлттардың теңдігі, бірлігі, ынтымақтығы сақталады» деген ұранына үлкен үміт артты. Ұлттар теңдігі туының аясында қазақ елінің де дербес мемлекет болатынына сенді.

Енді жоғарыдағы ресми мәлімдемеге қайта оралсақ, сол уақыттары Қазақ елінің астанасы Орынбордағы қоғамдық ахуалдық барысы өте ауыр болғанын байқалады. Ахметтің: «...существование в настоящее время в городе Оренбурге разбойничьих банд и участвовавшие случаи нападения, грабежа и убийства делают невозможными хождение по городу без вооружения» деп жазуының астарында үкімет басындағы билік таласқа түскен жағалылардың біріне-бірі күдігі көбейген тұста өмір сүрудің өзі қауіп-қатерге толы болғандығын көреміз [101].

1921-1922-ші жылдар қазақ елі үшін түрлі өзгерістерге толы болды. Қазан төңкерісінен кейінгі Кеңес үкіметімен бірге келген ірілі-ұсақты жаңалықтардың жағымды әрі жағымсыз тұстары әлеуметтік ортаға өзінің әркелкі әсерлерін тигізіп отырды. Адамзатқа бостандық пен теңдік әкелген төңкерістің Қазақ даласындағы қазақы дарқан өмірге оң ықпалы зор болды деп айту қиын. Ежелгі көрші орыс жеріндегі Бірінші дүние жүзілік соғыстың зардаптары қазақ еліне де үлкен соққы болып тиді. Халыққа салынған сан түрлі алым-салымдар мен қазақ жерінде бұрын-соңды болмаған қуаңшылық ел ішіне аштық апатын әкелді. Бұл жергілікті халықтың төңкеріске деген сүйіспеншілігін оята қоймайды әрі сар даланың кеңдігіндей қазақтың ақкөңіліне Кеңес партиясының большевиктері бүлік әкелді. Қазақтың кең даласында еркіндікті сүйген ел адамдары мен қыш қаланың ғылыми-мәдени өміріне дағдыланған қыр қазақтарын үрей биледі. Үрей билеген елге басшы болу – бұл тарихтың ең үлкен күрделі сынағы. Ал сынақтан сүрінбей өту – кез келгеннің маңдайына бұйыра бермейтін бақ, сүренсең – маңдайыңның соры қалың бейбақ болғаның.

Қазақ дәстүрінде сәби өмірге келгенде шілдехана жасап «бауы берік болсын» айтқанымен, оның туған күні жыл сайын тойланбаған. Тек алғашқы

мүшелінде, 13 жаста «Құдайға тоба» деп, тіл-көзден аман болсын деген ырыммен «қан» шығарып, жақын ағайын-туғандары мен көрші-қолаңға дастарқан жайған. Онан кейінгі үлкен той – ұл бала шаңырақ көтеріп, үй болғанда, не үкілі қызы тұрмысқа шығып, өрісі кеңейгенде «отыз күн – ойын, қырық күн – тойын» жасаған. Қазақтың дәстүріндегі думанға толы бұл тойлар ақиық Ахметтің басында болып-болмағаны беймәлім. Қазақ даласына келген қасіретке толы тауқыметтер болмағанда, бала Ахметтің – алғашқы мүшелтойы, басы екеу болып Бадрисафасына үйленгені бәрі-бәрін ата-анасы алыс-жақын ағайын-туғандарымен «ат шаптырып» тойлар еді-ау. Бірақ, бірақ толып жатқан бірақтар бой көтертпеді... Ақ пен қара, қайғы мен шаттық, күн мен түн алмакезек ауысып отыратыны сықылды, Ақаңа да «ақ түйенің қарны жарылған» қуанышты күнді көретін кез туды! Бұл той – ұлт жұмысына жаралған Ахметтің ел үшін жасаған еңбегі еленіп, алты Алаштың баласы бірігіп тойлаған тұңғыш той болды!

Қазақ елі «21-дің аштығынан» естерін енді жинап, еңселерін көтергенде, келесі жыл – 1922-і де босағадан аттаған болатын. Әрбір жылдың «өз несібесі бар» демекші, жомарт ел ұлты үшін отқа да күйген, суға да түскен, жұдырықтай жүрегіне күллі жұртын сыйғызған Ахметі елуге келгенде қалай тыныш жатсын! Кеңес үкіметінің қолтығында болса да қазақ жұрты кей істерде дербес еді. Еркіндікті, кеңдікті сүйетін елдің ата-бабадан мирас болған қоныстары да кең, билік басындағы ұлдарының ордасы да оңтайлы. Солтүстікте – Орынбор, оңтүстікте – Ташкент шаһары қазақтың тақиясына тар келмейтін, қос қаланы бөліп жармайтын. Түркі жұртының игі жақсылары «Ахаңның тойы – тарихи той» деп қауқылдасып, мұсылмандығы мейірімін төккен Ташкентке жиналды. Қашанда жұрттың қамын ойлап, іс басында жүретін Ахмет серіктерімен оңтүстік астанаға – тарихи маңызы зор шаруаны шешу үшін ат басын тірейді. Келген мақсаты – Түркістанға қарайтын екі облысты Қазақстанға қосып, қазақ елін біріктіру. Орынборлықтар өздерін «Жасасын, қазақтың қаһармандары!, Жасасын, қазақтың көсемі!» деп ұрандап, зор қошеметпен күтіп алған мұндағы арқаланған елдің ықыласын, құрметін көріп, қатты толқып тебіренеді. Енді сол ұлы жиынның куәгерлеріне құлақ түрсек. *«...1922 жыл, тамыз айы. Ташкент қаласы. Сондағы Қазақ-қырғыз институтының айналасы халыққа лық толы. Бүгін мұнда қазақ халқының қаламға жүйрік, алты Алашқа аты жайылған атақты азаматы Ахмет Байтұрсынұлы келмекші [103].* Келген қонақтарды әсем безендірілген залға жайғастырған соң, ол кісілердің құрметіне концерт қояды. Жас өспірім ұрпақ Ахметтің ел келешегі, бірлігі, ынтымағы үшін жазған өнегелі ғибраттарын, тақпақтарын жатқа айтып, жиналған жұрттың көңілін қозғайды. Мәжіліс соңынан қонақасы беріліп, бұл жиынның Ахаңның жеке басына арналып отырғанын, түркі жұртының барлығы да оның ел үшін атқарған жұмыстарын бағалайтынын, әрі шексіз құрмет тұтатынын айтады. Сол жиында Түркістан азаматтары атынан Иемберген Табынбаев ыстық лебізін арнайды: *«...Әлеумет, деп бастады ол сөзін, бәріміздің де қошемет қылып отырған адамымыз – Ахмет ағай Байтұрсынұлы. Бәріміз де ол кісінің тойында, мейрамында отырғанымызды*

жан-тәнімізбен сеземіз» дей келе, онан әрі Ахаңның өмірінен, істеген істерінен жиылған жұртты мағлұм етеді [103]. Сөз соңынан Ахметтің жанына барып: *«...Інілеріңіздің мына бір аманатын тапсыруға рұқсат беріңіз»* деп, оның омырауына алтын жетон қадайды. Жетонның бірінші бетінде: *«Түркістан зиялыларынан белгі. 1922-ші жыл. 2-ші ағус»*. Екінші бетінде: *«Аха, күшті сенің – қаламың, халық ісі – сенің тамағың. Жаса, ұлт мектебінің тұңғыш жүрегі»* деп жазылған [103]. Мұндай қошеметке көңілі толқыған Ахаң сөз сөйлеп, алғысын білдіреді. Ол өзінің халық мұғалімі екенін, бұрын өз жайынан сөз сөйлемегенін, оқуының көп емес, аз екенін, бірақ сол аз білімді халық мақсатына жұмсағанын айтады. Ол өзінің істеп отырған жұмысының, осында отырғандардың да қолынан келетінін айтып, мен де өздеріндей адаммын деп, өзін қарапайым жұртпен қатар қояды. Ахаңның ұлт үшін кешкен бейнетін білетін жұрттар, оның өз жұмысын кішірейткен кішіпейілдігіне тәнті болып, Ахаңнан өмір жолын баяндап беруін өтінді. Ахмет өзін тудырған заман – патша заманының зұлым саясаты, зорлық-зомбылығы, қорлығы екенін, мұның бәрін көрген олар, ұлтшыл болғанын, ал ол тұста ел мүддесін ойламасқа болмайтын еді деп, сөзін соңдарынан ерген жас ұрпаққа қарата айтады: *«...менің ісім тарихтың сынына да түсер. Бірақ, менің өз тәжірибемше, осы өздеріңнің мәжілістеріңнен үлгі алсақ та, жастар тұзу жолмен барады. Менің сүйенішім осы»* деп, он шақты ұлт өкілдерінің бір кісінің баласындай бас қосып, дидактасып отырғанына ыразышылығын білдіріп, осы жолдың, осындай ынтымақшылдық халықтың көсегесін көгертетінін ескертеді [103].

Осы салтанатқа қатысып отырған өзге ұлт өкілдері де Ахаңа құттықтау лебіздерін арнайды. Амиров – Башқұрстанның толық өкілетті елшісі, И.Хожаев – Түркістан Мемлекеттік Білім Кеңесінің бастығы, А.Шмидт – Күншығыс институтының директоры, Оликов – Түркістан Республикасының Халық ағарту комиссарының серігі. Мәжіліске мемлекеттік мәселені шешуге келген Ахметтің қоғамдық қайраткерлігімен қатар, түркі жұртының ғылым-білім көшінде жасаған жанкешті еңбектері де сөз болады. Башқұрттық елші Ахметті өз ұлтына белгілі екенін, башқұрт халқы ғана емес, бүкіл Күншығыс елі білетінін, Ахаң түрлеген Қазақ халқының тілі – бай тіл, болашағы бар тіл. Өзі жоғалар халықтың алдымен тілі, мәдениеті жоғалатынын, ал қазақ тілі үшін күрескен Ахметтің қызметі бүкіл Күншығысқа үлгі беретінін айтып, шексіз алғысын білдіреді. Оның ойын жалғастырған Шмидт Байтұрсынұлын «қазақ халқының жарық сәулесіне» теңейді, олар мәжілісті – тарихи мәжіліс болды деп, Ахаңның қайраткерлігін талқылаған пікірлерін қорытындылайды: *«...қазақтың әдеби тіліне негіз салушы; қазақты «әп» деп бастап оқытып, надандықпен күрескен бірінші ұстаз; оқу ісіне, жазуға жаңалық кіргізген дана реформатор; патша үкіметінің зұлым саясатымен күрескен қаһарман; атақты ақын; қай жағынан болса да қазақ халқының көсемі»*. Мәжіліс соңында түркістандықтар: *«Ахметтің аты тарихқа алтын әріптермен жазылады»* деп ұрандап, келген құрметті қонақтарды шығарып салады [103].

Ахаңның меретойына арналған жиын Орынборда да жалғасады. Бірақ, мұнда қоғам қайраткерінің 50 жасқа толуын атап өту шарасына екі тұрғыдан

карағандар табылып, қазақ оқымыстылары жікке бөлінді. Олардың кейбірі Ахметтің 1921-ші жылы партиядан шығып қалғанынан саяси астар іздеп даурықса, ел басындағылар мен халықтың басым көпшілігі Ахаңның ұлтқа жасаған қалтқысыз еңбегін құрметтеп, өз ілтифаттарын осы тойда көрсетті. Орынбор шаһарының Свердлов клубында қаңтардың 30-ы күні өткен салтанатты жиынды Қазақ КСР Халық комиссарларының төрағасы Сәкен Сейфуллин өзі кіріспе сөз сөйлеп ашқан, әрі Ахаңа арналған тойды соңына дейін жүргізген. Ал Халық оқу-ағарту комиссары Смағұл Сәдуақасұлы «Ақаң алдында» деген баяндама жасап, тұлғаның тарихи істерін тізбелей айтып, өзінің жұмсақ дауысымен *«Ахаңды біз замандасымыз ғой деп өз қатарымызға қойып, өзімізбен теңестіруге болмайды, ...бұрын әркім қалай болса солай жазып жүрген емлемізді түзеп, бүкіл халқымызға ұстаз болған. Сондықтан ...құрмет тұтып, қадірлей білуіміз керек»* деп, іріткі іздеген жікшілдерді түйреп өтеді [103]. Ал сырбаз Сәкен халық үшін қызмет жасаған кісінің істегенін бастан-аяқ баяндап отыру, оған лайықты қошемет көрсету – әр үлгілі халықтың әдеті екенін, яғни жұрт жұмысын жасаған ерлерді мадақ тұту – елдің міндеті екенін айтады. Ол: *«А.Байтұрсынұлын – ардың адамы, өзге оқыған мырзалар шен іздеп жүргенде, ...Ахмет қалың қазақтың намысын жыртып, ұлттық арын жоқтаған қаһарман. Қазақ халқын байға, кедейге бөлмеген, бәрін бірдей сүйетін, ұлты үшін басын бәйгеге тігетін шын ұлтшыл»* - деп бағалайды [104]. Сәкеннің мерейтойлық мақаласы газет бетіне «Манап Шамиль» деген бүркеншік атпен жарияланады. Осы мақаласы үшін Сәкеннің соңына түскендер де болды.

А.Байтұрсынұлы үкімет басындағы жұмыстарымен қатар 1921-1924-ші жылдары Орынбордағы жоғары оқу орны Қазақтың халық ағарту институты, 1926-1928-ші жылдары Ташкенттегі Қазақ педагогика институтында Қазақ тілі мен әдебиеті пәндерінен дәріс оқиды. 1928-ші жылдың қыркүйегінде Қазақ елінің жаңа ордасы – Алматыға келеді. Астанада ашылған Қазақ мемлекеттік университетіне профессорлық лауазыммен Қазақ тілі мен әдебиетінен дәріс оқуға шақырылады. Ол қазақ елінің астанасы Алматыда ашылып отырған оқу ордасының тарихи маңызы туралы баяндама жасайды. Бұған ҚазМУ-де жүргізілген кеңсе құжаттары дәлел. Мәселен, мұрағатта қатталған ресми құжатта: *«1928-ші жылдың 15-ші қазаны күнгі №14-ші бұйрық бойынша Ахмет Байтұрсынұлын Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінен профессорлық лауазымға сол жылдың 1-ші қазанынан қызметке тағайындалсын»* деп өкім берілген [105]. Осы аталған бұйрыққа жоғары оқу орнының басшысы С.Асфендияров қол қойған.

1929-шы жылы маусым айында Қызылордада болатын үлкен жиын: «Әдебиетшілер мен тілшілердің жиналысына» Ахмет арнайы шақырылады. Осы жиынға барғанда ол қайтадан күтпеген тұстан төртінші рет қамауға алынады. А.Байтұрсынұлының соңына шам ала түскен кімдер болды екен?! Біз осы бір өзек өртер сауалға жауап іздемес бұрын, тарихшы Кеңес Нұрпейіс 2006-шы жылы «Айқын» газетіне берген сұхбатына зер салайықшы. Тарихшы лебізін: *«Тәуелсіз Қазақстанның шындық тарихын жазу үшін русскоцентризм идеясынан толығымен арылу қажет»* деп бастап, жалпы

мұрағаттық құжаттар құрылымына тоқталады, әрі нақты талдау жасайды. Тарихшы ғалым: «...Архив жүйесінің өзі екі салаға бөлінеді. Бірі мемлекеттік архив, оған сіз де барасыз, мен де барамын. Ал бұлардан бөлек құпия құжаттар мұрағаттары да болады. Бұлардың кейбіріне рұқсатпен кіресің. Кейбіріне мүлдем рұқсат жоқ. Сондай-ақ осы кездегі Ұлттық қауіпсіздік комитетіндегі құжаттар «СС» деген бөлімге («Совершенно секретноға») жатады. Одан бөлек «С» деген («Секретно») бар. Біздің қолымыз осы «С»-ке ғана там-тұмдап жетті. Ал ана құпияның құпиясына қолымыз әлі жетпей жатыр. Мәселен, 1930-шы жылы сәуірде Ахмет Байтұрсынов бастаған 40-қа жақын Алаш қайраткерлеріне арналған сот процессі жазылған істің 11 томын ғана берді. КГБ басшысы: «...өйткені онда біздің КГБ қызметкерлерінің берген құпия ақпараттары бар. Онда «бәленше бәленшеге жалған жала жабуы керек» дегендей құпия мәліметтер жазылған» деді. ...12 томды қолыма түсірдім. Сөйтсем, онда шынында да «бәленшенің үстінен жалған арыз түсірген бәленше. Өтірік мақала жазған бәленше» деген жазбалар молынан кездесті. Осыған орай менің айтарым: Ұлттық қауіпсіздік комитетінің 20-30-шы жылдарға байланысты қорларынан «құпия» және «өте құпия» деген анықтамалар алып тасталып, олар мемлекеттік архив жүйесіне берілуі керек» деген кесімді шешім айтады [106]. Өкінішке қарай, бұл ұсыныс іс жүзіне әлі толықтай асырылған жоқ. Кейбір құжаттардың бір сарасы жарияланғанымен, әлі де ресмиліктен арыла алмауда. Осы сұхбатында К.Нұрпейіс Ахаңның маңызы зор туындысы жөнінде де өз ойын сыпайы жеткізеді: «...Мәдениет тарихы» деген үлкен еңбегінің жазылғаны бізге белгілі. Алайда оның қолжазбасы осы кезге дейін табылған жоқ. Өртеп жіберді ме, бір құпия қоймада жатыр ма, ешкім білмейді. Не болмаса, қолына түскен біреулер өзінің атынан жариялап жіберді ме, кім біледі?» [106]. Шындығында, ақиқат түбінде бір ашылатыны анық. Бір әттеген-айы, қазақ басындағы қашанда уақыт еншісіне қалдыратын бойкүйездіктің де шегі сөгілерме екен. Бойкүйездікті жеңген күні ақтарылған ақиқаттың ащы демі келешек ұрпақтың да алқымынан алып, деміктірсе қайтпекпіз.

Сыз иісі мүңкіген, қабырғалары тастай суық, қапас түрмеде отырып, тергеушілердің тарапынан сан мәрте сұңқылдап, миын шаққан сұрақ-жауапқа «шер-толғаулы мәлімдемелерін» жазған сәтте Алаш арыстары қандай күйде болды екен?! Ол жағы – бір Аллаға аян... Десек те Ахметтей тарихи тұлғаның өз қолымен жазған жауаптары, кей тұстары тергеушілердің өзі жазып, соңына қолын қойдырған құжаттары жойылып кетпей, бұл күнге жеткеніне де шүкіршілік айтып, «тәуба» дейміз. Бірақ, осы қатталған, сарғайған парақтардың том-том болып, жабық қорда әлі күнге жатқаны, біртүрлі жанынды жаралайды, жүрегінді қозғайды. «Халық жауы» деп нақақтан қараланған тұлғалардың ақталғанына талай жылдар өтсе де, олар туралы ақиқат толық ашылған жоқ. Талай-талай тағдырлардың «тағы айтары бар тұстары» әлі қапаста жатыр-ау дейсің... Оны мемлекеттік мекемелерден арнайы ресми рұқсат алып, танысуға қол жеткізгеніңмен, «ресмиленген беттерін» ғана оқуға мүмкіндік аласың. Бір ғажабы, том болған папкілердегі

мәлімдемелердің барлығы дерлік төте жазумен жазылған. Төте жазудың тұңғышына сүңгіп, түп-түқиянын ақтарсаң, талай тағдырларға тап боларың хақ. Бірақ, ондай сәт туар ма екен? Әй, осы төте жазуды таңдаған Ахаңның алғырлығы-ай десеңші! Сол тұста төте жазуды оқи алмаған тергеушілер, бұл мекемеде арнайы аудармашылар ұстауға мәжбүр болған. Өйткені, тылсымы терең төте жазудағы құжаттардың жанында «айбақ-сайбақ» орысшаланған мәтіндер қоса тіркелген. Неге екенін қайдам, осы кирилшеленген жазудың көмескі тұстары көп сықылды көрінді. Ал төте жазудағы «тарихты» көзі қарақты, көкірегі ашық, ойы жүйрік жанның өзі де берілген «санаулы сағатта» санасымен шолып үлгермейді. Әрі жаныңызда әрбір қимылыңызды жіті қадағалап отырған арнайы қызметкердің келесі папкіні жұлқи парақтаған саусақтарына қарап «жыртылып кетпесе игі» деп, есің шығады...

Ия, өзінің саналы ғұмырын «қазақ елінің көсегесін қайтсем көгертем» деп бірде Алашорда үкіметі, бірде Кеңес үкіметі жағына шығып, партия ісіне барлай қарап, сеніммен ерген А.Байтұрсынұлының бар жазығы «қазақ қай бағытты ұстаса дұрыс болады» деген үкілі үмітке иек артуы еді. Қай партияға мүшелікке кірсе де, күрескердің аңсаған арманы орындалмады, ұлы сенімі ақталмады. 1929-шы жылы 2-ші маусымда Қызылордада «күдікті» ретінде ұсталып, арнайы айдауылмен Алматының түрмесіне алып келеді. Мұнда көп ұстамай тұлғаны қасындағы жолдастары: М.Дулатұлы, М.Есполов, Ғ.Бірімжановтармен бірге ату жазасына бұйырады. Бірақ үкім қайта қаралып, ауыр жаза айдаумен алмастырылды...

Тұлғаның 1929-шы жылы қайта тұтқындалуы туралы жазушы-ғалым Т.Жұртбайдың ҰҚК-нің мұрағат деректерін сөйлеткен тарихи әфсанасына сүйенсек, Ахаңды ажал тырнағына байлап берген өз қандастарымыз. Атам қазақ «іштен шыққан жау жаман» деп текке күйінбесе керек. Кеңес үкіметі тұсында қазақ елінің әлеуметтік мәртебесі төмендетіліп «ұлы халықтың» безбеніне түскен күрделі кезеңде ұлттың қажетін түгендеген Ахмет қай қазақтың көңіліне жақпады екен?! Енді соның сырына үңілейік. Осы жылы сәуірдің 19-ы күні «Советская степь» газетінде Ораз Исаев пен Ізмұхан Құрамысовтың ұйымдастыруымен Ғаббас Тоғжанов, Әбдірахман Байділдин, Хамза Жүсіпбеков, Садықбек Сапарбеков, Ораз Жандосовтардың «Жазушы – қазақтардың шығармашылығы туралы» деген ашық хаты жарияланады. Олар қазақ елінің билік басына 1925-ші жылы қыркүйекте келген Голощекиннің ойабын тауып, айызынан шығу үшін ұлт зиялыларына нақақтан күйе жағады. Хатта А.Байтұрсынұлының қайраткерлігі туралы «орыс ғалымдары берген баға дұрыс емес» дей келіп, ол «патшалық саясатқа қарсы күрескен буржуазиялық төңкерісші, әрі алашордашылдардың көсемі болып табылады» дейді. Ахметтің ұлт үшін жасаған жұмыстарын елемей, жазықсыз қаралайды. Олар өз шағым-үндеулеріне «Правда» газетінен де орын берулерін сұрайды. Мұнымен тыныштық таппай, Ахметті жазалауды сұрап, Сталинге екі рет хат жолдайды. Осы жетрудің «Алашшылдарға қарсы» мемлекеттің атынан ресми айыптау жасаған мәлімдемелерінің салдарынан Ахмет, Жүсіпбек, Мағжандар екі айдан соң түрмеге қамалған. Жазушы Т.Жұртбай зерттеуінде бұл ашық хаттың мәтінін қазақ тіліне аударып, талдап таратқан. ҚР ҰҚК-нің

мұрағатында талай жылдардан бері жабық қорда жатқан мұндай құжаттарды оқыған адамның төбе шашы тік тұрары анық. Ең өкініші сол «неге өзді өзіміз» деген сауал өзегінді өртеп, қазақтың пешенесіне жазылған күншілдік-ай, «не істеткенсің пенделеріңе» деп, бармағынды шайнайсың. [107, Б. 415-466].

Осы тұста Ахметтің жерлес інілерінің бірі Файзолла Сатыбалдыұлы да Қостанай түрмесінде отырады. Тас түнекте құса болып отырған Файзолла «Тас түрмеде» деген өлеңінде:

«...Ахаңнан да бейхабар боп отырмын,
Көкірек – от, көңіл – тұман, соқырмын.
Қайран аға – ғұламасы қазақтың,
Тамызығы өлең-жалын, отымның.

Ақ оралып, жүйрік озар күн келер,
Сіз бен бізді тірі болып кім көрер?!
Әттең сол күн сөйлер ме едің Ахмет,
Ар алдында адалдыққа күн берер.

Адамды сен табар едің, ғұламам,
Тура жолмен қайда жүрсең жүр аман.
Ей, тіршілік!
Ар мен Ахаң беттессін,
Басқа тілек кетсем де өліп сұраман» -

деп, тар қапаста отырса да, бар арман-тілегі Ахаңдай абзал аға, адал досқа ақ жол тілеумен болады. Мұндай жанашыр достың айтқан сауалының сауабына Ахметтің ғылымдағы қайраткерлігі мойындалып, өзі айдауда жүрсе де 1930-шы жылы Мәскеудің «Литературная энциклопедия» жинағының 1-томына ғалымдығы туралы мәлімет беріліп, ол түрлеген Қазақ әліпбиі 5-томға енеді. Жетеудің жаласы Алаш арыстары Мағжан Жұмабаев пен Жүсіпбек Аймауытұлының өмірін жұтады, ал Ахметтің өмірін айдауда өткізеді. Қазақ зиялыларының үркердей тобына қасақана жасалған зауалдың соңы зардапсыз қалмады. «Арызданғандардың» бірі – Ә.Байділдин 1930-шы жылы, қалғандары – О.Исаев, І.Құрамысов, О.Жандосов, Ғ.Тоғжанов, Х.Жүсіпбеков, С.Сапарбековтер 1938-ші жылы өздері қызмет жасаған коммунистік партия қудалауына ұшырап, кейіннен партия жендеттерінің қолынан қаза табады. Қазақ елін аз уақыт басқарған Голощекин коммунист-жақтастарының көсеу-қолымен ұлтты сансыратып, елді есенгіретіп, ұлар құстай шулатты. Шовинист басшының «кіші қазаны» қазақ жеріне ұлы нәубет әкелді. А.Байтұрсынұлы 1929-шы жылы ұсталғаннан, түрме қапасында 1931-ші жылдың қаңтарына дейін отырады. РСФСР қылмысты істер кодексінің 58-бабының тағылған ең ауыр тармағы: ату жазасы қайта қаралып, ол «он жылға бас бостандығынан айырылады». Беломор-Каналда айдауда болған тозақты

күндердің қаншалықты ғалым өмірін өксіткені «дұшпаныңа да тілемес» ауыр сәт екені анық.

Еңбек ері Кітапбаев Бошайдың мәлімдеуімен жеткен қатонқарағайлық Серікбай Мәштерханұлы Мамырхановтың «Айдаудағы Ахметтің елге сәлемі» өлеңіндегі өрілген жолдаулар тұлғаның тағылымына тәнті еткендей. Күрескердің тозақта жүріп те қайраты мұқалмай, сағы сынбастан, ойлағаны тағы елінің қамы, сол айдатып жіберген жұртына өкпе артпастан сәлемін айтады: *«...Ел-жұртты бізден бұрын көре қалсаң, Сәлем айт алты арысқа бізден тегіс»* деп, арта қалған елін аңсайды. Туған жерден «күншілдердің» көрсетуімен қасақана айдалып кетсе де жұртына деген сағынышын жасыра алмайды. Күрескер ақынның: *«...Кеттік деп сенен алыс қамығады. Сарыарқа сайран еткен, қайран мекен, Ерте-кеш соны ойлап, сағынады»* - деген өлеңінен «өзектен тепкен Отанына» шексіз махаббатын көреміз. Ұлтын сүйген ұлы жүректің дүрсілі ақтық демі біткенше ел деп соқты-ау.

Ахаң жұбайы Бадрисафаға мынадай өлең жолдарын арнаған екен:

*«...Ақ көйлек тозбайды екен кең болған соң,
Екі жас ойнайды екен тең болған соң.
Сырымды саған айтпай кімге айтайын,
Қасымда жан жолдасым сен болған соң...».*

Бұл өлең туралы жазушы Байтұрсын Ілияс: *«...шамасы, бұл Саяси бас басқарма коллегиясының шешімімен 1931-ші жылғы 13-ші қаңтарда 10 жыл концлагерьге сотталған А.Байтұрсынұлының Батыс Сібірдегі үйелменіне қосылуға рұқсат алып, Кривошеин ауданына қарасты Жуково деревнясына келген кезі ме екен. Бұл елдімекенге ол 1933-ші жылы 4-ші шілдеде келіп жетеді. Мұнда оны сүйікті жары Бадрисафа қарсы алады. Осы Жуково деревнясында екеуі бір жылдай тұрған»* деп, жорамал жасайды [22, Б.62-63].

Шындығында, Томскіде айдауда жүріп, әбден сырқатқа шалдыққан әйеліне жету үшін Ахмет Байтұрсынұлы Біріккен Мемлекеттік саяси басқармасына (ОГПУ), осы мекеме органдарын қадағалайтын Республика прокурорының көмекшісіне 1933-ші жылы қаңтардың 6-сы күні 1,5 беттен тұратын өтініш жазған [108]. Осы сарғайған құжаттағы маржандай тізілген тіркестерді көріп, Архангелдің азапқа толы тозағының өзі Ахметтің сұлу жазуын тоздыра алмапты-ау дейсің еріксіз ауыр күрсініп. Өзі де ауыр күй кешіп жүрсе-дағы айдаудағы әйелінің дәмкәс денсаулығын ойлап, не әйелін болмаса өзін сонда жіберуді сұрайды. Сібірдің сақылдаған аязынан бөлек, айдауылдардың қаһары да жүйкелерін жегелі қашан.. Өтініште әйелінің 56 жаста екені, оның қара жұмыс жасау былай тұрсын, қарақан басын алып жүру үшін біреудің көмегіне тәуелділігі, күніне 4-5 мәрте есінен танып құлайтын науқасын айтып, қандай да бір шара қолдануын сұрайды. «Кісі кілті аспанда» демекші, мекеменің міз бақпаған басшыларының жауабы сиырқұйымшақтана берген соң, тәуекелі мығым, төзімі терең ол Дүниежүзілік «Қызыл крест» қоғамына жүгінеді. Жазушы М.Горькийдің

жұбайы Е.П.Пешкованың араласуымен өзі сықылды айдауда жүрген жарының жанына келіп, біршама уақыт сонда тұрақтайды.

Егде тартқан шағында басына сын-сағат түсіп, өмірінің әрбір сәті қияметке айналған тұста інісі Міржақыпқа мұңын шағыпты: *«...бәрі де қызметте – қатын-балаларымен тұрған көрінеді. Мен де қатын-балаларым мұнда келуге, немесе онда баруға рұқсат ет деп Мәскеуге арыз беріп едім қабар жоқ. Жақын арада жазушының бұрынғы қатыны бастық болып тұрған мекеме арқылы арыз бердім. ...өлсін демесеңдер мені не жылы жаққа ..., не қатын-балам тұрған жерге жіберіңдер. ...Мұнан анау қатын арқылы бірдеме болар деген үміт бар»* - дейді шемен болған сорлы жүрек 1933-ші жылы ақпанның 26-сы күні жазған хатында. Жүрек шері еленіп, сол жылдың қыркүйегінде Том жеріне табаны тигенін де хабарлапты: *«...сұранып, мұнда келдім. ...сентябірден осындамын. Айына 150 сом жалақысы бар, орынға ілініп едім, ...марттан бастап шығарып тұр. Қыр баласынан хат алып тұрамын. ...өзіңе әлденеше рет жазып, жауап ала алмай-ақ қойдым. ...Қабар берерсіңдер. Б.С-дан сәлем. Ол қойаншық ауруы болып біткен»* деп өздерінің мүшкіл жағдайларын 1934-ші жылдың 8-ші наурызы күні жазыпты.

Олар Сібір жерінен Алматы қаласына 1934-ші жылдың күз айларында арып-ашып жетеді... Қазақ оқығандары мен атқа мінгендері дәл сол тұста Ахметті құшақ жайып қарсы алмаған. Ол баспананы былай қойғанда, жан бағу үшін жұмысқа әрең ілінеді. Морозовтың жеке емханасында аудармашы болып, нәпақасын айырады. ҚР ОММ-ның дерегіне сүйенсек, 1934-ші жылдың 16-шы желтоқсанында Орталық музейге ғылыми кеңесшілік жұмысқа алу туралы бұйрыққа қол қойылып, А.Байтұрсынұлы өзінің сүйікті кәсібіне бір табан жақын жұмысқа тұруға қол жеткізеді [109]. Осы Орталық музейде жұмыс істеп жүрген тұсында ол, нақтырақ 1935-ші жылы 2-ші мамырда суретші В.Н.Хлудовтың туындыларына сараптама пікір жазады [110]. А.Байтұрсынұлы сынына түскен орыс суретшісі Хлудовтың қазақ тұрмысы туралы картиналары кейіннен Кеңес тұсында көрмеге қойылған.

«Заключение по картинам художника Хлудова» деген пікірдің мән-маңызы туралы тілші-ғалым Аманқос Мектептегі «Культура» газетінде «Суретші Хлудовтың қатесі неде?» («В чем ошибка художника Хлудова?») деген тақырыппен суретшінің картиналарына Ахмет Байтұрсынұлының берген қорытынды пікірді жариялаған болатын. Мұнда Ахмет *«...суретшінің қазақ тұрмысын әдейі жабайы етіп көрсетуді мақсат еткені немесе шындығында қазақтың тіршілік-тұрмысын білмейтіндігіне»* тоқталады, бұл картиналардың *«қазақ тұрмысын дұрыс бере алатын толыққанды картиналар»* өмірге келгенше ғана музей көрмесінде ұстауға болады» деген ескерту айтады. Негізінен, суретшінің қазақ тұрмысы туралы «Көшу», «Қой сауу», «Бие сауу», «Қой қырку», «Жүн сабау», «Сабын дайындау», «Үй диірмені», «Киіз басу», «Боранда көшу», «Түнгі барымта», «Қаралы көш», «Бай ауылдың көшіп-қонуы», «Қыз ұрлау», «Өткелден өту», «Бәйге мейрамы», «Сый көрсету», «Бақсының науқасты емдеуі» сынды туындылары А.Байтұрсынұлы тарапынан үлкен сынға ұшыраған.

Жалпы, 1935-1936-шы жылдар ғұламаның өзі айтқанындай «...жұрт жұмысына бүтіндей кіріскен адамның көретін күні – абақты мен айдау» дегеніндей, қадамын қарыс аштырмай қояды. Жоғарыдан түскен қысым сол жылы 21-ші қыркүйекте Орталық музейдің әкімшілігін «Ахмет Байтұрсынұлын жұмыстан босату туралы бұйрық» шығаруға мәжбүр етті [111]. Осылайша бұл мекемеде бар-жоғы 1,5 жылдай жұмыс істеген ол тағы жұмыссыз қалады... Қазақстан халық жазушысы Әбділда Тәжібаев «Есімдегілер» атты кітабында 1936-шы жылы орыс поэзиясының падишасы А.Пушкиннің 100 жылдық мерейтойы қарсаңында Ахаңның өздеріне қосылып, ұлы ақынның ертегі жырларын аударысқанын, жас аудармашыларға көмек көрсеткенін жазады. Сонымен қатар, 1917-ші жылы Орынборда өткен «Алашорда» партиясының сиезіне делегат болғанын, одан кейін Коммунистер партиясына кіріп Ленин өзі бастаған большевиктер партиясының өкілдерінің (барлығы – 64 адам) бірі болып, коминтерннің II-ші конгресіне шешуші дауыспен Ахметтің делегат болып сайланғанын айтады [112, 332-б.].

Айдаудан келгелі жетекші қызметке араластырылмаған, қарапайым нәпақасымен Бадрисафа бәйбішесі екеуі әупірімдеп күнелтіп жүргенде 1937-ші жылы 11-ші тамызда НКВД-ның өкімімен қайтадан тұтқындайды. Осы жылдың 8-ші желтоқсаны күні жасы пайғамбар жасынан енді асқан, ешкімге залалы жоқ Ахметті атып тастайды. Осы азапты ауыр күндер туралы мұрағаттағы құжаттар ел назарына БАҚ пен түрлі ғылыми зерттеулер арқылы ұсынылып келеді. Бірақ, кейбір зерттеушілер тарапынан өзіндік талдаулар мен сараптаулар біржақты жасалып жатады. Мәселен, жазушы Д.Досжанов «37-ші жылы» тұлғаның тұтқындалуы туралы «...*Өстіп үреймен кешті батырып, үмітпен таңды атырып жүргенде Ахаңды бір түнде келіп үндеместер ұстап алып кетеді. Бұл 1937 жылғы 8 қазан күні болатын. Ғалымның артында қалған қызы Шолпан «әкемді 1937 жылғы 8 тамыз күні ұстады» деп жаңсақ айтады, негізінде 8-ші қазан күні ұстаған» деген кесімді сөз айтады [24, 211-б.]. Керісінше, мұнда жазушының айтқаны жаңсақ. ҚР ҰҚК мұрағатынан алынған №725-ші іс-папкісіндегі деректер Досжановтың тұжырымын терістейді [113]. Енді осы тарихи құжаттағы тізбеленген деректерге тоқталсақ. Тұтқындау ордері – сол уақыттағы мемлекеттік ресми іс жүргізу тілі орыс тілінде, қатарында латын қаріптері көрсетілген дайын нұсқалық, яғни ресми мекемелік бланкі. Анығырақ, бұл 725-ші істе А.Байтұрсынұлын тұтқындау туралы «434»-ші нөмірлі ордер «1937-ші жылдың тамыздың 11-і күні» беріледі де, оның жарамдылығы «2 күн» екендігі көрсетілген. Тұтқындау ісі Латыпов дегенге жүктеледі. «Тұтқындалушының сауалнамасы» деген 5-ші қалыпты құжат 22 сұрақты құрайды. Осы сұрақ-жауап жүргізілген құжат «тамыздың 13-і күні» толтырылып, соңына тұтқындалушы «қол» қойған. Сауалнама жүргізген қызметкер тегін анық көрсетпей, тек «шимақтата қол» қояды. Қол қоюшының бас әрпі «Ш мен К» анық жазылып, соңы иірімделе қайырылған. Осы иірімнің арты апатқа апарғаны белгілі...*

Ахмет тұтқындалған жайма шуақ жаз айы күзгі қара суыққа ұласқан. Мұны әке соңынан шарқ ұрып іздеген Шолпан ауыр күрсіне отырып, есіне алған еді. Бірақ, сан рет түрме есігінің тор көзінен сығалағандарымен, ар жағынан аяулы әкенің жүзін көре алмағандарын, абақтының абалаған аярларының арсылынан Бадрисафа анасының күрт қартайғанын, әлсіз, сырқат жеңген үнімен сыбырлағандай боп жеткізді. Алаймен 1994-ші жылдың қазанда сұхбаттасқан болатынмын. Демек, Шолпан Ахметқызының «қаралы күнді» шамамен «тамыздың 8-і күні» деп еске түсіруі ақиқат еді.

Енді Алматы облысы НКВД үштігінің 1937-ші жылы қарашаның 25-і күнгі мәжілісінде қарап, қабылдаған қарашаның қара суығынан да қаһарлы, «үһ» дегізбестен өңешінді осып түсер, қатыгез қаулысына құлақ түрелік: *«Байтұрсынов Ахмет атылсын!»*. *«Атылсын!»* деген қарғыс атқыр жалғыз сөз [114]. *Айтқызған кім? Атқан кім?* Бұл күні сол азалы кезенді «саяси қуғын-сүргін құрбандары» деп, өз-өзімізді алдаймыз, қамыққан көңілімізді жұбатамыз... Ал шындығында, осы қолдан жасалған қасіреттің, қатыгез қаулылардың артында кімдер тұрғаны, жабық қорлардағы деректермен жіті таныс тарихшылар мен мұрағаттанушылар, сонымен қатар, осы аса құпия құжаттармен танысуға мүмкіндік алған алаштанушы-ғалымдарға мәлім. Әттең, «неге осылай болды?» екен дейміз іштей күбірлеп... Кімді, нені бөлісе алмады?! «Жазығым, жұртым дегенім бе?» демекші, Ахандай абзал жанды пайғамбар жасына қараған шағында қалай ғана дәті барып, «өлімге қиды екен қандастары?!» Қандастары... Ертең, ертең не боларын ойлады ма екен олар?! «Дүние – кезек» екенін білмеді ме екен олар?! Өз туғанына, өз Отанына опасыздық жасағандарды жаудың өзі де кешпейтінін неге сезбеді екен олар?! Толқымалы тағдырдың қазақ пешенесіне жазған ауыр қасіретіне не дерсің?!

«Атылсын» деген қарғыс атқыр қаулы желтоқсанның ысқырған ызғарымен қоса ысылдап «8-і» күні іс жүзіне асырылады. Мұның дәл сол күні іс жүзіне асырылуын қатаң қадалаған қаныпезер «құлақкесті» қызметшілер, қағаз жүзінде де рәсімдеуді ұмытпапты. Үштіктің қаулысынан кейінгі, келесі әбжылан жымысқы жұмысты НКВД Тергеу түрмесінің бастығы Маташков *«Байтұрсынов Ахметті ату жазасы 1937-ші жылдың 8-ші желтоқсан күні орындалсын»* деп «үкімдесе», оны 8-ші бөлімнің аға инспекторы Комаров «растанты» [115]. Міне, тіршілік иесі АДАМ баласына құдіреттің күшімен бір-ақ рет берілетін ғұмырын әп-сәтте, базбіреулер «қағаз қаулымен-ақ» жұта салды... «Адамды адамның қолымен өлтіру» сол тұстағы Кеңестік содыр саясаттың «бір оқтық ісіне» айналды. Қайда әділеттік?! «Жер бетінен ұлт ретінде жойылып кетпесек игі» деп, саны аз ұлтының келешегі үшін күрескен Ахметтің маңдайына Алла-тағала неге ақ өлімін қимады екен?! Әлде, қарақан бастың қамы емес, қалың жұрттың қамын жеген пенделердің пейіштен орын алады дегені бекер болды ма... Ахметтің ажалы неге Алланың бұйрығымен емес, қара ниетті адамның қанды қолынан болды екен?! Ұлт үшін ұрандаған ұлдың осындай қатыгез өлімге ұшырайтындай қай жерде шалыс басуы мүмкін. Қайда тарих-таразы?!

Жаманат хабар жатсынба Ахметтің шейіт болғанын есітіп, қазасына катты қайғырған жерлесі, әрі рухани замандасы Файзолла Сатыбалдыұлы жоқтау айтып, аһ ұрып, оның әруағына дұға жасайды:

«...Шынымен бұл дүниеден өткенің бе,
Қайырылмай алды-артыңа кеткенің бе?
Ахмет опат болды дегенді естіп,
Егіліп жылай бердім, тек дедім де!...
...Бақұл бол, қайран Ахмет, ақ сұңқарым,
Қош айтып рухыңа басымды идім!».

Он бес республиканы өзінің билігіне қаратқан орыс мемлекетінің саясаты қазақ жұртына «екінші сортты ұлт» ретінде ғана қарап, менсінбеуі – қазақ зиялыларының қай-қайсыны тыныш отырғызбады. «Езілген жұртын қайтсем жарық күнге жеткіземін» деп күрескен тұлғаның «лағынет атқыр 1937-нің құрбаны» болғандығын араға жарты ғасыр салып, айқындалды. 1989-шы жылы қазан айының 24-і күні Шолпан Байсаловаға әкесінің «Өлгендігі туралы куәлік» тапсырады [116]. Куәлікте «1937-ші жылдың 8-ші желтоқсанында «62» жасында, Өлу себебі деген тұсқа «атылған» деп, 1989-шы жылы наурыздың 23-і күні №2-ші жазбасымен» тіркелгендігі ресми жазылған. Осы бір суық қағаздың өзі не бір қиямет күнді басынан кешкен Шолпан апайдың қолына жарты ғасырдан кейін нақтырақ, «52» жыл өткен соң ғана тиген. Шолпанға әкесін ақтаған анықтама 1988-ші жылы қарашаның 21-і күні, анасын ақтау анықтамасы 1989-шы жылы қыркүйектің 5-і күні берілген. Қазақ КСР-ның Жоғарғы соты ресми тапсырған осы құжаттардың түпнұсқалары Алматы қаласындағы бұл күні тағылым мектебі не айналған ғалым мұражай-үйінің қорында сақтаулы.

Ресми куәліктегі «1937-ші жылы «62» жасында атылған» деген мәліметті негізге алған адам Ахметтің туған жылы – «1874» деп ойлауы хақ. Жалпы, тұлғаның туған жылына қатысты айтылатын даталар – 1870, 1873, 1874 дұрыс емес, шын туған жылы – 1872-ші жылдың 5-ші қыркүйегі. Өлген жылы – «1938» деп берілетін мәлімет те негізсіз, анығы өлгендігі туралы куәлікте көрсетілген – 1937-нің 8-ші желтоқсаны.

Мұрағат деректері мен естеліктер, танымдық талдаулар мен ғылыми зерттеулердегі ақпараттар көздерін сұрыптай келе, ХХ-шы ғасырдың ұлы реформаторы, қазақ әліпбиі, қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымының негізін салушы ғалым, түркітанушы, ақын, аудармашы, «Қазақ» газетін (1913-1918) ұйымдастырушы, әрі бас сарапшы, қоғам және мемлекет қайраткері, ұлтының ар-ожданы, Алаш көсемі, кеңестің жүйенің саяси қуғын-сүргін құрбаны Байтұрсынұлы Ахметтің өмір тарихының негізгі кезеңдерін төмендегіше сараптай аламыз:

Ахмет Байтұрсынұлы қазіргі Қостанай облысына қарасты Торғай атырабының Сарытүбек елдімекенінде 1872-ші жылы 5-ші қыркүйекте дүниеге келген. Ол алғашқы сауатын елдегі көшпелі мектепте алады.

1886-шы жылы Торғайдағы екі сыныптық орыс-қазақ училищесіне түсіп, оны 1891-ші жылы бітіреді. Сол жылы Орынбор мұғалімдер мектебіне оқуға қабылданып, 1895-ші жылы ОММ-нің Педагогикалық кеңесінің шешімімен «бастауыш училищенің оқытушысы» деген атақ беріледі.

1895-ші жылы тұңғыш мақаласы: «Киргизская приметы и пословицы» «Тургайская газета» басылымының №39-шы нөмірінде жарияланым көреді.

1896-1903-ші жылдары Ақтөбе, Қостанай, Қарқаралы уездерінде ауылдық, болыстық мектепте, екі сыныптық училищеде оқытушылық қызмет атқарады. 1897-ші жылы Александра-Бадрисафаға үйленеді.

1901-1904-ші жылдары оқытушылықтан бөлек, білімін жетілдіру үшін әдеби жазба жұмыстармен айналысады. Осы тұста Омбыға барып, біршама аялдайды. Ұлтының санасын ояту мақсатында И.Крыловтың мысалдарын аударады.

1905-ші жылы қазақ оқығандары Қоянды жәрмеңкесінде бас қосып, Кіндік үкіметке қазақ ұлтының арыз-тілегін білдіріп, құзырхат жазады.

1905-1908-ші жылдары Қарқаралыдағы орыс-қазақ училищесінің оқытушысы әрі меңгерушісі болып, екі міндетті қатар атқарады.

1908-ші жылы саяси көзқарасы үшін Қарқаралы абақтысына қамалады. Қарқаралы – Ахметті саясат ісіне баулыған жер. Қарқаралы абақтысы – оның бірінші рет тар қапасқа қамалуы еді.

1909-шы жылы «Қырық мысал» жинағы басылып шығады. Кітап қазақ оқығандарын дүр сілкіндірсе, ал қамсыз жатқан қалың қазақтың намысына қамшы болып тиеді.

1909-шы жылдың 1-ші шілдесінде қайта ұсталып, 1910-шы жылдың 21-ші ақпанына дейін Семей түрмесінде сотсыз, үкімсіз сарылып 7-ай отырады. Бұл Ахметтің қасақана екінші рет түрмеге қамалуы болатын.

1910-шы жылдың 9-шы наурызында Орынборға жер аударылады. Бұл күрескердің – өз туған өлкесінен бірінші рет жер аударылуы. Мұнда 1924-ші жылға дейін тұрады. Осы уақытта оның қаламынан қазаққа қажетті ең зәру оқулықтар өмірге келеді.

1911-ші жылы «Маса» өлеңдер жинағы жарияланып, «Қырық мысал» кітабы екінші рет басылым көреді. Осы жылы «Айқап» журналында «Қазақ әм түрлі мәселелер», «Қазақтың өкпесі», «Қазақ жерін алу турасындағы низамдар, бұйрықтар», «Закон жобасының баяндамасы», «Тағы да народный сот хақында», «Жер жайынан», «Жазу тәртібі», «Кітаптар жайынан», «Бастауыш мектеп» т.б. өзекті мақалалары жарияланады.

1912-ші жылы Қазақ әліпбиін (төте) түрлеп, қолданысқа ұсынады. Осы жылы «Оқу құралы» қазақша әліппесінің бірінші кітабы шығады. «Айқап» журналында «Қазақ жерін алу турасындағы низам», «Шәйзіман мырзаға», «Қазақ хәм төртінші Дума» мақалалары жарияланады.

1913-ші жылы «Оқу құралы» екінші кітабы жарық көреді. «Шора» журналында «Қазақша сөз жазушыларға», «Қазақ» газетінде «Көшпелі хәм отырықшы норма», «Шаруа жайынан», «Жер жалдау жайынан», «Земство», «Білім жарысы», «Оқу жайы» т.б. келелі мақалалары басылады.

1913-1918-ші жылдары қырғыз атанған қазақ жұртының аталы атауын қайта жаңғыртып, «Қазақ» газетін шығарды. Газеттің ұйымдастырушысы әрі бас сарапшысы қызметін атқарады. Осы тұста әлеуметтік ахуалды баяндаған цензура көтермейтін мақалалар жариялағаны үшін әкімшіліктің тарапынан бірнеше мәрте (1914-15), ресми есеппен үшінші рет абақтыға отырады.

1914-ші жылы «Оқу құралы» қазақша әліппе бірінші кітабы өңделіп, қайта басылым көреді. Осы жылы «Тіл – құрал» (қазақ тілінің сарфы), 1-ші жылдық оқулығы жарық көреді. Аға буын өкілдері: Ғ.Қарашұлының «Аға тұлпар»; Б.Өтетілеуовтің «Жиған-терген» өлеңдер жинағын шығарады.

1915-ші жылы «Тіл – құрал» 2-ші жылдық, «Оқу құралы» 1-ші кітабы (2-ші рет); «Қазақ» газетінде «Жәрдем комитеті», «Бұ қалай?», «Шаруалық өзгерісі», «Ауқатты Алаш азаматтарына!» мақалалары басылым көреді.

1916-шы жылы Торғай уезінде жүргізілген санақ жұмысына қатысады. Осы жылы «Оқу құралы» әліппесінің 1-ші кітабы сұранысқа ие болып, 3-ші рет басылым көреді. «Қазаққа ашық хат», «Алаш азаматтарына!», «Торғай әм Ырғыз халқына», «Орынбор әм 8 шілде» үндеу мақалалары жарияланады.

1916-шы жылы қазақ ұлтының төл жазуы деп таныла бастаған Қазақ әліпбиі көрші мұсылман-татар ұлысының сынына ұшырап, осы тұста оның «Туған тілім» өлеңі, «Шекіспей, бекіспейді» мақаласы жарияланады.

1917-ші жылы «Қазақ» газетінде «Қазақ халқына», «Бұ заманның соғысы», «Бостандық қарызы», ««Алаш» партиясы», «Шорай ислам. Жалпы мұсылман сиезі» т.б. мақалалары жарық көреді.

1918-ші жылы «Тіл – құрал» 1-ші жылдық оқулығы Ташкентте қайта басылып шығады. Осы жылы сәуірде Қытайдың Шәуешегіне Міржақып Дулатұлы, Райымжан Мәрсековтармен бірге сапар шегеді.

1918-1919-шы жылдары «Алаш» партиясының жетекшісі, «Алашорда» үкіметінің жетекшілерінің бірі әрі оқулықтар жазу жөніндегі Комиссиясының құрамында қызмет етеді. Осы жылы «Революция и киргизы» мақаласы «Жизнь национальности» атты басылымда жарияланады.

1919-шы жылы 24-ші шілдеде В.И.Лениннің қабылдауында болып, оның бекітуімен Қазақ өлкесі Әскери-революциялық комитеті кеңесінің мүшесі болып тағайындалады.

1919-шы жылы 27-ші қазанда «Алашорда» үкіметінің қайраткерлеріне кешірім жасау (амнистия) туралы Қаулы мақұлданған соң, Кеңес үкіметіне жағына бір топ қазақ зиялыларымен бірге өтеді. Осы тұста Кеңестердің 7-ші Бүкілресейлік сиезіне ВЦИК (Бүкілодақтық атқару комитетінің орталығы) мүшесіне сайланғаннан кейін, Қазревкомның төрағасы С.Пестовскиймен бірге пролетариат көсемі В.И.Лениннің қабылдауында екінші рет болады.

1920-шы жылы 15-ші сәуірде «Известия Киргизского края» газетінде РКП (б) комитетіне мүшелікке қабылдауға жазған мәлімдемесі жарияланады.

- «Баяншы» 1-ші басылуы, «Тіл – құрал» (қазақ тілінің сарфы), 1-ші жылдық 2-ші басылуы, «Тіл – құрал» 2-ші жылдық 2-ші рет басылым көреді.

- «Тіл – құрал» 2-ші жылдық кітабы 3-ші рет, Сәуірде «Ұшқын» басылымында «Лениннің елу жасы», «Ұлы жиын» атты мақалалары жарық көреді.

- 17-ші мамырда «Кеңес үкіметінің қазақ зиялыларына сенімсіздігі туралы» хат, маусымда «Лениннің ұлттар мен отарлау мәселесі» тезисі бойынша көсемнің өзіне баянхат жазады.

1920-1921-ші жылдары Қазақ АКСР Оқу-ағарту Комиссары және Қазақ орталық атқару комитетінің (КазЦИК) мүшесі болады.

1921-ші жылы «Оқу құралы» әліпбиге нұсқаулық; «Оқу құралы» үлкендер үшін 1-ші кітабы басылым көреді. Осы жылы 21-ші қазанда «Жизнь национальностей» басылымында «Ёще о голоде в Казахстан» атты өзекжарды мақаласы жарияланады.

1921-1922-ші жылдары Өлкелік Халық Комиссариаты жанындағы Академиялық Орталықтың төрағасы қызметін атқарады. Халық ағарту комиссариаты жанынан құрылған Академиялық орталықтың (Академцентр) тұңғыш төрағасы ретінде Қазақ елінің ғылымын академиялық жолмен басқаруды ұйымдастырудың негізін қалады.

- «Оқу құралы» 1-ші жылдық 4-ші рет, «Оқу құралы», 2-ші жылдық 4-ші басылуы, «Тіл – құрал» 1-2-ші жылдық 2-ші рет; «Оқу құралы» 4-ші рет басылым көреді.

- 18-ші мамырда «Степная правда» газетінде Халыққа білім беру 1-ші жалпықазақ сиезінде сөйлеген сөзі, 14-ші шілдеде «Ақ жол» газетінде «Қазақты ағарту халімізден» мақаласы жарияланады. Осы жылы тамызда 50 жас мерейтойын Ташкенттік зиялылар, 1923-ші жылы қаңтарда Орынбор үкімет үйі арнайы атап, құрметпен салтанатты жиын өткізеді. Қыркүйектің 28-і күні «СП» газетінде «Просвещение и голод», «Қазақ күнтізбесі» басылымында «Тәні саудың – жаны сау» мақалалары шығады.

1922-1924-ші жылдары Қазақтың Халық ағарту институтында қазақ тілі мен әдебиетінен дәріс оқиды. Орынборда өткен Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезінде Әліпби туралы баяндама жасайды.

1922-1925-ші жылдары Қазақ Халық ағарту Комиссариаты жанындағы Ғылыми-әдеби комиссиясының төрағасы, Қазақ өлкесін зерттеу қоғамының құрметті төрағасы болады.

1925-1928-ші жылдары Қазақ елінің екінші астанасы болған Қызылорда қаласында тұрады, әрі ұлт жұмысының көшбасында болады.

1925-ші жылы «Ақжол» газетінде «Енді «қазақ» демей болмайды», 19-шы мамырда «Қазақстан мен Қазағыстан туралы»; «Жаңа мектеп» журналында «Баулу мектебі» т.б. өзекті мақалалары жарық көреді.

1926-шы жылы 26-шы наурызда Бакуде өткен Бүкілодақтық түркологтардың құрылтайына шақырылып, баяндама жасайды. «Жаңа мектеп» журналында «Түрікшілер құрылтайы», «Желкек»; «Еңбекші қазақ» газетінде «Қазақстан құрылысының жаңа дәуірі» (12-13/X), «Латын әліппесінің керексіздігі» (19/XII) мақалалары жарияланады.

- «Әліпби». Жаңа құрал (Қызылорда), «Сауат ашқыш». Ересектерге арналған әліппе (Орынбор, Семей), «23 жоқтау» (Мәскеу), «Әдебиет танытқыш» әдебиеттануға кіріспе (Қызылорда-Ташкент) жарық көреді.

1927-ші жылы «Әліпби» Жаңа құрал Қызылорда тағы басылып шығады. «Жаңа мектеп» журналында «Түзетілген әріп», «Дыбыстарды

жіктеу туралы», «Ана тілінің әдісі», «Жалқылау (айырыңқы) әдіс» мақалалары, «Әліппе айтысы» жинағында «Араб әліп-биін жақтаған баяндамасы» жарық көреді.

1926-1928-ші жылдары Ташкенттегі Қазақ педагогика институтында Қазақ тілі мен әдебиеті пәндерінен дәріс оқиды. «Қызыл Қазақстан» журналында «Қазақ арасында оқу жұмыстарын қалай жүргізіу керек?» мақаласы жарық көреді.

1928-ші жылы қыркүйекте Алматы Қазақ мемлекеттік университетіне профессор лауазымымен қызметке кіреді. 4-ші қарашада «Еңбекші қазақ» газеті «Қазақ университетінің ашылуы» атты құттықтау сөзін, «Емле туралы» мақаласын жариялайды. ЖОО-да 1929-шы жылдың маусымына дейін қызмет атқарады.

- Қызылорда баспаханасынан «Тіл – жұмсар» 1-ші бөлім: Практикалық грамматика бірінші рет, «Әліпби. Жаңа құрал» үшінші рет басылып шығады.

1929-шы жылы «Тіл – жұмсар» 2-ші бөлім, «Практическая грамматика» атты әдістемелік оқулықтары жарық көреді. Осы жылы Қызылордада өтетін Әдебиетшілер мен тілшілердің жиналысына шақырылып, осы жерде қайта қамауға алынады. Бұл ғалымның – төртінші рет қамалуы.

1931-ші жылы РСФСР қылмысты істер кодексінің 58-бабының ең ауыр тармағы бойынша ату жазасына кесіледі, бірақ үкім қайта қаралып, 10 жылға бас бостандығынан айырылып, екінші рет жер аударылады.

1931-1933-ші жылдары Беломор-Каналда айдауда болады. Жыл соңында Ресейдің Кривошеин ауданына қарасты Жуково елдімекеніне тұрақтауға рұқсат алып, осында әйелімен жылға жуық тұрады. Осы жылы 28-ші қаңтарда жерлестері «Сарыарқа самалы» басылымында «Жауға түскен жан сөзі», «Қарқаралы қаласына», «Жұртыма» өлеңдерін жариялайды.

1934-ші жылы «Қызыл крест» қоғамының араласуымен түрмеден босатылып, Алматыға келеді. Осы жылы «Қазақ тілі грамматикасының тарихы» атты ғылыми еңбек жазуды бастайды.

1934-ші жылы 16-шы желтоқсанда Орталық музейге кеңесшілік жұмысқа тұрады, мұнда 1936-шы жылдың 21-ші қыркүйегіне дейін істейді.

1935-ші жылы дәрігер Морозовтың жеке емханасында аудармашы болып жұмыс жасайды. Осы жылы 2-ші мамырда суретші В.Н.Хлудовтың қазақ тұрмысы туралы туындыларына «Заклучение по картинам художника Хлудова» сараптама пікір жазады.

1937-ші жылы тамыздың 8-і күні бесінші рет тұтқындалып, осы жылы желтоқсанның 8-і күні атылады.

Түйіндей айтқанда, тұлғаның басына түскен түрлі тауқыметтерге қарап, саяси қайраткердің пролетариат көсеміне арнаған мақаласындағы: «...*патша заманында жұрт жұмысына бүтіндей кіріскен адамның көретін күні белгілі – абақты мен айдау*» деген жолдар өзіне қаратылып айтылғандай көрінеді [117]. Саналы ғұмырын қазақ жұртының жұмыстарына жұмсаған, ұлт мүддесін ұлықтау мақсатында білімнің шыңына шыққан ақиық Ахмет, пайғамбар жасына қараған шағында тоталитарлық жүйенің құрбаны болды. Күрескер түрмеде отырып та замандастары айтқандай «тізесін үстел ғып»,

қаламының қарымын тартпай соңғы демі үзілгенше езілген елінің қамын жеп, ой толғаған. Ахмет Байтұрсынұлының: *«...қасиетті тілдің түп-төркінін ақтарып, ғылым жасадым. Әдебиетті ешкім мақтаныш үшін жазбайды, ол мінезден туады, ұлтының қажетін өтейді сөйтіп... «Әдебиет тарихы» деген еңбек жазып, сол бойынша қазақ оқу-ағарту наркомында, Орынборда, Қызылордада дәріс оқып, адамзат қауымын ілгерілетер демеуші күш ғылым мен техникада жатқанын қадап айттым»* деп жазған мәлімдемесі соның айғағы [118].

1988-ші жылы 4-ші қарашада Жоғарғы соттың шешімінен кейін, арада 1 ай, 24 күн өткенде, желтоқсанның 28-і күні «Социалистік Қазақстан» газетінде: «М.Жұмабаев, А.Байтұрсынұлы, Ж.Аймауытовтың творчестволық мұрасы туралы» комиссияның қорытындысы жарияланған соң, Ахмет Байтұрсынұлы қақында танымдық ақпараттар мен ғылыми мақалалар сериясы үздіксіз жазыла бастады. Бұл күні мыңдаған мақала мен жүздеген зерттеулердің нысанына айналып, Ахметтің аты ғасырдан ғасырға ұрпақ жадында мәңгілікке жазылды.

I.2. Ахметтанудың негізін салушылар

«...Дербес өмірге төл әдебиеті бар халық ғана таласа алады» деп ұшқыр болжам айтқан Аханды бүгінгі тәуелсіздік кезеңнің ғылымы қалай тануда және қалай танытуда. Қазақ ұлттық ғылымында: «ахметтанудың

негізін қалаған және ахметтану мәселесін қалыптастырушылар кімдер? Немесе «әдебиетіміздің алтын ғасыры» деп жүрген, «Ахметтану оқулары бар ма?» деген сауалды өзекті деп қарастырған орынды. Ел басына Кеңестік жүйемен келген билік өкілдерінің ұстанған сыңаржақ саясаты 1929-1931-ші, 1937-1938-ші жылдары «саяси қуғын-сүргінге ұшыраған» ұлт зиялыларын біржақты мансұқтап, олардың аттарын айтқыздады. Тарихи тұлғалардың жеке басы былай тұрсын, әлеумет қажетін өтеу үшін жазылған шығармалары туралы сөйлегендерді жау санап, қудалады, асты, атты... Қазақ жеріндегі кеңестік жүйенің билеуші өкілдері қазақтың өз қолын «көсеу» жасап, өзді-өзін бір-біріне айдап салды. Бұл жөнінде ақын:

«...Ештеңе емес абақтыға жапқаны,
Қинамайды дарға асқаны, шапқаны.
Бәрінен де маған қатты батқаны –
Өз ауылымның иттерінің үріп қапқаны»,-

деп, күншілдерге деген ыза-наласын ақ қағазға шақты емес пе?! Өлең болып өрілген осы «ауыр тіркестер» сол күндердегі «сорақы қателіктерден неге сабақ алмайсың» деп тұрғандай. Ия, сол «37-нің қасақана жасалған қасіреті» 1957-ші жылы біршама сейілгенімен, кеңестік қоғамдағы екі жарылған пұшайман пікірлі жетекшілердің пендешілігінің салдарынан әдебиет алыптары түгел ақталмады... Ұлт зиялыларының негізгі тобы тарих тасасында қалып қойды. Олардың өзек жарды туындылары қара құлыптың құрсауына салынса, кейбір шығармалары «халықтыкі» делініп, ел аузында жүрді. Халық қалаулыларын жұтқан «қара құрсау» 51 жылдан соң қайта қаралып, 1988-ші жылдың қарашасында «қара құлыптың кілті табылып», жарты ғасырға созылған «бітеу жараның» өзегі жарылды. Осылайша Алаштың үш арысы – Ахмет, Мағжан, Жүсіпбек толық ақталып, олардың шығармашылығы оқырманға жол тартты.

Ахмет Байтұрсынұлының ғұмырнамасы мен шығармаларының негізгі кезеңдерін баяндауда мұрағат деректерінің толық игерілмеуі, пайдаланған материалдарға сілтеменің дұрыс көрсетілмеуі, БАҚ-та жарияланған соны деректердің игерілмеуі ахметтану мәселесінде кері әсерін тигізді. Кейбір келеңсіздіктерді ескере келіп, «ғылыми анықтамалықтар мен мерейтойлық құттықтау-лебіздерді қайта жаңғыртып, зерттеп-зерделеуді – ахметтану мәселесінің алғышарты» деп қарастырдық. Негізінен, жазылған деректер бойынша қарастырсақ, ахметтанудың ғылыми тұжырымдалуы – 1919-шы жылдан басталған екен. Мәселен, өзге ұлт өкілдерінен 1919-шы жылы А.Н.Самойлович «Байтұрсынов Ахмет Байтұрсынұлы» деген ғылыми мақала жазса, кейін бұл үрдіс жалғасын табады [119]. Самойловичтің осы мақаласы кейін 1930-шы жылы А.Байтұрсынұлы түрмеде отырған тұста, Мәскеудің «Литературная энциклопедия» атты жинағының 1-томына кіреді [119, Б. 305-306]. Бір ғажабы, орыс ғалымдары арасында жеке адам баласының басында болып жататын қоғамдағы түрлі қайшылықтарға қарамастан, оның ғылымдағы жетістіктері өте жоғары бағаланған. Өз Отанымызда Ахмет

Байтұрсынұлының қазақ жұрты үшін жасаған жұмыстары қасақана «халық жауы» деп қараланып жатқанда, тағы орыс ғалымдары аталған жинақтың 1931-ші жылы жарық көрген 5-ші томына Қазақ әліпбиін «Байтурсуновский» деп енгізеді [122, 23-б.]. Міне, нағыз ғылымдағы адалдық, ғылыми жетістіктің бағалануы!

1924-ші жылы Е.Д.Поливанов «Қазақ-қырғыздың жаңа (Байтұрсынов) орфографиясы» [120], 1928-ші жылы Н.Ф.Яковлев «Әліпби құрылымының математикалық жүйесі» туралы ғылыми мақалалар жазды [121]. 1974-ші жылы А.Н.Кононов «Байтұрсынов Ахмет Байтұрсынұлы» атты ғылыми анықтамалық-мәліметтер бергені тарихтан мәлім [123, 115-б.]. Зерттеуші А.Самойлович ғылыми мақаласында Ахметтің ғалымдық қайраткерлігін биографиялық анықтамалық шолуға сыйғызған, қазақ ғалымын: «...қазақ тілі орфографиясының реформаторы, қазақ грамматикасы және қазақ әдебиеті теориясының негізін қалаушы» деп жазды [119]. Осы ғылыми сипаттамалық тұжырымды негізге алып, ахметтанудың іргетасын 1922-ші жылғы Міржақып Дулатұлы мен Елдес Омаровтың мақалаларынан да ертерек, 1919-шы жылдан бастаған дұрыс. Себебі, жоғарыда аталған А.Самойловичтің мақаласында Ахметтей қоғам қайраткерінің 1919-шы жылға дейін жасаған сан алуан жұмыстарын ғылыми сипаттамаға сыйғызған. Зерттеуші мәліметіндегі: «*көрнекті қазақ ақыны*», «*жорналшы*», «*педагог*» деген танымдық сипаттаулар дәл сол уақытта қазақ ағартушысының атқарған негізгі жұмыстары болатын. Ал қазақ зиялылары тарапынан 1922-ші жылдан бастап зерттеліп, бағаланып жүрген «Қазақ» газеті туралы А.Самойлович «...қазақ халқының қоғам-мәдени санасын оятушы басылым» деп, айырықша атап айтты. Бұл күні әдебиеттану ғылымында «төлтума» деп тануды ұсынған «Қырық мысалдағы» қазақы сипат пен өрнекті тілді «...Байтұрсыновтың тілі лирикалық шығармаларында қарапайым, өзінің бай, көркем, поэтикалық мәнерімен ерекшеленеді» дейді. Міне, өзге ұлт өкілі орыс ғалымы берген нақты әрі құнды ғылыми тұжырымдаманың қазақ зиялыларынан 3 жыл бұрын айтылғанын мойындап, әрі бағалауға міндеттіміз [119]. Қорыта айтқанда, А.Самойловичтің ғалым туралы берген сипаттамасы алғашқы танымдық ғылыми бағалау болатын. Бұл – А.Байтұрсынұлының ғылымдағы қайраткерлігіне ғылым тұрғысынан айтқан тұңғыш ғылыми анықтамалық сипаттама. Зерттеуші Ахаң туралы айшығын «*қазақтың бірінші көрнекті лингвист-ғалымы*» деп түйіндеген [119, Б. 305-306].

1924-ші жылы Қазақ әліпби жөнінде профессор Е.Д.Поливанов Ортаазия мемлекеттік университетінің бюллетінде жариялаған мақаласында: «...енді түзетуді қажет етпейтін, тарихи тұрғыдан алғанда кемелденген, жетілген ұлттық графика» - деп бағалайды [120, Б. 35-43]. Ғалымға берілген осы бағаны отандастары қалай қабылдады?! Бұл жөнінде тұлғаның рухани шәкірттері бір жыл бұрын, 1923-ші жылы М.Әуезов, Т.Шонанов, Е.Омаров мақалаларында емле туралы бірі: «...Ақаң түрлеген ана тілі» десе, екіншісі: «...Жаңа алфавит тіліміздің таза сақталуына, ...әлемдік мәдениетпен араласуға, ...халық мектептерінің өркендеу жолына алып адым жасағаны анық» деп, ал үшіншісі: «Қазақ әліпбиі» мен «Қазақ тілінің дыбыс

және сөз жүйесі атты оқулықтарының өн бойына сыйғызған өзекті өзгерістерінің өзі қазақ грамматикасына бөлекше реңк әкелді» деп, өз тұсында қазақ жұртшылығы тарапынан зор қошеметтелгенін айтады.

1928-ші жылы жазылған Н.Ф.Яковлевтің «Математический формула построение алфавита» атты мақаласының мән-маңызын ашып, ғылыми айналымға түсіру – бүгінгі қазақ тілі ғылымындағы лингвист-ғалымдардың еншісіндегі міндет. Дегенмен осы мақаланың Байтұрсынұлы әліпбиіне қатысты тұстарына тоқталсақ, мұнда зерттеуші Ахметтің әліпби түрлеу, түзу барысында «Үндестік заңын» толық сақтағанын, дыбыстарды жүйелеуде өте икемді қалып тапқанын айтады. Бұл мақала алғаш 1928-ші жылы Мәскеуден шығатын «Шығыстың жазуы мен мәдениеті» журналында жарияланады [121].

Жалпы, қоғам қайраткерінің өмірі мен қызметіне қатысты мақалалар өз Отанымызда негізінен, оның 50 жасқа толу мерейтойы қарсаңында жазылып, мерзімді БАҚ-та жарияланды. Мәселен, тұлғаға деген ең алғашқы құрмет 1922-ші жылы 2-ші тамызда Ташкенттегі Қырғыз-қазақ институтында алты алаштың баласы бас қосқан салтанатты жиында тұңғыш рет көрсетілген. Зерттеушілердің деректеріне сүйенсек, А.Байтұрсынұлының Ташкентке сапарының басты мақсаты – Түркістандағы екі облыс Жетісу мен Сырдарияны Қазақстанға қосу болған. Бірақ сол жылғы Ташкент қаласында шыққан «Ақ жол» газеті бетіндегі «Лайықты қошемет» атты мақалада А.Байтұрсынұлының іс-сапарынан гөрі, оның жеке басына көрсетілген ықылас, игі тілек туралы жазылғандығы айтылады [103]. Мақаланы 10-шы қыркүйекте Алматыда шығатын «Тілші» газеті қайта көшіріп басады. Аталған мақалалар хақында журналист-ғалым Т.Қожакеев пен әдебиет зерттеушісі Д.Қамзабекұлы 1991-ші жылы кирилл жазуына түсіріп, ғылыми ортаға тың дерек әкелді. Әрине, ізденіс барысында бірлі-жарым кемшіліктер жіберіліп жатады. Мысалы, Т.Қожакеев «Тарихи деректер бұрмаланбасын» (1991) мақаласында Д.Қамзабекұлының «Социалистік Қазақстан» газетінің 12-ші қаңтардағы «Лайықты қошемет» мақаласының қайта жарияланымдағы кеткен қателіктерге ескертпе жасады. Атап айтсақ, материалдың орынсыз қысқартылуы, мақала соңындағы «А.Ж.» белгісінің автор ретінде дұрыс көрсетілмеуі. Жасалған ескерту еленіп, Д.Қамзабекұлы «Қазақ әдебиеті» апталығына «Ақаңның алдында» (1996), «А.Байтұрсынұлының Ташкентке сапары» (1997) зерттеу мақалаларын жазды. Соңғы мақаласы жан-жақты талданып, 1997-ші жылы жарық көрген «Руханият» ғылыми зерттеуіне енді.

Шындығында, мұрағатта сарғайған деректерді сұрыптауда аса сақтық пен табанды ыждаһаттылықты басты нысанада ұстаған жөн. Мәселен, осы «Лайықты қошемет» атты мақаланы ғалымның еңбектеріне жатқызып жүр. Нақтырақ, 2001-ші жылы «Ұлы тұлғалар» сериясымен шыққан «Ұлттың ұлы ұстазы» библиографиялық-анықтамалықтағы мәліметке тоқталсақ. Жинақ Орталық ғылыми кітапхананың дайындауымен басылған [23]. Кітаптың 250-ші бетінде: «96-шы реттік нөмірде, яғни «Лайықты қошемет // Тілші. – 1922. 10 қыркүйек. Ташкенттегі қазақтарды көшіріп әкелу» деген көрсеткішпен ғалымның еңбектерінің тізіміне енген. Бұл жіберілген жаңсақтық. Өйткені,

кітаптың 190-шы бетінде: «А.Байтұрсынұлының өмірі мен еңбектері туралы әдебиеттер» қосымшасының 362-ші реттік нөмірінде: *«Лайықты қошемет // Социалистік Қазақстан. – 1991. 12 қаңтар. Бұдан 68 жыл бұрын. Материалды газетке әзірлеген Д.Қамзабекұлы»* деген мәлімет береді. Демек, қос материалдың аты айтып тұрғандай және басылым көру мерзімінің біркелкілігі, оның түрлі авторға тән еместігін айғақтайды.

Т.Қожакеевтің «Халқымен қайта қауышты қайран ерлер» мақаласында осы аталған материалдың, яғни ғалымға көрсетілген құрметтің зерттелуіне сүйенсек, мақала авторы А.Байтұрсынұлы емес, керісінше тұлғаға жасаған зор ілтифатты «Лайықты қошапетке» сыйғызған өзге қаламгер. Атын көрсетпеген. Мақалаға «Ш-н» деп қол қойған [21, Б. 191-205; 124, Б. 355-358]. Мақаланың авторы әлі күнге ашылмағанын әдебиетші Д.Қамзабекұлы «Мақала соңындағы «Ш-н» қаламгердің кім екендігін біле алмадық» дей келе, өз ой-тұжырымын: *«...1922 жылдың тамыз айында ташкенттіктер А.Байтұрсынұлын саясат адамы емес, ғалым ретінде қарсы алды. Бұл қазақ ғылымының абыройының артқандығын көрсетеді. ...сапарында А.Б. Түркістандағы екі облысты Қазақстанға қарату мәселесін тиісті орындарда сөз еткен де болуы керек. Бұл қосылудың қажетті екенін зиялыларға дәлелдеген де шығар Бірақ, ол жағы «Ақ жол» газетінде жазылмапты. Қалай дегенде де газет А.Байтұрсынұлын ғалым есебінде және бір мәшһүр етуді көздеген тәрізді»* - деп қорытады [125]. Зерттеушінің айтуынша, Мәскеудің «Әдебиет энциклопедиясы» басылымына «Абай мен Ахмет» туралы деректі Смағұл жіберген. Әдебиетшінің пайымына сүйенсек, *«...С.Сәдуақасұлы А.Байтұрсынұлының тұлғасын – ұлт руханиятына сапалы өзгеріс әкеліп отырған жаңа кезең, тарихи асу деп санаған»* дейді. Баяндама туралы танымын *«ғылыми айналымға түспеген (түсу бұйырмаған), жұқанасы жазушы, санаткерлердің естелігінде қалған А.Байтұрсынұлының елу жылдық мерейтойында жасаған С.Сәдуақасұлының «Ақаңның алдында» атты баяндамасы – Кеңес тұсындағы «инерциялы ағартушылықтың» бағдарламасы (Ахмет програмды – «жосық» депті) сынды еңбек болған»* деп жазады. Өкініштісі, баяндаманың түпнұсқасы әлі күнге табылмады [126; 127, Б. 99-107].

Тарихи баяндама хақында қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерінің бірі Сәбит Мұқанұлының *«...Садуақасұлы Байтұрсынұлын мақтай жөнелмей, сатылап жетті. Оның баяндауынша қазақ халқының бес көсемі бар, олар: Кенесары, Шоқан, Ыбырай, Абай, Ахмет. Смағұлдың «сатылауына» негіз бар болатын. Хан Кене – тәуелсіздік үшін күресте мойымаған, рухы жеңілмеген қайраткердің, Шоқан, Ыбырай, Абай – күрескер рухты қағазға түсіре алған, дара шапса да жалғыздығын білдірмеген, халқының намысы болып жанған ағартушылардың, Ахмет қателіктен сабақ алған толқынның, білім мен бірлікті, білік пен байыпты қатар ұстаған зиялылардың рәмізі еді. Сондықтан С.Садуақасұлы «сатысын» – жүйелеу деп қараған орынды»* деген пікір айтқанын жазады Д.Қамзабекұлы талдау мақаласында [126]. Қазақ зиялыларының көзін көріп, сөзін естіген Ғалым Ахмедов *«...осы баяндамада Смағұл Садуақасұлы Ахаңның өмірі мен ғылыми, әдеби*

еңбектері жайында өте мазмұнды пікірлер айтты» дейді [128, Б. 23-37]. Сол 1923-ші жылғы Ахаң арналған салтанаттың бас-аяғына дейін түгел қатысқан Ғалым ағай: *«...жиында кейбіреулердің аузынан айтылып жүрген өрескел жағдайдың»* болмағанын, өзінен басқа Қапан Бадыровтың да қатысқанын, әрі оның сөзін растайтынын айтады. *«С.Сәдуақасұлы Ахаңды замандасымыз зой» деп өз қатарымызға қойып, өзімізбен теңестіріп қарауға болмайды. Бұл кісі «қазақ халқының алғашқы алфавитін жасап берген, бұрын әркім қалай болса, солай жасап жүрген емлемізді түзеп, бүкіл халқымызға ұстаз болған адам. Сондықтан бұл кісіні ұстасымыз деп қарап, өзімізден әлдеқайда жоғары ұстап, қадірлей білуіміз керек деп қорытындылады сөзін»* дейді әдебиетші-ғалым Ғ.Ахмедов [128, Б. 32-33]. Жиын соңында қойылған концертте А.В.Затаевичтің Ахаңның әні дейтін «Қаракөзді» күйсандықта нәшіне келтіріп ойнағанын жазады. Осы деректерді негізге ала отырып, сөзімізде түйіндесек, 1923-ші жылы тұлғаға көрсетілген салтанатты шарада жасалған, бүгінгі ұрпаққа ауызша жеткен тарихи маңызы зор баяндаманың ахметтану мәселесінде берер тағылымы мол. Ендеше Смағұл Сәдуақасұлы да ахметтанушылардың бірі екені даусыз.

Ахмет Байтұрсынұлы мен оның серіктеріне Ташкенттік зиялылар тарапынан қонақасы берілгені, бұл рәсімнің тойдан гөрі, ойдың мерекесі болғаны жөнінде «Ақ жол» газетінің тілшісі: *«...Банкетте жеті түрлі халықтың адамы болды: қазақ, қырғыз, өзбек, тәжік, ноғай, орыс. Қонақта болғандар әр елдің ...өкілетті елшілері хукімет мүшелері, профессорлар, білім комиссиясы һәм газет басқармасы сықылды мекемелердің адамдары»* - деп жазады [21, Б. 193-196; 103-б.]. Түркістандық Иемберген Табынбаевтың қайраткердің өмір жолы, ортасы, шығармашылығы жөніндегі баяндамасын газет уәкілі түгелдей хатқа түсірген. И.Табынбаевтың лебізіндегі: *«...Ахмет ағай қазақ халқының бірінші мұғалімі, ұстазы. Бірінші рет басталған, бұрын ешкім ескермеген жұмыстың ...ауыртпалығы Ахаңның басына түсті. Бірақ Ахаңның қайраты таспаса, қайтпады, ақылы аспаса, саспады. ...тізесін түрменің терезесіне үстел қып, Ахаң қаламын тартпай жазумен болды»* деген жүрекжарды ілтифаттарынан замандастарының А.Байтұрсынұлын аса бағалап, құрмет тұтқанын көреміз. Қоғам қайраткерінің төрт қасиетін даралай көрсетіп: 1).Қазақтың әдеби тілінің негізін салушы. Қазақты «А» деп бастап оқытып, надандықпен күресуші бірінші ұстазымыз; 2).Оқу ісіне, жазуға жаңалық кіргізген данамыз; 3).Патша үкіметінің зұлым саясатымен күресіп, қарсы пікірін таратқан қаһарманымыз; 4).Қазақ халқының қай жағынан болса да көсемі» деп, танымдарын «Ақ жол» үнқағазында паш ете отырып, Ахметті «темірқазыққа» теңеген [21, 103-б.].

1922-ші жылы Орынборда шығатын «Қазақ өлкесін зерттеу қоғамы еңбектері» атты басылымында М.Дулатұлының «Ахмет Байтұрсынұлы Байтұрсынов», Е.Омаровтың «А.Байтұрсынұлының ғалымдық қайраткерлігі» мақалалары жарияланған. Бұл материалдардың 1922-ші жылы жазылып, жариялануы кездейсоқтық емес еді. М.Дулатұлының биографиялық очеркіндегі «ғалымның туған жылын 1873-ші жылы 28(15)-ші қаңтар» деп жазуы, қандайда бір ресми құжатқа сүйенбеген. Мақала негізінен,

қайраткердің қоғамдық қызметтері мен қайраткерлігіне арналған. Қос мақаланың кейін А.Байтұрсынұлының өмірі мен шығармашылығына қатысты жазылған зерттеулерге негіз болғанын айту ләзім. Шындығында, ахметтану мәселесінде – М.Дулатұлы мен Е.Омаровтың мақалалары дереккөзі болған. Мәселен, Мәскеулік басылымдар: «Әдеби энциклопедия» мен А.Кононовтың түркітанушылар сөздігіндегі сілтемелік көрсеткіш соның айғағы [122, 23-б; 123, 115-б.]. Сондай-ақ, Е.Поливанов, Н.Яковлев сынды орыс ғалымдарының зерттеулеріне де осы материалдар негізгі көмекші құрал болғаны дәлелдеуді қажет етпейді. Бұл деректер отандық ғалымдардың да еңбектерінде кеңінен пайдаланып жүргендігі, М.Дулатұлын зерттеушілер бірауыздан – ахметтанушы деп танитыны хақ.

Әдебиетші академик Рымғали Нұрғали *«...алаштың екі алып азаматы Ахмет Байтұрсынұлы мен Міржақып Дулатұлы ауылдас, аталас, ең бастысы бұлардың ұлы күрес жолындағы рухани туыстығы – қазақ тарихындағы қымбат та қастерлі беттердің бірі»* деп бағалайды [129, Б. 12-35]. Ол М.Дулатұлын – ахметтанудың негізін салушы, яғни бірінші болып ахметтанудың іргесін қалаған қаламгер деп, мақаланың мазмұнын ашып, «Міржақып – алғашқы ахметтанушы» деген тұжырым жасады. Әлбетте, М.Дулатұлы қазақ ортасынан шыққан бірінші ахметтану мәселесінің негізін салушы екені даусыз. Ал Міржақыптың алдына одан бұрын Ахмет туралы жазған А.Самойловичті шығарсақ, мұнан Міржақыптың ахметтанушылығы төмендемейді. М.Дулатұлының очеркімен қатар, Елдестің де мақала жазғаны ғалым туындыларының басылымындағы алғысөздер мен түсініктемелерде аталғаны болмаса, ғылыми ортада қажетті дәрежеде талданып, таратылмады.

Ахаңның тағы бір замандас әрі рухани інілерінің бірі Елдес Омаров «Ахмет Байтұрсынұлының ғалымдық қайраткерлігі» деген мақаласында қайраткерді *«...күллі қазақ даласы біледі, оның талантын жоғары бағалап құрмет тұтқанымен, бәрібір оны дұрыс түйсініп бағалай білмейді»* деп жазады [58, Б. 26-38; 130]. Елдес Ахметтің қазақ грамматикасына ерекше өзгерістер кіргізіп, баға жетпес жаңалық әкелгенін қазақ жұртының санасы әлі түсініп те, түйсініп те болған жоқ. Мейлі Байтұрсынұлының қаламынан ертеден келе жатқан қазақ тілінің ережелері қамтылған қағидалар мен көп томдықтар жазылмаса да оның «Қазақ әліпбиі» мен «Қазақ тілінің дыбыс және сөз жүйесі» оқулықтарының өн бойына сыйғызған өзекті өзгерістерінің өзі, қазақ грамматикасына бөлекше реңк әкелгенін тілші-мамандарға ғылыми жүйеде талдауы арқылы түсіндіреді. Қазақ грамматикасында ертеде қаншама оқулықтар жазылса да, олардағы өзгерістердің аңғарылмайтынын, ислам дінімен кірген араб жазуының қадимшеленген нұсқасының да қазақ дыбыстарының ерекшеліктерін қамти алмағанын айтады. Ал Ахметтің көлемі шағын ғана оқулықтарына аз сөзбен, саз жүйені сыйғызған жаңалығы, реформатор тарапынан түрленген қосар дыбыстардың қазақ тіліне тән түрлі дыбыстарды дәл бере алатынын нақты деректермен көрсетеді. Қорыта айтқанда, бұл ғылыми зерттеу мақала Е.Омаровты ахметтанушы деп айтуға толық негіз болады.

Ғалымның үзеңгіліс замандасы Телжан Шонанұлы да 1923-ші жылы тұлғаның ғылыми қайраткерлігі туралы «Ахмет Байтұрсунович Байтұрсынов в области народного просвещения и литературы» деген ғылыми мақала жазған. Мақала жарияланбаған. Т.Шонанұлының қолжазбасын мемлекет мұрағаттың қорынан алып, жұртшылыққа ұсынған мұрағат қызметкері әрі филолог Бейсенбай Байғалиев. Оның дайындауындағы материал 1992-ші жылы жарық көрді. Деректі мақаланы «Әдеби мұра» ретінде ұсынған «Жұлдыз» журналы редакциясы: «...*Оқырман назарына ұсынылып отырған мақала 1923 жылы Ахмет Байтұрсыновтың 50 жасқа толған мүшелтойына арнап жеке кітап ретінде шығару мақсатымен орыс тілінде жазылған. Бірақ жарық көрмеген. Мақала қолжазбадан аударылып беріліп отыр. Қолжазбаны Қазақ ССР Мемлекеттік Орталық архивінің №544 қорынан алып жариялауға дайындаған – Бейсенбай Байғалиев*» деген маңызды зор мәлімет береді [132, 123-б.]. Осы ақпараттық мәлімдемеде біріншіден, 50 жасты «мүшелтой» деп жаңылысады, бұл негізінен мерейтой. Мұсылмандардың жыл қайыруына сүйенсек, алғашқы мүшел – «13 жас», осыған 12-ні еселеп отырсыз. Сонда келесі мүшел – «25, 37, 49» болып жалғаса береді. Мақаланың қолжазбадан дайындалғаны айтылғанымен, түпнұсқаның тағдыры туралы ақпарат бермеген...

«Ахмет Байтұрсынұлы халық ағарту және әдебиет саласында» деп аталатын бұл мақаланың ғылыми ортаға беретін жаңалықтары аса құнды. Лингвист Т.Шонанұлының мақаласындағы ерекшелік – А.Байтұрсынұлының өлеңдерінен алынған үзінділердің орыс тіліне аударылуы мен олардың шығу тарихына түсінік талдау беруі. Сондай-ақ, тұлғаның қазақ халқына жасаған қызметі туралы: «...*қиын кезеңде Ахмет алғашқы болып дауыс көтеріп, қазақ мектебін бір жағынан, дүмше молдалардан, екінші жағынан патша миссионерлері ықпалынан құтқару үшін қызмет етті*» - деп жазады [132, 125-б.]. Оның тіл саясатында кемеңгер күрескер екені және қазақ үшін жаңа әліпбиді тұңғыш рет түрлеп-түзудегі ірі құбылыстың тізгінін ұстағанын ғылыми тұрғыдан дәлелдейді. Т.Шонанұлы жаңа әліпбидің ерекшеліктерін былайша жіктейді: «Біріншіден, А.Байтұрсынұлы әліпбиі тіліміздің таза сақталуына. Екіншіден, әлемдік мәдениетпен араласу жолын жеңілдетуі. Үшіншіден, халық мектептерінің өркендеуіне алып қадам жасағаны анық» деп жазады. 1915-1916-шы жылдары Түркі халқының тілі таласқа түскенде Ахметтің ана тілімізді қорғап, «Шекіспей, бекіспейді» мақаласы мен «Туған тілім» деген өлең жазғанын айтады. Ғылыми талдауында мақала мен өлеңнен үзінділер келтірген.

1998-ші жылғы «Қазақ» газеті басылымында «Шекіспей, бекіспейді» деген мақала мен «Туған тілім» атты өлеңнің 1916-шы жылы «Қазақ» газетінің 167-ші санында жарық көргенін, мақаланың авторсыз, ал өлеңнің «Байқаушы» деген бүркеншек есіммен берілгені туралы қысқаша ақпараттық мағлұмат берілген [62, Б. 505-524]. Мақала жинақтың 265-267-ші беттерінде беріледі, өлең мәтіні қарастырылмаған. Ғылыми зерттеулерді сараптау барысында «Туған тілім», «Дағдарыс» атты өлеңдері жөнінде әдебиетші Б.Байғалиевтің 1989-шы жылы «Жетісу», «Коммунизм таңы» облыстық

газеттерде танымдық мақалаларын кездестірдік [132]. Өлеңдер Ахметтің аты ақталғаннан кейін жарияланғанына қарамастан, алғашқы қайта жарық көрген 1989, 1991-ші жылдардағы әдеби шығармалар жинағына енбеді.

Т.Шонанұлының мақаласы – ғалымның 125 жылдық меретойына орай шығарылған «Ұлттық рухтың ұлы тіні» атты ғылыми жинақта: *«Мақала әуелгі, орыс тіліндегі нұсқасында тұңғыш жарияланып отыр. Қолжазба – Қазақ КСР Мемлекеттік Орталық архивінен алынды: №544 қор, 1-тізбе, 104-б»* деген ерекше-ескертумен жарияланды [58, 39 б.]. Осы жерде назар аударатын жайт: осындай сілтемені Б.Байғалиев 1995-ші жылы «Санат» баспасынан, тарих ғылымының докторы, профессор Қ.Тәкеновпен бірге дайындап шығарған Т.Шонанұлының «Жер тағдыры – ел тағдыры» атты қайта басылған кітабының 216-бетінде: «Телжан Шонанұлының мақалалары» атты хронологиялық тізімде де 6-шы реттік кезекте айырықша атап өтеді. Мұнда «104-б» дегеннің орнына «іс» деп көрсеткен. Көрсетілген сілтемелер бойынша қолжазбаның түпнұсқасымен танысу үшін ҚР ОММ-ның «544-қор, 1-тізбе, 104-б.»-ке сұраныс жасағанымызда, папкінің бос екендігі анықталды. Құнды дерек қолды болған. Өкініштісі, тарихи деректі құжаттармен танысуда мұндай «суыққолдылық» жиі кездеседі. Мұндай келеңсіздіктің белең алуы ұлттық мәдени болмыстың төмендігінен. Болмаса «менде ғана болсын» деген мешеуліктен туған пендешілік. Басқаша теңеу жоқ. Осыған ұқсас ахуалдар Республикалық ұлттық кітапханада да орын алған. Мәселен, «Байтұрсынов Ахмет түрмеде жатқанда чекіспен әңгіме» атты мақаламен танысу үшін «Торғай таңы» газетінің 6-шы маусымдағы 85-ші нөмірін, 1991-ші жылғы тікпені көтерткенімізде «сұраныс жасаған нөмір» орнында жоқ болды. Н.Машақанованың «Байтұрсын мен Ақтас» деген мұрағат құжаттарын сөйлеткен деректі мақаласын мемлекеттік мұрағаттағы тарихи деректермен салыстыра оқу үшін «Жұлдыз» журналының 1990-шы жылғы 10-шы нөмірін қарағанымызда 200-203-беттерінің қырқылғанын көріп, қатты қынжылдық. Мұндай дәрекі өрескелдік – адамдардың адалдығының кемдігі, мәдениетінің жадаулығы.

1999-шы жылғы ғылыми жинаққа қайта оралсақ, кітаптың редакторы түсініктемеде: *«...Т.Шонанов мақаласында аталған «Шекіспей, бекіспейді», «Туған тілім» сияқты шығармалары әлі қолда жоқ»* деген мәселе көтереді [58, 5-б.]. Бұл – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ахметтану мәселесінде жүргізіліп жатқан еңбектерді жіті қадағаламауынан кеткен әбестік. 1998-ші жылғы «Қазақ газеті» жинағында осы туындылар туралы мағлұмат берілуімен қатар, «Шекіспей, бекіспейді» атты мақаланы тұтас жарияланған. Мәселен, «Туған тілім» атты өлеңнің Т.Шонанұлы мақаласында берілетін алты жолды, яғни, *«Кенің бай, келімің мол туған тілім, Дыбыстың сөз теріп буган гүлін. Қайырған қайдағыны жүйрік ең сен. Мен ... құтыла алмас қусам білім. Мен болман болдырамын татар десең, Мен жатпан босағанда жатар десең»* деген үзінді 1916-шы жылғы нұсқамен салыстырғанда өлеңнің бірінші шумағы мен соңғы шумағының екі жолы қамтылғаны анықталып, бұл өлеңнің авторы бір адам екені белгілі болды. Өлеңді 1989-шы жылы Б.Байғалиев бірнеше рет БАҚ-та жариялады.

Орыстілді ортаға (аудиторияға) ұғынықты болсын деген ниетпен осы өлеңді Т.Шонанұлы былай аударған: «...*Богат и гибок мой родной язык, Звуки образуют чудный букет слов. Ты быстр, обгоняешь бегунов, Ты несешь нам культуру. Тебя ничем не заставит отатариться, Тебя не заставит валяться в передней*». Салыстырып-сараптауда бірінші шумақтың 4-ші тармағындағы оқылмай көп нүкте қойылған екінші сөздің «*тосып*» деген сөз екенін, жетінші шумақтың 2-ші тармағындағы «босағанда» деген сөздің «*бір бөлмеңде*» деп жазылғанын анықтадық. Дегенмен, бұл болмашы өзгерістер өлеңнің мазмұнына нұқсан келтірмейтінін, қайта «босағанда» деген сөздің мәндірек, тіпті ұйқас буын болып, жатық оқылатынын аңғардық. Т.Шонанұлы бұл сөзді «жуан буын» жасау үшін әдейі өзгертсе керек. «Алмастың ажарын алмас ашады» деген ғұлама Гейненің ғибратына жүгінсек, Телжанның – Ахметті, Ахметтің – Телжанды «түзетулері» өте жарасымды емес пе?! Телжанның осы арнау-мақаласы бүгінгі тәуелсіздік кезеңнің әдебиеттану ғылымындағы қалыптаса бастаған ахметтанудың бағыт-бағдарларын анықтауда, нағыз көмекші. Сондықтан «Т.Шонанұлын ахметтанушылардың бірегей білгірі» деп тануымыз орынды.

1923-ші жылы тұлғаның 50 жасқа толу мерейтойына орай, С.Сейфуллин, М.Әуезовтер мен «Ақ жол» газетінің басқармасы тарапынан танымы терең құттықтау мақалалар жазғаны, бұл мақалалардың ахметтану мәселесінде үлкен рөл атқарғанын, бүгінгі ғалымдар зерттеу еңбектерінде таратып талдап, жазып жүр. Мақалалардың құндылығы соншалық, бірнеше рет басылым көргенін атасақ та жеткілікті. Осы материалдардағы мәліметтерді негізге алушылар А.Байтұрсынұлының туған жылын «1873» деп жүр. Естелік-мақалалардың берері мол, тағылымы терең екенін теріске шығармаймыз. Бірақ онда келтірілген датаны «қатып қалған қағидалар» көзіне айналдыру, оны кейінгі жинақтарда үнемі негіз етіп алу – бүгінгі жетілген ғылымдағы жетістіктерге «мін» болып тиетінін аңғару, оны ғылыми ортаға аңғарту, тіпті «терісті терістеу» заңына сүйеніп, ақиқатын айту – зерттеудің міндеті. Өйткені, тәуелсіздіктің арқасында «көмбеде» жатқан мұрағаттармен танысу мүмкіндігі туды?! Ал тарихи деректердегі құнды құжаттар мен соны айғақтарды сөйлету де – ең өзекті мәселе.

Жоғарыда аталған ғылыми зерттеулер мейлі арнау мақалалар болсын, қазақ тілі деген үлкен ұғымды, бір ұлттың ылқым заманнан келе жатқан атауын қасақана ысырған «саясаттан» тайсалмаған тұлғаның туындыларын қамтыған теңдесі жоқ материалдар. Бұл мақалалардың мәтініне қайта үңіліп, мазмұнына тереңдер болсақ, ахметтану мәселесіндегі тұлға келбетін байыта түсері сөзсіз. Сонымен, Ахмет Байтұрсынұлынтанудағы негізгі бағытты бірнеше салаға бөлуге болады: қазақ тіл білімі, әдебиеттану, педагогика, тарих, заң, философия, экономика, экология, көсемсөз салалары т.б. Осылардың ішінде Қазақ филологиясының әдебиет кафедраларында ғана ахметтану ілімі факультатив ретінде оқытылып жүр. Жалпы, аталған салалар бойынша жазылған еңбектер легі жеткілікті, ендеше ахметтану курсы ЖОО-да пән ретінде оқытатындай зерттеу жұмыстарының қоры жинақталды.

Енді зерттеу жұмыстарына сала-сала бойынша тоқталмас бұрын ахметтану мәселесінің басын ашып алған жөн. Алаш арыстары ақталғаннан кейін шығармалары қайта басылып, әдебиеттану ғылымына «Алаш әдебиеті» деген үлкен арна қосылды. Осыдан бастап Ахмет Байтұрсынұлының ғұмырбаянын, шығармашылығын тану, оны келер ұрпаққа таныту аясында тілші, әдебиетші, тарихшы, педагогика т.б. мамандар ғылыми-зерттеу жұмысын қорғап, нәтижесінде олардың монографиялық еңбектері жарық көруде. Әлбетте, олардың зерттеу нысандары ғалым замандастарының мақалалары. Атап айтсақ, М.Дулатұлы, Т.Шонанұлы, Е.Омаров, С.Сейфуллин, М.Әуезовтей әдебиет алыптарының мақалары бүгінгі ұрпаққа ғалымның өмірнамасын, шығармаларын жан-жақты танытуда негізгі дерек көзі. Демек, ахметтану, оның әдеби, ғылыми шығармашылық мұрасын таныту – ол өзі өмір сүрген кезеңнен бастау алатыны басы ашық нәрсе.

Энциклопедиялар мен сөздіктер. Жалпы, әфсанадан адамзаттың дамуы үшін жұмыс жасаған тұлғалардың еңбегі елеусіз қалмаған. Олар замандастары не артында қалған ұрпақтары тарапынан тиісті бағасын алып отырады. Ал ғылымы мен мәдениеті дамыған өркениетті елдерде мұндай жұмыстармен арнайы жасақталған ғылыми орталық айналысады. Мәселен, Н.А.Самойловичтің «Түрік халықтарының әдебиеті» деген материалында ғалымның шыққан ортасы мен жасаған еңбектерін қамтыған «Байтұрсынов Ахмед Байтұрсынович» атты биобиблиографиялық мәлімет – мемлекеттік мәртебесі бар мекеменің арнайы тапсырмасымен жазылған тарихи еңбек. Шығыс әдебиеттері басылымына енген бұл мақалада «А.Байтұрсынұлының отбасы, оқыған мектептері, ұлт үшін жасаған қызметтері, қайраткердің «қазақ тілі грамматикасы мен қазақ әдебиеті теориясының негізін қалаушы, қазақ тілі орфографиясының реформаторы» деп оның атқарған қызметтерін қадап көрсеткен. Қысқаша мәліметте Ахметтің әкесі Байтұрсынның айдауда болғаны да қамтылған. «Қазақ» газетінің қазақтың жас ақындары мен жазушыларын айналасына үйіргенін, басылымның мақсаты – қазақ халқының қоғамдық-мәдени деңгейін көтеру және оны ағартушылық жолмен іс жүзіне асыру болғанын жазған. А.Байтұрсынұлының әдеби қайраткерлігі 1901-1904-ші жылдары Крылов мысалдарын аударудан басталғанын, оның тілінде өзіндік көркемдік пен поэтикалық мәнері қарапайым әрі жатық халықтық реңк басым десе, «Маса» жинағындағы өлеңдерінің негізгі мәні халықтың санасын ояту болды» дейді. Патшаның бодандық саясатына қарсы тұрған ақын деп, қайраткерлігін шағын анықтамаға өте шебер сыйғызған [119].

1930-шы жылы Мәскеудің Әдеби энциклопедиясының 1-ші томына А.Байтұрсынұлының қысқаша биографиялық анықтамалығы, 1931-ші жылы 5-томына Қазақ әліпбиі (Байтұрсын емлесі) енуі, 1974-ші жылы А.Н.Кононов «Байтұрсынов Ахмет Байтұрсынұлы» деген ғылыми мәлімет беруі – тарих таразысының безбенінен өткен нағыз ғалымдардың сараптаулары болатын, бұл жөнінде келесі тақырыпшада тоқталамыз [122, 23-б; 123, 115-б.].

Отандық анықтамалық, сөздік, энциклопедиялық басылымдардың барлығына дерлік ғалым есімі ақталғаннан кейін қысқаша ақпараттық-мағлұматтар еніп отырды. Кейбірін тоқталсақ, 1994-ші жылы «Абай»

энциклопедиясының 140-141-ші беттерінде: 1,5 беттік ғалым туралы (т/ж: 1873-1938) мәлімет пен «Қазақтың бас ақыны» мақаласы енген [133]. 1995-ші жылы «Айқап» энциклопедиясына: «Қазақ» газетінің қайта оралуы туралы, қаламгердің «Қазақ өкпесі» (Б. 47-49), «Тағы да жер жайынан» (Б. 59-61), «Тағы да народный сот хақында» (Б. 65-68), «Қазақ пайдасындағы жерді алу турасындағы низамдар» (Б. 76-79), «Қазақ һәм төртінші дума» (Б. 118-119), «Шахзаман мырзаға» (Б. 123-125), «Оқу-ағарту және тәрбие мәселелері» (129-б.), «Жазу тәртібі» (130-б.), «Кітаптар жайынан» (340-б.) мақалалары; ғалым туралы мәліметтер мен мақалалар көрсеткіші топтастырылған [66]. 1996-шы жылы «Алматы» энциклопедиясында А.Байтұрсынұлы атындағы көшенің пайда болуы, оның қалыптасу тарихы туралы мәлімет берілген [134, 88-б.]. 1999-шы жылы «Қазақ әдебиеті» энциклопедиясы – Қазақ мәдениеті сериясының ұлттық сөз өнеріне арналған. Кітапта ҚКОК-нің қорытындысы (1988), «Қазақ совет әдебиеті» оқулығы (1989), 1989-1991-ші жылғы жинақтардағы мәліметтерге сүйенгіп, ықшамдалған мәліметтер берілген. Мұнда ғалымның туған және өлген жылы «18.01.1873-1938» деп жазылған [135, Б. 149-150]. 1999-шы жылы «Қазақстан ұлттық энциклопедиясы» атты кітапта 1989, 1991, 1992-ші жылғы жинақтар мен әдебиеттанушы-ғалымдар: Т.Кәкішев, С.Қирабаев; тілші-ғалым Р.Сыздықова; тарихшы-ғалымдар: К.Нұрпейісов, М.Қойгелдиевтердің зерттеу еңбектеріне сүйенген. Ерекшелігі – Торғай өңіріндегі ескерткіш: А.Байтұрсынұлы мен М.Дулатұлы және Алматыдағы ғалымның музей-үйінің суреттері, қысқаша мәліметтер, Ленинге жазған хаттары енген [136, Б. 72-76].

2001-ші жылы жарық көрген «Қазақстан Республикасы 10 жыл шежіресі» атты кітапта А.Байтұрсынұлының туғанына 120 жыл толуына суретімен, ғалым бюсті мен мұражайдың ашылуы туралы ақпараттық мәлімет бар [137, Б. 155, 374]. 2004-ші жылы шыққан Анықтамалықтың «Қазақстан жазушылары: XX-шы ғасыр» атты тақырып аясында А.Байтұрсынұлының қысқаша ғұмыр жолы, шығармашылығы туралы мәлімет берілген: «туған жылы – 1873, атылған уақыты – 1938» деп жазады [138, 70-б.]. 2004-ші жылы жарық көрген «Алматының тарихи және мәдени ескерткіштері» атты деректі анықтамалықта «Тарихи ескерткіш» айдарымен қазіргі А.Байтұрсынұлы мұражай-үйі туралы мұрағаттық деректер бойынша мәлімет бергенімен, бұл үйді «көпес Зубовтың үйі» деген негізсіз мәлімдеме жасайды [139, 56-б.]. Бұдан шығар қорытынды: энциклопедиялар мен анықтамалықтар кейінгі жинақтарды (1989, 1991, 1992) басшылыққа алады, А.Байтұрсынұлына қатысты мемлекеттік мұрағаттардағы деректі құжаттар ескерусіз қалып отырған. Дәл осындай бағытпен жұмыс жасасақ, ахметтану мәселесінде ағаттықтардан арылмайтын боламыз.

Ендігі кезекте сөздіктерге тоқталсақ, «Әдебиеттану. Терминдер сөздігі» атты анықтамалық жинақ – әдебиеттану саласында, әдебиет теориясында қолданылатын ең қажетті ғылыми ұғымдар мен терминдер жүйелі түрде берілген тұңғыш еңбек екенін айтады, осы кітаптың құрастырушысы академик З.Ахметов. Кітаптың бірінші басылған нұсқасы табылмағандықтан екінші (1998), үшінші басылымындағы А.Байтұрсынұлына қатысты беттерге

«Пайдаланылған материалдар» тізімінде сілтеме көрсеттік. Десек те осы жинақтың 2006-шы жылғы жариялануында бүгінгі тәуелсіздік ғылымында қалыптасқан «ахметтану» ұғымына анықтамалық берілмеген. Мәселен, абайтану, жамбылтану, мұхтартануға берілген сипаттамалар сияқты [140, 141].

1999-шы жылы библиограф-ғалым Ү.Субханбердинаның «Қазақ халқының атамұралары: Мазмұндалған библиографиялық көрсеткіш» атты кітабы жарық көрді. Жинақтың аңдатпасында: «Қазан төңкерісінен бұрынғы қазақ елінің әдебиетін, мәдениетін, тарихын, экономикасын, заң мәселелерін мазмұндайтын көрсеткіш» деген қысқаша мәлімет берілген. Осы кітаптың 597-810-беттерінде: «Қазақ» газетінде жарияланған материалдардың библиографиялық көрсеткіші жасалып, жинақтың алдыңғы 50-56-шы беттерінде: «Қазақ» үнпарағының пайда болу тарихы, оның бас редакторы мен газеттің негізгі көтерген мәселелері, тілшілері туралы мол мағлұмат қамтылған. Ғалымға қатысты беттерге «Пайдаланылған материалдарда» сілтеме жасалды [142]. 2007-ші жылы Р.Мәженқызының құрастыруымен «Кітап – ғасыр мұрасы: Кітап-альбом» атты жинақ шықты. Жинақта А.Байтұрсынұлының «Тіл – құрал» (1922), «Оқу құралы» (1925), «Маса» (2005) кітаптарының сыртқы мұқабасы әрі қысқаша аңдатпалық анықтама берілген [143, Б. 86-б., 252-254].

Орыс ғылымы зерттеулеріндегі Байтұрсынұлы әліпбиі. Қазақ жазуын жетілдірудегі А.Байтұрсынұлы еңбегінің қаншалықты маңызды екенін 1931-ші жылы Мәскеуде жарық көрген «Литературная энциклопедия» атты кітаптың 5-ші томына енуінің өзі, оның тарихилығының зор екенінің дәлелі. Бұл жөнінде зерттеудің басында айтқан болатынбыз. Десек те орыс ғалымы Е.Д.Поливановтың мынадай қадау сөздерін қайталап айтсақ, артық болмайды. Ахаң түрлеген әліпбиді «Байтурсуновская орфография» деп атап, осы жаңа емле жөнінде: *«...эту последнюю форму, которую приняла казах-киргизская графика в 1924 году, я (...) считаю уже не нуждающейся в исправлениях и представляющей последний шаг в историческом формировании национальной графики, которым с полным правом могут гордиться киргизские деятели просвещения – создатели реформы как крупным культурным завоеванием»* деп айтты [58, Б. 52-66; 120]. Орыс ғалымы Ахаң түрлеп, ұсынған әліпбиді түзетуді қажет етпейтін, тарихи тұрғыдан қарағанда кемелденген, әрі жетілген ұлттық графика деп танып, ғылыми тұрғыдан бағалағанын мақтаныш тұтуымыз керек. Профессордың мақаласының маңызы – сол тұстағы қазақ әліпбиінің таңбасымен, жазылу ережесінің даулы тұстарын Байтұрсынұлы жүйесімен түгендеп, тоқтам жасаған тұжырымды еңбек болғанына, оның *«...бұл реформа ең ірі мәдени жетістік»* деген айшықты дәйектемесінің тарихилығында жатыр.

Кеңес дәуірінде А.Байтұрсынұлының қысқаша өмірбаянын жазып және ғалымның еңбектерін ғылыми ортаға ұсынған, әрі тарихи әділ баға берген сүбелі еңбек – түрколог-ғалым А.Н.Кононовтікі. Бұл анықтамалық сөздіктің редакциясын басқарып, кіріспе сөзін жазған А.Н.Кононов. Орыс ғалымы аталмыш сөздіктегі шағын мәліметтің өн бойына барлығы 12

сөйлемге қазақ оқымыстысының болмысын толық сыйғызған. Түркітанушы анықтамалығындағы мәліметтерді Алекторов, М.Дулатұлы, Е.Омаровтардың материалдарынан алғандығына сілтеме жасайды. Бір ғажабы, адам бітімінің 12 мүшемен толығыны тәрізді, қазақ ғалымының орасан еңбегін 12 сөйлемге сыйғызған ғалымның әмбебаптығына еріксіз бас иесіз [58, 80-б.; 123, 115-б.]. Бұл сөздіктің қазақ ғылымы үшін үлкен сенсация болғаны белгілі. Осы еңбек туралы отандық ғалымдар идеология салдарынан үндерін дабыра ете алмай, жасырып оқығандарын, «жинаққа» деген ризашылықтарын мұқабанының сыртын сипай-сипай білдіргендері, кешегі ҚКОК-нің «М.Жұмабаев, А.Байтұрсынұлы және Жүсіпбек Аймауытұлының мұрасы туралы» қаулысы шыққаннан кейін ғана айтыла бастады. «Алыптармен қауыштырған қаулы еліміздің өміріне, қазақ ғылымына рухани серпіліс әкелді» дейді кеңестік кезеңнің ғалымдары.

Кеңес кезеңіндегі әдебиет. Алаш арыстарының мұраларын Кеңес дәуіріндегі әдебиет айналып өтті деуге негіз жоқ. Өйткені, олар өз тұсында-ақ, қазақ деген ұлысты өз жерінде өгейсіткен алпауыттарға қарсы тұрған батылдығымен, төл тілімізді өрге сүйреген жанкештілігімен, мейлі «халық жауы» деген қара таңба таңылғанына қарамастан, ел жадында өзгеше бір ыстық ықыласпен қалғаны анық. Ел ішінде қалған көзі ашық оқымыстылар олардың атын айналып өтуге мәжбүр болғанымен, еңбектерінің атынан да, затынан да қашпағанын, сол тұста және берегіректе жарық көрген кейбір еңбектерінде кездестіруге болады. Мәселен, ғалым-лингвист Құдайберген Жұбанов 1933-ші жылы алғаш жарияланған «Политехникалық мектеп» журналының №7-8 санындағы «Қазақ тілінің ғылыми курсы» атты материалында ағартушы-ғалымның «Тіл – құрал» оқулығы туралы: *«Қазақ тілін зерттеушілердің алдын Ш.Уәлиханов деп, берігіректе А.Байтұрсынов, Қ.Кемеңгеров, Е.Омаров, Т.Шонанов, Х.Досмұхамедов екендігінен мәлімет береді де, сол тұстағы қазақ тілін зерттеп танытуда А.Байтұрсынұлының дәрежесінен «әлі көш кейін жатырмыз»* деп, ғалым-оқытушыларды сапалы жұмыс жасауға шақырады. Қ.Жұбанов айдауда жүрген қазақ оқығандарының ғылыми-мәдени жетістіктерін бұл «заңды мұрамыз» деп қорғап, олардан бас тартуға болмайтынын, керісінше, олардың жетістіктерін қазақ қажетін өтейтін пайдалы мұра екендігін айтқан.

Лингвист Қ.Жұбанов дәрістерінде *«Байтұрсынұлы кітаптарының 1-ші сыныптан жоғары дәрежелі мектептерге (ВУЗ-ға) дейін бәріне де «жарап» жүр. «Тіл – құралымен» оқытуға тыйым салынған бола тұрса да мұғалімдердің оның кітаптарын Құрандай қолтықтап, керегін ... іздейтінін жазады. Әрі сол кезеңде жазылған жолбасшы кітаптардың «Тіл – құралынан» кем болғанын, оған зерттеушілердің айыпты екенін»* баса айтады [144, 35-б.]. Қазақ ұлттық ғылымының жетістіктерін кеңестік идеология бірін ақтап, бірін даттап, сәуегейлік танытып, олардың артында қалған мұраларын «үнсіз» сіңіріп, талдап-тануда «ала-құлалық» көрсетіп жүргенде, кеңестік жүйедегі жеке басқа табыну саясатынан тайсалмастан тура сөйлеген Қ.Жұбанов «қара тізімдегі» ұлт зиялыларының мұраларына араша түсіп, зор адамгершілік жасағанын әрбір сөз саптауынан көреміз.

Қазақ әліпбиінің жобасы талқыға түскенде де лингвист-ғалым Қ.Жұбанов жаңа қазақ харпінің қалыптасуының негізін араб жазуымен байланыстыра отырып, қарастырады. ҚР ОММ-ның қорында мынадай дерек қатталған: «...с 1912 г., когда впервые была выработана эта система и произошла реформа арабского алфавита, по 1930 г., когда арабский алфавит правительственным декретом был изъят, т.е., в течение 18 лет казахские слова писались по этой системе, причем никаких недостатков (...) Надо заметить, что отказ от этой системы принятием латинского алфавита произошел (...) по нажиму ученого совета ВЦКНА, а не по инициативе Казахстана» [145]. Қайраткердің шегелей айтқан бұл сөзі – қазақ ұлтының өз жерінде, өз Отанында отырып әліппе таңдауда еркі болмағанына жаны ауырғанын, шарасыздығын көрсетеді. Тілтанушы ғалым Қ.Жұбанов қазақ әліпбиінің түзілу тарихын тереңдеп танытуда А.Байтұрсынұлына дейін де әліпби, жазу болғанын, ағартушы-ғалым Ы.Алтынсарин жүйелеген әліпбиде кеткен «кемшіліктерді» түзегенін, ескі әліпбиді қазақ табиғатына бейімдеп, «қосар әріптерді жаңадан енгізді» деп қазақ тіл ғылымының қалыптасуы мен даму сатысына сүзгі сараптама жасайды. Әліпбиге кірген соны жаңалықты құптап, қабылдайды.

Сәбит Мұқановтың 1932-ші жылы жазылған Алашорда әдебиеті жайлы «XX-ғасырдағы қазақ әдебиеті» атты кітабы – әрі оқулық, әрі зерттеу сипаттағы еңбек [146, Б. 18-32]. Бұл зерттеу еңбекте 1929-шы жылы «халық жауы» деп қуғынға ұшыраған Ахаң бастаған қазақ зиялыларының шығармалары сыңаржақ пікірге ұшыраған. Мәселен, «I-бөлімге Ұлтшылдық, байшылдық дәуірі» деген айдар тағылып, мұнда жиырмамыншы ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің өкілдері «байшыл», «ұлтшыл» деп бағалаған. Дегенмен, кеңестік жүйенің талап үдесінен шығу үшін жазылған бұл кітаптың «қудаланған халық жауларының» мұрасын алғаш рет зерттеу нысаны етіп қарастыруымен құнды еңбек болып қалатынын бүгінгі әдебиеттанушы ғалымдар ғылыми зерттеулерінде айтып жүр. Кітап екі бөлімнен тұрады. Социалистік ғылым-білім ілімін негіз еткен С.Мұқанов: «...Қазақ ұлты XIX-ғасырдан бастап құрыла бастады... Октябрь төңкерісіне дейін ұлт пайда болды», ал «...Алашорда – орыс байларынан арқа сүйеген қазақ байларының партиясы» оған өңшең байлар қатысты, «ұлтшылдықтың туын қазақта алғаш ұстап шыққан Ахмет Байтұрсынұлы 1905-жылға дейін ұлтшыл болған жоқ» деп, ертеректе өзі де «қазақтың ұлт көсемі» деп таныған тұлғаның қайраткерлігі туралы: «...Ахметтің Октябрь төңкерісіне шейін қазақ халқын ояту ретінде көп еңбегі сіңді. Қазақ мектебі, қазақ тілі сықылды орындарда оның еңбегі мол... Әр тілдің айдауында жүрген қазақ балаларына қазақ тілімен кітап жазған, қазақ тілінің негізін жасап, қазақ мектебінің іргетасын қалаған алғашқы адам – Ахмет. Ахметтің бұл тарихи еңбегі бағаланбай қалмақ емес» деген айшығынан айнып шығады [146]. Осы тарауда Алашорда әдебиетінің көрнекті өкілдерінің өмірі мен шығармалары қарастырылып, олардың ең бастылары «А.Байтұрсынұлын және оның әдеби шығармасы: «40 мысал»,

«Маса» жинақтарына кірген өлеңдердегі сарын «ескішілдікті» дәріптеу, бұрынғыны аңсау» деп, кеңестік идеология тұрғысынан талдайды [146].

Әдебиетші Ғаббас Тоғжанұлы «Әдебиет және сын мәселелері» атты еңбегінде замандастарының әдебиетте көтерген тақырыбына сын көзімен қарап, оларға большевиктік партияның таптық көзқарасы тұрғысынан дұрыс жол сілтеуді қалайды [147]. Ол өткен кезеңге баға бере отырып, оның кешегі және бүгінгі сарынын анықтайды. «...Төңкерістен бұрынғы қазақтың көркем әдебиетінің жалпы сарыны ұлтшылдық еді» деп жазады. «Ақымет, Міржақып, Омар Ғарашұлы, Сұлтанмахмұт, Жүсіпбек, Мұхтар, Сәбит Дөнентайұлы қаламының желі бар ақын-жазушыларымыздың бәрі де қазақтың надандығын, орыс патшалығының қорлығында жүргенін, «әділ» хан, билердің кеткенін, қазақ әйелдерінің малға сатылатынын, ескіліктің қазақ еліне бөгет-шырмау болып отырғанын жазушы» еді десе, ал Кеңес дәуіріндегі Алаш зиялыларының орнын былайша пайымдайды: *«...Бүгінгі қазақ байының жоқшысы, көсемі Ақымет, Әлихан, Мағжан болып тұрса, ертең олар өлсе, олардың орнын басатын басқа Ақымет, басқа Мағжандар шығады... бұрынғы ұлтшылдығы, байшылдығы енді бұқрарашылдық болды. Бұқараның атын жамылған баяғы ұлтшылдық, баяғы байшылдық. ...Смағұлдың дос қылып отырған Ақыметімен танысыңыз. ...төңкерістен бері өлеңді қойды. Ғалымдықпен шұғылданады. Баяғы ұлтшылдығын, байшылдығын қойды ма? Қойғаны сол, байшылдығын, ұлтшылдығын Ақымет «сабағына» кіргізді»* деп айтқан біржақты пікірлерді көреміз. Ғ.Тоғжанұлының 1932-ші жылы Мәскеуден жарық көрген «О Байтурсунове и байтурсуновщине» атты еңбегі, тұлғаның «халық жауы» деп қудаланып, айдауда жүрген тұсында республика басшысы Голощекиннің «...әдебиетте жік бар, соны әшкерелеп жою керек» деген нұсқауына сәйкес арнайы тапсырыспен жазылған қасақана «күйе жағу» жұмысы болатын [147, Б. 3-39].

Сәбит пен Ғаббасқа заман ауанына қарай түрлі-түлі пікір айтқызыған биліктің екі жікке бөлуінен туған уақытша пайымдар еді. Алдыңғы айтқанына соңғысы қарсы келіп тұрған ерсілі-қарсылы пікірлерді жан-жақты кең тұрғыда талдар болсақ, әдебиет майданында отқа түсуге дайын тұрған әрбір тұлғаның ұстанымын өзінше жақтап та, даттап та шығуға болады. Бірақ, әдебиеттің аты әдебиет, сол уақыт тұрғысынан қарасақ, мұндай зерттеу жазылуға тиісті жосық, яки арнайы жоспар бағдарлама бойынша қарастырылған. Ал бүгін біз теріс көрген пікірлердің, сол уақыт өлшеммен «дұрыс жазылған зерттеулер болғаны» ақиқат. Бірақ, жылдар бойы жиналатын әдебиеттану ғылымындағы әдебиеттанудың тарихы, теориясы, сыны тұрғысынан таным таразысы өз өлшемін жасайды.

Тәуелсіздік кезеңдегі ахметтану мәселесі. Байтұрсынұлытану қазақ ұлттық ғылымында бағыты белгілі дербес сала. Осы саладағы мәселелерді ғылыми жүйеде талдап-тарату – бүгінгі тәуелсіздік кезеңдегі ұлттық ғылымның міндеті. Мұндай тұжырымға келуге себеп соңғы уақыттары БАҚ-та белең алған жаңсақ пікірлі материалдар. Мәселен, ғалым шығармашылығы туралы ой-тұжырымдарын «Егемен Қазақстан» газетінде жазушы Қоғабай Сарсекеевтің «Ұлт ұстазы немесе Алаштың Ахметі – Ахмет Байтұрсынов

жайлы ой-түйін» көлемді талдап-таныстыру мақаласы жарық көрді [148]. Мақала көпшіліктің тарапынан қалай қабылданғаны белгісіз. Редакция тарапынан қадағалағанбады. Аталған мақала өріскел қателер мен әрі жазушыға тән шабытқа кіріп, қиялмен эмоцияға бой алдыруда пайда болған тұжырымдарға толы. А.Байтұрсынұлының асыл мұрасы ақталып, халқына қайта оралған он бес-он алты жылда қазақ оқығандары санатындағы жазушы осылайша ой түзсе «Алаш әдебиетінің ар-ожданы» атанған ғалым шығармашылығын тануда көпшілік оқырманды адастырары хақ. Мақалаға әдебиет-зерттеушісі, ғалым Ж.Ысмағұловтың «Ахаң туралы жазсақ, ақаусыз жазайық» деген жауап мақаласы дер уақытында жазылған уәж болды [149]. Өкінішке қарай, жазушы Қ.Сарсекеев бұл мақаладағы дәйекті дәлелдерді қабылдамады. Араға бес ай салып, «Қазақ әдебиеті» апталығында Ж.Ысмағұловтың «Ақиқаттан аттамайық, бауырым» атты тағы уәж-жауабы жарияланды [150]. Бүгінгі ахметтану тақырыбында түрлі догмаларға ұрынып жүрген кемшін тұстарға тойтарыс болғандай әдебиеттанушы-ғалымның дәйекті дәлелдері мен ғылыми пайымдалған ой тұжырымымен жазушылар санаспаса, қазақ оқығандарының «білгені қайсы» деген шартты сұрақ туады екен.

Қос мақаладағы көтерілген негізгі мәселер ғылыми ортада талданып, одан қорытынды шығарылып, ол міндетті түрде баспасөзде жариялануы керек-ақ еді. Неге екені белгісіз оқырмандар үнсіз қалды. Демек, мақаланы көпшілік оқымаған, не қазақ оқығандары әлі «қалың ұйқыда». Осы айтыс-тартысты мақаладағы көкейтесті көзқарас қайсысында болғанына және қайсысының ақиқатқа жақындығын біз мұрағат деректері бойынша таратып көрейік. Жазушының да, ғалымның да Арқа өңірінен екенін ескерсек, оларға Ахметтің туып-өскен жері, туған уақыты, оқуы, отбасы т.б. көп жайлар таныс екені даусыз. Дегенмен мұрағаттық деректер не дейді, сонымен салыстырсақ. Мұндағы бірінші қате – сол баяғы туған жылы, яғни тұлғаның өз қолымен жазған сауалнамалардағы дерек «1872-ші жылдың 5-ші қыркүйегі» тағы назардан тыс қалған. Екінші, Шошақтың балаларын таратуы, яғни, Үмбетейлердің әулет шежіресінің игерілмеуі, Шошақ балаларының үлкені Байтұрсын емес, тұңғышы Ақтас, екінші Байтұрсын, үшінші ұлы Сабалақ (Данияр), төртіншісі Ерғазы, кенжесі Ермағанбет. Итжеккенге бірге кететін Ақтастың әйелінің есімі Айсұлу емес, Үбіжан. Байтұрсынның жұбайының аты Күнше емес, Күнші. Үшіншіден, Ахметті Ыбырайдың алдын көрді деп кесіп айтуы да ағаттық. Мұнда әдебиет зерттеушісі Ж.Ысмағұловтың жауабы ақиқатқа жақын.

Тандамалы жинақтар. Ахметтану саласында атқарылған өзекті мәселелердің бір саласы, ғалым туындыларын бүгінгі, келер ұрпаққа таныстыру. Ғалымның шығармашылық мұрасы 1989-2009-шы жылдар аралығында бірнеше дүркін қайта жарық көрді. Әзірге жалпы саны – 21. Қандай қоғамда болмасын кітаптың сатылуы, яғни өтімділігі қашанда басты мәселе екенін ескерсек, А.Байтұрсынұлы туындыларының бірнеше рет басылуы оның сұранысқа ие құнды кітап екендігіне айғақ. Бұл қайраткердің зерттеу-еңбектердің өміршендігін көрсетсе керек. Әрбір кітаптың түрліше

тағдыры болады. Кейбір кітаптардың санатта бар екендігі де байқалмай жатады. Ал кейбірі басылып шыққан күннен бастап, ескіні есеңгірете, жаңамен қоян-қолтық араласа, «бүгінгі кітап – ертеңгі іс» дегендей қоғамнан өз орнын алады. «Зұлмат заман» оның туындыларын шыңырауға көміп, есімін айтқызбаса да, ғалымның филология саласындағы ғылыми еңбектері қазақ дүниетанымында өзіндік сара жолын салды. Ғұламаның «Әдебиет танытқыш» оқулығының «әдебиеттану мен әдебиет теориясының бастауы» болғандығы мойындалып, оны кеңес тұсындағы әдебиеттану ғылымындағы зерттеу еңбектерде елеусіздеу етіп жазып келді. Кеңестік дәуірдегі ұлт әдебиетін қатаң бақылауда ұстағанын ескерсек, қазақ тіл білімі мен әдебиеттану саласындағы ғалымдардың ғұламаның есімін айналып өтіп, оның туындыларын сілтемесіз пайдалануына түсінушілікпен қарау керек те сияқты. Енді қайта жарық көрген шығармаларға тоқталсақ.

1989-шы жылы «Жазушы» баспасынан «А.Байтұрсынов. Шығармалары Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер» 320 бет, (Құрастырушылары: Шәріпов Ә., Дәуітов С), 20 000 таралыммен жинақ жарық көрді. Кітапта алғысөз орнына берілген Ш.Сәтбаеваның «Ахмет Байтұрсынов» деген баянатында тұлғаның мемлекеттік қызметтегі ресми құжаттарының бірі – РКП (б)-ның Орынбор Комитетіне партия мүшелігіне алуды сұраған өтініші берілген. Жинаққа «Маса», «Қырық мысал», «Әдебиет танытқыш» еңбектері топтастырылған. Кітап соңындағы ғылыми түсінікті С.Дәуітов жазған. Жинақ ғалым есімі ақталғаннан кейін басылған – бірінші кітап. Жинақтың офсеттік қағазының сапасы төмен. Мұндағы ең құнды деректер: жеке суреттері және «Маса», «Қырық мысал» кітаптарының мұқабалары. Кітапқа редакторлық жасаған М.Неталиев. Бір қызығы, неге екені белгісіз, қайта басылған кітапта төлавтор А.Байтұрсынұлының құқы қорғалмаған, тек жинақты бастырушы «Жазушы» баспасының мүддесі қарастырылған.

1991-ші жылы «Жалын» баспасынан «А.Байтұрсынов. Ақжол, Өлеңдер мен тәржімелер, публицистикалық мақалалар және әдеби зерттеу» 464 бет, (Құрастырушысы әрі алғысөзі Р.Нұрғалиев), 20 000 таралыммен басылым көрді. Жинақтың 1989-шы жылғы жинақтан өзгешелігі, мұнда: М.Әуезовтың «Ақаңның елу жылдық тойы» құттықтау-лебізі, әр жылдары жарияланған 43 публицистикалық мақала топтастырылған. Аңдатпасында: «Отызыншы жылдары сталиндік озбырлықтың құрбаны болған ұлы ғалым-лингвист, әдебиет зерттеуші, ақын-аудармашы, публицист Ахмет Байтұрсынұлының ардақты есімі қазіргі қайта құру заманы арқасында ақталып, артына қалдырған асыл мұрасы халыққа қайта оралды» деген ақпарат береді. Р.Нұрғалиев «Алып бәйтерек» деген тақырыпта ғалымның өмірі, қызметтері жөнінде шолу жасай отырып, әдебиеттанушы ғалымның әдеби мұрасына бүгінгі әдебиет талабы мен танымы тұрғысынан талдау жасаған. 1-бөлімдегі: «Қырық мысал», «Маса» туындыларын – М.Мырзахметов, «Ер Сайын», «23 жоқтау» ауыз әдебиетінің нұсқалары – Р.Нұрғалиев, 2-бөлімдегі: «Көсемсөз» мақалалары – А.Мектепов, Ғ.Әнесов, «Әдебиет танытқыш» әдеби зерттеу еңбегі – Р.Нұрғалиев дайындаған. Кітап редакторы – Е.Дүйсенбаев, жинақта тұңғыш рет төлавтордың құқы қарастырылып, мүддесі қорғалған. Кітаптың

офсеттік қағазы сапалы, әрі қажетті тұстарында көркем суреттермен безендірілген.

2002-ші жылы «Жібек жолы» баспа үйінен «А.Байтұрсынов. Бес томдық шығармалар жинағы», бірінші том. 208 бет, 500 данамен жарық көрді. Баспаға әзірлегендер: А.Ісімақова, Г.Пірәлиева. Кітап аңдатпасында: «1926 жылғы «Әдебиет танытқыш» пен 1989, 1991-ші жылдардағы «Әдебиет танытқыш» салыстырылып, өзгеріске ұшыраған, алынып тасталған тұстары қалпына келтіріліп, толықтырылғаны» туралы мәлімет берген. «Қазақ тіл білімі мен әдебиеттануының реформаторы» атты алғысөзінде кітапқа енген түпнұсқалар туралы түсінік береді. Кітапта ауытқушылықтар кездеседі, мәселен алғысөзде: «Ұсынылып отырған академиялық басылымда (...), А.Байтұрсынұлының Т.Шонанұлымен бірге жазған «Оқу құралы» кітабы толық беріліп отыр» деп көрсетілгенімен, аталған түпнұсқа жинаққа енбеген. Төлавторының құқы қарастырылмаған, бірақ жинақты дайындағандар мен баспа үйінің мүддесі қорғалған. Кітаптың офсеттік қағазының сапасы орташа. 2003-ші жылы осы томдық «Алаш мұрасы» сериясымен «Алаш» баспасынан «Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы». 408 бет. 2000 дана таралыммен қайта басылым көрді. Бұл томдықтың ерекшелігі – 1989, 1991-ші жылдардағы шығармалар түпнұсқамен салыстырылып, толықтырылған. Құрастырып, алғысөзі мен ғылыми түсінігін жазғандар: А.Ісімақова, Г.Пірәлиева, С.Сәкенов, К.Мұстафаевалар. Шығарушылардың мүддесі қорғалған. Басылған қағазының сапасы төмен.

Осы жылы «Атамұра» баспасынан Атамұра кітапханасы сериясымен «Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер» 208 бет, 3000 дана таралыммен жарық көрді. Кітапқа қысқаша аңдатпа берілгенімен, баспа тарапынан қандай да түсінік жасалмаған. Жинақтың сыртқы мұқабасында А.Байтұрсынұлының суретімен, оның шығармашылығы туралы анықтамалық мәлімет берілген. Кітап – зерттеу жұмыс, әрі оқулық екені негізге алынбастан, көркем басылым ретінде ұсынылған. Осы басылымның бас редакторы – Ә.Пірманов, редакторы – А.Дәдебаев. Төлавтор мен баспаның құқы қорғалған. Кітаптың басылған офсеттік қағазы өте сапалы, әрі көркем безендірілген. 2006-шы жылы Қытай халық республикасы, Үрімшінің Шыңжаң халық баспасынан «Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. 272 бет, 2000 дана таралыммен жарық көрген. Кітапты баспаға дайындаған: С.Сағатжанұлы. Кітаптың қағазы өте сапалы. Бірінші бетіндегі аңдатпалық ақпарат қытай тілінде берілген. Жинақтың елімізде басылған кітаптардан айырмашылығы – Ахаң әліпбиімен басылуы. «Автордың қысқаша өмірбаяны» деген тақырып аясында 1,5 беттік шолу мәлімет берілген.

1990-шы жылы «Жазушы» баспасынан жарық көрген «Боздағым» қазақтың жоқтау жырлары кітабы 60 000 тиражбен шықты. Жинаққа аңдатпа берілмеген. Құрастырушы Т.Арынов. Кітапқа қазақтың 46 жоқтауы, көне түркі тілінен алынған – 2 жоқтау, өзге халықтардан – 4 жоқтау енген. Жинаққа ғалым жинап, өңдеген 20 жоқтау қысқартылып кірген. Енбеген: «Кенесары-Наурызбай», «Қыздың жоқтауы», «Жолдыбай». «...Кітапқа архивтерден, түрлі қолжазбалардан, ел аузынан жиналған материалдар

тұңғыш рет жүйелі түрде топтастырылып отыр» деп басталған алғысөзінде: «...осы XX-шы ғасырдың 25-26 жылдары араб жазуымен Москвада басылған «23 жоқтау» деген белгілі жинақ болды. 1925-ші жылы баспаға дайындалған, 1926-шы жылы басылып шыққан. Ол жинақты құрастырған адамдар өз бастарындағы идеялық қайшылықтары үшін тиісті мінездемелерін алған. Қазіргі әңгіме олар туралы емес. «23 жоқтаудың» құрылымы мынадай: 1).Қысқаша алғы сөз. 2).Белгілі ақын Шәңгерей Бөкеевтің (1847-1920) «Сыршы» деп аталатын көлемді толғауын беташар етіп берген. 3).Қазақтың 21 жоқтауы берілген. 4).Қырғыздың екі жоқтауы қосылған. Ертеректе және арабша басылған жинақ болғандықтан, қазіргі оқырман көпшілікке кейбір жәйттер күңгірт түсініксіз болып қалмауы үшін «23 жоқтаудың алғысөзін ешбір өзгеріссіз келтіріп көрейік» деп, әдебиеттанушының құрастыруындағы 1926-шы жылы Мәскеуде басылым көрген «23 жоқтаудың» бастырушыдан дейтін алғысөзін қаз-қалпында береді. Алғысөз орнына берілген «Өлгендер туралы өлмес мұралар» ғибратының мазмұны ақиқатпен қабыспайды.

«Ауыр да болса шындық қымбат» демекші, 1988-ші жылға дейін «қараланғаны» аздай, әдебиет алыбының есімі ақталып, шығармашылық мұрасы ортамызға өз атымен оралған тұста құрастырушы айтқан: «...ол жинақты құрастырған адамдар өз бастарындағы идеялық қайшылықтары үшін тиісті мінездемелерін алған. Қазіргі әңгіме олар туралы емес» деген жолдарды жинақ редакторының түзетуіне болатын баспалық жұмыс (13-б.). Жинақ тұлғаның есімі ақталғаннан кейін басылып отыр. Нақтырақ, 1989-шы жылы маусымның 27-і күні теруге, ал 1990-шы жылы қаңтардың 25-і күні басуға қол қойылған. Алаш арысын 1988-ші жылы ақтағанын еске алсақ, жинаққа баспа тарапынан түзетулер жүргізілмегені түсініксіз. Жазушы Д.Досжанов деректі зерттеуінде: «...1990 жылы дәл осы жинағын «Жазушы» баспасы бір әрпін өзгертпей «Боздағым» деген атпен қайта шығарады. Әйтсе де А.Байтұрсыновтың есімін көпе-көрнеу сылып тастап, «құрастырушы» болып басқа біреу өз есімін жазыпты» деп жазды [24, 153 б.].

Ғалымның 1914-ші жылы Орынборда жарық көрген «Қазақша әліппесі» 1991-ші жылы Қырғыз Республикасы Бішкектегі «Периодика» баспасынан К.Дыйқановтың қаражатымен қайтадан қырғыз тілінде шықты. Кітап 97 бет, 5000 таралыммен, мазмұны еш өзгертілместен, аздап баспа табақ көлемі кішірейтіліп басылған. Құрастырушы оқырмандардың түсініп оқуын жеңілдету үшін, арабшаның тұсына орыс таңбасымен қырғыз тіліне тәржімалаған. Ағартушының қазақ тіл білімі туралы оқулықтары 1992-ші жылы «Ана тілі» баспасынан «Тіл тағылымы» атты қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері, 448 бет, 11 500 таралыммен қайта жарық көрді. Жинаққа «Оқу құралы» 1912; «Әліпби» 1928; «Сауат ашқыш» 1926; «Тіл құрал», (қазақ тілінің сарфы) 1-жылдық 1914, 1925; 2-жылдық 1912; 3-ші тіл танытқыш кітап 1925; «Баяншы» 1920; «Тіл жұмсар» 1928; Жазу, емле терминология мәселелері жөніндегі 6 публицистикалық, оқу-ағарту ісі жөнінде 7 мақала топтастырылған. 1998-ші жылы ғалымның мерейтойына орай, әрі соңғы басылымның жетпіс жылдығына арналып, «Рауан» баспасынан «Әліб-бій: Жаңа құрал» атты 120 беттік, кітап 1000 таралыммен

жарық көрген. Бұл жинақтың ерекшелігі – сол тұстағы жазу емлесі сақтала отырып, қазіргі жазуға көшіріліп басылған. Құрастырушысы Ұ.Асыллов. Кітап бесінші рет басылып отыр.

1996-шы жылы «Жеті жарғы» баспасынан 128 беттік, 3000 таралыммен «Жаңа низам» атты жинағы жарық көрді. Құрастырушысы З.Қыстаубайұлы, алғысөзі С.Өзбекұлы жазған. Кітапқа қайраткердің әр жылдары заң тақырыбына жазылған 21 публицистикалық мақаласы топтастырылған. Алғысөзде ғалым толғаған мәселелердің күні бүгінде өз мәнін жоймағанын, қайта уақытпен үндесіп жатқандығын, мысалы «ов, ова» туралы қазақ ішіне сырттан телінген осы қосымшаның қажетсіз екенін сол кездің өзінде дәлелденгенін айта келе, А.Байтұрсынұлының бұл идеясы осы күні де іс-жүзіне асырылып жатқандығын жазады.

1998-ші жылы «Қазақ энциклопедиясы» бас редакциясынан «Қазақ» газеті жеке жинақ түрінде таралымы 3000 дана жарық көрді. Кітапқа «Қазақ» газетінің (1913-1918) тарихи және танымдық құндылығын жоғалтпаған мақалалары топтастырылған. Кітап соңында «Қазақ» газетінің авторлары туралы энциклопедиялық анықтамалар мен газетте жазылған мақалалардың қысқаша мазмұны туралы библиографиялық көрсеткіш берілген. Көрсеткіш 17 тарауға бөлінген. Ұзын-саны – 1410 мақала қамтылған. «Мәдениет пен әдебиет мәселелері» тарауы бойынша – 66 мақала жарық көргендігі туралы ақпар берген. «Өлеңдер» тарауында – 93 өлеңге мәлімет-ақпар беріледі, бірақ жинақта көптеген өлеңдер қамтылмаған. «Аударма» тарауы бойынша – 14 тақырыпқа түсінік бергенімен, мәтіндері тұтас қарастырылмайды. «Баспасөз» тарауында «Басылып шыққан кітаптар және оларға сын» деген тақырып бойынша – 60 мақалаға қысқаша мәлімет береді де мақалалар мәтіні толық берілмеген. Бұл жинақ ғалымның 125 жылдық мерейтойына орай дайындалғанын ескерсек, кітапқа 5 жыл аралықтағы басылым көрген барлық мақалаларды топтастыру, яғни оны 35 баспа табаққа сыйғызу мүмкін еместігі белгілі. Кітап соңында берілген қысқаша мәліметтік ақпар-анықтама әрі сілтеме сынды үлкен көмек көзі екендігі анық. Осы анықтама-ақпар арқылы түпнұсқалардағы материалдарды қиындықсыз табуға болады.

Ахметтану мәселесінде оның шығармашылық мұрасы жөнінде жазылған яки қарастырылған ғылыми зерттеу еңбектер жетерлік. Библиограф-ғалым Ү.Сұбханбердинаның «Қазақтың революциядан бұрынғы мерзімді баспасөзі және көркем әдебиеті» (XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басы) атты кандидаттық диссертациясы негізінде 1961-ші жылы жарық көрген «Қазақтың революциядан бұрынғы баспасөзіндегі материалдар» деген 1-бөлімді библиографиялық еңбегі қазақ ғылымындағы соны жаналық, ірі бетбұрыс болды [151, 156-б.]. 1956-шы жылдан бері үзбей қазақтың төңкерістен бұрынғы баспасөзіндегі материалдарды жинауды, қазақ әдебиетіндегі ақтаңдақ беттерді алғашқылардың бірі болып зерттеуге, Алаш ардагерлерінің еңбектерін ғылыми айналымға ендірген Ү.Сұбханбердинаның Қазақстандағы кітапхана қорлары мен мұрағаттарында қазақтың ертеде басылған газет-журналдары түгел сақталмағандықтан Санкт-Петербургтегі М.Е.Салтыков-Щедрин атындағы Мемлекеттік кітапханадан іздестіріп, сонда

табылған 1911-1915-ші жылдар арасында 88 саны шыққан «Айқап» журналының екі жиынтығын және жеке сандарының біразын Орталық ғылыми кітапханаға жібертуге себепкер болған. Нәтижесінде «Айқап» бетіндегі мақалалар мен хат-хабарлар» атты библиографиялық көрсеткіш 1961-ші жылы Қазақ мемлекеттік баспасынан шықты. Алайда, қолжазбада ерекше аталып, орын берілген ХХ-шы ғасырдың басындағы ұлт зиялылары Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы, Ш.Құдайбердіұлы, Ғ.Қараш, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов т.б. материалдар мемлекеттік цензураның «суыққолды» бақылауының салдарынан алынып тасталды. Дегенмен библиограф-зерттеушінің білімдарлығының нәтижесінде саяси репрессияға ұшыраған ұлт зиялыларының есімдері бүркеме аттар немесе қысқартылған күйінде мысалы «А.Б.», «М.Д.» деп жарыққа шығуы сол кез үшін теңдессіз ерлік еді [151, Б. 151-156].

Жекелеген, ұжымдық монографиялық зерттеулер. 1989-шы жылы Ш.Елеуқенов «Жаңа жолдан. С новой строки» атты ғылыми еңбегі жарыққа шықты [152]. Кітапқа Ш.Құдайбердиев, А.Байтұрсынұлы, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаевтың творчестволық мұраларын зерттеген мақалалары енген. Бұл Алаш зиялылары ақталғаннан кейін, олардың мұраларын зерттеуге жедел үн қосқан алғашқы еңбек. Әдебиеттанушы-ғалым Ш.Елеуқенов зерттеуінде А.Байтұрсынұлының шығармашылығындағы екі қасиетті – редакторлық пен ғалымдығын даралай көрсетіп, осы қырынан тұлғаны «Халқының көңілін көгерткен» деген тақырыпта қарастырған [152, Б. 94-109]. Ақынның орыс мәдениетімен байланысын талдай келе, қаламгердің Крыловтан аударған мысал-өлеңдерін: «Көркем шығарма – ауқымы кең дүние. Мұндағы шындық алуан қырлы болады. Крылов заманы былай тұрсын, Байтұрсыновтың дәуренінен бері талай уақыт өтті. Сонда да олар жазған мысал дәл бүгінгідей естіледі. Әрине, бұрынғы мағынада емес, жаңғырған сапада. Сондықтан Крылов мысалдарын өзінің әсем киімдерімен, терең мағыналарымен, жеңіл де татымды тілімен жеткізе білген», қазақы күйге енген бұл туындыларды «төлтума» деп қабылдау керек деген тың ұсыныс жасайды. А.Байтұрсынұлы баламалаған терминдер жөнінде арнайы зерттеулер ұйымдастырып, олармен тіл қорымызды байытуды ғылыми ортаға жүктейді. Және «Ер Сайын» атты жинағын 1915-ші жылы Г.Н.Потаниннің 80 жасқа толуына орай, жинақтап, дайындап басып шығармақ болғанын, бірақ сәті 1923-ші жылы Г.Н.Потанин қайтыс болғаннан кейін 3 жылдан соң түскенін айтады [152, Б. 94-109].

1990-шы жылы Арқалық баспаханасынан «Атамұра» атты әдістемелік көмекші құрал, (Құрастырушысы С.Кенжеахметов), 3000 данамен басылым көрді [153]. Бұл кітапшаға Торғай өлкесінің бұрынғы тарихы мен мәдениетіне, қазақ халқының тұрмыс-салты мен этнографиясына, дініне қатысты деректер мен ғылыми тұжырымдар, мақалалар және ғибратты сөздер жинақталған. А.Байтұрсынұлына қатысты, оның «қазақ әліпбиінің тұңғыш реформаторы» екендігі, Торғайда болған қозғалыстарға басшылық еткендігі туралы болжамдар айтып, мұны тарихшыларымыздың тереңдеп зерттеуіне ұсыныс жасайды [153, Б. 3-10].

Осы жылы «Білім» баспасынан Р.Сыздықованың «А.Байтұрсынов» атты кітапшасы, 11 500 таралыммен жарық көрді [154]. Тілші-ғалым Алаш арысының шығармашылық өмірбаяны мен қоғамдық қызметтеріне тоқталған. «А.Байтұрсыновты тану» атты тараушасында: «...ұлан-ғайыр еңбегі өз тұсында да, репрессияға дейін де айырықша аталды. 1923 жылы қазақ қоғамында бұрын-соңды болып көрмеген бір оқиға болды. Ол А.Байтұрсыновтың 50 жасқа толғанын атап өту еді. ...Аталған юбилей Орынборда, қазақ мәдениетінің сол кездегі тағы бір орталығы Ташкентте де өткізді» дейді, бірақ нақты деректер бермеген [154, 47-б.]. Шындығында, Ташкентте – 1922-ші жылы, Орынборда – 1923-ші жылы, яғни керісінше Орынбор бірінші емес, Ташкентте бірінші аталып өткен. Тілші зерттеуінде ғалымның «...өмірі мен қызметі туралы деректер А.В.Луначарскийдің жауапты редакторлығымен 1929-1931 жылдары шыққан «Әдебиет энциклопедиясының» I-томында берілгенін, ал V-томында «Казахский алфавит» деген кесте беріп, онда бұл алфавитті «Байтұрсыновский алфавит» деп жазылғанын айтады [154, Б. 48-51]. Және 1979-шы жылдың 18-ші желтоқсанында «Социалистік Қазақстан» газетінде академик жазушы Ғ.Мүсіреповтың: «...осы ғасыр басында тұңғыш әліппеміз жасалды» деген астар-сөзіндегі еңбектің А.Байтұрсынұлыныкі екенін дәлелдейді. Ғалым-тілші мұнан басқа «А.Байтұрсынов ағартушы, ғалым, қоғам қайраткері», «Ахметтану қалай басталды?», «Ғалым ағартушы» т.б. мақалалар жазды. «Тіл тағылымы» жинағының алғысөзін жазып, жалпы редакциясын басқарды.

1990-шы жылы «Жалын» баспасынан «О чем не говорили», (Құраст.: Л.П.Лукинина, Е.А.Сатыбалдиев), 50 000 таралыммен кітап жарық көрді [155]. Жинақта В.Григорьев, Н.Шапоревтің «Фрагменты времени» атты материалының Алаш Орда деген тақырыпшасында Алаш тарихын 1927-ші жылы А.К.Бочаговтың (ол сол тұста қазақ мемлекеттік баспасында қызмет еткен.) 56-б., 3000 таралыммен жарық көрген кітапшасынан бастау алатындығы, 1929-шы жылы Н.Мартыненко Қазақ өлкелік комитетінің ВКП(б) бөлімінің меңгерушісі, 1935-ші жылы С.Брайнина, Ш.Шафионың «Очерки по истории Алаш Орды» атты жинақтарына шолу жасай отырып, ұлт зиялыларының тағдырын толғақты мәселе етіп көтереді. Тұлғалардың тағдыр-талайын «ақ таңдаққа» теңегеннен гөрі, «лаулап жанған от-тағдырлар» деген ой-тұжырымдарын ортаға салады [155]. Осы жылы «Жалын» баспасынан «Нәубет» атты публицистикалық ой-толғаулар, (құрастырушысы З.Қыстаубаев) жарыққа шықты. Кітап – ел басынан туған нәубеттің зардаптары мен жеке басқа табыну кезеңінде жазықсыз жапа шеккендердің тағдыры туралы сыр шертеді. Бірінші бөлім 1931-1933-ші жылдардағы, екінші бөлімі 1937-1953-ші жылдардың ел жақсыларын қырып кеткен геноцидтің зардаптарын нақты деректер арқылы баяндаған мақалалар топтастырылған [156, Б. 122-145].

1991-ші жылы жарық көрген Р.Нұрғалидың «Арқау» атты екі томдық жинағының 1-томы: Айдын. Қазақ драматургиясының жанр жүйесі мәселелері, 2-томы: әдеби дәстүр, әдеби даму мәселелері әдеби шығарма, әдеби тұлға, әдеби қозғалыс тұрғысынан талданады. Автор әлемдегі қазіргі

көркемдік процеске, жанрлық түрлердің дамуы мен өркендеуі, дәстүр мен жаңашылдықтың категорияларының кемелденуі, қазақ сөз өнерінің туып, қалыптасуына үлкен үлес қосқан, бірақ әдеби айналымға 1988-ші жылғы қаулыдан кейін ғана кеңінен ене бастаған көрнекті қоғам әрі қалам қайраткерлері: А.Байтұрсынұлы, Ж.Аймауытов, М.Дулатұлы, М.Дәулетбаев, М.Жұмабаев, Ш.Құдайбердиев, Б.Майлин т.б. тарихи-теориялық еңбектерін жаңаша көзқараспен талдап, зерттейді. «Әуезов және Алаш» атты монографиясында Алаш арыстарының шығармаларының туу тарихына, түрлі нұсқаларына, жанрлық формаларға, сюжеттік-композициялық ұқсастықтарға, типологиялық қайталауларға, әдеби дамудың ерекшеліктеріне мән беріп, әлеуметтік-қоғамдық идеяларды қарастырып, ғылыми қорытындылар мен байламдар жасаған [157, Б. 5; 157; 543-546].

1992-ші жылы «Жалын» баспасынан 30 000 таралыммен «Бес арыс» атты естеліктер жинағы жарық көрді. Құрастырушысы Д.Әшімханов. Кітапқа Ш.Құдайбердіұлы, А.Байтұрсынұлы, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытұлы, М.Дулатұлы туралы жазылған тарихи очерктер, әдеби зерттеу мақалалар, естеліктер енген. Ахаң туралы тарауына С.Сейфуллин, М.Әуезовтердің құттықтау-лебіздері, Т.Қожакеев, Р.Нұрғалиев А.Мектепов, Ғ.Әнестердің ғылыми зерттеу мақалалары, С.Кәкішев, Қ.Мұхаметовтердің естеліктері топтастырылған [21, Б. 478-540]. Алғысөз орнына берілген кітаптың беташарына жазушы Ғ.Мұстафиннің «Сыр ашу» эпостолярлық мұрасынан – әр заңғарды заманында танудың, тани отырып талант күдіретін мойындаудың, өнер жолындағы «тайғақсыз адалдықтың» үн-уағызын сезесіз. Жазушының «...Шәкәрім, Ахмет, Жүсіпбек, Мағжандардың ғылыми, әдеби тамаша еңбектері әлі көмулі жатыр. Неге? Өйткені ол еңбектерді ұрлап, жырымдап пайдаланып атақ алғандар, қарнына қазы біткендер бар. Бұлар көмбені ашқызбауға тырысады. Ашылса, өздерінің қоясы бірге ашылады. Мен осы жайды кейінгі 5-6 жылда өзіміздің Орталық Комитетке үш рет кіріп, айттым» деген, 1979-шы жылғы жанайқайын берген [21, 7-б.]

1993-ші жылы Ө.Әбдимановтың «Қазақстан» баспасынан 5000 тиражбен «Қазақ» газеті ғылыми зерттеуі жарық көрді [78]. «Қазақ» газетінің өмірге келу себептері, ұлттық баспасөз ашу жолындағы күрес жан-жақты қарастырылады. Зерттеу еңбекте энциклопедиялық басылымға айналған апталық газеттің болмысы ашылған. Ғылыми еңбек Ш тараудан тұрады: «Оянған сана өлкесі», «Замана шежіресі», «Әдебиет айнасы». Зерттеуші ғалымның туған халқына істеген қызметінің үлкен бір саласы – қазақ баспасөзінің қалыптастасуын, яғни бейресми «Қазақ» газеті арқылы ұлт баспасөзінің негізін қаланғанын, газет қазақ оқығандарының саяси орталығы айналып бүкіл саяси-әлеуметтік іс әрекеттердің ұйытқысы болғандығын тарихи дерек көздерімен талдап, дәлелдейді [78].

Әдебиеттанушы ғалымның мұнан басқа «Қазақ әдебиетіндегі ұлт-азаттық идея», «Ахмет Байтұрсынұлы» атты монографиялары бар. Негізінен, ахметтанушы Ө.Әбдиманов 1992-ші жылы «Ахмет Байтұрсынұлының әдеби мұрасы» атты кандидаттық, 2007-ші жылы «Ұлттық идеяның XX ғасыр

басындағы көркемдік мәні мен жаңашылдық сипаты» атты тақырыпта докторлық диссертация қорғаған.

1994-ші жылы «Қазақстан» баспасынан Қызыл қырғын (Құраст. Қ.Касенов, Ә.Төреханов., 80-б., 50 000 таралыммен) атты кітап жарық көрген [158]. Жинаққа 1937-ші жылдары жеке басқа табынушылықтан, репрессия құрбаны болған қоғам қайраткерлері мен қаламгерлері туралы материалдар топтастырылған. Мұнда А.Байтұрсынұлының өмірбаяны мен қоғамдық қызметтері туралы мақаланы А.Мектепов дайындаған. Автор «...оның тағдыры – қиын, бірақ кісі қызығарлық тағдыр. Ғұмыры ащы арманға толы, алайда, адамға өнеге боларлық ғұмыр. Мақсат-мұратының мазмұны кей тұста қайшылыққа соқтырды десек те, өте терең» дей келе, ғалымның шығармасына тереңдеген сайын, оның тұлғасының зорайып, еңсесі биіктеп бара жатқанын бүгінгі ұрпаққа өнеге етіп ұсынады [158, 16-б.]

1995-ші жылы Өзбекстан Республикасын «Узбекстон» баспасынан М.Джусуповтың «Фонемография Ахмета Байтурсынова и фонология сингормонизма» атты зерттеу еңбегі орыс тілінде 1000 данамен басылып шықты [159]. Бұл зерттеу еңбектің тіл мамандарына берер жаңалығы зор. 2002-ші жылы Ресей ғылым академиясының Шығыстану институты Ф.Ашнин, В.Алпатов, Д.Насиловтардың құрастыруымен жарық көрген «Репрессированная тюркология» атты жинақ осы айтқанымызға толық айғақ бола алады [160, Б. 177-195]. Бұл ғылыми басылым 5 тараудан тұрады. Төртінші тарауы Қазақстан ғалымдарына арналған. Тарау «А.Байтұрсынов», «Лингвист Шонанов пен Жұбанов», «Еуропашы бірінші қазақ (Ә.Бөкейханов)», «М.Жұмабаев және басқа жазушылар», «Тарихшылар, көсемсөзшілер, сыншылар», «Орыс ағартушылары» деген алты ірі тақырыптан тұрады. А.Байтұрсынұлы туралы ғылыми талдаудың негізгі зерттеу нысаны – М.Джусуповтың мәліметтері бойынша талданып, таратылады. Мұнда ғалымның шығармашылық өмір жолы, мемлекеттік және қоғамдық қызметтері, сондай-ақ, түрмеге отырғызылу себептері мұрағат деректері негізінде баяндаған. Ерекше көңіл аударарлық жайт: зерттеуші М.Джусуповтың Байтұрсынұлы әліпбиінің негізгі қасиеттерін бүге-шегісіне дейін қарастыра келе, Н.Яковлевтің «Байтұрсынов өз заманына лайықты әліпби түзуші, «мәдениет қайраткері» деген пікірін жалаң пікір санап, онымен келіспейді. Өзбек ғалымы М.Джусупов А.Байтұрсынұлы өз замандастарынан озық тұрған «лингвист-ғалым» деп санайтынын мынадай нақты ойлармен дәлелдеп шығады. «1930-шы жылдары Мәскеулік фонология мектебінің негізі қаланса, Ахмет Байтұрсынұлы бұл фонология теориясының негізін 1910-1920-шы жылдары қалыптастырып, қазақ әліпбиін түрлеп түзеуде осы теорияны негізге алған» деген тұжырым жасайды [160, Б. 177-195].

Мәскеулік зерттеушілер М.Джусуповтың ой-танымдары мен ғылыми тұжырымдарын «Байтұрсынұлын аса дәріптеу болар» дейді. Дегенмен де «тарихи тұлғаның жоғарғы білім ордасын оқымағанына қарамастан, орыс тілтанушыларымен ғылыми байланыс жасай отырып, өзінің ғылымдағы белсенді қайраткерлігінің нәтижесінде озық ғылыммен қатар тұрғанын

мойындамасқа болмайды» деген тұжырым жасайды. Әрі сол тұстағы латын әліпбиінің заман сұранымына қарай өмірге келгенімен, оны түзушілер де Байтұрсынұлы әліпбиіндегі жүйені негізге алды. Демен, М.Джусуповтың пікірі ақиқатқа жақын деген ғылыми тоқтамға келеді [160, Б. 176-187].

1995-ші жылы «Атамұра» баспасынан «Абай мұрагерлері» атты Қ.Мұхамедхановтың 10 000 таралыммен кітабы жарық көрді [161, Б. 130-141]. Автор данышпан ақын Абай Құнанбайұлының ізбасарларына: Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынұлы, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, М.Дулатұлын жатқызады. Қ.Мұхамедханов А.Байтұрсынұлының ұлан-ғайыр еңбегін баяндай келе, ғалымның сүреңсіз күндерді сұрыптай отырып, қазақ баласына «әліпби» түзгенін айтады. Өкінішке қарай, әліпби өзгертудегі саясаттың салдарынан тарихи тұлғаларымыздың төл туындыларын оқи алмайтын мәңгүрт ұрпақ өсірген Кеңестік кезеңнің күнгейін «жанайқайымен» білдіреді. А.Байтұрсынұлы туралы мақаласында «...ақындық өнерде Ахметтің ұлы ұстазы Абай» деп, оның «Қазағым, елім» атты өлеңінен үзінді келтіреді де, қазақ халқының басынан өткен тарихи дәуірін жыр еткенде, «...Бұхар тұсы, Абай тұсы, Маса тұсы...» деп бөлген С.Торайғыровтың сонылығына сүйенеді [161, 134-б.]

1996-шы жылы «Әділет» тарихи-ағарту қоғамының дайындауымен «Азалы кітап» – «Книга скорби». Атылғандардың тізімі, 1000 данамен орыс тілінде жарық көрді. Кітаптың құрастырушысы әрі редакторы Н.Ялымов, М.Алданиязова. Мұнда Байтұрсынұлы Ахмет туралы мәлімет суретімен 53-бетте былайша беріледі: «*Байтұрсынов Ахмет. Род. 1870 г., ур. Тургайской обл. прож. гор. А-Ате, казах, один из лидеров «Алаш-Орды», лингвист, обществ. и гос. деятель, б/работн. Осужд. тр. УНКВД по А-Атин. Обл. 25.11.1937 г. Реабилитирован опред. СУ ВС КазССР от 04.11.1989 г.*» [162, Б. 6-19, 53-б]. Осы мәліметті берушілер А.Байтұрсынұлының шын туған мерзімін негізге алмаған, сол түрме қабырғасында қатталған сұрақ-жауап барысында айтылған дата жазылып отыр. Мүмкін бұл дұрыс та шығар, десе де ғалымның өзі берген деректерге сүйенсек, ол былай деп, тым болмаса жақша ішінде анық мәліметті беруге болады ғой. Егер бүгінгі кітап түзушілер бас-басымызға түрлі-түрлі деректерді түрліше сайратар болсақ, оқырманды адастырамыз. Бір адамның басында үш түрлі 1870, 1872, 1873 туған жыл болуы мүмкін емес. Оның үстіне осы үш түрлі датаның қайсысының анық, дәл екенін айғақтайтын мұрағат деректері жеткілікті. Сондықтан сөзбұйдалыққа салынбай, А.Байтұрсынұлының өз қолымен жазылған сауалнамалардағы датаға – «5/09.1872»-ге тоқтауымыз шарт.

1996-шы жылы З.Қабдоловтың «Көзқарас» атты талдаулар мен толғаныстары «Рауан» баспасынан 3000 таралыммен басылып шықты [163, Б. 70-80]. Кітапқа бүгінгі жаңа кезеңдегі «жаңаша ойлау» тұрғысынан соңғы жылдары жазған әдеби сын, ғылыми зерттеу еңбектері мен публицистикалық очерктері кірген. «Аханның әдеби қисындары» деген толғау-толғанысында: «...Ахаң жоқта біздегі әдебиет теориясы басы жоқ кеуде секілді еді. Ал басы жоқ дене болама. Қайтейік, болады деп келдік...» дей келе, туған топырағымыздағы Әдебиет теориясының басы болып табылатын «Әдебиет

танытқыштың» қадір-қасиетін бүгінгі күн тарапынан талғап-талдайды [163, 70-б.]. Зерттеуінді ғасыр басында ғалым салған пәнсөздік: ұғым-атауларды «Ахаңның қисындары» деп әспеттейді.

«Дау шешеді дана сөз» атты кітап 1996-шы жылы жарық көрді [164]. Құрастырушысы О.Әбділдаұлы. Кітапқа бабалар мұраларының ең таңдаулы шығармалары топтастырылған. Абыз ақындар айтқан ғибратты ұғымдардың дәл қазіргі «құқықтық мемлекет құрамыз» деп жүрген дербестік тұсқа тірек болғандай жырларын ұсынған. Кітапқа 82 тұлғаның таңдаулы туындылары енген. Сонау XII-XIII ғасырдағы Майқы биден бастап, кешегі 1900-1946-шы жылдардағы И.Байзақовтың толғаулары да қамтылады. Хронологиялық тәртіпті ұстанған бұл жинаққа Байтұрсынұлы Ахмет 66-шы реттік нөмірмен орналасып, оның «Жауға түскен жан сөзі» мен «Қазақ салты» өлеңдері кірген [164, Б. 247-248].

1996-шы жылы «Жеті жарғы» баспасынан М.Құл-Мұхаммедтің «Алаш ардагері: Ж.Ақбаевтың саяси-құқылық көзқарастары» атты зерттеу жинағы жарияланды [165]. Тарихи тұлға – Санкт-Петербург университетін бітірген қазақтың тұңғыш құқық магистрі Ж.Ақбаевтың тағдыр-талайы мұрағаттық құжаттар негізінде қарастырылып, талданады. М.Құл-Мұхаммед сарғайған материалдарды саралауда Ж.Ақбаев, А.Байтұрсынұлы, Ә.Бөкейхановтың түрмеге қамалуының себептерін қатталған құжат тілімен сөйлеткен. Ғасыр басында халқына келген індетке қарсы тұрып, қара жұртын ығына алған алыптардың тағдыры бір-бірімен тығыз байланыста болғаны – зерттеудің өн бойында шынайы баяндалады [165, Б. 4, 17, 19-22, 29, 54-61, 77-96].

1997-ші жылы физик-ғалым М.Сүлейменовтің «Яркий носитель духа человечности» атты кітапшасы өте аз таралыммен басылып шықты [166]. Кітапшаға күрескер-ақынның 11 өлеңі орыс тіліне аударылып, олардың мазмұны туралы автор өзінің ой-тұжырымдарын бірге береді. Сонымен қатар, ғұламаның қысқаша өмірнамасы мен ақын өлеңдеріндегі кейбір тәржімаға көнбейтін, мәселен, «Греке, арыс, би, сұңқар, жұт, әруақ» сөздеріне түсінік беріп, талдап-таратқан.

Осы жылы «Білім» баспасынан жарық көрген Д.Қамзабекұлының «Руханият» атты зерттеу жинағына алдыңғы тараушада тоқталғанбыз [127]. Қосарымыз, жалпы 80-ші жылдардың аяғы мен 90-шы жылдардың басында Алаш зиялыларының «ақталып», ресми тарихымызға қайта оралу кезеңімен қатар енген «руханият» сөзінің мән-мазмұнын тәуелсіздік тұрғысынан талдап, екшейді. Рухани мәдениеттің бір белгісі – ғылым жолын тану, өршіл Рух ұстыны бекем руханияттан туатыны, А.Байтұрсынұлы анықтаған халықтың «тірнек өнері мен көрнек өнері» Рух һәм руханиятқа байлаулы екені айтылады. Д.Қамзабекұлы мұнан басқа «Алаш және әдебиет» атты монографиясында қазақ оқымыстыларының ағарту саласындағы танымдарын Бастапқы (1860-1890 ж/ж.), Негізгі немесе Алаш (1890-1920 ж/ж.), Инерциялы (1920-1929 ж/ж.) ағартушылық деп бөліп, қарастырған [167].

1998-ші жылы Г.Дулатованың «Шындық шырағы» атты бірінші кітабы 298 бет, екіншісі 363 бетпен басылып шықты [168]. Өкініштісі, бұл тарихи әрі көркем шығарманың баспасы мен таралымы көрсетілмеген. Кітап авторы

Алаш ардақтысы Міржақыптың ұрпағы екенін ескерсек, мемуардағы естелік-әңгімелердің қаншалықты маңызды екені түсінікті. Ал Г.Міржақыпқызының әке айналасындағы қазақ зиялыларының көзін көріп, тәрбиесін алғандығы тіпті, бөлек әңгіме. Қолжазбаны оқыған әдебиетші-ғалым Т.Кәкішұлы 1997-ші жылы мамырдың 1-і күні «Ақиқаттың анасы – шындық» атты алғысөз жазған. Т.Кәкішұлы кітаптың 1995-ші жылы 500 данамен басылып шыққандығына тоқтала отырып, жалпы Гүлнар апайдың БАҚ-та әкесі туралы жазылған мақалаларына да өз кезегінде де пікір білдіргендігін, бұл еңбектің Алаш ардақтылары туралы ақиқатқа негіз боларлық дерек көзі деп, мұндағы мәліметтерді келешек зерттеушілердің айналып өтпеулеріне ескерту жасайды. Шындығында, Т.Кәкішұлының бұл кітапқа жазған тұсаукесер сөзінде, «88»-де ақталды деп жүрген аяулыларымыздың мұралары ел ішіне 1957-ші жылы Уфадан жеткізілген жеті жүз кітаппен бірге келгенін естігенде «апыр-ай, неткен момынбыз» деп еріксіз бас шайқайсыз. Ал, сол келген соны дүниелерден хабардар болған кейбір саналы жандардың «жар жағалап жүріп» Алаш шығармаларынан көшірме жасап алғандығын естіп, арамызда арлы азаматтар бар екен-ау деп шүкіршілік етесің.

Г.Міржақыпқызының естелігіндегі атаекесі Ахмет Байтұрсынұлына қатысты жазылған тұстарды толқымай оқу мүмкін емес. Бірінші кітапта Ахаң арналып арнайы тақырып берілмесе де, әкесі жөнінде өрбіген әрбір әңгіменің өн бойында «атасы – Асқар, юст – Ахаң, прос – Ахаң, Әлихан – атаекесі», жолдастары көрініс береді. Гүлнар өзі мен замандастарының ерте есейгенін, балалық балдәурен шақ ғұмырының шолақ болғанын көкірек шері тілімен риясыз жеткізген. Әлбетте, қазақ ішінде тұңғыш роман жазған Міржақыптың мәр-мәр тілі қызы Гүлнарға жұғысты болмауы мүмкін де емес шығар. Қалай десек те апайдың бала күндегі тауқыметті тағдыры, есейгенде де етегінен шалған есерлердің көргенсіздігі көңіліне түйткіл салып, жүрек жарасын қозғап отырған. Міне, осылардың барлығы да қаламына жан бітірген.

Төрт көзі түгел, айналасы аман, жайма шуақ күндерде, әкесі Міржақыптың атып әкелген құстарынан таңдап отырып, Қырғауылды атаекесіне алып бара жатқан кішкентай Гүлнардың мейірбандығына мәз боласың. Қатар отырған қос үйдің ерке балаларына «Аталарың кітап жазып отыр», «Үлкен кісінің демалысын бұзбандар», «Тамаққа алдымен ата-әжелеріңді шақырыңдар» деген инабатты келіні Ғайнижамалдың қамқор жүрегіне сүйсінесің. Өмір шіркін, тек жақсылықтан тұрмайды екен ғой. Бастарына қайғы-қасірет түскенде де бірге болған туған інісіндей жанашыры Міржақыптың ұлы Әлібектің қазасына қабырғасы қайысып, келініне жұбату айтқан Ахаңның мұңын тағдыр тәрк етіп, онан да үлкен сынақ жібереді. Қарашаның қара суығымен бірге «Міржақып өлді» деген қаралы хабар алған олар, қан жұтады. «–Гая, қарағым, сен үлкен қазаның үстінде отырсың, Әлібек қайтқанда, «ақырын сұра» деген едім, енді Міржақып інім өлгенде, «не айтарымды білмей отырмын» деп, өксіген Ахаңның бейнесі көз алдымда деген Ботакөз Асқарқызының лебізін оқығанда, жанарың тұманданып, деміңе тұншығасың. Екінші кітаптағы «Тағдырластар» (Б. 230-260) және Ахаңның

ағасы Қали қызы Сәкеннің әңгімесі (Б. 286-299, 309, 361) баяндалған тақырыптар қуаныш пен қасіретке толы күндерді көз алдыңызға кинодағыдай тізбелеп береді. Жалпы, бұл кітаптарды бір деммен оқып шығу мүмкін емес, бірде – сүйсінсең, енді бірде күйінесің. 1910-шы жылдары «Бақытсыз Жамалды» жастанып оқыған жандар сықылды, мен де «сұрап алған бұл кітапты» уақытынан ұзағырақ ұстап, қайта-қайта оқығаным рас. Кейбір тұстарында көз жасына ерік бердім десем, ол әсірелегінім емес, имандай шыным еді. Кітаптың санаулы тиражына қарамастан, қолдан-қолға өткені анық. Әлбетте, мұндай тарихи шығарманы мемлекет тапсырысымен жарияласа, талайлардың тұмшаланған көкірек көзі ашылар еді-ау.

1998-ші жылы Б.Ілиястың «Алтын бесік» атты кітабы қазақ, орыс тілінде «Қостанай баспа үйі» баспасынан бар-жоғы 600 дана таралыммен жарық көрді [22]. Бұл кітап А.Байтұрсынұлының туған елі мен өскен ортасына Қостанай университеті тарапынан жоспарлы түрде жүргізілген экспедиция материалдары негізінде жазылған. Кітап – Қостанай облысы әкімінің аппараты, ҚР Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігі облыстық басқармасының тікелей қолдауымен, «Халық бірлігі және ұлттық тарих жылына» орай шығарылған арнайы басылым. Б.Ілияс – Ахмет Байтұрсынұлының өмірі мен шығармашылығы туралы зерттеулерін жазғанда, оның шыққын тегі, туған топырағымен байланыстыра отырып, тағылымы зор тәрбиелік мәліметтер бере алған қаламы қарымды жазушы. Автордың Ахаң өміріне қатысты басқа да материалдары ағымдағы БАҚ-та үнемі жарияланып отырды. Б.Ілиястың Қостанай қаласында Ахаң тұрған үйді тауып, оны тарихи ескерткішке айналдыру қажеттігін айтып, 1993-ші «Егемен Қазақстан» газетінде өзекті мәселе көтергені, кезінде қолдау тапқанымен, аяқсыз қалды. Бұл тағылым үйіне Қостанай облысының әкімшілігі 1998-ші жылы ғалымның 125 жылдық мерейтойы қарсаңында тек тақта ілумен шектелді. Жазушының Ахметтің жұбайы Бадрисафаның тағдыры туралы «Құсалықпен өткен өмір» атты толғақты мақаласы кім-кімнің де жүрегін қозғағаны анық.

1998-ші жылы А.Асқаровтың «Ұлы Тұранның Ұлдары» атты кітабы «Нұр әлемі» баспасынан жарық көрді, таралымы 3000 дана [169, Б. 142-144]. Қазақ, орыс тілінде. Автор еңбегін Тұранды өркендетіп, өркениетті әлемнің қатарына қосу еншісі бұйырып тұрған бүгінгі һәм болашақ өскін ұрпақтарға арнаған. Осы жинаққа А.Байтұрсынұлы (1873-1938 ж.ж.) қазақ, орыс тілінде қысқаша мағлұмат беріліп екі өлеңі енген. Кітап авторы мемлекеттік қайраткер А.Байтұрсынұлын Тұран топырағында рухани мұра қалдырған данышпан ойшылдардың бірі деп бағалайды [169, Б. 142-144, 350-351].

Ғұламаның 125 жылдық мерейтойы құрметіне 1998-ші жылы халықаралық ғылыми конференция өткізіліп, оның материалдары «Ғылым» баспасынан ҚР БҒМ А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының дайындауында «Ұлттық рұхтың ұлы тіні» атты ғылыми мақалалар жинағы құрастырылып, 1999-шы жылы жарық көрді [58]. Жинаққа шетел ғалымдарының да мақалалары енді. «Замандастары Ахмет Байтұрсынұлы туралы» тарауда 50 жас мерейтойындағы мақалалар, библиографиялық 2,

жалпы саны 8 мақала топтастырылды. Екінші тарауда ел хатшысы Ә.Кекілбаевтің материалынан бастап, өркениетті елдердің Анкара, Берлин, ТМД елдерінен Мәскеу, Ташкент, Бішкек ғалымдарының ұзын-саны: 16 мақала топтастырылған. Тарау «А.Байтұрсынұлы ғалым, ағартушы, қоғам қайраткері» деп аталады. Ал үшінші бөлімге, яғни, «А.Байтұрсынұлы және қазақ тіл білімі» деген тарауға 31 мақала қамтылған. Бұл жинақ хақында алдыңғы тараушада тоқталғанбыз.

1998-ші жылы «Ғылым» баспасынан әдебиеттанушы А.Ісімақованың «Казахская художественная проза» атты зерттеу еңбегі жарыққа шықты [170]. Зерттеу ХХ-шы ғасыр басындағы және қазіргі әдебиеттегі Қазақ көркем прозасының поэтикасы, жанры, стилі туралы Алаш арыстары: Ш.Құдайбердиев, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатовтардың Абай шығармашылығына жазылған ғылыми талдау материалдарына теориялық сараптама жасайды. Зерттеуші-ғалым қазақ көркем прозаларының фольклормен терең байланысын, әлемдік әдебиет дамуының тәжірибелері мен беталыстары (тенденциялары) негізінде қарастырады. Зерттеушінің мұнан басқа «Ғылым» баспасынан 2000-шы жылы «Возвращение плеяды» атты монографиясы басылым көрді [171]. Зерттеуде «...ресей ғалымы М.Бахтиннің «романизация стилия» деген тұжырымымен 1970-ші жылдары танысып, таң қалып жүрсек, Ахмет Байтұрсынұлы бұл қағиданы сонау ХХ-шы ғасырдың 20-жылдары түсіндіріп кетіпті» деп жазады. Әдебиеттанушы өз пайымын «...әдебиет теориясының терминдерін, талдау жүйелерін қазақша күмбірлете сөйлетіп, ғылыми тілдің деңгейін сол кезде көтеріп тастағанын біз бүгін мақтаныш ете аламыз» деп қорытады [171].

2001-ші жылы Н.Бектемісұлының «Ахмет ұшқан алтын ұя» атты кітабы «Елорда» баспасынан таралымы 1000 данамен жарық көрді [172]. Автор кітабында А.Байтұрсынұлы өмірге келген өңірдің данагөй ақындары туралы, нақтырақ Торғайдағы ақындық мектеп жөнінде ой толғайды. Осы ежелгі Торғайдағы ақындық мектептің Ахметтің ақын болып қалыптасуына себепші болғанын, оның көнекөз, аузы дұғалы ақындардан бата алғанын, сол батамен Ахметтің ақын ғана емес, күрескер болып ел намысын арлағанын айтады.

2002-ші жылы әл-Фараби атындағы Қазақ ұлтық университетінің Қазақ әдебиеті кафедрасы дайындауымен «Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы. 2-кітап: Оқу құралы» атты жинақ аталған оқу орнының баспаханасынан жарық көрді [173, Б. 64-82]. Кітаптың жалпы редакциясын басқарған Т.Кәкішұлы, ғылыми редакторлары: Р.Тұрысбек, Қ.Мәдібай. Оқулық 455 бет, таралымы 1000 дана. Кітаптың бірінші бөлімі: «ХХ ғасыр басындағы әдебиет» деп аталып, мұнда «Алаштың азатшыл әдебиеті» деген тақырып аясында ХХ-шы ғасыр басындағы әдебиеттер алыптары: А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы, М.Жұмабаев, Ш.Құдайбердіұлы, С.Торайғыров, Ж.Аймауытовтардың шығармашылықтары туралы талдаулар топтастырылған. «Кеңес дәуіріндегі әдебиет» атты екінші бөлімі «Кеңес заманы – қазақ әдебиетінің дамуындағы бір кезең» және «Шетелдегі қазақ әдебиеті» деген тараулардан тұрады.

ЖОО-на арналған оқулықтың «А.Байтұрсынұлы» тақырыбында берілген ақпараттық мәліметтерде өмір жолында қателер жіберілген. Тұлғаның туған жылы, айы, күні, өлген уақыты дұрыс емес «28/01.1873-1938». Ахметтанушы Ө.Әбдиманұлының ғалым жазған «Өмірдерек» атты мұрағаттық құжатқа сілтеме жасай отырып, ондағы «туған жылым «мешін» (1872)» деген мәліметті неге ескермегені түсініксіздеу. Ахметтің үлкен әкесі Ақтасты, Байтұрсынның «інісі» десе, ал қайраткердің өміріндегі ерекше кезең оның 50 жасы туралы Орынбордағы өткізілген шараны таратып талданғанымен, 1922-ші жылы Ташкенттегі ғалымға арналған «Лайықты қошеметті» назардан тыс қалдырған. Ғалымның әдеби мұрасы туралы толық 1895-ші жылы жазылған оның тырнақалды мақаласынан бастап, 1926-шы жылғы соңғы соны туындылары толық қарастырған. А.Байтұрсынұлының әдебиетке қатысты ой-пікірінің бастау көзін «Қазақтың бас ақынынан» басталып, сөз өнерін танудағы әйгілі еңбегі «Әдебиет танытқышқа» ұласты дейді. Ал аудармасы хақында, Крыловтан аударылған мысалдарды «төл туынды» деп, «Маса» өлеңдер жинағы – қазақ поэзиясына күресшілдік сарын әкеліп, азаттық жырдың озық үлгісін шашты дейді. Күрескер ақынның шығармашылығы ХХ-шы ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиетінің даму тарихындағы биік белес болып қалады, әрі төңкерісшіл-демократиялық поэзияның негізін қалап, қазақ өлеңіне азаттыққа ұмтылған азаматтық жыр үлгісін алып келді деп қорытады.[173, Б. 64-83]

2002-ші жылы әдебиеттанушы Н.Рымғалидың «Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры» деп атты зерттеу еңбегі Астанадағы «Күлтегін» баспасынан жарық көрді [129, Б. 12-35]. Кітапқа ХХ ғасырдағы қазақ әдебиетінің Ахмет, Әлихан, Мағжан, Міржақып, Мұхтар, Сәкен, Ілияс, Сәбит, Ғабит сынды алып тұлғаларының шығармашылық тағдыры ұлттық рухтың бейнеленуі деңгейі тұрғысынан жаңаша зерттеген. Зерттеу беташары етіп А.Байтұрсынұлының «Қазақ салты» деген 7 шумақты өлеңін, ал кітап басы етіп «Қаз едік қатар ұшып қаңқылдаған» деген тақырыпта осы жолдардың авторы, әрі өзінің әдебиеттегі рухани ұстазы А.Байтұрсынұлының ғұмыры, шығармашылығына туралы (1991) жаңа тұрғыда толықтыру, соны пайым, түйінді тұжырым жасайды. Зерттеуін «ХХ ғасырдағы қазақ әдебиетін – ұлттық өнердің алтын ғасыры» деп, аялауының астарында «...партия қаулы-қарарларымен ой нысанасын, тақырып жүйесін, бейне бағытын, әдіс тәсілін белгілеп берген кеңес дәуірі әдебиетінің алғашқы өкілдерінің бәрі де Алаш ұранды әдебиет шығармаларымен ауызданған, жазу-сызудың әліпбиін солардан үйренген» деген лебізінен өзінің шыққан мектебін нұсқаған ишараны анық байқауға болады [129, Б. 5-8]. Автор А.Байтұрсынұлының есімі Кеңес Одағы тұсында қасақана сылынып қалғанына тоқтала отырып, ғалымның аяулы есімінің 1988-ші жылдан ресми оралуымен қатар, тұлғаның төл туындыларының да телнұсқаларының қайта басылым көргеніне және бұл еңбектер хақында тілші-әдебиетшілердің айтқан пікірлеріне жүгінеді. Ғалым-реформатор туралы түйін сөзін, оның «Жазған сөз жаным ашып Алашыма» деген өлең сөзімен қорытады.

2004-ші жылы Алаш зиялыларының бірі Ф.Сатыбалдыұлының «Шерлі жылдар, шерулі жылдар» туындысы Қостанай «Баспа үйі» баспаханасынан 500 данамен, құрастырушылары: Т.С.Сатыбалдин, Р.Зияуйтденовтың дайындауымен жарияланды [174]. Бас редакторы Хамитбек Мұсабаев. Кітапқа аңдатпасында «...ойранды 30-шы жылдары жазықсыз қуғын-сүргінге ұшырап, тағдыр тауқыметін тартқан, адалдықтан айнымай, қиындыққа мойымай, өмірі мен қызметін туған халқына арнаған Ф.Сатыбалдыұлының әр жылдарда – абақтыда, айдауда жүріп жазған, кезінде газет-журналдарда, кітаптарда жарық көрген еңбектері жинақталып берілгені» жазылған. Осы кітаптың 62-63-ші беттеріндегі: «Тас түрмеде», 121-123-ші беттеріндегі: «Ахмет қайтыс болды дегенде» атты өлеңдер А.Байтұрсынұлына арналған. Ф.Сатыбалдыұлы – Ахаңмен замандас, әрі жерлес. Ол өз кезеңінде құранқари ақын атанған, діни сауаты зор, көзі ашық, ауқатты, он саусағынан өнер тамған шебер зергер адам болған. Оның Ахаң қазасына арналған жоқтау-жырының өн-бойында ғұламаға деген құрметімен қатар, үлкен қайғысы да шынайы суреттелген. Кемеңгер Ахаңды данышпанға теңеген өлеңіндегі:

«...Азамат тату-тәтті болса сыйлас,
Өлімге бірін-бірі сірә қимас.
Тең жорға төрт аяғы тұлпар едің,
Сендей жан бұл фәниде қайта тумас», -

деген жолдардан оның «аһ, ұрған шерін, енді мұндай ұл тумас» деп, өзек өртеген өкініші өріледі. Бірақ, «қазақ көшін алға сүйреген Ахметтің» еңбегі ақталатынына: «Ақиқат ақ сөйлейтін туар заман, Боларын ондай күштің білмес надан. Халыққа зәбір берген зәнталақтың, Көрерміз сонда жайын болсақ аман» деп, зор үміт артады. Рухани замандас інісі Файзолланың үкілі үміті ортаға жарты ғасыр уақытты салып, мұқым елді үздіктіріп барып, іске асты.

Осы жылы ақын-ғалым Серік Оспанұлының «Ахмет өскен ақындық орта» атты кітабы Қостанайдың «Шапақ» баспасынан 12 000 данамен жарыққа шықты [175]. Еңбекте Ахмет Байтұрсынұлының ақын болып қалыптасуына игі әсерін тигізген аға ұрпақ өкілдері және ақын Ахметтің ықпалы тиген кейінгі буын туралы сөз болады. Автор Торғай ақындық мектебі өкілдерінің жалпы ерекшеліктер мен нәзік иірімдеріне өзіндік сараптаулар жасайды.

2006-шы жылы «Гауһар» баспасынан академик К.Сағадиевтің «Реформы: аналитический взгляд» атты 4 кітабы, таралымы 1000 дана жарық көрді [176, Б. 281-286]. Кітапқа ғалымның әр жылдары БАҚ-та жарияланған мақалалары, сұхбаттары, ресми мекемелерге жазған хаттары, түрлі ғылыми конференцияларда жасаған баяндамалары енген. Бірінші кітабы «Жанару көшінде» деп аталып, үш бөлімге жіктелген. Кітаптың беташары ретінде ХХ-шы ғасыр басында ұлттық ғылымның негізін қалап көшбасшы болған ғалым-реформатор Ахмет Байтұрсынұлының ғибратнамасы: *«Дүниенің төріне қызыққандар төрде орын алып жатыр. Тырыспағандар есікте қалып*

жатыр. Есікте қалмай төрге тырмысалық, басқалар төрге қалай бара жатқанына қарап, бізде солардың істегенін істейік» деген айшығы беріліпті. Өте қонымды қисын. Адам баласы уақыт озған сайын, замана ауанындағы көштен қалғысы келмейді. Іргедегі озық елдің екпініне төтеп берер экономикаң, білімің мен ғылымың сай болмаса, адыра қалатынымызды сұңғыла ойлы ғалым дөп басып, анық көрген.

Дәл осы ойды бүгінгі жаһандану кезеңіндегі өркениетті елдердің көшінен қалмас үшін қалай, қандай қадамдар жасау қажеттілігі жөнінде ХХІ-ші ғасырдың тоғысында Ахаң шыққан Торғайдың түлегі Сағадиев өзінің өмір тәжірибесінен жинақтаған салиқалы ой-тұжырымдарын ортаға салады. Арада ғасырға жуық мезгіл өтсе де, адамзат баласының ғылымның ғаламдану көшінде өзінің ұлттық болмысын жоғалтпауы ең өзекті мәселе екенін алғашқы ғалым да кейінгі ғалым да айтады. К.Сағадиев ғасырлар тоғысындағы түрлі жаңартулардың жаңғырығы ұлттық рухымыздың діңгегін шайқамайтынына сенімді. Оның пайымдауынша жер бетіндегі барлық ұлтқа ортақ техника ғылымдарымен қатар, әр ұлттың болмысын танытатын ұлттық ғылымы – оның тілі, әдебиеті, өнері, мәдениеті, тарихы бір сөзбен айтқанда гуманитарлық ғылымы қатар дамып, бірге жүргізіліп отыру керек екен. Өзінің келелі ойын «ғылымсыз ғұмыр – тұл» деп қорытады тәуелсіздік кезеңнің бүгінгі ғалымы.

К.Сағадиевтің екінші кітабы осы алғашқы кітаптың жалғасы іспетті. Мұнда бүгінгі егеменді Қазақстандағы экономика ғылымының еліміздегі өндірістің барлық саласындағы тұрақты даму жолдарының өзекті мәселелері сөз болады. Экономист-ғалым қазақ ғылымына кеңінен енген экономика терминінің адамзат баласының қалыптасуы мен даму үрдісінде қатар жүретін егіз ұғым екенін жаңаша пайыммен түсіндіреді. Әрі бұл саладағы ой-танымның «өткені, бүгіні, келешегі үнемі жалғастықта дамып, өрбіп отыратыны табиғи құбылыс яғни, ұрпақтар үндестігі» деп таниды. Ол ғасыр басындағы ұлт зиялыларының экономика саласындағы ой-тұжырымдарына «Ахмет Байтұрсынұлы және алашордашылардың экономикалық көзқарасы» атты тақырып аясында кеңінен тоқталып, адамзаттың даму тарихындағы жойқын өзгерістерге шолу жасайды. Мәселен, А.Байтұрсынұлы – ХХ-шы ғасыр басындағы ұлттық мәдениеттің шыңы ғана емес, қазақ халқының рухани көсемі деп дәріптелуінің тылсым тарихына тоқталады. Ұлтымыздың ар-ожданы деп танылған Ахаң бастаған Алаш зиялыларының ғасыр басында қалаған әлеуметті-экономикалық платформасының бүгінгі таңдағы тарихи және экономикалық ғылымдарының мамандары тарапынан жеткілікті көңіл бөлініп, зерттелмей отырғанына өкініш білдіреді. Үшінші, төртінші кітабында Қазақ елі өркениетті 50 елдің қатарына ену үшін зайырлы мемлекет ретінде оның бүгінгі келбеті қандай болуының шартты жолдары әрі экономикасы дамыған елдермен қалай иыктіресудің қажеттіліктері туралы ой-танымдары мен пайым-тұжырымдары айтылған [176, Б. 116-127].

2006-шы жылы «Ордабасы» баспасынан Оңтүстік Қазақстанның Облыстық саяси қуғын-сүргін құрбандары мұражайының директоры, ақын Ханбибі Есенқарақызының құрастыруымен «Қан жүректі қайғылым» атты

жинақ, таралымы 2000 дана жарыққа шықты [177, Б. 15-20]. Кітапқа кеңестік жүйенің құрбаны болған Алаш ақиықтары ұрпақтарының естеліктері топтастырылған. Жинақ Х.Есенқарақызының «Осы жұрт бұл мұражайды біле ме екен?» деген алғысөз орнына берілген танымдық мақаласымен ашылған. Шындығында, бір кезде «музей» деп аудармасыз қабылдаған бұл халықаралық термин, бұл күні «мұражай» деген баламаға ие болды. Осы бір сөздің киесі барын, тіпті тағылым орнына айналарын кім білген?! Мұражай өте сәтті аударылған. Мүмкін бұған кейбіреулер келіспес, десе де қазақ сөзін, қазақы болмысты өзге тілмен шұбарлағысы келмеген ана тілдің айбары Ахаң қандай көреген десеңізші! Ғасыр басында-ақ мәдениеті озық жұрттардың өскелең тілі айналасындағы аз санды ұлт пен ұлыстың тәй-тәй басқан тілінің өрісін тарылтарын, керек десеңіз жұтып қоярын сезген А.Байтұрсынұлы «сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады» деп дабыл қаққан. Дабыл қағып қана қойған жоқ, төтеп берер тосқауыл болар ұлт тілінің әліпбиін әрледі, бала тілін ана тілімен дағдыландыру үшін оқу, тіл құралдарын жасақтады. Осылайша ұлтының бабадан жеткен жасампаз тілі бар екенін жан-жақтан анталаған өзге жұртқа танытты. Туған халқы үшін қан жұтты, ұлты үшін басын құрбан етті. Кітаптың атауы да осы аяулы Алаш арыстарымыздың нақақтан қиылған ақтық демін «Қан жүректі қайғылым» деген үш тіркеске сыйғызып, бүгінгі ұрпаққа мұражайдың қаншалықты қажеттілігін айтады. Мынау өмір-дариядағы тәуелсіздіктің кешегі Арыстарымыздың қанымен келген жеңіс екенін, артындағы ұрпақтарының білуі парыз деп санайды. Сондықтан шейіт болған құрбандарымыздың рухына тағзым етіп, әруағына арнап Құран оқытар орын осы мұражай болуы – уақыт талабы. Бастарына түскен қайғыны жылдар бойы үнсіз жұтқан Алаш ұрпақтары: Ахаңның жиені Айман Қабиденқызы Байсалова, Міржақыптың қызы Гүлнар Дулатова, Ілиястың ұлы Саят Жансүгіров, Жүсіпбектің ұлы Бектұр Аймауытов, Құдайбергеннің қызы Мүслима Жұбановалар, тағы да толып жатқан ақиық арыстардың бүгінгі үрім-бұтақтары жүрек толы сырларын осы тағылым үйі – мұражайда бүкпесіз ақтарып, шерін тарқатқан. Мұражай 2001-ші жылы 2-қарашада ашылып, бүгінгі жас ұрпақты ұлтжанды етіп тәрбиелеуде тағзым етер – тағылым мектебіне айналып отырғанын жазады.

2008-ші жылы ҚР БҒМ Ғылым комитеті, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты тарапынан «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы» екі томдық жинағының 1-ші томы «Қазақпарат» баспасынан 1000 данамен жарық көрді [178]. Зерттеуде ұлттық әдебиеттану ғылымының қалыптасуы, даму жолдары, әдебиет тарихы, сыны, теориясы саласындағы ізденістер қамтылып, кезеңдік тұрғыдан жүйеленген. Еңбекте алғаш рет көне түркі әдебиетінен бастап, күні бүгінге дейінге әдебиеттанушы ғалымдардың сөз өнеріне қатысты әдеби-теориялық ойлары, стиль және жеке жанрлық түрлер мен категорияларды талдаған ғылыми еңбектері «пән сөздері» аясында арнайы зерделенеді. Зерттеуге кіріспе сөз жазылып, 5 тарауға бөлінген. 1-тарау: «Ежелгі дәуірдегі әдеби таным мұралары (ҮІ-ХІҮ ғ.ғ.)»; 2-тарау: «Қазақ әдебиеттану ғылымының бастауы (Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбайұлы)»; 3-тарау: «Кәсіби қазақ әдебиеттануының

калыптасуы (1900-1932)»; 4-тарау: «Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеттануының дамуы (1932-1956); 5-тарау: «1957-1991 жылдардағы қазақ әдебиеттануы» деп жеке жүйеленген. Зерттеу жұмысының «Кәсіби қазақ әдебиеттануының қалыптасуы» атты тарауы 1900-1932-ші жылдар аралығын қамтып, осы кезеңдегі оқу-ағарту саласындағы жарық көрген барлық тақырыптағы кітаптарды және сол еңбектердің авторлары туралы бүгінгі тәуелсіздік кезеңдегі әдебиеттану ғылымы танымымен зерттеп-зерделейді [176, Б. 64-166, 181-195, 206-257]. Алаш әдебиетінің ең көрнекті өкілдері: Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, С.Сейфуллин сынды әдебиет алыптарының өмірі мен еңбектерін бүгінгі әдебиеттану пайымымен таразылай отырып, оларды «XX ғасыр басындағы ұлт әдебиетінің кәсіби деңгейін қалыптастырушылар» деп таниды. 1900-1932-ші жылдардағы ұлттық әдебиеттің қалыптасуына қазақ зиялыларының сіңірген еңбектерінің Кеңес кезеңінде дұрыс бағаланбауы салдарынан, әдебиеттің идеологиялық құралға айналғанын айтады.

Енді А.Байтұрсынұлы әдеби мұрасына қатысты айтылған ой-тұжырымдарына тоқталсақ [178, Б. 64-166, 181-195, 206-257]. Мұнда ғалымның қазақ ауыз әдебиеті саласындағы еңбектері: «Ер Сайын», «23 жоқтау» мен әдебиет теориясының негізі болып табылатын «Әдебиет танытқыш» атты еңбектері қарастырылған. Сөз өнерінің нақты ережелері мен бастапқы қисын-қағидаларын қамтыған «Әдебиет танытқыш» зерттеуі негізінде әдебиеттану ғылымына «асыл сөз»-ден бастау алып, кәсіби қалыпқа түскен қазақы терминдердің түр-түрлерінің ғылыми айналымға түскенін айтады. Әдебиеттанушы А.Ісімақованың мұнан басқа «Асыл сөздің теориясы» атты зерттеу еңбегі 2009-шы жылы «Таңбалы» баспасынан жарыққа шықты [179, Б. 131-196]. Зерттеу 3 бөлімнен тұрады. 1-бөлім «Әлем әдебиетінің теориялық мәселелері», 2-бөлім «Қазақ әдебиетінің теориялық мәселелері», 3-бөлім «Замана тынысындағы асыл сөз» деп жіктеліп, мұнда әлемдік әдебиеттану ғылымының теориялық мәселелері мен ұлттық әдебиеттануымыздың әдіснамалық һәм теориялық бағыттары, ұлттық прозаның мазмұндық әрі құрылымдық ерекшеліктері аясында автор өзінің көркем сөздің теориялық сипаты жөніндегі ой-толғамдарын зерделейді. Әдебиеттанушы көркем сөздің қағидасын әлемдік әдебиеттану деңгейімен сараптай келе, сөз иірімдерінің қазақы нәзік иірімдеріне бойлағанда өз таным-пайымын ұлт тілінің негізін салушы А.Байтұрсынұлының асыл сөзді танытудағы айшықтарымен тұжырымдап отырады [179, Б. 186-196].

2008-ші жылы Ұ.Еркінбаевтың «Әдебиет танытқыш» теориялық негізі» атты монографиясы, таралымы 500 данамен жарыққа шықты [180]. Ғылыми зерттеу еңбекте Ахмет Байтұрсынұлының көркем сөздің теориялық сипаты жөніндегі тұжырымдары талқыланған. Әдебиеттанушы 1926-шы жылы баспа бетін көрген «Әдебиет танытқыштың» әдеби теориялық һәм әдістемелік жүйесін – XX-шы ғасыр басындағы және бүгінгі әдебиеттану ғылымының жетістіктері тұрғысынан теориялық поэтиканың негізінде саралайды. Ұ.Еркінбаев зерттеу жұмысын «Сөз өнерінің ерекшелігі», «Шығарма сөз жүйесіндегі стилистикалық айшықтар тілі», ««Қара сөз бен дарынды сөз

жүйесінің» трактовокасы» деп үш тарауға бөліп қарастырған. Зерттеуші Ахмет Байтұрсынұлының теориялық пайымдарын ресей және дүниежүзілік әдебиеттану ғылымының өкілдерімен қатар талдап, көркем сөздің табиғатына қатысты тұңғыш әдебиеттанушы теориктің тұжырымдарының өзектілігін ғылыми тұрғыдан дәлелдеген.

«Ахметтанудың негізін салушылар» атты тараушамызды 1998-ші жылы тарихи тұлғаның 125 жылдық мерейтойы салтанатында сөйлеген жазушы Ә.Кекілбайұлының «Ұстаз ұлағаты» баяндамасымен қорытындылағанды жөн көрдік. Жазушы баянатының бүгінгі тәуелсіздік әдебиеттану аясында ахметтану мәселесіне берер мағлұматы мен танымдық пайымы зор деп есептейміз. Ә.Кекілбайұлы: «...біз бүгін қилы заманда туып, қиямет кешіп, мерт тапқан ғазиз жанның атын ардақтап, аруағын ұлықтауға жиналдык» деп бастаған лебізінде ғалымды «...кескекті кезеңде келелі істер тындырған кемел ер. Кемеңгер. Ұлы тағдырларды ұлан-ғайыр тарих кеңестігінің ұшан қиырларына үңіліп барып, ұғына аласың... «Ахмет Байтұрсынов – ұлттық тарихымызда ешкіммен салыстыруға болмайтын ерекше тұлға» дейді де онысын былайша таратады: «Бәлкім, біреулерге бұл орынсыз тамсану боп көрінер. Оған дейін де бұл далада Фараби, Иасауи, Қорқыт, Асан қайғы, Ыбырай, Шоқан, Абайлар да өтті десер. Ол рас. Бірақ, Ахмет Байтұрсынов оларға ұқсайды да, ұқсамайды. Ұқсайтыны: ол да аталмыш алыптар сияқты, ұлттық дамуымыздың үрдісі мен қарқыны қалған дүниедегі даму үрдісі мен қарқынына сәйкес келмей кенде қалып, көрер көзге тығырыққа тірелген халқына адастырмас жол іздеді. Ұқсамайтыны: Ахмет Байтұрсынов ондай жол Қорқыт пен Асан қайғыдай үйренші үрдісті аман сақтап қалатындай жаңа қоныс іздеумен табылады деп түсінбеді; Фараби мен Иасауидей өз тұсындағы кең жайылған антикалық немесе исламдық дүниетанымға уақытылы көшу арқылы барлық мәселені шешуге болады деп ұқпады; Абай, Шоқан, Ыбырайлардай теңдікке жетудің жолында тек ағартушылықпен шектелгісі келмеді» дейді [58, Б. 81-86].

Жазушы Ә.Кекілбайұлы қайраткердің ешқандай атланттардың иығына шықпай-ақ, бұрынғылардың көздеріне іліге қоймаған соны көкжиектерге көз жеткізе білген, көрген... ..Басының тәуекелімен бүкіл бір ұлттың тәуекелінің түгел оянуына түрткі болған «теңдессіз тарихи тұлға» деп бағалайды, ұлт ұстазының ұлағатына тамсана отырып, оны ұрпақтар үлгі алатын «тағылым мектебі» деп пір тұтады. Мұнан шығар қорытынды тарихи тұлғаның есімі ортамызға оралған бері қаншама сүбелі еңбектің жазылғаны. Зерттеулердің қайсысы болмасын, ғалымның қайраткерлігі мен шығармашылық мұрасын жекелеген тақырып аясында талдау, не жалпылама түрде шолу жасаумен шектеліп қана қоймай, бүгінгі тәуелсіз кезеңдегі әдебиетпен, не мәдениетпен байланыстыра қарастырады. Бұл дегеніміз ғалым ғибратының ұрпақтан ұрпаққа жалғасты алтын көпір екендігінің дәлелі. Яғни, *Әбішше толғансақ, «...кескекті кезеңде келелі істер тындырған кемел ер, кемеңгердің»* мәңгі келбетін көреміз.

I-тарау бойынша пайдаланылған материалдар:

1. Қызметкерлерге арналған сауалнама. Орыс тілінде. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағаты, 81-қор, 1-тізбе, 1652-іс, 11-12-парақтар. (Бұдан әрі – ҚР ОММ, 81-1-1652, 11-12 п/п).
2. Қазақ халыққа білім беру институтының оқытушылары мен қызметкерлеріне арналған сауалнама (КИНО). ҚР ОММ, 81-1-1652, 52-53-п/п.
3. Ағарту ісі жөніндегі халық комиссариаты. ҚР ОММ, 81-1-1652, 1-п.
4. Жауапты қызметкерлерге арналған сауалнама. Ресей коммунистік партиясы. ҚР ОММ, 81-1-1652, 6-п.
5. Сайлауға түсу сауалнамасы. 11/Х.21. ҚР ОММ, 5-18-158, 1-1-п/а
6. Қазақ КСР Министрлер кеңесінің №78 қаулысы. 26-шы ақпан 1990-шы жыл. Үкімет үйі. Алматы қаласы. Ахмет Байтұрсынұлы мұражай-үйінің қорынан. (Бұдан әрі – АБМҚ).
7. Қазақ КСР Прокуратурасы. №13/54ж-88. 19/Х.1988; Қазақ КСР Жоғарғы соты. №11/2 нкр-19/88. 21/ХІ.1988 жыл. АБМҚ.
8. Әулет шежіресі (қолжазба). Шаймерденов А. АБМҚ; Кәкішев С. Ахаң туралы ақиқат. – Алматы: Шапағат, 1992.-112 б., Б. 7-9.
9. Ағытайұлы И. Бабамыз – Бекзат данышпан. – Қостанай, 2000.-88 б., Б. 15-17, 21, 30, 34-35, 37-39, 85.
10. Сейдахмет Қ., Меңдібай С. Үмбетей батыр // Қостанай таңы, 27 шілде 2007.
11. Әуезов М. Ақаңның елу жылдық тойы // Ақжол №63, 4 ақпан 1923; Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы: Жалын, 1991.- 464 б., Б.17-20.
12. Өмірдерек (Жизнеописание). Профессор А.Байтұрсынұлының №110 ісі; Өмірбаян (Биография). ҚазПИ, 209-іс, 1-тізбе, 6-байланым. АБМҚ.
13. Дулатов М. Ахмет Байтұрсынович Байтұрсынов // Труды Общества изучения Киргизского края. Вып. 3, Оренбург, 1922; Қолжазба (екінші дана). Р9, К. Т.782. АБМҚ.
14. Торғай облыстық басқармасы. ҚР ОММ, 25-1-2350, 1-10-п/п.
15. Байтұрсынов А. Маса. 3-нші басылуы. – Қазан: Татарыстан, 1922.- 93 б., Б. 31-32, 35.
16. Ғаламтордан: www.383.kz
17. Байтұрсынұлы А. 23 жоқтау. – Мәскеу, 1926.-155 б., Б. 111-114.
18. Куәлік /телкөшірме/. ҚР ОММ, 95-2-85, 1-2-п/п.; Орынбор қырғыз мұғалімдер мектебінің тәлімгерлері. ҚР ОММ, 95-2-93, 24-25-п/п.
19. Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989.- 320 б., 9-б.
20. Б.Байтұрсынованы ақтау анықтамасы. Қазақ КСР Прокуратурасы. 5/09.1989. АБМҚ.
21. Бес арыс. (Құраст.: Әшімханов Д.). – Алматы: Жалын, 1992.-544 б., Б. 478-540.
22. Байтұрсын І. Алтын бесік. Қостанай, 1998.-260 б., Б. 20-21, 218-219.
23. Ұлттың ұлы ұстазы. – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2001.-305 б., Б. 17-32.
24. Досжанов Д. Абақты. – Алматы: Қазақстан, 1992.-288 б., Б. 152-218.
25. ЦГИА, көшірме. Д. 32-1905. Ленинград.
26. Омбы жандарм басқармасы. №301, 26/09.1908. ҚР ОММ, 64-1-5847, 2-3-п/п.
27. Дала генерал-губернаторы кеңсесі. №96, 26/11.1908. ҚР ОММ, 64-1-5847, 1-2-п/п.
28. Дулатұлы М. Абай // Қазақ №67, 1914.
29. Омарханов Н. «Атыңнан айналайын, Қарқаралы». (Сұхбаттасқан: Жолдыбай К) // Егемен Қазақстан №347(25317), 15 қараша 2008.
30. Дала губернаторы Омбы басқармасы кеңсесіне жеделхат. №901, 6/07.1909. ҚР ОММ, 64-1-5832, 44-п.
31. Бөкейхан Ә. Бейнетқорға ашық хат (40 мысал хақында) // Қазақ №39, 23 қараша 1913; Мұсылман сиезі. №91, 31 желтоқсан 1914.
32. Байтұрсынов А. Қырық мысал. – Қазан: Татарыстан мэтбағасы, 1922.-96 б.
33. Семей губернаторына жеделхат. №2, 9/07.1909. ҚР ОММ, 64-1-5832, 45-п.
34. Петербор Ішкі істер министріне жеделхат. №4, 15/07.09. ҚР ОММ, 64-1-5832, 47-п.
35. Омбы губернаторы кеңсесіне жеделхат. №2399, 16/07.09. ҚР ОММ, 64-1-5832, 48-п.

36. Омбы губернаторына жеделхат. №37636, 17/07.1909. ҚР ОММ, 64-1-5832, 49-п.
37. Семей губернаторына жеделхат. №750, 17/07.1909. ҚР ОММ, 64-1-5832, 50-п.
38. Б.Байтұрсынованың жеделхаты. №641, 5/08.1909. ҚР ОММ, 64-1-5832, 51-52-п/п.
39. Тасымбеков А. Ахметтің жары – Бадрисафа // Қазақ әдебиеті, 22 шілде, 1994.
40. Б.Байтұрсыноваға жауап. Көшірме №10, 08/08.1909. ҚР ОММ, 64-1-5832, 53-п.
41. Семей губернаторына сауалхат. №5454, 08/08.1909. ҚР ОММ, 64-1-5832, 54-п.
42. Ішкі істер министрі Курловқа сауалхат. Көшірме №58., 17/11.1909. ҚР ОММ, 64-1-5832, 58-п.
43. Казахское книжное дело в документах и материалах : XIX – начало XX в.в. (Научные редакторы: Шалгынбай Ж., Галиев В). – Алматы: Баспалар үйі, 2009.-632 с., С. 342-343, 351, 374-375, 391.
44. Құл-Мұхаммед М. Алаш ардагері. Жақып Ақбаевтың саяси-құқылық көзқарастары. – Алматы: Жеті жарғы, 1996.-224 б., Б. 4, 17, 19-22, 29, 54-61, 77-96.
45. Ғалихан (Ә.Бөкейхан). Николай Лукич Скалозубов // Қазақ №109, №111, 1915.
46. Бөкейханов Ә. Шығармалар. – Алматы: Қазақстан, 1994.-384 б., Б. 280-282.
47. Дала генерал-губернаторы кеңсесі құпияхат. №172, 13/09.1909. ҚР ОММ, 64-1-5832, 55-56-п/п.
48. Киргизский народный поэт в тюрьме // Современное слово №682, 6 ноябрь 1909; Газет қиындыларының бюросы. 19/XI.1909, ҚР ОММ, 64-1-5832, 60-61-п/п.
49. Дала генерал-губернаторы кеңсесіне. 7/01.1910. ҚР ОММ, 64-1-5832, 66-67-п/п.
50. Бекметов М. Киргизский поэт // Оренбургский край №374, 1909; Казахстанская правда, 9 июнь 1992.
51. Ақмола губернаторына жеделхат. №39, 25/02.1910. ҚР ОММ, 369-1-1101, 1-п.
52. Ақмола обл., Уезд бастығы мен полицейлік бөлімге жеделхат. №726, 5/03.1910. ҚР ОММ, 369-1-1101, 2-п.
53. Ақмола губернаторына жеделхат. №47, 07/03.1910. ҚР ОММ, 369-1-1101, 3-4-п/п.
54. Губернаторлардың өзгертілуі (Қол қойған: А.Б.) // Қазақ №50, 14 ақпан 1914.
55. Басқармадан. Құрметті оқушылар // Қазақ №1, 2 ақпан 1913.
56. Переселендердің есебі. 17/03.1912. ҚР ОММ, 39-1-1101, 3-4-п/п. АБМҚ.
57. Байтұрсынұлы А. Орынбор әм 10 пеуірал // Қазақ №1, 10 ақпан 1914.
58. Ұлттық рухтың ұлы тіні. Ғылыми мақалалар жинағы. (Жауапты ред.: Жанпейісов Е). – Алматы: Ғылым, 1999.-568 б., Б. 52-66, 78.
59. Байтұрсынұлы А. Кітаптар жайынан (Қол қойған: Маса) // Айқап №1, Б. 12-13, 1911.
60. Байтұрсынұлы А. Оқу құралы. Усул сотие жолымен тәртіп етілген. Қазақша әліфба. 1-нші кітап. Орынбор, 1912.-40 б.
61. Құдайбердіұлы Ш. Қазақ құтты болсын! (Қол қойған: Ш.Қ.) // Қазақ №5, 1913.
62. «Қазақ» газеті (Құраст.: Субханбердина Ү., Дәуітов С., Сахов Қ). – Алматы: Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 1998.-560 б., 27 б.
63. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. Қызыл-Орда – Ташкент, 1926.-286 б.
64. Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989.-320 б., 215-б., Б. 215-б.
65. Ғабдылрахман Ғ. Орынборда шығатын «Қазақ» туралы // Айқап №2, Б. 41-43, 1913.
66. «Айқап» энциклопедиясы. (Құраст.: Субханбердина Ү., Дәуітов С). – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995.-367., Б. 169-170.
67. Ішкі істер министрлігі Орал облыстық Баспа ісі басқармасы №13248. 26/09.1913. Ленинград Орталық Мемлекеттік мұрағаты. 776-21-16. (Бұдан әрі – ЛОММ).
68. ПМ Орынбор губернаторының кеңсесі №6102. 17/10.1913. ЛОММ. 776-21-16.
69. ПМ ОГК. 22/10.1913. ЛОММ. 776-21-16.
70. ПМ ОГК №6450. 3/10.1914. ЛОММ. 776-21-16.
71. Торайғырұлы С. Шығармалар жинағы. – Қызылорда, 1933.-344 б.,14-б., 163-182; Екі томдық шығармалар жинағы. 1-т. – Алматы: Ғылым, 1993.-280 б., Б. 88-89, 146-164.
72. Торайғырұлы С. Ғалиханның Семейге келуі // Сары арқа №18, 13 қараша 1917.
73. А.Байтұрсынұлының Үкімет Сенатына шағымы. 20/10.1914. ЛОММ. 776-21-16.

74. М.Дулатұлы. Сенатта бұзылған үкім // Қазақ №220, 1 наурыз 1917.
75. Қозыбаев М. Ғасыр қасіретін арқалаған арыстар // Егемен Қазақстан, 12 тамыз 1994.
76. Әлімбаев И. Қазақ халқының тұңғыш сиезі // Қазақ №225, 12 сәуір 1917.
77. Басқармадан, Алаш партиясы // Қазақ №237, 24 шілде 1917.
78. Әбдиманов Ө. Қазақ газеті. – Алматы: Қазақстан, 1993.-168 б.
79. Сақов Қ. «Қазақ» газетіндегі ұлттық саяси мәселелердің жазылуы. – Алматы, 1998.
80. Атабаев Қ. Қазақ баспасөзі Қазақстан тарихының дерек көзі (1870-1918). – Алматы: Қазақ университеті, 2000.-358 б.
81. Байтелесова Ж. Публицистика Ахмета Байтурсынова. – Алматы: Санат, 1998.-74 с.; Роль публицистики Ахмета Байтурсынова в формировании общественного сознания. – Алматы, 2002.-132 б.
82. Ерназарова Ш. Қазақ публицистика тілінің дамуындағы Байтұрсынұлы кезеңі. 2004.-120 б.
83. Айтжанов Х. «Қазақ» газетіндегі әдебиет мәселелері. – Алматы, 2008.-128 б.
84. Жалпы қазақ-қырғыз сиезінің қаулысы // Қазақ №256, 23 желтоқсан 1917.
85. Басқармаға телеграмма («Үш жүз» партиясы) // Қазақ №253, 2 желтоқсан, №255 13 желтоқсан 1917; Қазақтан шыққан арамзамалар. (Сарыарқадан). Қ. №260, 17 қаңтар 1918.
86. Атшабаров Б. Алты алашқа әйгілі азамат еді... // Ақиқат №10, Б. 83-87., қазан 1992.
87. А.Байтұрсынұлы мен Ә.Жангелдин. Келіссөздер. ҚР ОММ, 1145-2-107, 18-22 п/п.
88. Қазревкомға мүшелікке сайлау. 24/08.1919. ҚР ОММ, 14-3-19, 4-п.
89. Байтұрсынұлының мандаттық билеті №15, ҚР ОММ, 5-18-158, 2-2-п/п
90. Тізім. 28/XI.1919, ҚР ОММ, 14-1-32, 11-п.
91. Хаттама №7, ҚР ОММ, 1353-1-4, 1-3-п/п
92. Бұйрық №10 (8/09.1919 ж.), ҚР ОММ, 14-1-4, 15-п.
93. Хаттама нөмірі көрсетілмеген, ҚР ОММ, 1353-1-4, 4-4-п/п.
94. Хаттама №4, ҚР ОММ, 924-1-4, 53-п.
95. Ленинге хаттары. ҚР ҰҚК мұрағаты, 78754-іс, 6-т., 44-п.
96. Қостанай туралы Ә.Бөкейханға жеделхат, ҚР ОММ, 14-1-19, 26-п.
97. Қазақ АКСР-ы құрылды // Ақ жол 17 сәуір 1925.
98. ҚКСР Халық комиссарының баяндамасы. ҚР ОММ, 5-1-26, 92-93/93-а/п.
99. ҚКСР Кеңес халық комиссарының халыққа білім беру бөлімі жөнінде баяндама. ҚР ОММ, 5-1-25, 14-15-п/п.
100. Жұрынов М. Академияның алпыс асуы // Егемен Қазақстан №250, 13 қазан 2006.
101. А.Байтұрсынұлының ОАК-не өтініші. ҚР ОММ, 5-18-158. 10-10 п/п.
102. Нұрпейіс К. Алаштың күрескер ұлы // Қазақстан тарихы №4-5, Б. 3-10.
103. Лайықты қошемет // Тілші, 10 қыркүйек 1922.
104. Шәміл М (Сейфуллин С) Ахмет Байтұрсынұлы 50-ге толды // Еңбекші Қазақ №64, 1923.
105. Байтұрсынұлын жұмысқа алу туралы бұйрық, ҚР ОММ, 1142-1-1, 5-6 п/а.
106. Нұрпейіс К. «Тәуелсіз Қазақстанның шындық тарихын жазу үшін русскоцентризм идеясынан толығымен арылу қажет...». (Сұхбаттасқан: Құрманбай Ш.) // Айқын №91(543), 23 мамыр 2006.
107. Жұртбай Т. «Ұраным Алаш». – Алматы: Ел-шежіре, 2008.-472 б., Б. 415-466.
108. №725 А.Байтұрсынұлын айыптау ісі. ҰҚК мұрағаты.
109. А.Байтұрсынұлын жұмысқа алу туралы Орталық музейдің бұйрығы. 16/XII.1934. ҚР ОММ, 1308-1-128, 58-п.
110. Хлудовтың картиналарына сын-пікір. 2/Ү.1935. ҚР ОММ, 1308-1-128, 99-п.
111. Жұмыстан шығару туралы бұйрық. 21/IX.1936. ҚР ОММ, 1308-1-128, 98-99 п/п.
112. Тәжібаев Ә. Есімдегілер. – Алматы: Жазушы, 1993.-400 б., 332-б., Б. 331-333.
113. А.Байтұрсынұлын айыптау №725 ісі. 13/ҮШ.1937-25/XI.1937. ҚР ҰҚК мұрағаты, 78754-іс, 6-т.
114. Айыптау №725 ісі. 25/XI.1937. ҚР ҰҚК мұрағаты, 78754-іс, 6-т., 104-б.

115. Аайыптау №725 ісі. 8/ХІІ.1937. ҚР ҰҚК мұрағаты, 78754-іс, 6-т., 105-б.
116. Өлгендік туралы куәлік. 8/ХІІ.1937. И-ИА №285007. 23/Ш.1989. АБМҚ
117. Лениннің елу жасы // Ұшқын №22, сәуір 1920.
118. А.Байтұрсынұлының мәлімдемесі. ҚР ҰҚК мұрағаты, 78754-іс, 6-т.
119. Самойлович А. Литература турецких народов // Литературы Востока. Вып. I. – Петербург, 1919.; А.Б.Байтұрсынов. Кратк. биограф. справка. Подпись: А.С. // Литературная энциклопедия. (Отв. ред.: В.Фриче). – Москва, 1930., Том 1., С. 305-306.
120. Поливанов Е. Новая казак-киргизская (Байтұрсыновская) орфография // Бюллетень Среднеазиатского государственного университета. Вып. 7. – Ташкент, 1924., С. 35-43.
121. Яковлев Ф. Математическая формула построения алфавита // Культура и письменность Востока. Книга I. – Москва, 1928., С. 41-64.
122. Казакский (Байтұрсуновский) алфавит // Литературная энциклопедия. (Отв.ред.:Луначарский). Т. 5., – Москва, 1931., С. 23.
123. Кононов А. Байтұрсунов Ахмед Байтұрсунович // Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов (дооктябрьский период). – Москва: Наука, 1974.-342 с., С. 115.
124. Қожакеев Т. Қым-қуыт іздер. – Алматы: Санат, 1999.-400 б., Б. 328-330, 355-358.
125. «Лайықты қошемет» (Ахаңа жасалған құрмет жайында. Мақаланы дайындаған: Қамзабекұлы Д) // Социалистік Қазақстан, 12 қаңтар 1991.
126. Қамзабекұлы Д «Ақанның алдында» // Қазақ әдебиеті №11, 12 наурыз, 1996.
127. Қамзабекұлы Д. Руханият. – Алматы: Білім, 1997.-272 б., Б. 88-100, 99-107, 171-200.
128. Ахмедов Ғ. Алаш «Алаш» болғанда. – Алматы: Жалын, 1996.-224 б., Б. 23-37, 173).
129. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. – Астана: Күлтегін, 2002.-528 б., Б. 12-35.
130. Омаров И. Ученая деятельность А.Байтұрсунова // Труды Общества изучения Киргизского края. Выпуск 3, Оренбург, 1922.
131. Шонанұлы Т. Ахмет Байтұрсынұлы халық ағарту және әдебиет саласында. Наурыз, 1923 жыл (Дайындаған: Байғалиев Б) // Жұлдыз №2, Б. 123-128, 1992.
132. Байғалиев Б. Ахметтің кейбір өлеңдері мен аудармалары // Жетісу, 13 қаңтар 1989; Коммунизм таңы, 21 қаңтар 1989.
133. «Абай» энциклопедиясы. – Алматы: Атамұра, 1994.-720., Б. 140-141.
134. «Алматы» энциклопедия. (Бас ред.: Нұрғалиев Р). – Алматы: БЭ, 1996.-344 б., 88 б.
135. Қазақ әдебиеті энциклопедиясы. – Алматы: Білік баспа үйі, 1999.-750 б., Б. 149-150.
136. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. – Алматы: БЭ, 1999.-720 б., Б. 72-76.
137. Қазақстан Республикасы 10 жыл шежіресі. (Құраст.: Нысанбаев Ә., Жұмаханов Т). – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2001.-504., Б.155, 374.
138. Анықтамалық. (Құраст.: Дүйсенбайұлы Е., Естен А., Омарұлы Қ). – Алматы: Ана тілі, 2004.-392 б., 70-б.
139. Алматының тарихи және мәдени ескерткіштері. Құжаттар тізбесі. Қазақ, орыс тілдерінде. (Құраст.: Матвеева Л). – Алматы: Өнер, 2003.-208 б., 56 б.
140. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. 2-басылуы. (Құраст.: Ахметов З., Шаңбаев Т). – Алматы: Ана тілі, 1998.-384 б., Б. 13, 14-15, 24, 37, 68, 72, 78, 112, 121, 134, 149, 173, 189, 194, 237, 272, 295, 309-310, 326-327, 337, 354-355.
141. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. 3-басылуы. (Құраст.: Ахметов З., Шаңбаев Т). – Семей-Новосибирск: Талер-Пресс, 2006.-398 б., Б. 77, 82, 127, 257, 284, 308, 322.
142. Субханбердина Ү. Қазақ халқының атамұралары. – Алматы: ОҒК, 1999.-834., Б. 63; 70; 98-99; 128; 131-132; 203; 600-602; 644-645; 672-673; 716-717; 757; 761.
143. Мәженқызы Р. Кітап – ғасыр мұрасы: Кітап-альбом. (Автор-құрастырушы). – Алматы: Өнер, 2007.-304 б., Б. 86-б., 252-254.
144. Жұбанов Қ. Қазақ тілінің ғылыми курсы // Политехникалық мектеп №7-8, 1933., 35-б.
145. Жұбанов Қ. Жеке ісі. ҚР ОММ, 81-3-68, 103-105-п/п.
146. Мұқанов С. XX-ғасырдағы қазақ әдебиеті.– Қызылорда, 1932.-234 б., Б. 18-32.

147. Тоғжанов Ғ.Әдебиет және сын мәселелері; О Байтұрсынов и байтұрсыновщине. – Алматы-Москва, 1932.-48., Б. 3-39; Большевик Казахстана №5, 1932., С. 3-21.
148. Сәрсекеев Қ. Ұлт ұстазы немесе Алаштың Ахметі – Ахмет Байтұрсынов туралы ой-түйін // Егемен Қазақстан. 30 қазан 2003.
149. Ысмағұлов Ж. Ақаң туралы жазсақ ақаусыз жазайық // Егемен Қазақстан. 7 сәуір 2004.
150. Ысмағұлов Ж. Ақиқаттан аттамайық, бауырым // Қазақ әдебиеті. 10 қыркүйек 2004.
151. Сұбханбердина Ү. Қазақтың революциядан бұрынғы баспасөзіндегі материалдар. – Алматы: Қазмембас, 1961.-156 б., Б. 151-156.
152. Елеуменов Ш. Жаңа жолдан. – Алматы: 1989.-288 б., Б. 94-109.
153. Ата мұра. (Құраст.: Кенжеахметов С). – Арқалық, 1990.-70 б., Б. 3-10).
154. Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсынов. – Алматы: Білім, 1990.-52 б., 47-б., Б. 48-51.
155. О чем не говорили. /Докум. рассказы и очерки/. – Алматы: Жалын, 1990.-304.
156. Нәубет. (Құраст.: Қыстаубаев З). – Алматы: Жалын, 1990.-448 б., Б. 122-145.
157. Нұрғалиев Р. Арқау. 1 том. – Алматы: Жазушы, 1991.-576., Б. 5,160, 543-546.
158. Қызыл қырғын: 37-де опат болғандар. (Құраст.: Касенов Қ., Төреханов Қ). – Алматы: Қазақстан, 1994.-80 б., 16-б.
159. Джусупов М. Фонемография Ахмета Байтұрсынова и фонология сингормонизма. – Ташкент-Узбекистан, 1995.-176 б.
160. Ашнин Ф.Д., Алпатов В.М., Насилов Д.М. «Репрессированная тюркология». – Москва: Восточная литература, 2002.-294., С. 177-195.
161. Мұхамедханов Қ. Абай мұрагерлері. – Алматы: Атамұра, 1995.- 208-б., Б. 130-141.
162. Азалы кітап – Книга скорби. 1-басылым. – Алматы: 1996.-360 б., Б. 6-19, 53-б.
163. Қабдолов З. Көзқарас. – Алматы: Рауан, 1996.-256 б., Б. 70-80.
164. Дау шешеді дана сөз (Құраст.: Әбділдаұлы О). – Алматы: 1996., Б. 247-248.
165. Құл-Мұхаммед М. Алаш ардагері. Ж.Ақбаевтың саяси-құқылық көзқарастары. – Алматы: Жеті жарғы, 1996.-224 б., Б. 4, 17, 19-22, 29, 54-61, 77-96.
166. Сулейманов М-Х. Яркий носитель духа человечности. – Алматы: 1997.-18 с.
167. Қамзабекұлы Д. Алаш және әдебиет. – Астана: Фолиант, 2002.-474 б.
168. Дулатова Г. Шындық шырағы (Бірінші кітап). – Алматы, 1998.-298 б., Б. 23, 33, 48-53, 65, 69, 71, 84, 91, 104-107, 110-112, 115, 125-127, 276; Екінші кітап, 1998.-363 б., Б. 230-260, 286-299, 309, 361.
169. Асқаров А. Ұлы Тұранның ұлдары. – Алматы: Нұрлы әлем, 1998.-560., Б. 142-144, 350-351.
170. Исмакова А. Казахская художественная проза. – Алматы: Ғылым, 1998. - 394.
171. Исмакова А. Возвращение плетяды. – Алматы: Ғылым, 2002.- 200.
172. Бектемісұлы Н. Ахмет ұшқан алтын ұя. – Астана: Елорда, 2001.-128 б.
173. Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы. 2-кітап: Оқу құралы. (Жалпы редакц. басқ.: Кәкішұлы Т). – Алматы: Қазақ университеті, 2002.-455., Б. 6-126; Б. 64-82.
174. Сатыбалдыұлы Ф. Шерлі жылдар, шерулі жылдар: Өлеңдер мен поэмалар. – Қостанай: Баспа үйі, 2004.-470 б., Б. 62-63, 121-122.
175. Оспанұлы С. Ахмет өскен ақындық орта. – Қостанай: Шапақ, 2004.-204 б.
176. Сағадиев К. Реформы: аналитический взгляд. Книга первая. – Алматы, 2006.-352 с., С. 281-286; Книга вторая. 2006.-286., С. 116-127.
177. Қан жүректі қайғылым. (Құраст.: Есенқарақызы Х). – Шымкент: Ордабасы, 2006.-208 б., Б. 15-20.
178. Қазақ әдебиеттануының тарихы. Екі томдық. 1-том. – Алматы: ҚазАқпарат, 2008.-646., Б. 64-166, 181-195, 206-257.
179. Ісімакова А. Асыл сөздің теориясы. – Алматы: Таңбалы, 2009.-376 б., Б. 131-146, 186-196; Алаш әдебиеттануы. – Алматы: Мектеп, 2009.-560 б., Б. 153-208.
180. Еркінбаев Ү. «Әдебиет танытқыш» теориялық негізі (монография). – Алматы, 2008.-136 б.

II. ҒЫЛЫМИ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МҰРАСЫ

Ағартушы ұстаздың кітаптары – қазақ балаларына ана тілін оқытуда қажеттілікті өтегені соншалық, жиі-жиі жарияланған. А.Байтұрсынұлы 1913-ші жылы «Оқыту жайынан» деген өзекті мақаласында мектептегі оқу жұмысының үш нәрсеге тәуелді екенін айтады. Яғни, бірінші – ақша (қаражат), екінші – құрал (пән кітаптар), үшінші – мұғалім. Осы үш негізгі мәселенің басын шешіп алмай, бала оқыту ісі алға жылжымайды дейді. Ахаңша айтсақ, осы «...үш тіреуі тең болса, оқу қисаңдамай, ауытқымай, тұзу жүреді. ...тең болмағандағы оқу жұмысы аумалы жүк сыйақты, орнықсыз. Жүгі ауған көштің жүрісі өнбейді. Орнықты оқу болмай, қалт-құлт етіп оқытқан білім үйретіп жарытпайды» екен [1].

Ағартушының айтқандары дәл бүгінгі күнгі бала оқыту мәселесімен өзектес. Жалпы, оқу-білім тақырыбы қашанда күн тәртібінен түспейтін әлеуметтік тақырып. «...Әуелгі тіреу – ақша, ол жұрттан шықпақ. Екінші тіреуі – оқуға керекті құралдар. Ол құралдардың ішінде ең қымбаты – оқу кітаптары. ...оқу құралдары оңды болмаса, оқу да оңды болмайды. Шеберге аспап серік, мұғалімге құрал серік. ...құралсыз мұғалімдер бала оқыта алмайды» - дейді әдіскер-ұстаз, сонан соң мектепке қажет оқулықтарды жазуды өзі бастап, айналасындағыларға дұрыс, тұзу жол салып берген [1]. Әлбетте, бұл күнгі орта мектептерде бала оқыту ісі, мемлекеттік қазына есебінен жүргізілетін шешімі табылған мәселе. Ал, Ахметтер оқытушылықты бастаған тұста Ресей патшалығы қазақ мектебі үшін қазынадан қаржы бөлмеген, ол жергілікті халықтың бай-манаптарының қолының кеңдігіне орай шешілетін толқымалы мәселе болатын. Кейін Кеңес үкіметі орнаған тұста, бұл мәселе оң шешімін тауып, барлық саладағы бала тәрбиесі, баланы оқыту істері тегін атқарылды. Енді Байтұрсынұлы оқулықтарының өміршеңдігіне қайта оралсақ.

Мемлекеттік мұрағаттарда қатталған тарихи деректермен қатар, өмір тәжірибесінде оқу-ағарту саласы бойынша ұрпақтың сауатын ашу үшін үнемі қолданып жүрген әліппе, қазақ тіл білімі мен әдебиеттану оқулықтары дәлел. Енді еңбектерін ретімен баяндасақ: 1).Қырық мысал 1909, 1913, 1922 – 3 рет; 2).Маса 1911, 1914, 1922 – 3 рет; 3).Оқу құралы. Қазақша алифба. 1-кітап, 1912, 1913, 1914, 1916, 1921, 1922 (2), 1923, 1925 – 9 рет; 4).Оқу құралы. Алифбаға жалғасты. 2-кітап, 1913 (2), 1923, 1924 – 4 рет; 5).Оқу құралы. Усул сотие жолымен, әліпбиге байаншы. 1913, 1921 – 2 рет; 6).Оқу құралы. 1-ші кітап: Үлкендер үшін. Семей, 1921 – 1 рет; 7).Тіл – құрал. Қазақ тілінің сарфы. 1-ші жылдық. Дыбыс жүйесі һәм түрлері (фонетика) 1914, 1918, 1920, 1922, 1924, 1925, 1927 – 7 рет; 8).Тіл – құрал. Қазақ тілінің сарфы. 2-ші жылдық. Сөз жүйесі һәм түрлері (морфология) 1914, 1915, 1920, 1922, 1923, 1924, 1925, 1927 – 8 рет; 9).Тіл – құрал. 3-жылдық. Сөйлем жүйесі һәм түрлері (синтаксис) 1923, 1924, 1925, 1926, 1927, 1928 – 6 рет; 10).Баяншы. Мұғалімдер үшін. 1920 – 1 рет; 11).Уголовный кодекс РСФСР. Баспаға 1921 жылы дайындалып, өндіріске жіберілгені туралы мұрағаттық мәлімет бар. Табылмады. 12).Ер Сайын (Жыршылар айтуынан алып, өңдеп өткеруші А.Б.),

1923 – 1 рет; 13).Мәдениет тарихы. Қызылорда, 1923. Беті белгісіз. Табылмады. 14).Әліппе астары. Қазақша әліп-би үйретушілерге баяншы. 1924 – 1 рет; 15).Әліп-би. Жаңа құрал. 1926, 1927, 1928 – 3 рет; 16).Сауаташқыш. Сауатсыз үлкендер үшін. 1924, 1926 – 2 рет; 17).23 жоқтау. 1926 – 1 рет; 18).Әдебиет танытқыш 1926 – 2 рет; 19).Оқу құралы. Суретті. (Т.Шонанұлымен бірге). 1927 – 2 рет; 20).Тіл – жұмсар. 1-ші бөлім. 1928 – 1 рет; 21).Тіл – жұмсар. 2-ші бөлім. 1929 – 1 рет; 22).Практическая грамматика. 2-ое стереотипное издание. 1929 – 1 рет; 23).Шаруашылық өзгеріс. /Қолжазба/. Әңгіме №4., Жылы белгісіз, беті белгісіз. Бұл ресми мәліметтер Ұлттық кітапхананың Сирек кітаптар қорынан алынды [2].

А.Байтұрсынұлы 1928-ші жылғы ресми «Өмірдерек» атты баянатында жарияланым көрген кітаптарының санын «14» деп көрсетеді [3]. Біздің анықтауымызда басылым көрген туындыларының саны – 20, Басуға өткізген қолжазбасы – 2. Ресми құжатта толтырғанда ағартушы өзінің жинап, өңдеп құрастыруымен бастырған «Ер Сайын», «23 жоқтау» (Ә.Бөкейхановпен бірге) жинақтарын және «Оқу құралы» атты мектеп сыныбына арналған пән кітабының 2, 3-ші бөлімін неге екені белгісіз көрсетпеген. Сондай-ақ, бұл күні белгілі болып отырған «Мәдениет тарихы», «Уголовный кодекс РСФСР» атты кітаптары жөнінде де мәлімет бермейді [4, 5].

Бұл тарихи маңызы зор кітаптардың барлығы дерлік Ұлттық кітапхананың Сирек қорлар бөлімінің есебіне тіркелген әрі сақтаулы. Және ең ғажабы сол, не бір қилы аласапыран тұста осы кітаптар жойылмастан жасырын сақталып келген. Алаш зиялыларының кітаптарын «жыртты, өртеді, жойды» деген дақпырт сөздер бекер. Ақиқаты, бұл туындыларды елге «жойылды» деп, «көзбояушылықпен» тәркілеген де, шын мәнінде оқу-ағарту саласы бойынша қазақ тілі мен әдебиеті пәндерінің негізгі оқулықтарын жазу үшін қажеттіліктеріне қарай, өзгертіліп, жетілдіріліп, пайдаланып отырған.

Өйткені, осы тәркіленген кітаптардың орнын жаңа жүйе – кеңестің жасақтаған тобының оқулықтары ауыстыра алмаған. Осы қараңғыда «құлыптаулы жатқан» Ахметтің оқулықтары негізінде орта, жоғары мектептердің қазақ тілі мен әдебиетінің жазылып әрі оқытылып келгені 1990-шы жылдардан бері ғана әдебиетші, тілші мамандар өз зерттеулерінде жазып жүр. Бұдан көрінетіні: Кеңес үкіметінің Ахметтің есімін айтуға тыйым салғанымен, затын қолдануға тыйым сала алмаған. Оған дәлел: ғалымның қазақ тілі мен әдебиеті пәндеріне қажетті ұғым-атауларға анықтама беріп, қисынын қалыптастырған жүйесінің аз ғана өзгертулермен кеңес мектептерінде оқытылып келгені.

А.Байтұрсынұлы қазақ тілінің грамматикасы – фонетика, морфология, синтаксис бүтін бір бірлікте алып, ұлттық тіл ғылымын жасады. Қалыптасқан қазақ тіл білімінің ғылымы аз ғана уақытта қаланған жоқ. Ол талай жылғы, талай майталмандардың көз майы жегілген жұмыстардың нәтижелері арқылы жинақталды. Ғалымның өзі айтқандай тілдің әуелі грамматикалық ілімін қалыптастырудан, сонан соң грамматикалық құрылысын зерттеп-зерделеп қалаудан басталды. Мұны өзі өмір сүрген тұстағы замандастары «Ақаң түрлеген ана тілі», «Ақаң салған әдебиеттегі асыл сөз» деп әспеттесе,

тәуелсіздік кезеңдегі ғылымның тілші-мамандары қазақ тіл біліміндегі «Байтұрсынұлы бастаулары» деп жүр [6, Б. 3-13].

II.1. Тіл туралы туындылары

Ғасырдың басында *«Тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі. ...Біздің заманымыз – жазу заманы, жазу мен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық дәрежеге жеткен заман»* - деп жазды реформатор-ғалым өзінің тіл туралы зерттеу мақаласында [7]. Сондықтан ол қазақ әліпбиін түзеп, түрлеудің, ана тілінде оқулықтарды жазудың мәні зор екенін ғасыр басында қоғам ахуалмен байланыстыра отырып, аса жауапты жұмысты қолға алған. Реформаланған араб жазуы негізіндегі қазақ әліпбиінің өз кезінде қазақ халқының мәдени дүниесінде зор серпілістер әкелгенін, қалың көпшілікті жаппай сауаттандыру ісіне, жазба дүниелердің дамуына, баспа жұмысының жандануына ықпал еткені туралы замандастары жарыса жазды. Мәселен, өз ұлтымыздың зиялылары ішінен алғаш қалам тербегендер – М.Дулатов, Е.Омаров, Т.Шонанұлы, С.Сейфоллаұлы және М.Әуезов т.б. болғанын алдыңғы бөлімде сөз еткенбіз. Яғни, тұлғаның ұшан-теңіз атқарған жұмыстары ғасыр басында-ақ айырықша аталып, жоғары бағаланды.

XX-шы ғасыр басындағы қазақ елінің ұлттық ғылымында жүргізілген жұмыстардың бір саласы – оқулықтар жасау болғаны белгілі. Сол тұста елімізде жаңадан ашылып жатқан жоғары оқу орындарын есептегенде, мектеп оқулықтарының өзі де жоқтың қасы болатын. Қазақ тіл білімі мен әдебиетте сан салалы зерттеу жұмыстарын жүргізумен бірге, түрлі оқулықтар жасаудың да қажеттілігі сезіліп, маңызды мәселе ретінде алға қойылған тұста – А.Байтұрсынұлы оқулықтар жазу мәселесіне өте жауапкершілікпен ұлт мүддесі тұрғысынан қараған. Ол патша заманында қазақ жұртының қажетін өтеген кирилл таңбасындағы қазақ алфавитіне мойынсұнбаған, төтеден жол іздеген. Қазақ жұртының төл, ана тілін саф қалпында сақтау үшін қандай таңбаны «әліпби» етіп алу керектігіне зор мән берген. Әрі осы жолда тыңнан түрен салды.

А.Байтұрсынұлы ұлт жазуының таңбасын алуда аса сақтықпен «қазақ ұлтының болмысын жоғалтпайтын, дыбыстық ерекшеліктерін бере алатын, әрі ислам дінінің уағызы арқылы келген араб графикасын таңдады. Сонымен қатар, ежелден келе жатқан қадим жазуындағы дала ғұламаларының зерттемелерін де негізге алды. Қазіргі қазақ филологиясы ғылымында ғалым-реформатор, қазақ тілі мен әдебиетінің негізін салушы А.Байтұрсынұлы туралы тіл саласында бірнеше зерттеу еңбектері жазылды.

Атап айтсақ, 1991-ші жылы Ө.Айтбаев «Қоғамдық ғылымдар терминологиялық лексикасының қазақ тілінде қалыптасуы мен дамуы» (докторлық диссертация) [8], 1994-ші жылы Н.Машқанова «Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ жазуының реформаторы» [9], 1995-ші жылы А.Қыдыршаев «Ахмет Байтұрсынұлының әдістемелік мұрасы» [10], 2005-ші жылы Қ.Ибраймов «Ахмет Байтұрсынұлының еңбектеріндегі терминология және стилистика мәселелері» [11] атты кандидаттық зерттеу жұмыстарын

жазды. Тілші-мамандар өз еңбектерінде тіл саласындағы ғалым жүйелеген категорияларды бүгінгі таныммен байланыстыра қарастырды. Зерттеушілер А.Байтұрсынұлының айшықтары мен тұжырымдамаларын қазақ тіл білімінің бастауы деп таныды. Бұл күні ағартушының қайраткерлігін педагогикалық қырынан да зерттеген ғылыми еңбектер едәуір. Мәселен, 1999-шы жылы Р.Үсембаева «Ахмет Байтұрсынұлы мұралары арқылы бастауыш сынып оқушыларын адамгершілікке тәрбиелеу» [12], 2000-шы жылы Б.Иманбекова «А.Байтұрсынұлының тәлімдік ой-пікірлерін педагогикалық колледждердің оқу тәрбие үрдісіне енгізу жолдары» атты ғылыми еңбектер қорғады [13].

Қазақ әліпбиі немесе Байтұрсынұлы емлесі. Әліпби – тек сауат ашу ғана емес, ілім-білім үйренудің бастау көзі, ғылымға апаратын сара жол. М.Әуезовше айтсақ, «Ақаң ашқан қазақ мектебінің» ұстанымы – қазақ баласын ана тілінде сауатын аштырып қана қоймай, оның әлеуметтік ортада ой-таным мен талғамын қазақша қалыптастыру болған. Өйткені, сол тұстағы қазақ арасынан оқыған, сауатты жандардың басым көпшілігінің тілі не татарша, не орысша шыққаны және сол тілдермен ана тілін араластырып, «қойыртпақ тіл» жасағаны тарихтан белгілі. Сондықтан да А.Байтұрсынұлы қазақ ұлтының табиғи қалпын сақтау мақсатында, кемшіліктерді болдыртпау үшін өзінің білім беру жүйесінде ана тілмен оқыту тәсілін ұстанды.

Әрі осы жолда қазақ баласы үшін түрен жол салып берді. *«...Қазақша дұрыстап қат жаза білуге бір-екі-ақ жыл керек. Қазақша оқу дегенде мен осы күнгі мұсылманша оқып жүрген жолменен оқуды айтпаймын, қазақтың тіліменен оқуды айтамын. Бұл күнгі мұсылманша оқып жүрген жолдың бұлғалақ-жырғалағы көп, оныменен жүріп қат жаза білуге жеткенше русша білуден уақыт кем кетпейді. Себебі, қазақ тіліменен оқытпай, ноғай, түрік, парсы, араб тілінде жазылған кітаптар араласып бас қатып, мый ашып, балалар әуре-тәуре болады. Сондықтан оқу керектігі даусыз болса, оқуға керек құралдарды сайлау керектігі де даусыз. Жақсы құралменен іс істегенде көпке тиіп жанды қинамайды. Оқу құралы да сондай, жан қинамай тұғын болса, жақсы болады. Әр істің басы қиын. Басында қиналмай кетсе, онан әрі тың кетеді. Бұлай болған соң әуелі оқу құралы жақсы болып жан қинамасына не керек?»* - деп, «ана тіл» деген пәнсөздің негізгі мәні атау тұлғадағы ұғым екеніне үлкен салмақ салып, әрі төл тілдің бастау көзін ашып алады [7].

Осы мақаладағы асты сызылған тіркестердің мән-мағынасын ашып жатудың өзі артық, бірақ осы *«Қазақша оқу дегенде мен осы күнгі мұсылманша оқып жүрген жолменен оқуды айтпаймын, қазақтың тіліменен оқуды айтамын»* деп, таза арабшамен тіл сындырушылардың да төл тілінен ажырайтынын, қазақша қалпын жоғалтатынын айтып отыр. *«Қазақтың тіліменен оқытуды»* көксейді, сол қазақ тілінде оқытудың амал-тәсілдерін, «соқырға таяқ ұстатқандай» көрсетіп те берді. Ең бастысы *«әліпби түзелмей, іс оңалмайтынын»* білген ағартушы қазақ әрпін әрлеуді қолға алады. Енді Ахаң түзген әліпбидің кестесі ұсынамыз.

Байтұрсынұлы әліпбиінің кестесі

№	1912	1927	латынша	Кирилше	Айтылуы
1	2	3	4	5	б
1.	ا	ا	a	a	a
2.	□	□	a	ә	ә
3.	ب	ب	b	б	бы/бі
4.	پ	پ	p	п	пы/пі
5.	ت	ت	t	т	ты/ті
6.	ج	ج	c	ж	жы/жі
7.	د	د	d	д	ды/ді
8.	ر	ر	r	р	ыр/ір
9.	ز	ز	z	з	ыз/із, зы/зі
10.	س	س	s	с	сы/сі
11.	ش, چ	ش, چ	c, c	ш	шы/ші
12.	غ	غ	Q	ғ	ғы
13.	ق	ق	q	қ	қы
14.	ك	ك	k	к	кі
15.	گ	گ	g	г	гі
16.	ڭ	ڭ	n	ң	ың/ің
17.	ل	ل	l	л	ыл/іл
18.	م	م	m	м	мы/мі
19.	ن	ن	n	н	ны/ні
20.	و	و	o	о	о
21.	و	و	ö	ө	ө
22.	ۇ	ۇ	u	ү	ү
23.	ۇ, ۋ	ۇ, ۋ	ü, w	у, ұ	у, ұ,
24.	ە	ە	e	e	e
25.	ى	ى	ы	ы	ы
26.	ئى	ئى	j	і	і
27.	ي	ي	ü	и	й
28.	ى	ە	e	e	ие
	:	:			
	ء	ء			дәйекше

Сонымен реформатор-ғалым әліпбидің ғылыми сипаттамасын: «Қазақ тіліндегі дыбыстар һәм олардың жазу белгілері (харіфлері). Қазақ тілінде 24 дыбыс бар. Оның бесеуі дауысты, он жетісі дауыссыз, екеуі жарты дауысты» деп жіктеп жүйелейді. Дауысты дыбыстар: ا (а), و (о), ۇ (у), ى (ы), ە (е). Дауыссыз дыбыстар: ب (б), پ (п), ت (т), ج (ж), چ (ш), د (д), ر (р), ز (з), س (с), غ (ғ), ق (қ), ك (к), گ (г), ڭ (ң), ل (л), م (м), ن (н). Жарты дауысты дыбыстар: ±(у)ۇ, мәһ, к, г, ыдалытйа науж мійәд ғ мәһ қ едніші ңыдратсыбыд лүБ ±(й)ى е дәйім жіңішке айтылады. Өзге 19 дыбыстың һәр қайсысы екі түрлі айтылады: бірде жуан айтылады, бірде жіңішке. Егерде «...бұл 19 дыбыстың

жуан айтылғанына бір харіф, жіңішке айтылғанына бір харіф керек десек, мысалы: «ت - ، س» сықылды, онда 19 дыбысқа 38 харіф керек болар еді, бұған дәйім жуан айтылатұғын ق менен غ-ларды, дәйім жіңішке айтылатұғын «ك, گ» «گ һәм харіптерді қосқанда, һәммасына 43 харіф керек болар еді» деп жазған алғашқы ана тілінің жүйесін салушы. Міне, осы қазақ тілінің табиғатына қарай оның дыбысталу жүйесін басшылыққа алған Байтұрсынұлы пайымын кейбір жазушылар «42 әріпті түзген» деп бұра тартып жарнамалап жүр.

Реформатордың зерттеуіндегі тереңдетіле түсіндіретін танымдарға зерде-зейін дұрыс қоя білсек, араб әліппесінде 43-ке жететұғын харіф жоқ екенін, өзге жұрттың әліппелерін қазақ қабыл алмайтынын жазады. Ислам әліпбиінің қазақ арасына қалай келгеніне тоқталады. «...Араб әліппесі қазақ арасына дінменен бірге таралған, сіңген, дінменен бірге байласқан әліппені алып тастап, басқа әліппені алдыру қиын жұмыс. Бұлай болған соң араб харіфлерін қазақ дыбыстарына жеткізу амалын табу керек. Араб харіфлерінің түрін тым бұзып өзгертуге болмаса, қалай амалын таппақ керек? - деген өзекті сауалды өзі көтереді, әрі оның жауабын да өзі айтады. Мұның амалы менің ойлауымша мынау деп дыбыстарды жүйелеп береді [7]. «...Дауысты дыбыстарға дауыссыз дыбыстар бағынбақшы. Яғни, дауысты дыбыстар жуан айтылса – олардың қатарындағы дауыссыз дыбыстар да жуан айтылмақшы; дауысты дыбыстар жіңішке айтылса – дауыссыз дыбыстар да жіңішке айтылмақшы. Бұлай болғанда дауысты дыбыстардың харіфлерінің жуан иа жіңішке айтылмағын белгілеп айырсақ, дауыссыз дыбыстардың да жуан иа жіңішке айтылмағын айырғанымыз жөн» дейді [7].

Ғасыр басында ғалым түрлеген, әрі түзген әліпби таңбасының қазақ ұлтын сауаттандырудағы рөлі қандай? Енді осы мәселе төңірегінде кеңес үкіметі тұсындағы зиялылардың көзқарастары мен пайым-танымына үңілсек. Тура сол тұстағы санаткер-азаматтардың алдына қойған ұлы міндеттерінің бірі – ол бұдан әрі «қазақ халқы рухани келбеті, өзіндік бет-бағдары бар ел бола ма, жоқ «баяғы жартас бір жартас» деп, бодан қалпында жүріп, өзінің ұлттық сипатынан айырылып, болмысын жоғалта ма» деген өзекті мәселе болатын. Ұлттық тіл ғылымы саласындағы Ахмет Байтұрсынұлының әліпби түзудегі жетістіктерін лингвист-ғалым Құдайберген Жұбанов өте жоғары бағалаған. Және ол кім көрінгенге әліпбиді, тілді таптатпауға бар күш жігерін жұмсаған. Мысалы: «...возрежение не выдерживают критики, потому что всякие культурное и иное достижение, оставленное нам нашими врагами – это наше законное наследие (...) Отказываться от подобного наследия так же глупо (...) мы не откажемся ни от чего, что составляет лучшее творениях предыдущей истории, если оно в наших руках может быть полезно для нас» - деген айшығынан қазақтың қай-қай оқығандарының, оның ішінде қалам ұстап, қазақ намысын жыртқан әрбір еңбектің қадір-қасиетін біліп қана қоймай, «занды мұра» деп таныған және ұрпаққа тәрбиесіндегі қажетті құрал санағанын көреміз [14, 35-б.].

Енді Ахмет жүйелеген қазақ тіліндегі атау-ұғымдардың дәлдігі мен даралығына үңілсек. Қазақ даласында қазақ мектебінің негізін салған тұңғыш

ағартушы Ыбрай Алтынсарин орыс тіліндегі «Имя существительное» дегенді «Нәрселердің атауы» десе [15, 227-б.], А.Байтұрсынұлы оны «Зат есім» деп атады [16, 160-б.]. Ал «Имя прилагательное», «Имя числительное» деген сөз таптарына тұңғыш ағартушы «Зат-мақұлықтың қасиеттерінің аттары», «Есеп аттары» деп балама берсе [15, Б. 238, 243], кейінгі оқытушы «Сын есім», «Сан есім» деген атау-ұғым берді [16, 162-б.]. «Местоимение» деген орыс терминіне алғашқы ұстаз «Ақыры өзгерілмейтін сөздер» деп аударса [15, 248-б.], кейінгі әдіскер «Үстеу», «Демеу» дейді [16, Б. 165-166]. Бүгінде бұлар қазақ тілінде қалыптасып кеткен атау-ұғымдарды білдіретін пәнсөздер. Бұл қазақ тілінде қисындардың қалыптасуы үшін, алдыңғы буын өкілдерінің жіберген кемшіліктерін түзеп-түрлеу арқылы ХХ-шы ғасырдың басында қазақ тіл білімі мен әдебиеттану оқулықтарының заңдылықтарын жасаушы, Ахмет Байтұрсынұлы болғанын айғақтайтын дәйектер.

Қазіргі бастауыш мектептерге арналған 1-сынып әліппесіндегі «Қазақ алфавитінің» авторын ажырата алмайтын оқытушылар бар екені де жасырын емес. Ақиқатында, есімі аталмаса да Байтұрсынұлының төте жазудағы «28» таңбамен түзілген әліпбиі аз ғана өзгеріспен кеңес кезеңіндегі мектепке, яғни, бірінші латын, сонан соң кирил әрпіне қопарылып, көшіп отырды... Осылайша ағартушы түрлеген ана тіл ұрпағына жылдар бойы қызметін көрсете берді. Мұны бүгінгі қазақ ғылымы жоққа шығара алмайды, тек арақидік жаңсақ пікірлерге, мәселен, «А.Байтұрсынұлы 42 әріпті жасаған» дейтін кейбір қате ой-тұжырымдардың баспасөз беттерінде белең алуы ойландырады. Сондықтан «Қазақ әліпбиі, қазақ жазуын жетілдірудегі Ахмет Байтұрсынұлының рөлі» деген тақырып аясында мектеп бағдарламасына арнайы сағат бөліп оқыту өзекті мәселелердің бірі деп білеміз.

Орыстың тіл зерттеуші ғалымдары төте жазудағы қазақ әліпбиіне 1924, 1931-ші жылдары «Байтурсуновская графика», «Байтурсуновский алфавит» деп атап, түркі әліпбилері ішіндегі ғылыми жүйеленген ірі жетістік деп қабылдаған. Мәселен, Мәскеуде 1931-ші жылы жарық көрген «Литературная энциклопедия» атты жинақтың 5-ші томына осы Ахаң реформалаған әліпбиі «Казахский (Байтурсуновский алфавит)» енгізіліп, орыс ғалымдарының тарапынан жоғары бағаға ие болған [17, 23-б.]. Біздің бүгінгі жетілген қазақ тіліндегі 40 (жуан, жіңішке белгіні есептеу шарт емес) әріптің түп негізі А.Байтұрсынұлы емлесі негізінде жасалғанын ескере бермейміз. Және ғасыр басында Байтұрсынұлы таңдаған төте жолдың байыбын дұрыс ұғынбаудан жазу мәдениетінде өркениетті елдерден кейін қалып, әлі күнге «қай жазуды алу керек» деген тартысты-айтысты мәселенің жетегінде жүрміз.

Негізінен, төте жазуға тұрақтамауға сол тұстағы саясат та әсер еткен болуы керек. Дегенмен өркениетті елдердің ғалымдары жоғары бағалаған А.Байтұрсынұлы емлесінде тұрақтылық танытқан болсақ, оңынан жазылатын харіптің қасиетін басқаша ұғар ма едік. Ислам дінімен бірге келген «әліптің» адамзат баласын игілікті істерге жетелері хақ екенін ой-түйсігімізбен қабылдағанмен, ұзақ жылдар кирил әрпімен құрсауланған құлдық сана шырмауынан шыға алмай жүргеніміз де шындық. Десек те орыс ойшылдары

аса жоғары бағалаған «Байтұрсынұлы әліпбиінің» астарына әлі де үңіле түсу – біздің ұрпақтық парызымыз.

Сонау қиын қыстау, сын сағаттың өзінде қазақ зиялылары елінің, жерінің мақсатына бағытталған игі істерді қашанда бағалағанын және мүмкіндігінше сақтап қалуға өз басын өлімге тіге отырып, батыл шешімдерге бір «тәуекел» арқылы барғанын – олардың артында қалған мұралары айғақтайды. Кейде сол тұстағы заман ағымына қарай бұра сөйлеуге партия алдында мәжбүр болғандарымен, ұлттық нақыштағы мәдени мұраларды, мейлі олар «халық жауының» қолынан шыққан жетістіктер болса да, бұл «біздің заңды мұраларымыз» деп қорғаған. Олардан «бас тартуға болмайды» деп, сол тұстағы оқу-ағарту саласына керегінше жаратудың тиімді жолдарын қарастырған. Олар айтқан өзекті ойлар – бүгінгі тіл танымындағы құнды ойлар болып қала берері де хақ. Өйткені, ғасырдан ғасырға заман алға озған сайын заманауи саясаттың жетегінде кетпей, ұлттық болмыстың бірден бір белгісі – әліпбиді қаймағы бұзылмаған күйде сақтап, ұрпақтан ұрпаққа жеткізуді – ұлттық мүдде деп түсінген жөн.

Оқу құралы. Қазақша алифба. Бұл кітап алғаш рет 1912-ші жылы Орынбордағы жарық көрген. Автор «*Балалар, бұл жол басы даналыққа*» деп басталатын «Тарту» атты ғибрат тақпағын оқулықтың беташары ретінде берген [16]. Кітаптың әріп үйретер бірінші бетінің үстіңгі оң жағына Құран сөзі: «*Би исми-иллаһи-рахмани-рахим*» шырағдандай орналастырылған. Әрі қарай қазақ әріптері төте жазу жолымен рет-ретмен беріледі де, әрбір харіптің тұсына таңбасы және сол таңбаның атауы жазылады. Және төменгі жағына оқытушыға түсінік, яғни нұсқаулығы қатар ұсынылады. Сонымен қатар, соңына қазіргідей шұбыртпалы ұзыннан-ұзын мәтіндер емес, қысқа әрі нұсқа оқушының ұғымына сай, түсінігіне лайық мәселен: Туысқан-туған атаулары, тұрмысқа қажетті киім, үй саймандары, ыдыс-аяқ, мал мен хайуандар атаулары және ас-тағамдармен қатар, дене мүшелерінің атаулары т.б. қамтылады. Оқу құралының екінші кітабы алғашқы әліппеге жалғасты ретінде толықтырылып, 1913-ші жылы шықса, «Әліппе – астары» атты әліппеге жетекші құралы 1924-ші жылы жазылған. Осы оқулықтардың бала сауаттандырудағы қажеттілікті өтеудегі зор қызметіне, оның 1912, 1913, 1914, 1916, 1921, 1922 (2 рет), 1923, 1925-ші жылдары жиі басылым көруі айғақ. Кітап ғалымның аяулы есімі ақталғаннан кейін бірінші рет бүгінгі әріпке түсіріліп, ҰҒА-ның Тіл білімі институтының дайындауымен 1992-ші жылы жарық көрген «Тіл тағылымы» атты жинаққа енді [16, Б. 33-47].

Сондай-ақ, Қырғыз республикасының филолог-ғалымы Дыйканов Карбоз өз қаражатымен осы кітаптың 1914-ші жылғы басылымын 1991-ші жылы 5000 данамен қайтадан бастырды [18]. Кітап қаз-қалпында, яғни төте жазумен жарияланды. Ал кітаптың әр жылдары жарық көрген барлық нұсқаларын тауып, салыстыру мүмкіншілігі болмады. Ұлттық кітапхананың сирек қорында бұл 1912-ші жылғы кітаптың қандай да данасы сақталмаған. Басылым тек Тіл білімі институтының мұрағатында ғана сақталса керек.

Тіл – құрал. Оқулық негізінен, үш жылдыққа арналып, әр жылғы сыныптарға жеке-жеке жазылған құрал. Бірінші тіл танытқыш кітап: Дыбыс

жүйесі мен түрлері (1914), екіншісі: Сөздің жүйесі мен түрлері (1914-1915), үшіншісі: Сөйлем жүйесі мен түрлері (1923). Барлығы да Орынборда жарық көрген [19, 20, 21]. Әдіскер ұстаз осы оқулықты не себепті үш жылға бөлінгенін түсіндіре отырып, бірінші жылы оқытылатын «Тіл – құрал» тіл білімінің негізі болғандықтан оқытушылардың алғашқы жылы нық үйретулері керектігін ескертеді. Бірінші кітапта әріптер, буындар, әріптер туралы ережелер, қазақ тіліндегі сөздердің тұлғалары оқытылса, жеткілікті екенін айтады. Дүниедегі жұрт тілінің негізі үшке: Түбіршек, жалғамалы, қопармалы болып бөлінетіні, ал қазақ тілінің қай топқа жататынын әрі оның негізгі ережелерін түсіндіріп береді. Сонымен қатар, оқулықта қолданылуға тиісті әдіс-тәсілдердің қандай жолмен оқытылуы керектігін ұғынықты етіп түсіндіреді. Оқулықтың тақырыбы күрделеніп, қарапайымнан күрделіге қарай оқыту тәсілі сатылана қолданылып кітаптың екінші, үшінші жалғасы жазылады. Жалпы, ағартушының бала оқытудағы әдістемелік мұрасы туралы 1995-ші жылы тілші ғалым А.Қыдыршаев ғылыми зерттеу еңбегінде әдіскердің еңбектерінің жазылу тарихы, әліппе мен оқулықтарының әдістемелік негізі, жалпы сипаттамасы жөнінде сараптамалық талдаулар жасады. Зерттеуші еңбегінде «Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ тілін оқыту әдістемесі ілімінің іргетасын қалаушы» екендігін ғылыми тұрғыдан дәлелдеп шығып, ағартушының әдістемелік мұрасының бүгінгі оқыту ісімен сабақтастығын, тұлға мұрасының өміршендігін жазды [10]. Шындығында, осы «Тіл – құрал» кітабының бірінші бөлімі – 7 рет, екіншісі – 8 рет, үшіншісі – 6 рет басылған.

Байаншы. Әдістемелік құрал. Әдіскер-ұстаздың қазақ мұғалімдері үшін жазған нұсқаулығы, 1 баспа табақ. Бұл нұсқаулық 1920-шы жылы Қазан баспаханасынан жарыққа шығады [22]. Ағартушы ұстаз өзінің 14 жыл бойы бала оқытқан тәжірибесіне сүйене отырып, заман талабымен келген жаңа оқу жолын (усул сотие) қалай оқыту керектігіне мектеп оқытушыларына «Қазақ тіліндегі дыбыстар һәм олардың жазылу белгілері», «Дыбыспен жаттығу» деген аңдатпалық мағлұмат береді. Мұнан басқа Қызылорданың Қазақстан баспасынан «Тіл – жұмсар» атты екі бөлімнен тұратын әдістемелік көмекші құралы жарыққа шыққан [23]. Бірінші кітап 46 бет (1928), екіншісі 90 бет (1929). Осы кітаптың кіріспе орнына берілген «Дәйектемесінде» құралдың қажеттілігі туралы, бұрынғы құралдардан айырмашылығы жаңа жолмен үйретуге ыңғайланып шығарылғанын айтады. Мұнда: *«...білімді үйрету жолы басқа. «Тіл – құрал» қазақ тілі қандай құрал екендігін тұтас түрінде таныту үшін түрлі бөлшектерін, тетіктерін, ұсағын ұсағынша, ірісін ірісінше жүйелі тұрған орнында алып көрсетіп танытады. «Тіл – жұмсар» сол үлкен құралдың бөлшектерінен, тетіктерінен балаға шағындап бөлек-бөлек ойыншық сияқты құрал жасап, соларды танытып, соларды жұмсату арқылы барып үлкен құралды танытады»* - дейді [23, Б. 1-2]. Бұл кітаптың басты мақсаты – баланы сауатты сөйлеуге, оқуға, жазуға, жаңа емлені қиындықсыз қабылдауға дағдыландыру. Яғни, сөйлеу, оқу, жазу тілін жұмыс тәжірибесі арқылы таныту, үйрету. Бұл кітаптың 1-ші бөлімінде көбінесе, әріптер мен әріп таңбаларын түрлі орында жұмсалатын сөз бен сөйлем

белгілерін жаза білуге үйрету болса, 2-ші бөлімінде осы өткендердің ауқымын кеңейте отырып, пысықтау мен бақылау жұмыстарын қатар атқару қарастырылған. Кітап көлемі шағын, 15 параграфтан тұрады. Оқулық – 1992-ші жылғы жинаққа енген [23, Б. 323-333].

Сауат ашқыш. Сауатсыз үлкендер үшін. Кітаптың түпнұсқасында алғаш 1926-шы жылы Семейдің баспасынан жарияланғандығы айтылады. Негізінен, бұл кітап 1924-ші жылы Орынбор баспаханасынан 114-бетпен 1924-ші жылы жарық көрген [24]. Оқулық ересек үлкендерге арнап жазылғандықтан дыбыс әдіс жолымен тәртіптелгені оқулықтың өн бойынан байқалады. Мұнда әрбір харіптің тұсына атау сөз беріледі де, соңына осы сөздерге арнайы сөз тіркестерін қоса береді. Бір ғажабы, бұл кітапта да «40 мысалдағыдай» 40 тақырып қарастырылған. Тақырып «Торайғыр бидің тақпақтарынан» өріліп, «Қуанышты күн» деген Ғ.Сұлтанұлының шағын әңгімесімен аяқталады. Кітапқа Абайдың «Шырылдауық шегерткесі», Шорман жинағынан төрт танымдық әңгіме, Ы.Алтынсарин кітабынан: «Үш мерген», «Жәнібек батыр», «Қыпшақ Сейітқұл», Елдес Омаровтың «Қазақ салты» және «Дағдылы жол мен айлалы жол», Телжан Шонанұлының «Күн» (Толстойдан), «Тамшының тарихы» атты аудармалары, Қыр баласының (Әлихан Бөкейхан) «Дүние қандай?» т.б. ауқымды тақырыптағы түрлі әңгімелер мен алуан тақырыптағы шағын өлеңдер топтастырылған. Жалпы саны 40 тақырып, оның ішінде 7 өлең, 2 аударма-тақпақ, 4 мысал-өлең, 25 әңгіме, 2 көркем аударма қамтылған. Оқулықтың 1926-шы жылғы басылымы «Тіл тағылымы» жинағына енген [24, Б. 91-138].

Әліп-би. Жаңа құрал. Оқулық 1926-шы жылы бұрынғы Оқу құралы Қазақша алифбаға жалғасты кітап ретінде жазылған [25]. Кітап 14 жылдан соң қолданылған тәжірибе сынақтан өтіп қайта өңделіп, 1926-шы жылы Қызылорда баспаханасынан шыққан, 1928-ші жылы тағы басылды. Алғашқы басылым 116 бет, кейінгі басылым 114 бет. 1927-ші жылғы екінші басылымның түпнұсқасы табылған жоқ. 1928-ші жылғы оқулықтың ішкі мұқабасында 3-нші рет басылғандығы айтылады. Ұлттық кітапхананың Сирек қорлар бөліміндегі тіркемеде осы оқулықтың 1924, 1926, 1927-ші жылдары жарық көргендігі туралы картотекалық ақпар бар. Бірақ, ол басылымдардың мәтінімен толық танысудың мүмкіндігі болмады. 1926 және 1928-ші жылғы басылымдарды салыстырғанда өзгерістер байқалмады.

1928-ші жылғы нұсқа 1992-ші жылғы «Тіл тағылымы» атты жинаққа енді [25, Б. 49-89]. 1992-ші жылғы басылымда түпнұсқадағы суреттер берілмеген, кесте ішінде бос орында қандай сурет болу керектігіне ескертпе айтылады да төте жазумен қатар кирилше жазылуын берген. Мәселен, 1926-шы жылғы нұсқада әр тақырыпқа қажетті суреттердің барлығы дерлік түгел берілген. Және осы суреттер арқылы сабақ оқытуда баланың қабылдауына жеңіл болатынын негізге алған әдіскер-ұстаз кейінгі басылымда да суреттердің көрнекті болғанын назарда ұстаған. 1992-ші жылғы басылымда өкініштісі суреттер басты назарда болмаған, түпнұсқадағы 32-беттегі: «Кім табады?» деген айдаршамен берілетін топтамалы 9 суреттің тақырыпқа сай орны, «Тіл тағылымы» жинағында басқа 54-бетке ауысып кеткендіктен

суреттің төменгі жағында берілген жұмбақты шешу шарты: «Мұның да істеу реті алдыңғыша» деген түсіндірмелік, шындығынды «түсініксіздеу» болып тұр. Осы сынды кемшіліктер төте жазуды қазіргі әріпке түсіргенде де кездеседі. Мысалы, сүгірет-сурет, қаріп-әріп, қадымше-қадымша, бүтін-бөтен т.б. сөздер өзгеріске ұшыраған.

1928-ші жылғы түпнұсқа – 1998-ші жылы ғалымның 125 жылдық мерейтойына орай, әрі соңғы басылымның 70 жылдығына арналып, «Рауан» баспасынан 1000 таралыммен қайта жарық көрді [26]. Бұл жинақтың ерекшелігі – сол тұстағы жазу емлесі қаз-қалпында сақталып, беттің төменгі жағына қазіргі жазуға түсірілген нұсқасы берілген. Төте жазудан көшіріп, редакциясын басқарған Ұлықман Асыллов. Бұл кітаптың бүгінгі оқушыға берер зор көмегі сол – ғасыр басындағы ұлт зиялылары қолданған жазуды дөп басып, нақ тануға мүмкіндік береді. Және төте жазуды үйренгісі келген оқырманға бірден бір көмекші құрал іспетті. Бұл кітаптың 1928-ші жылғы басылымнан шартты баспа табақ жағынан айырмашылығы жоқ. Екеуі де 114 бетпен аяқталып тұр. Тек кейбір тұстары мәселен, ішкі мұқабадағы: «Жер жүзінің еңбекшілері бірігіндер!» деген ұранды тіркес түсіп қалса, шығарушыдан берілген аңдатпаның ретімен тізбектелген төртінші азат жол үшінші жолға қосылып берілген. Ал 7-бетте: «мұғалімдерден-мұғалымдардан», «жанастырыб-жамастырыб», «жүзіндегі-жөніндегі» деген сөздер өзгерген. Келешекте бұл оқулықтарды салыстырып, әр жылдағы оқулықтардың айырмашылығы мен жаңалықтарын қарастыру филолог мамандардың міндеті.

Қазақ терминологиясы. Ғалым ұстаз «Өмірдерегінде»: «...Орынборға келгеннен кейін, біріншіден, қазақ тілін фонетикалық, морфологиялық және синтаксистік тұрғыдан зерттеумен, екіншіден, қазақ алфавитін, орфографиясын жеңілдету және реттеу үшін реформа жасаумен, үшіншіден, қазақ жазба тілін лексикалық шұбарлықтан арылтуға, ...термин жасау арқылы халықтың жанды тілінің арнасына көшіру істерімен айналыса бастадым» дей келе, мұны өзі жасаған оқулықтар мен өзі басшылық еткен «Қазақ» газеті арқылы жүзеге асырғанын айтады [3].

Ғалымның тіл білімі саласындағы еңбектерін саралау, жүйелеу, оларға тарихи тұрғыдан баға беру бүгінгі тілші-ғалымдардың еншісіндегі жұмыс. Тілші ғалым Ө.Айтбаев тұлғаның термин жасау тәжірибесін саралай келе, оны «қазақ терминологиясының атасы» деп бағаласа [27], ахметтанушы ғалым Р.Сыздықова: «...Терминдік мәндегі күрделі атауларды ұсынуда А.Байтұрсынұлы тек ұғым дәлдігін ғана көздеп қоймай, сипаттама (характеризующий) компонентін әсерлі, үнді, тұлғалас сөздер болып келуіне қатты назар аударған... әдебиеттану саласында ұсынған терминдерінде бір тектес жеке сөздер мен әдемі әсерлі «ойнақы» компоненттер ...көбірек кездеседі. Мысалы, өлең кестесін – шумақ, тармақ, бунақ, буын құрайды деуі; бернелеу, әсірелеу, меңзеу деп, олардың барлығын «-у» жұрнағымен жасауы немесе көрнекті лебіз, көсе лебіз, көрнек өнері дегендерге ұйқасты сөздерді алуы – осыны дәлелдейтін нақ деректер» - дейді [28; 29, Б. 250-261]. Тілші-ғалымның сөзіне жүгінсек, А.Байтұрсынұлы қазақ сөзінің икемділігін

(сөз жасау қабілетінің), үндестігін (ұйқас, әуендес келетіндігін) шебер пайдаланғанын жазады.

А.Байтұрсынұлының қаламынан шыққан терминдердің, жасалу әдістерін ғылыми тұрғыдан зерттеген еңбектің бірі ретінде С.Ақаевтың «Терминнің тілдік және танымдық сипаты» атты жұмысын атауға болады [30]. Бұл ғылыми еңбекте жалпы және қазақ тілінде терминдік сөз табының пайда болып, жасалу тарихы талданып, кезеңдестіріледі. Зерттеуде тілтанушы ғалымның қазақ тілінде терминдерді арнайы жасаудағы тәжірибесі, маңызы, терминдердің тәсілдік сипаттары кеңінен сөз болады.

2008-ші жылы Ш.Құрманбайұлының «Алаш және терминтану» атты монографиясы жарыққа шықты [31]. Ғылыми зерттеуде ХХ-шы ғасыр басындағы қазақ терминологиясының дамуы, қалыптасуы қарастырылған. Жұмыстың алғашқы тарауы «Алаш зиялыларының ұлттық терминкор қалыптастыру міндеті» деп аталып, мұнда қазақ ғылым тілінің ұлттық терминологиялық қорының қалыптасуына негіз болған факторлар туралы сөз болады. Зерттеуші ғасыр басында қазақтың ғылым тілінің қалыптасуы мен ұлттық терминологиялық қордың жасалуына үлес қосқан зиялылардың еңбектеріне жеке-жеке тоқталған.

Ш.Құрманбайұлы Ахаңның замандастары баба буын «рухани көсем» деп дәріптеген, бүгінгі аға буын тілші-ғалымдар «ұлт мәдениетінің Хан тәңірі» деп асқақтатқан ұлт ұстазына «Қазақтың ғылыми терминологиясын қалыптастырудағы Ахмет Байтұрсынұлының рөлі», «Ахмет Байтұрсынұлы және ХХ ғасыр басындағы терминологиялық жұмыстардың жүргізілуі» деген тақырып арнап, ахметтанудың негізін салушы тілші, әдебиетші ғалымдардың ой-тұжырымдарын негізге алады. Олардың бірімен келіссе, енді бірімен келіспейтінінің себептерін ғылыми тұрғыдан таратып талдайды. Мәселен, ғалымның 125 жылдық мерейтойына арнайы өткізілген Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдарын, ғылыми жинақ етіп құрастырған, әрі жауапты редакторы, ғалым Е.Жанпейісовтың алғысөзіндегі «Байтұрсынов дәуірі», «Байтұрсынов ғасыры» деген түйін сөзімен келісе қоймайды. Бірақ қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымының негізін салған Ахмет Байтұрсынұлының қызмет жасаған аралығын «Байтұрсынұлы кезеңі» деп атаған орынды деген пікір айтады. Шындығында, Байтұрсынұлын негіздеген термин жасау ғылымының жалғасын таппауы, зерттеуші өзі айтып отырғандай 30-шы жылдары Алаш зиялылары Кеңестік жүйенің саясаты салдарынан қуғын-сүргінге ұшырауы себепті іске аспай қалды емес пе?! Ендеше, Ұлттық терминнің үзіліске ұшырауына Ахметтер емес, басқарушы биліктің сыңаржақ саясаты кінәлі екенін бүгінгі ұрпақ білуге міндеттіміз.

Зерттеуші Ш.Құрманбайұлы ғалымға арнаған тақырыбында, оның 10-15 жылда ұлтқа жасаған қызметін ғылыми дәйектемелер бойынша саралап, оның атқарған жұмыстарын былайша жіктейді: «1).Қазақ тілі білімінің терминологиясын жасаушы; 2).Қазақ әдебиеттану ғылымының негізін салған, тұңғыш әдебиет теориясын жазған ғалым осы ғылым саласының ғылыми терминологиясын да жасаған; 3).Әдістеме, тарих және этнографияға, жалпы мәдениетке қатысты көптеген терминдер жасаған; 4).Қазақ тілінің сөзжасам

тәсілдерін анықтап, терминжасам тәжірибесінде кеңінен пайдаланған ғалым; 5).Жекелеген ғылым салаларының ғана емес, бүкіл қазақ терминологиясының қалыптасуына тікелей әсер еткен айрықша тұлға; 6).Қазақ терминологиясын қалыптастыру мен дамытудың бағыт-бағдарын айқындаушы; 7).Қазақ оқығандары жасап, ресми бекіткен терминология қағидаттарын бүкіл түркі халықтарына ұсына отырып, түбі бір туыстас тілдердің терминологиялық қорының ортақтық сипатын арттыруды көздеген кең тынысты түрколог ғалым» [31, Б. 29-46]. Әлбетте, бұл бір адамның басына аз жұмыс емес. Егер А.Байтұрсынұлы басқарушы билік тарапынан 5 рет сотталып, 2 рет жер аударылмағанда өзі сүйген өз ұлтты үшін тағы талай жұмыстарды атқарар еді-ау! Зерттеуші қарастырып отырған терминология саласы бойынша Ахметтің даралығы мен даналығын нақты көрсете алған. Ол түйін сөзін «аса көрнекті тілші ғалым» деп қорытыпты [31, 53-б.]. Бұған қосарымыз: Ахмет Байтұрсынұлы егемен елінің ұрпағы тарапынан «Ана тілдің айбары», «Ғасыр саңлағы» деп ұлықталған ұлы тұлға, ғұлама ғалым. Нақтырақ, қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымының негізін салушы теоретик ғалым.

II.2. Әдебиет әлеміндегі әфсаналары

Ұлт басылымы «Қазақтың» тұңғыш санын шығарғанда, осы газеттің бас редакторы А.Байтұрсынұлы былай деген екен: «...*Өзіміздің елімізді сақтау үшін бізге мәдениетке, оқуға, ұмтылу керек. Ол үшін ең алдымен әдебиет тілін өркендету керек. Өз алдына ел болуға, өзінің тілі, әдебиеті бар ел ғана жарай алатындығын біз ұмытпауға тиіспіз. Бұл мәселеде біздің халымыз оңды емес. Осы күні орыс школы мен татар мектептерінде оқып шыққандар қазақ тілінен алыстап барады. Бұл, әрине, жаман әдет. Егер тілге осы көзбен қарасақ, табиғат заңына бағынбай, біздің ата-бабаларымыз мың жасамаса, ол уақытта тілмен де, сол тілге ие болған қазақ ұлтымен де мәңгі қоштасқанымыз деп білу керек. Егер оны істегіміз келмесе, осы бастан тіл, әдебиет жұмысын қолға алып, өркендететін уақытымыз жетті*» [32]. Осы айтқандарының үдесін бірінші болып өзі үлгі-өнеге, жол көрсетгі. Оған айғақ – оның қаламынан шыққан: «Қырық мысал» (1909, 1913, 1922), «Маса» (1911, 1914, 1922) жинақтары мен фольклорлық мұрасы «Ер Сайын» (1923), «23 жоқтау» (1926).

Ғылым-білім туралы: «...*ғылым, өнер турасында жайымыз ...жарлының халі сықылды. Ғылымның жаңа жолын табуды іздемек түгіл, тапқан ғылымға қолымызды жеткізерлік бізде еш нәрсе жоқ. Жұртқа ғылым үйретумен, көрумен, білумен жайылады. Білімнің бас құралы – кітап. Қазақ арасына білім жайылуына, әуелі, оқу үйрететін орындар сайлы болу керек, екінші, білім тарататын кітаптар жақсы боларға керек һәм халық арасына көп жайыларға керек» - дейді 1913-ші жылы жазған мақаласында [33]. Міне, осы «керектердің» жолында бірінші болып өзі өзгелерге үлгі болды. Айғақ: «Оқу құралы» (1912, 1913, 1914), «Тіл – құрал» (1914; 1915; 1923) оқулықтары, әдіскер-ұстаз ретінде «Баяншы» (1920), «Сауат ашқыш» (1926),*

«Әліп-би» (1928), «Тіл жұмсар» (1928) атты кітаптар жазды. Бұл еңбектерінен басқа «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінде жарық көрген өзекті мақалаларының өзі бір төбе. Осылардың ішіндегі ең айрықшасы – Абай Құнанбайұлының ақындығы туралы жазған танымдық зерттеу мақаласы.

А.Байтұрсынұлының ақындық өнері мен аудармашылығы жөнінде айтылған пікірлер жетерлік. Олар: М.Дулатұлы, Т.Шонанұлы, С.Сейфуллин, М.Әуезов және С.Мұқановтың ұлт көсемінің 50 жылдық мерейтойы тұсындағы тарихи еңбегін көрсетудегі жеке шығармаларын шолуға арналған материалдарында кездеседі. Тілші-ғалым Т.Шонанұлының мақаласы ғылыми ортаға 1992, 1999-шы жылдары ұсынылса да, қажетті дәрежеде талдана қойған жоқ. Аталған еңбектер тұлғаның есімі оралған кейін БАҚ-та, арнайы жинақтарда бірнеше дүркін басылғаны белгілі. Ал 1988-ші жылдан бері, ғалым шығармашылығына қатысты ой-пікірлерін білдірген зерттеуші-ғалымдар: Ш.Сәтбаева, Ү.Субханбердина, Қ.Мұхамедханов, З.Ахметов, Ғ.Ахмедов, М.Қозыбаев, К.Нұрпейіс, Р.Нұрғали, Т.Қордабаев, С.Өзбеков, М.Қойгелдиев, С.Қирабаев, Т.Кәкішұлы, Ж.Ысмағұлов, К.Сағадиев, Ш.Елеукенов, Ә.Қайдари, Р.Сыздықова, Ө.Айтбайұлы, Б.Әбілқасымов, Е.Жанпейісов, Н.Уәлиұлы, С.Дәуітұлы, Т.Жұртбай, А.Ісімақова, Ө.Әбдиманұлы, Д.Қамзабекұлы, Ш.Құрманбайұлы, А.Қыдыршаев, Қ.Сақ, А.Мектептегі, Ж.Байтілесова, Ұ.Еркінбаев т.б. болса, қалам тербеген ақын-жазушылар мен журналист-тілшілер легі қаншама!

А.Байтұрсынұлының ақындығы деген тақырыпта ой-пікір, толғанысын С.Қирабаев өзінің ЖОО-на арналған оқу құралында талдап, таратса [34, Б. 54-68, 110-117], Т.Кәкішев ғылыми-зерттеу мақалаларында: «Ахметтен тараған азатшыл поэзия», «Ахмет сыни ой-пікірдің, саяси көзқарастың, көркемдік таным біліктің платформасы» деп оның сын жанрына еркін және тамаша білімдарлықпен, эстетикалық биік талаппен барғанын, Қазан төңкерісіне дейін туған әдеби сынымыздың өресін жоғарылата түскені даусыз екенін айтады [35, Б. 140-167]. Оған дәлел ретінде – Абай туралы жазған «Қазақтың бас ақыны» атты зерттеу мақаласын атайды.

Мысал жанрын дамытушы. Әдебиеттанушы ғалымдар 1909-шы жылы шыққан А.Байтұрсынұлының «Қырық мысал» атты жинағын «қазақ мысал жанрының алтын дінгегі» деп таниды. Қазақ ақын-жазушыларының мысал жанрында қалам тербеулеріне орыс мысалшысы И.Крылов шығармаларының әсері болған. Жинақ Петерборда 116 бетпен, 1913-ші жылы Орынборда 96 бет, 1922-ші жылы Қазанда 96 бетпен басылым көрген. Орынбордағы басылымда неге екені белгісіз «1-ші басылуы» деп жазады да, ал 1913-ші жылы «Қазақ» газетінде аталған кітапты «Орынборда Кәримия, Хұсайынов баспаханасында 2-ші рет басылған, Крыловтан өлеңмен аударылған» деп құлақтандыру хабарлама жасайды [36]. Татарыстаннан басылған кітапта «3-ші басылуы» деген белгі бар. ҚР Орталық ұлттық кітапхананың сирек қорлар бөлімінде 1922-ші жылғы басылымның «2» данасы тіркеулі. Алдыңғы екі басылым туралы мәлімет болғанымен, түпнұсқалардың өзі бұл қорда жоқ.

Орыс-қазақ мектебінде дәріс алған А.Байтұрсынұлы орыс әдебиетімен жақсы таныс болған. Ол мысал жанрына көңіл бөліп, шағын көлемді өлеңдер арқылы маңызды ойлар айта білудің, оны астарлап сөйлетудің мүмкіншілігі зор екендігін терең түсінген. Және патша саясатының ұзын құрығынан құтылудың жолын әлеуметтік ортаға мысал-өлеңді тәржімалау арқылы насихаттауды мақсат еткен. Ақын 1922-ші жылы қайта басылым көрген туындысының мұқабасының ішкі бетіне: *«Орысшадан қазақшаға 1901-1904 жылдарды тәржімалаған Ахмед Байтұрсынов»* деп жазады [37]. Ақынның аудармашылық өнері жөнінде М.Әуезов: *«Ойына сөзі дәл, тілге жайлы, көркем, халықтың керегіне, кемшілігіне ғана арналған өлеңдер Ахмет Байтұрсынұлыныкі. Ахмет өлеңдерін ақындық еркі билеп, қиял ермегі айдап шығармайды. Ойды оятуға, миды сергітуге, мұңлы, мұқтаж, терең мақсат түртіп шығарады. Біресе ызамен зекіп айтып, біресе зарланып, шермен айтып, біресе ақыл қылып, сипап айтып, не қылса, халықтың көзін ашпақ. Өлеңінде толғанған ой, толқыған шердің көп ізі бар, бірақ бұған қарап, қиялы шалқып, шарықтап кетпейді. Ылғи халықтың нәзіктенбеген сезімімен, жетілмеген ұғымымен есептесіп отырады. Ахметтің көзге түсерлік бір өнері – переводқа шеберлігі»* деп, ақынның жазу тәсілінің мазмұндылық түрін атап көрсетеді [38, Б. 93-94].

Шындығында, ақынның мысалдары көлемі жағынан, сюжеттік дамуы барысынан басқа сөз зергерлерінің туындыларынан дараланып тұрады. Зерттеушілердің тұжырымына сүйенсек, мысал жанрындағы негізгі заңдылықтардың бірі: бұрыннан белгілі сарынның негізінде дүниеге келген мысал сол автордың шеберлігінің арқасында төл туынды болып кете беруі жиі кездесетін құбылыс екен. Оған дәлел – Эзоп, Федр, Лафонтен, Крылов мысалдарына арқау болған сюжеттік жүйенің барша әдебиетке ортақтығы.

А.Байтұрсынұлы мысалдарында халықаралық сюжеттік жүйенің мазмұны қазақ өміріне бейімделгенін, сол кездегі қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік сұранысына қажетті ой-толғамдармен толықтырылғандығымен дараланатыны туралы өз тұсындағы замандастары тарапынан танымдық мақалаларда жазылса, бүгінгі тәуелсіздік кезеңнің ғалымдары: Ш.Елеуенов, Ж.Ысмағұлов, С.Қирабаев, Р.Нұрғалиев, А.Ісімақова, С.Мақпыров, Ө.Әбдиманов т.б. зерттеулерінде ғылыми тұрғыдан талдап таратты.

Әдебиетші-ғалым Ш.Елеуенов ғылыми еңбегінде ақын Ахметтің орыс мәдениетімен байланысына тоқтала келіп, оның Крыловтан аударған мысал-өлеңдеріне мынадай: *«Көркем шығарма – ауқымы кең дүние. Мұндағы шындық алуан қырлы болады. Крылов заманы былай тұрсын, Байтұрсыновтың дәуренінен бері талай уақыт өтті. Сонда да олар жазған мысал дәл бүгінгідей естіледі. Әрине, бұрынғы мағынада емес, жаңғырған сапада. Сондықтан Крылов мысалдарын өзінің әсем киімдерімен, терең мағыналарымен, жеңіл де татымды тілімен жеткізе білген»* деп сыпаттама береді де, қазақы күйге енген бұл туындыларды *«төлтума»* деп қабылдау керектігін айтады [39, 14-б.]. Мұны басқа әдебиетшілер де қош көрері анық.

Ұсыныс елеусіз қалмады, 1994-ші жылы Т.Қ.Шаңбаев *«Мысал жанрының стилі мен тілі»* (А.Байтұрсынұлы 40 мысал) атты кандидаттық

диссертациялық еңбек қорғады [40]. Әдебиет теориясы мамандығы бойынша жазылған бұл еңбектің ғылыми жаңалығы – А.Байтұрсынұлы мысалдарының стильдік төлтума сипаттарының даралығын ашу болды. Зерттеуші осы «мысалдар арқылы қазақ мысал жанрының күрт өрлеу кезеңінің табиғатын тану – қазақ әдебиеттану ғылымының өзекті мәселесі» деп қарастырды. Мысал жанрының дамуы бүкіл қазақ поэзиясын жаңа деңгейге көтерген қазақ әдебиетінің классигі А.Құнанбайұлының дәстүрін рухани серпіліс кезеңінде жаңа биікке көтерген – А.Байтұрсынұлы екенін айқындап берді. Яғни, мысал жанрына өзіндік қолтаңбасымен келген қаламгерді «жаңашыл суреткер» деп таныды, оның мысал өлеңдерінің тақырып жағынан сан-салалы екендігі және әрбір мысалдың өн бойында халық тағдырын ойлаған «елшілдік ұраны» (М.Әуезов) ұлттық сипат дарытатын нақты дәлелдермен атап көрсетеді. Сонымен қатар, А.Байтұрсынұлы мысалдарының тіліндегі ұлттық бейнелілік ерекшеліктері мен сипат белгілерін саралай келе, ақын мысалдарының төлтума сипатын айқындаған.

Мәселен, И.Крыловтың шығармаларында 10 тармақты «Шымшық пен көгершін» атты мысалды «А.Байтұрсынұлы отыз екі жолға дейін ұлғайтып, мүлдем басқа туынды деңгейіне көтергені, ақын өз жанынан қосқан ойлары арқылы бұл мысалды қазақтың «төлтума рухани мұрасына айналдырды» дейді. Осындай ерекшелік «Өзен мен қара су» мысалына да тән. Осындағы:

...Меңзеймін қара суды, қазақ, саған,
Талпынбай талап ойлап, қарап жатқан.
Барады қатар жұрттың бәрі озып,
Ілгері жылжымайсың жалғыз аттам...
...Қазағым, сал құлағың нақылыма,
Түсініп айтқан достық ақылыма.
Сөз емес еріккенде ермек еткен,
Айтамын жаным ашып жақыныма.
Қозғалмай бұл күйіңмен жата берсең,
Боларсың қара судай ақырында, –

деген жолдар ақын тарапынан ұлтына айтылған ғибрат екенін түсіндіріп жатудың өзі артық.

Профессор Р.Нұрғалиевтің «Ақ жол» атты жинақтың алғысөзінде қазақ ақын-жазушы мысалдарының ерекшеліктері туралы: «...Абай аудармалары Крылов түпнұсқасымен көбіне-көп дәлме-дәл келеді. Спандияр Көбеев 8 мысалды қара сөзбен баяндаған. Ал, Ахмет Байтұрсынов аудармаларында сюжет сақталғанмен, еркіндік басым, қазақ тұрмысына жақын идеялер, заман тынысын танытатын жаңа ойлар айтылады. Түп негізі Федрдан алынған Крыловтың 10 жолдық «Шымшық пен Көгершін» мысалы – Ахмет Байтұрсынов аудармасында 32 жолдан тұратын жаңа шығарма. «Өгіз бен Бақа» орысшада – 17, қазақшада – 36 жол, «Қасқыр мен тырна» орысшада – 19, қазақшада – 76 жол, «Арыстан, киік һәм түлкі» орысшада – 35, қазақшада – 56 жол, «Қасқыр мен қозы» орысшада – 37, қазақшада 68 – жол, «Ағаш»

орысшада – 31, қазақшада – 56 жол. Бұл фактілер қазақ ақыны дәстүрлі оқиға, қалыпты бейнелерді ала отырып, ойға ой, суретке сурет қосып, жаңа ұлттық төл туынды жасағанын көрсетеді. Бұрын емеуірін, ишара, меңзеу, астар, мысалмен берілген ойлар «Маса» (Орынбор, 1911) кітабында ашық, анық, нақты айтылады» деп анықтай түседі [41, 7-б.].

Тұжырымға қосатынымыз: А.Байтұрсынұлы мысалдарының көлемді болуына олардың әрқайсысына ғибратнамалы тарау-түсінік беруі себеп болған. Мысалы, 7 шумақтан тұратын «Екі бөшке» мысалының 4 шумағы ғибрат болып табылады. 36 тармақты «Қара бұлт» мысалының 2 бөлімінің әрқайсысы 18 тармақтан тұрады. 6 шумақты «Малшы мен маса» мысалының соңғы бөлімі шумақты насихаттан құралған. Яғни, басты ой соңынан түйінделіп, ғибрат ретінде ұсынылады, кей тұстары таратылып та айтылады. Сондай-ақ, аударма-өлеңдері 40 санымен шектелмейді, соңыра «Маса» топтамасына 10 шақты: Жадовскаядан (2 шумақ), орысшадан «Оқуға шақыру» (4 шумақ) бұл аудармасы кейбір кітаптарына «эпиграф» ретінде беріледі, арабшадан «Нәбік аты» (18 шумақ, 2 шумағы – алты жолдан), Крыловтан «Сорлы болған мұжық» (12 шумақ, 3 шумағы – алты жолдан) және «Қаздар» (14 шумақ, 2 шумағы – алты жолдан), «Вольтерден» (6 шумақ), Пушкиннен «Ат» (6 шумақ, 1 шумағы – алты жолдан), «Данышпан Аликтің ажалы» (26 шумақтан) және «Балықшы мен балық» (44 шумақ, оның 3 шумағы – алты жолдан) тәржімалары енген.

Академик С.Қирабаев қайраткердің ақындығы әрі аудармашылығы жөнінде: «...Ахметтің ақындығы 1909 жылы Петербургте басылған «Қырық мысалдан» басталады. Бұл – Крылов мысалдарының аудармасы еді. Бірақ Ахмет бұл еңбегінде тек орыс мысалшысының дәрежесінде қалып қойған жоқ, шығарма сюжетін қазақ жағдайына ыңғайлап, адам мінезіндегі сорақылықтар мен қоғамдық әділетсіздікті тұспалдап айтып, оған қарсы үн таратты. Ал, «Масада» заман жайлы ойларын бейнелеу жолымен ашық айтты» дейді [34, 62-б.]. Яғни, ақын ұлт тағдырын негізге алып, оның бостандығын, қанаудағы күйі, артта қалуы жайларын, еңбекке, оқуға ұмтылу қажеттегін көтерді, адам бойындағы азаматтық сезімдерді оятуға қызмет еткен деп, күрескер-ақынды қазақтың тұңғыш революцияшыл-демократтар қатарындағы бірегей тұлға ретінде бағалаған.

Профессор Ж.Ысмағұлов «...А.Байтұрсынұлының поэзиясының үлкен бір арнасы – оның аудармашылық өнері. Тіпті, анықтаңқырап, дәлелденкіреп айтсақ, Ахаң ақын ретінде ең әуелі аударма арқылы танылды» деп, қаламгердің Крылов мысалдарына келуін Алтынсаринмен байланыстырады. Бұлайша тұжырымға келуге негіз – алғашқы ағартушының мысал жанрына ден қойып, оны қазақ арасына қалай жеткізу, тарату, үлгі-өнеге ретінде ұсыну туралы пайымына сүйенеді. Өйткені, мысал жанры қазақ арасына таныс болмағандықтан оны ел-жұрт күлкі, әжуа деп қабылдайтынын, сондықтан мысалды аударғанда басқаша қырынан келу керектігі үлкен мәселе етіп көтергенін айтады. Зерттеуші қаламгердің «ақындық өнерін не себепті аудармадан бастады? Өзін болашақта белсенді әлеуметтік саяси қызметке, әдеби-ғылыми ізденістерге бағыштамақ ниетте жүргенде мысалға

келіп жүгінуі қалай?» деген сауалға жауап береді. Крылов мысалдарындағы «бұқарашылдықты» Ахмет «төңкерісшіл идея дәрежесіне жеткізді» деген тұжырым айтады Жалпы, мысал-өлеңнің «қыр еліне қыдыр болып дарып, қазақ санасына қырық түрлі кеселдің даруындай сінді» деп түйіндейді [42, Б. 410-423].

1929-шы жылы басына іс түсіп, өзі датталып, қара түнекте отырғанға тергеушілер тарапынан жүргізілген сансыз сауалдарға жауап беру үстінде әдебиеттанудың ереже-қисынын жазып берген Ахмет Байтұрсынұлы әдебиет туралы ой-танымын былайша толғапты: «...Әдеби еңбек мінезден туады. Ұлтының қажетін өтейді. «...Крылов мысалдарының қазақша аудармасын, «Маса» деген атпен топтасқан өлеңдерімді бірегей айтар едім. ...Көркем әдебиеттің құндылығы нендей идеяны көтерген шығарма болмасын егер адам әлемінің сезіміне, жан дүниесіне қалай, қайтіп әсер ете алады дегеннен шығып жатады. Әсерге бөлей алса ғана ол – әдебиет» [43]. Шындығында, қайраткер ғалым қандай тақырыпқа қалам тербесе де оның басты мұраты – адамзаттың санасына адами тұрғыдан әсер етуді мақсат тұтты. Ақынның өз тілімен айтсақ, «адамдық диқаншысы» болу қызметін арымен атқарған – феномен-тұлға.

Әдебиеттегі елшілдік ұран. Күрескер-ақынның «Маса» деген атпен топтасқан өлеңдерімді бірегей бөлектеп атар едім» деген мәліметінің астарында, бұл жинақтың әдеби мәнінен гөрі, әлеуметтік мәнінің маңыздырық екендігін жұртына құлаққағыс еткендей. Әдебиеттанушы ғалым Ш.Сәтбаева: «...Масаның негізгі идеялық қазығы жұртшылықты өнер-білімге, рухани көтерілуге шақыру, адамгершілікті, мәдениетті уағыздау, еңбек етуге үндеу» деп, бұл топтамадағы тақырып қою, өлең жолдарының өрнектелуі мен ой жүйелеу мәнерлерінен Шоқан, Абай, Ыбырай үлгілерін ұстанғанын, ағартушылық бағытта олардың бір-бірімен уақыт алшақтығына қарамай үндестікте болған деген пікір айтады [44, 13-б.].

А.Байтұрсынұлы Масадағы «Сөз иесінен» атты беташар өлеңіндегі «маса» деп отырғаны өзі екенін, былайша баян етеді:

«Ызындап ұшқан мынау біздің маса,
Сап-сары, аяқтары ұзын маса.
Өзіне біткен түсі өзгерілмес,
Дегенмен, қара яки қызыл маса.

Үстінде ұйықтағанның айнала ұшып,
Қаққы жеп, қанаттары бұзылғанша,
Ұйқысын, аз да болса, бөлмес пе екен,
Қоймастан құлағына ызындаса?!»

Жинаққа «Маса» айшықты-шумақ ретінде, «Сөз иесінен» беташар-түсінік іспетті, өз тарапынан «Жазушының қанағаты» атты ғибраты орын алып, «Туысыма», «Қазақ қалпы», «Қазақ салты», «Достыма хат», «Жиған-терген», «Анама хат», «Тілек батам», «Жауға түскеннің сөзі», «Адамдық

диқаншысы», «Бақ», «Тарту», «Қа... қаласына», «Жұртыма», «Жұбату», «Н.Қ. ханымға», «Ақын ініме», «И.Б. жездеме хат», «Жауап хаттан», «Ғылым» сынды өлеңдері, Вольтер, А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, Ю.В.Жадовская, С.М.Надсон өлеңдерінен аудармалары енген. Ақынның бұл 21-ге жуық өлеңінің жазылу тарихына және қай уақытта, қай жинақтарда басылым көргендігі туралы әдебиетші С.Дәуітов ғылыми талдау түсінік берген 1989-шы жылғы басылымда.

Академик С.Қирабаевтың «Ахметтің ақындығы» талдау мақаласы 1990-шы жылы жазылды [45, Б. 3-10]. Мұнда «қайраткерді әлеуметтік шындықтың ақыны, дәуірлік құбылыстарды нақ сыпаттаған, жаңашыл ақын әрі ойшыл суреткер» екендігі оның төл өлеңдерін талдап, тарату арқылы сараланады. Зерттеуші «Қазақ қалпы», «Қазақ салты», «Жиған-терген» атты өлеңдеріндегі «бейнелілікке» баса назар аударып, қиын-қыстау кезінде – алаш азаматының бәрін «таразыға тартып», сыннан өткізген суреткер-ақын дейді [45, Б. 3-10]. Мәселен, «...Қаз едік қатар қаңқылдаған, Сахара көлге қонып салқындаған. Бір өртке қаудан шыққан душар болып, Не қалды тәнімізде шарпылмаған» деген шумақтағы үшінші жолдағы «өрт» сөзінен «отаршылдықтың өрті», осыған қарсы тұратын қазақта кім бар? деген ақынның «жанайқайын» аз сөзге сыйдарғанын, халқына ызалана, күйіне отырып та, оның болашағы мен азаттығына бар өмірін арнағанын айтады. Абайша қайғырып, Абайша толғанады. Ахметтің «Масасы» талай елді оятты. ...Ойы бар, ақылы бар жас таланттар оялды. Олар ұстаз ағасының ісін жалғастырып алып кетті» деген пікір айтады [45]. Бірақ, Ахметке олармен жарысып, поэзияда қызмет істеу қажет болмай қалды. Ахметтің ақындығы осымен тәмам болып, ол өзін халқына қажетті ең өзекті мәселеге жұмсады. Яғни, оның «ақындығын ғалымдығы» жеңіп кетті. Әрине, бұл Ахметтің ақындығын, азаматтық поэзиясындағы талантты туындыларын жоққа шығара алмайды. Қайта, қазақ даласына азаттық идеясы тарай бастаған тұста жаңа поэзияның бастаушысы, алғашқы ту ұстаушысы болып Ахмет қашанда да тарих биігінде тұрады деп түйіндейді тұжырымын [45, Б. 3-10].

Ақынның «Мінсіз таза меруерт» тәржімасы туралы кейінгі 1989-шы жылғы басылымда: «...автор бұл өлеңді Ю.Жадовскаядан (1824-1883) аударған, 1911-ші жылы Орынборда жарық көрген «Маса» жинағына енгізген. Содан кейін екі рет осы кітаптың қайта шыққан басылымдарында жарияланды» деген түсінік берілген [44, 316-б.]. Аударма туралы профессор Ж.Ысмағұлов: «...екі шумақ сөз өрнегінің бұл күнге дейін ел аузында Асан қайғы атына байланыстыра айтылып, қастерленіп келгені. Ахметтің Жадовскаядан аударған осы бір шағын толғауы енді өзіне қайтарылып отыр» деп жазды [42, Б. 410-423]. Ақынның романтикаға бой алдырғаны жөнінде, оның Пушкин, Лермонтов, Надсон шығармаларына жүгінуінен аңғаруға болатынын айтады. Ж.Ысмағұловтың аударма жөніндегі ой-тұжырымына сүйенген әдебиеттанушы С.Мақыров ««Таза мінсіз асыл тасты» енді шатастырмайық» деген танымдық зерттеу мақаласын жазды. Бұл мақала зерттеушінің «Қазына» атты монографиялық зерттеу еңбегіне енді [46, Б. 44-45]. Әдебиеттанушы С.Мақыров өзіне дейін дәлелденген аудармаға не

себепті қайта оралғанын былайша таратады. 1989, 1997-ші жылдары аударма туралы айтылған түсініктерге және кейінгі басылымдарға қарамастан БАҚ-та жарияланған «Асан қайғы жырларының көркемдік әлемі» деген мақалада «Ш» деген автордың бұл өлеңді Асан қайғының туындыларына жатқызғанын айтады. Сол себепті де, әдебиеттанудағы адасушылықтың алдын алу үшін Ахметтің аудармасы туралы тағы бір толғақты талдау-түсініктің оқырманға әлі керектігіне байланысты, өлеңнің тарихын арыдан, түпнұсқасынан қарастырады. Яғни, Жадовскаядан бастайды:

«Лучший перл таится
В глубине морской;
Зреет мысль святая
В глубине души.

Надо сильно буре
Море взволновать,
Чтоб оно в бореньи
Выбросило перл;
Надо сильно чувству
Душу потрясти,
Чтоб она, в восторге,
Выразила мысль» -

[46, Б. 44-45]

деген жолдарды көркемдік-стильдік тұрғыдан шұбалаңқы, балаң жеткізілген туынды деп бағалайды. Бірақ, ағартушы-ақын Ахметтің бұл өлеңге философиялық тұрғыдан келгенін және «перлді» меруерт деп баламалаудағы негізгі ойдың пәлсапалық мәнде екенін айтады. Жадовскаяның үш шумақты шашыраңқы ойын Ахмет «...тігісін жатқызып, ойын әрлендіре, жандандыра екі шымыр шумаққа жинақтап, қазақы өлеңнің қалыбына салып, таза ұлттық пішіндегі төлтума деп санауға лайық әсем аударма жасаған» дейді [46, Б. 44-45].

Шындығында, қос өлеңді қатар қойып оқысаңыз, екі өлеңнің мазмұны бір-бірінен соншалықты алшақ жатыр. Қазақша нұсқасы:

«Мінсіз таза меруерт
Су түбінде жатады.
Мінсіз таза асыл сөз
Ой түбінде жатады.

Су түбінде жатқан зат
Жел толқытса шығады.
Ой түбінде жатқан сөз
Шер толқытса шығады».

[46, 65-б.].

Егер Ахмет бұл шығармасына «Жадовскаядан» дегенде жазбағанда, өлеңді Байтұрсынұлыныкі деп қабылдарымыз хақ.

Ер Сайын. Халықтың әдеби мұраларын жинастырып, ел игілігіне айналдыру ісі – ХІХ-шы ғасырдың екінші жартысынан басталған. Қазақтың тұңғыш этнограф-ғалымы Ш.Уәлихановтан бастау алған игі іс қазақ зиялыларының да ұрпақтық парызына айналды. Өз ұлтының мүддесі үшін – ұлттық сана-сезімнің дамуындағы әдебиеттің маңызын түсініп, ескі ауыз әдебиетін, әдеби мұрасын жинап, қайта шығаруды олар да қолға алды. А.Байтұрсынұлы да ел аузынан «Ер Сайын» жырын жазып алып, оны Мәскеуде 1923-ші жылы Ұлттар Комиссариаты қарауындағы «Күншығыс» баспасында бастырады. Жинақтың ішкі мұқабасындағы: *«...жыршылар айтуынан алып, өңдеп өткеруші»* деген қысқаша мәлімет, бұл жұмыстың негізі тереңде жатқанын аңғартқандай [47].

Кітап қазақ халқына құрметті орыс ғалымы Григорий Николаевич Потаниннің 80 жылдық мерейтойына «тарту» ретінде шығаруды ұйғарса керек, мұны жинақ соңында Г.Потанинді қазақ бұқарасына таныстыру мақсатында «оның өмірбаяны, ғалымдық қайраткерлігі, қазақ халқына сіңірген еңбегі жайында баяндаған көлемді мақаладан» байқауға болады. Таныстыру мақаласының авторы – «Қыр баласы», нақтырақ Алаш ардагері Әлихан Бөкейхан. Жырдың жиналуы, жыр мазмұны жөніндегі қысқаша түсіндірме-мәліметті де «Қыр баласы» жазған. Бұл мақала 1994-ші жылы Ә.Бөкейханның шығармалар жинағында жарияланды [48, Б. 276-279]. Мақала 1989, 1991-ші жылғы басылымдарға енбеген.

А.Байтұрсынұлы «Г.Н. Потанинге тарту» атты өлеңін жинаққа беташар ретінде берген. Өлең соңында автор өзінің аты-жөнінің бас әріптерін – А.Б. әрі өлеңнің жазылу уақытын «1915» деп көрсетеді. Ал жинақтың 1923-ші жылы басылым көргеніне ескерсек, арада – 8 жыл өткен. «Тарту» өлеңі туралы Ә.Бөкейхан: *«...1923 жылы Г.Н. 80 жасқа толды. Г.Н. атына бағыштап шәкірттері кітап басты. Соған қосылып қазақтың өлеңін, жырын, мақалын біздің қазақ жастары да баспақ болды. Мына «Ер Сайын» мұның басындағы Ахметтің «Г.Н. тартуы» сонда басылмақ еді»* - түсініктеме береді. Жыр – екі бөлімнен тұрады. 1-бөлім 5 тарауға, 2-бөлім 3 тарау. Жырдың В.В.Радловтан алынғанына сілтеме жасалған. «Қыр баласы» мәліметінде: «Ахмет өңдеп өткерген «Ер Сайын» жыры «Батыр Сайын» деп В.В.Радлов жазған жырмен бір екен дейді. Осы сілтемені негізге алып, түркітанушы-ғалымның 1993-шы жылғы «Алтын сандық» жинағындағы «Сайын батыр» жырымен салыстырдық. А.Байтұрсынұлы жырдың атын «Ер Сайын» десе, В.Радловта «Сайын батыр» деген атауға ие. Жыр Ахмет нұсқасында екіге бөлінсе, В.Радлов жырды тұтас 1-бөліммен береді. Ескерер жайт: «Жыршылар аузынан алып, өңдеп өткеруші – Байтұрсынұлы Ақымет» дегенге сүйенсек, жыр біршама өзгеріске түсіп, мазмұнына қарай қайта өңделген. А.Байтұрсынұлы даярлаған нұсқада жыр:

«...Бұрынғы өткен заманда,

Дін мұсылман аманда
Үш шарбақты, үш кентті.
Ноғайлы деген жұрт өтті
Бір замандар болғанда.
Ауыр дәулет мол кетті,
Жарлылықтың зары өтті» - деп өрнектелсе,

В.В.Радловтың нұсқасында:

«...Бұрынғы елдің барында,
Өткен елдің заңында,
Сол елдердің тұсында
Ноғайлы деген халық өтті
Үш шарбақты кент өтті.
Ноғайлының үш кент,
Заманында жарлы өтті...» -

деп келеді. «Ер Сайын» жыр кітабы ҚР Ұлттық кітапхананың Сирек қорлар бөлімінде сақтаулы. М.Әуезов атындағы ӘӨИ-ның Қолжазба қорына 1965-ші жылдың шілдесінде «99»-шы нөмірмен тіркелген.

23 жоқтау. 1926-шы жылы Мәскеу баспаханасынан жарық көрген. «Бастырушыдан» деп берілетін алғысөзінде кітап бастырудағы мақсатын, топтастырылып отырған елден жинаған жоқтаулардың жазу әдебиетіне қажетті сөздік қор екені айтылған. Жинаққа қазақ елі тарихының 400 жылы ішінде қайраткер тұлғаларының өмір жолдары қамтылған. Кітаптың қайта басылған «Боздағым» жинағына енгенін «Ахметтанудың негізін салушылар» тараушасында талдап-таратылғандықтан, енді осы жинақта өзгеріске түскен жоқтауларға жасалған салыстырмалық сараптаманы ретімен баяндаймыз.

1. **Мамай батыр** – бұл батырдың шешесі Қараүлектің баласы қаза болғанда шығарған жоқтауы. Түпнұсқада: «Мамай – Едіге бидің нәсілінен, ХҮІ ғасырда өмір сүрген ноғайлының батыры» деп жазылған. Нұсқа бойынша жоқтау 190 жолдан тұрады. 1990-шы жылғы жинақта – 137 жолы ғана берілген. Яғни, 53 жолы қысқарған. Түпнұсқа бойынша: «Айбалтасы қанды Орақ» деген 11 жолы, «Құлынды өлген ақ байтал, Енді саған күн қайда Ондай бала туатын» деген (30, 31, 32) үш жолы, 1990: жинақтың 17-бетіндегі: «Өткір еді алмасың...» деген тұсына көп нүкте қойылған, осы тұста 19 жолы қысқартылған. Осы беттегі «Қолыңды алға сермедің» деген жолдағы «алға» сөзі нұсқа бойынша «айға». 18-беттегі «Тарқамаса игі еді» деген жолдағы «игі» сөзі түпнұсқада «жақсы», ал осы беттегі түпнұсқа бойынша 97-ші жол: «Тең азамат жинаған» деген қатар жоқ. 19-шы бетте: «...Әбеу кескенді батырды Басып кесіп күнінде, Аш бөрідей аттаған. Ақ сүңгінің қияғын Күміспенен қаптаған. Ноғайлыны жау алса, Үйде қарап жатпаған...» (114, 115, 116, 117, 118, 119, 120) алты жолы қысқартылған. Осы бетте: 136-141 жолдар да қысқартылған. «Жұртыңды жаулар қамады» деген жолдағы «Жұртыңды жаулар» деген тіркес түпнұсқада «Өзінді қалмақ» деп жазылған.

«Жұртыңды дұспан ториды» деген жолдағы асты сызылған сөз түпнұсқада «қалмақ». 20-бетте: «...Анаңнан болып туған соң, Атқа мінбей өлмедің» (162, 163) деген жолдар жоқ. Осы бетте: «...Артыңда қалды жиғаның, Тарқап кетті мейманың. Ұжмақты қылып құдайым, Жолдасың болсын иманың!» деген түпнұсқадағы жолдар қысқарған. «Алғаның қалды тұлдықта» деген жолдағы асты сызылған сөз түпнұсқада «Алмасың». Соңғы 10 жолы да қысқарған. Түпнұсқа бойынша жоқтау былай аяқталады: «...Өлдің Мамай, қор болдың! Қарадан туып, хан болдың, Ерлігің мен билігің Он сан атты ноғайға Көрсө, күнде таң болдың. Жайауларға жол болдың, Аттыларға тіл болдың, Өлдің, Мамай, күл болдың, Күл ұшырған жел болдың, Иманың болғай жолдасың».

2. **Қаз дауысты Қазыбек би** – 153 жол. Жоқтауды бидің қызы Қамқа шығарған. 1990-шы жылғы жинақта әрбір жоқтаудың алдына қысқаша анықтама берген. 1926-шы жылғы жинақта жоқтаудың соңынан деректі оқиғаларға мағлұматтық дерек көзіне сілтеме жасалған. Жоқтау қысқартуға ұшырамаған, бірақ кейбір сөздер өзгеріске түскен. Екі жолы түсіп қалған. 23-бетте: «...Соларменен бірдей ғып», «...Тақта отырған хан болып» деген жолдар жоқ. Түпнұсқадағы: «Олқысыз - Ұлықсыз», «мазаққа - хан болып», «жанға - ханға», «дұғанды - дуанды» болып өзгерген. 1990: 22-ші бетте: «Қазақ болып зарлады» деген жол түпнұсқада жоқ.

3. **Кеңгірбай** – 62 жол. Авторы белгісіз. 1990-шы жылғы жинақта 55 жол. 36-бетте: «...Суытып қойған тұлпары, Алпыс басты ақ орда, ...Алладан қайтты назарым, Бір күнде кетті базарым, ...Жаздың күні болғанда Күннің көзі байланған, Ақсұңқар ұшып ұядан» деген жеті жолы қысқарған.

4. **Алтай тәті** – 174 жол. Авторы белгісіз. 1990-шы жылғы жинақта 24 жолы қысқарған. 102-106-беттерде: «Туысын - қуысын, ұлындай - аулындай, ғалымдай - Әлімдей, сарғайған - сарғаюмен, мал - бал, Тәті - Тәти, Дұғай - Дуай, тойласын - бұласын» т.б. сөздер өзгеріске түскен. 104-бетте: «Бөз-бояқтай жұмсаған» деген жол түпнұсқада «Бозтайлақтай айдаған».

5. **Кенесары-Наурызбай** – 101 жол. Жоқтаудың Мәскеуде басылған нұсқадан алынғаны айтылған. 1990-шы жылғы басылымға енбеген.

6. **Жантай** – қырғыз жоқтауы. В.Радловтың жинаған нұсқасы екеніне сілтеме берген. 131 жол. 1990-шы жылғы жинақта 99 жол. Мұнда да көптеген сөздер өзгеріске түскен. 32 жолы қысқарған (1990: 294-297 б/б.).

7. **Шоқшолой қызының жоқтауы** – қырғыздыкі. 88 жол. Жоқтау В.Радловтан алынған. 1990-шы жылғы жинақта 81 жол. Түпнұсқадағы: «...Қазақтардың оттығын, Түндігінен көтерген, Алып және тептірген, ...Жақсы шыққан торғайдай, Сайрайды едің, Жан атам! Құры менен сенектей, Үн алысып жатарға» деген 7 жол кейінгі басылымда жоқ. 290-292-ші беттерде: «қой - той, Шомқар - Шұмқар, Қоғалы - Қопалы, елің - өлең, Қу - аққу. Қалдырдың - қараттың, Молдасына - жолдасына» деп өзгеріске түскен. Сол беттегі: 25-жолдағы «Атекем Бейліс .... өте бар» деген қатардағы «дозақ» сөзі жоқ.

8. **Төлебай** – 12 жасар қыз баланың жоқтауы. Авторы Қарпық ақын. Ол – үмбетей руынан. 314 жол. 1990-шы жылғы жинақта 300 жол. 164-ші бетте: алдыңғы 11 жол, «Бабасының қалыбы-ай, Мырзалығын сұрасаң, Көңілде

нұрдың жарығы-ай» деген жолдар түсіп қалған. Түпнұсқадағы: «Инспектор орысын - инспектор орнына; Жабықпа, қалқам! - Қамықпа, халқым!, Асылатын өрмелеп - Асылатын мойнына» болып сөздер өзгерген.

9. **Төлебай** – Төлебайды келінінің жоқтауы. Авторы Қарпық ақын. 51 жол. 1990-шы жылғы жинақта 50 жол. 173-бетте: «Белгілі бекзат бел асты» деген жол жоқ. Осы бетте: «Табылмас - белгілі, талайы - талабы, алдынан - алқалы» болып өзгерген.

10. **Төлебай** – жамағатының жоқтауы. Түпнұсқада 100 жол. 1990-шы жылғы басылымда - 97 жол. Нұсқадағы: «Алланың артқан ауыр жүк, Орнады мұндай жасымнан. ...Бастан жақты айырған, Әмірі күшті алланың, Қайғысына жанғаным» деген 5 жол қысқарған. «Жаз күнінде жайқалтып (176 б.)» деген жол қосылған.

11. **Әйеке** – Бұдабай ақын шығарған. Түркістан жағыныкі. Руы шұбыртпалы деген. Жоқтау 373 жол. 1990-шы жылғы жинақта 421 жол. Толықтырылған, жоқтаудың 1883-ші жылы «Қазақ хрестоматиясында», 1925-ші жылы «23 жоқтауда», 1984-ші жылы «Бес ғасыр жырлайды» жинақтарда жарияланғанын ескертеді. Нұсқаның Ә.Диваевтың 1897-ші жылғы «Қазақ халық творчествосы үлгілері» кітабынан алынғанын айтады. 1926-шы жылғы нұсқадағы 17 жол жоқ. 1897-ші жылғы нұсқаның соңы 65 жолы берілген. 67-ші бетте: «Әуезім - ауызым, күкіметі - хүкіметі» болып өзгерген.

12. **Қыздың жоқтауы** – В.Радловтан алынғанына сілтеме берген. 22 жол. 1990-шы жылғы жинаққа енген. Себебі көрсетілмейді.

13. **Әбжан** – бұл да В.В.Радлов нұсқасынан. Тарбағатай аймағының найманы шығарған. Түпнұсқада 36 жол. 1990-шы жылғы басылымда 40 жол. Толықтырылған, түпнұсқадағы алдыңғы үш шумақ 1990-шы жылғы жинақта мүлде басқаша беріледі. Қай нұсқаға сүйенгені айтылмайды. Авторы анық емес. 107-бетте: «...Қара бір шашым жайайын! Жайайын да жыйайын! Қыналы бармақ, жез тырнақ, Күнде қанға бойайын» деген түпнұсқадағы төрт жолы сақталған. Қалған 16 жолы басқадан. Соңғы 6 шумақ А.Байтұрсынұлы жинағындағыдай, тек «...Көп ішінде қиын да екен, Жалғыз енді сөз бастау» деген жолдар жоқ. 107-бетте: «Қыналы» сөзі «құнарлы» болып өзгерген.

14. **Балқын қыздың жоқтауы** – бұл да В.Радловтан. Түпнұсқада 20 жол, 5 шумаққа топтастырылған. «Шешесінің жоқтағаны» деген мәлімет бар. 1990-шы жылғы жинақта 40 жол. Жырдың 1926-шы жылғы 23 жоқтауда жартылай берілгені, толық мәтінді В.Радловтан алғаны айтылады. Бұл жоқтау К.Әзірбаевтың «Базар – Назар» екі ұлына арнаған жырдағы екі шумағының арасында ұқсастықтар бары жазылған. Алдыңғы 20 жол басқа нұсқа. Соңғы шумақтарды салыстырғанымызда тек 116-бетте: «бетің» түпнұсқада «бетіш».

15. **Байжігіт Мұрат** – әйелінің жоқтағаны. Тарбағатай өңірінікі. 62 жол. 1990-шы жылғы жинақта бұл жоқтаудың 1926-шы жылғы нұсқадан алынғаны айтылған. Арасында өзгеріс жоқ. Алғашқы жинақта 6 шумаққа кестелеген, соңғысы шумақсыз шұбыртпалы. Кейбір сөздер емлелік өзгеріске ұшыраған. 46-бетте: «сарғая, дариядай, Баянбай, Шаянбай, боятып» деген сөздер түпнұсқада: «сарғайа, даридай, Байанбай, Шайанбай, бойатып».

16. **Ысмайыл хан** – ханымы Күнжанның жоқтағаны, 242 жол. 1990-шы жылғы жинақта 191 жол. «Мәскеуден шыққан жинақтан алдық» деген мәлімет береді. Бірақ, 1926-шы жылғы нұсқа сақталмаған. Алдыңғы 19 жолы, әр тұсынан – 24 жол, жалпы саны – 43 жолы қысқарған. 59-61-беттерде: «Айдыны - айбыны, бір - суық, асылды - нұрыңды» болып өзгерген.

17. **Ерторы** – келіндер жоқтауы. Торғайдыкі. 92 жол. Шумақпен кестеленген. 1990-шы жылғы жинақта 23 жоқтаудан алынғаны айтылған. Тек 58 жолы қамтылған, шұбыртпалы шумақпен берілген. 34 жолы қысқарған. 109-бетте: «баурай» сөзі «бауыры» болып өзгерген. 110-бетте: «Шарабан гауһар суындай» деген жолдар түпнұсқада: «Шарапат кәусар суындай».

18. **Жолдыбай** – қызы Гүлжәмиланың жоқтағаны. 27 жол. 1990-шы жылғы жинаққа енбеген.

19. **Есмағамбет** – әйелінің жоқтауы. 38 жол, сөзі Қарпық ақындыкі деп мәлімдейді. 1990-шы жылғы басылымда: «23 жоқтауда бірінші рет басылған, көлемі шағын болғанымен, мазмұны терең» деген пікір айтқан. Мұнда 38 жол. 19-бетте: «Бісміллә - бисмилла, ұядан - ұядан, ісләм - исләм, қат - хат, кабар - хабар» деген сөздер емлелік өзгеріске түскен.

20. **Ерғазы** – әйелінің жоқтауы. Сөзін Қарпық ақын шығарған. 77 жол. 1990-шы жылғы жинақта 64 жол, «13» жолы қысқарған. Мұнда 23 жоқтаудан алынғаны, руы – арғын екені айтылған. Ерғазы – Ахметтің кіші әкесі. Шошақтың балалары: Ақтас, Байтұрсын, Данияр, Ерғазы, Ермағамбет. 192-бетте: «бастан - бастап». *«Орыс, қазақ баласы, ...Кемшілікке шыдамай, Ұзады істің арасы. ...Қоспады ма жақсы Алла, Ашылмады істің ырасы. ...Үкіметпен бенде ғып, Облыс Торғай қаласы. Тасқа тиіп, мұқады, Арғымақтың тағасы. ...Ұстаудан шығып келген соң, Артықша болды қапасы. Решение жасалып, Істің болды шатасы»* деген 13 жолы жоқ. 1992-ші жылғы «Ақ жол» жинағында: «...бұл оқиганы 1883-ші жылы болған» дейді, дұрысы – 1885. (ҚР ОММ, 25-қор, 1-тізбе, 2350-іс).

21. **Әбдірақман** – Абайдың ұлы. Жоқтаудың 3 нұсқасы да 1895-ші жылы шығарылған. 38 жол. 1990-шы жылғы жинақта – 159 жол. Толықтырылған. 1926-шы жылғы нұсқада 1-бөлімі 5 шумақ, екіншісі – 4 шумақ, екі жол қосылған. Кейінгі басылымда 29 шумақ, екі жол қосылған.

22. **Ормамбет** – ұлы Нармамбеттің жоқтауы. Бұл 1901-ші жылы шығарылғандығы айтылған. 367 жол. 1990-шы жылғы кітапта 342 жол. 25 жолы қысқарған. Кейінгі басылымда қай нұсқаны негізге алғаны айтылмайды. 1926-шы жылғы нұсқаның алдыңғы 9 жолы түсіп қалған. «Асыл әулет асқаққа» деген 10-жолдағы «Асыл лаулат асқаққа» деп өзгерген. «Мүскін - мүмкін» болып мағынасы өзгерген.

23. **Әбдіғапар** – ұзын кыпшақ руының ханы. Әйелі Тынышбаланың жоқтағаны. Ол Ахметке құда. Қалидың қызы Кәтез Рүстем Әбдіғапарұлына ұзатылған. 1990-шы жылғы жинақта 23 жоқтауды негізге алған. 624 жол. Кейінгі басылымда 368 жол. 256 жолы қысқарған. 1926-шы жылғы түпнұсқа сақталмаған. 1990-шы жылғы жинаққа: «Кенесары-Наурызбай» (91 жол), «Қыздың жоқтауы» (22 жол), «Жолдыбай» (27 жол) енбеген.

Әдебиет танытқыш. Ғасырлар тоғысындағы қоғамдық-экономиканың қалыптасуы, жаңа үкіметтің орнығуы, халықты жаппай сауаттандыру үшін оқу-ағарту шаралары жедел жүзеге асырылған кезең. А.Байтұрсынұлының әдеби-эстетикалық тұжырымдары мен әдебиеттегі жүйелеуге қосқан үлесі туралы әдебиеттанушы-ғалымдар: «XX-шы ғасырдың басында әдебиеттану салада нақты іс атқарған, өзгелерге үлгі көрсеткен А.Байтұрсынұлы болды» дейді. Оның «Әдебиет танытқыш» атты еңбегі – ұлттық әдебиеттанудың әлемдік ғылымдағы зерттеулерге деңгейлес, әдеби ұғым-түсініктердің тұңғыш рет ұлттық ұғымға лайықталған, арнайы «пән сөздері» жарияланған ғылыми зерттеу екенін айтады. Академик З.Қабдолов 1988-ші жылы ғалым есімі ақталғаннан кейін, А.Байтұрсынұлының әдеби мұрасы хақында «Әдебиет танытқыш» – тұңғыш қазақы трактат, әдебиет теориясының басы» екенін, кітаптың қадірі мен қасиеті, тарихи мәні мен маңызы кешегі кеңес кезінде бұрмаланғанымен, әлем ғалымдары арасында ғылыми тұрғыдан мойындалған ғылыми зерттеу еңбек екендігін ашып жазды, бүгінгі таныммен талдап таратты [50, Б. 70-80; Б. 38-41].

Академик Р.Нұрғали «Күлтегін» баспасынан жарық көрген өзінің «Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры» атты зерттеу-еңбегінде «Әдебиет танытқыштың» қазір Алматыда сақталған кітаптарының соңғы беттері жыртылғандықтан, еңбектің тексті түгел берілмей отыр. Зейін салған кісі аңғарса керек, А.Байтұрсынов былай дейді: «Ұстасу шығармалар қайраткердің түріне қарай үшке бөлінеді: 1) әлектеніс; 2) азаптаныс; 3) әуреленіс. Осылардың біріншісі – әлектеніс пен үшіншісі әуреленіс талданады, ал екіншісі – азаптаныс жоқ. Сондықтан сақталған кітап бойынша болашақта «Әдебиет танытқыштың» толық текстін табу міндеті тұр. Тағы бір мәселе әр түрлі жанрлық формаларды талдап болғаннан кейін А.Байтұрсынов әр жерде бұларды нұсқалықтың пәленше нөмірлерінен қара деп ескертеді. Ендеше «Әдебиет танытқыш» оқулық, оның хрестоматиясы – нұсқалығы да болған ғой. Қазіргі дерек бойынша ол жарияланбаған секілді. Әлде қолжазба күйінде архивтің бірінде жатыр ма? «Мәдениет тарихы» деген еңбек бітіргені белгілі – ол да жоқ. Қайда? Қысқасы, Ахмет Байтұрсыновтың ұлы еңбегі «Әдебиет танытқыш» төңірегінде әлі де көп зерттеулер жүргізу керек» деген толғақты ойын әдебиеттанушы ғалымдарға арнайды [52, 35-б.]. Шындығында, қазақ әдебиеттану ғылымына негіз болған бұл зерттеу еңбектің келешекте арнайы кешенді түрде зерттейтін өзекті тақырып. Еңбектегі әдеби терминдер бұл күні әдбел халықаралық терминдерге бой алдырған әдебиеттану ғылымының сөздік қорын қазақыландыруға септігі тиер еді. Академик Р.Нұрғалиұлы: ««Әдебиет танытқыш» әдебиеттанудың әлемдік терминологиялық стандарт деңгейіне көтеріліп, шет сөзді араластырмай, қонымды, ықшамды, бір-бірімен сабақтас, ұйқас, ұялас ұғымдардың тұтас ұлттық қазақы жүйесін жасап берді. Олардың басым көпшілігі автор репрессияға ұшырап, кітаптың тыйым салынғанына қарамастан әдеби тілге кіріп кетті. Интернационализм дегенді желеу етіп, шет тілді зорлап ендіру науқаны тұсында әдебиеттанудың да шұбарланғаны анық. Әрине қазір роман, лирика, драманы ұзақ әңгіме,

толғау, айтыс-тартыс деп өзгерту мүмкін болмас, бірақ А.Байтұрсынұлы жасаған бірталай терминдер, сөздер қолдануға сұранып тұр» дейді [52, 36-б.].

Ахметтанушы А.Ісімақова «Әдебиет танытқыш» туралы былайша ой саралайды: «Әдебиеттің өз даму заңдылықтары бар екені және олар тікелей саясатқа, идеологияға байланысты емес екені жөніндегі тұжырымдар. Яғни, «сөз өнері» деген термин «халықтың ежелден келе жатқан әдебиеті» деген ұғымды білдіреді. Оны «ауызша», «жазбаша» деп бөлудің өзі ойдан шығарылғанын» айтады. Демек, әдебиеттің ресми жазба түрі бар деп бөліп-жару соцреализмнің ойлап шығарғаны болып шықты: бір әдебиетті жоғарылату үшін екіншісін төмендету керек болғандығы айтады. Зерттеуші Ахмет Байтұрсынұлының сөз өнері туралы: «...ауыз шығарманы «ауыз сөз» деп қана атап, жазба шығарманы «сыпайы әдебиет» деп танушылар бар. Бірақ, қалай да асыл сөздің бәрі де тілдегі әдебиет есебінде жүріледі» деген қисынын негізге алып, әдебиетті өз қағидалары бойынша түсіндіреді. Яғни, «пәнсөздер» басты міндет атқаруына баса салмақ салып, сонда зерттеу мағыналы болып шығып, зерттеушінің жалпылама көпсөзділіктен бас тартуына әкеледі. Бұл қағида дәлелсіз бос мақтаулардан да сақтандырады» деген қисыны бүгінгі тәуелсіз кезең әдебиетінің де ұстанатын қағидасы болуы шарт деген тұжырым түйеді [53].

Қазіргі филология таным тұрғысынан қарағанда, «Әдебиет танытқышта» кездесетін кейбір олқылықтар мен қабыспаушылыққа қарамастан жазылу ұстанымдары, пікір-тұжырымдары, материалдарды жіктеуі, терминдерді жүйелеуі көңіл аударуға тұратынын тілші, әдебиетші ғалымдар мойындайды. Жазылғанына 80 жылдай уақыт өтсе де, еңбектің дәл бүгінгі күн тұрғысынан алғанда да көкейкесті болып отырғандығын ешкім жоққа шығара алмайды. Міне, осы кезеңдерде мерзімді басылымдарда жарияланған әдеби-ғылыми зерттеулердің кәсіби, теориялық талдауларының сапалы болуы «Әдебиет танытқыш» сынды теориялық еңбекпен ауыздануының оң нәтижесін танытса керек. Әдебиетші-ғалым Т.Кәкішұлы «Әр дарынның тарихта өз орны бар» атты мақаласындағы А.Байтұрсынұлының сол жылдары егемендікке ұмтылудың, азаттық алудың бірден-бір жолы оқу мен білім алып, ой-сананы дамытуда екендігін жете ұғынып, оны белгілі дәрежеде «ағымға айналдыруға мұрындық» болғандығына баса көңіл бөледі [54]. Қазақ елінің болашағы үшін қаламымен күрескен қайраткердің қоғамдық белсенді қызметі мен публицистикалық еңбектері, ғылыми зерттеулеріндегі пікірлері ғалымның осындай қорытындыға келуіне негіз болды. «Әдебиет танытқыш» туралы, ондағы атаулар мен терминдердің қазақ әдебиетінің барлық ұғым-түсінігіне сай келетінін айтып, зерттеуші: «Мұндай еңбек бізде бұған дейін де, бұдан кейін де қайталанған жоқ. Ол – әдебиет теориясы мен әдебиеттану ғылымының міндет-парызын қатар атқарып, біздің алдыңғы ағаларымыздың эстетикалық сауатын ашуға мұрындық болған жүйелі оқулық. Ондағы анықтамалар мен терминдердің өзі күні бүгінге шейін біздің ғылыми арсеналымыздан орын алатын құнды қағидалар мен атаулар. Көркемдік әлеміндегі сөз өнерінің сай-саласын ұғындыратын «Әдебиет танытқыш» –

қазақ әдебиеттану ғылымының негізін қалаған өміршең қондырғы-фундамент» деген қорытындыға келеді [54, Б. 102, 210-211].

Әдебиеттанушы Т.Кәкішұлы ғалымды қазақ әдебиеттану ғылымының негізін қалаған зерттеуші ретінде бағалайды. Ол қаламгер еңбектерінен нақты мысалдар келтіре отырып, тарихи деректер негізінде пайымдаулар жасайды. 2000-шы жылы қаламгердің бұрын-соңды ғылыми ортаға таныс емес «Қалам қайраткерлерінің жайынан» деген мақаласын жариялады. Зерттеуші бұл мақаланы көпшілікке таныстырып отырғандағы мақсатын: «...мұндай мұраларды жариялау бізге керек... Кешегісіз бүгін жоқ, бүгінгісіз ертеңнің кірпіші қаланбайды. Ұрпақтар сабақтастығы дегеніміз де, міне, осы» дейді. Әрі осы мақаланың астарынан бәле іздеген өз қандастарымыз, Ахметті партиядан шығарып тынғанынан мағлұмат береді. Десе де бұл тарихи маңызы зор мақала «Ахаңның азаматтығын айқын танытқан, интернационалистерді үркітіп, айғай-шу шығарған, «ұлтшылдықтың манифесі» деген баға береді әдебиеттанушы ғалым Т.Кәкішұлы.

«Әдебиет танытқышы» туралы: «...Ұлттық әдебиеттану ғылымында ең алғаш жазылған еңбек. Үлкен білімдарлықпен, ғылыми терең дәлдікпен жазылған бұл еңбек екі-үш жылдан соң авторы ұсталып кеткендіктен, көпшілік арасына кеңінен тарап үлгермеді» деп жазады Ж.Смағұлов [55]. Және зерттеудің ұлттық әдеби-теориялық ой-пікірдің өсу дәрежесін көрсететін ғылыми мәні соңғы уақытқа дейін дұрыс бағаланбаған. «Әдебиет танытқыштың» қазақ әдебиеттану ғылымында алғашқы ғылыми зерттеу екені енді ғана айтылып, нақты бағасы беріліп жатыр» деп талдауын әдебиетші-ғалым Р.Нұрғалиев, тілші Р.Сыздықованың ой-тұжырымдарымен таратады.

Әдебиеттанушы Ж.Смағұловтың пайымымен келісуге де келіспеуге де болады. Келісетініміз: ғалым есімі ақталғаннан бастап, отандық тілші-әдебиетші, көсемсөзші, тарихшы т.б. ғалымдардың барлығы дерлік Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылығы туралы жаңаша көзқарастарын бүгінгі ұлттық ғылымның таным тұрғысынан жазды, жазып келеді, жаза да беретіні. Келіспейтініміз: 1919-шы жылы А.Самойловичтің ғылымтанудағы үрдісі – Ахметке берген қысқаша биографиялық ғылыми сипаттамасы тоқтап қалған жоқ. 1974-ші жылы орыс ғалымы А.Н.Кононовтың библиографиялық басылымға берген анықтамалығында: «...им же написаны на казахском языке учебники по фонетике, синтаксису и этимологии казахского языка, а также по теории словесности и истории культуры» деген мәліметі кеңес жүйесі кезеңіндегі «Ахметті халық жауы деп, аты аталмай тұрған тұста» тарихи бағалау екенін әсте ұмытуға болмайды. Орыс ғалымы А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышын» жеке дара алып қарастырмаса да, анықтамалығында «әдебиет теориясын» жазғанын айтты. Жалпы, «көркем өнер, оның ішінде әдебиеттің барлық болмысы мен бітімін, көркем шығарманың сыры мен сипатын, әдеби дамудың мағынасы мен мәнін анықтау жолында ұлттық әдеби-теориялық ой-пікірді ғылыми бір жүйеге түсірген, әдебиет теориясына ұлттық сипат дарытуда терминдердің қазақша мағынасын тапқан автордың жан-қиярлық еңбегінің жемісі» деп тұжырым жасаған.

Қорыта айтқанда, «Әдебиет танытқыш» – қазақ әдебиеттану ғылымының алғашқы іргетасын қалаған қондырғы. 2007 жылы – Ұ.Еркінбаев «Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» ХХ ғасыр басындағы әдебиеттану контексінде» [56], 2010 жылы – А.Ойсылбай «Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышындағы» сөз өнері мен поэтика мәселелері» кандидаттық диссертациялар қорғалып, нәтижесінде ғылыми негізде тұжырымдалған ой-танымдар мен соны ұсыныстар әдебиеттануға жаңа арна болып қосылды [57].

II-тарау бойынша пайдаланылған материалдар:

1. Байтұрсынұлы А. (Қол қойған: Маса). Кітаптар жайынан // Айқап №1, Б. 12-13, 1911; Оқыту жайынан // Қазақ №29, 7 қыркүйек 1913.
2. А.Байтұрсынұлы еңбектерінің картотекасы. Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасының Сирек қор кітаптары.
3. Өмірдерек (Жизнеописание). Профессор А.Байтұрсынұлының №110 ісі. АБМҚ.
4. Әуезов М. Ақанның елу жылдық тойы // Ақжол, 4 ақпан 1923.
5. Редакция портфелінде баспаға дайын кітаптар. 31/ХІІ.1921. ҚР ОММ, 81-1-55, 287-288 п/п.
6. Жанпейісов Е. Байтұрсынұлы бастаулары // А.Байтұрсынұлы атындағы ТБИ Тілтаным №2, 2001, Б. 3-13.
7. Байтұрсынұлы А. Жазу тәртібі // Айқап № 4, Б. 84-86, 1911; Жазу мәселесі (Қол қ.: А.Б.) // Қазақ №34, 16 қазан 1913.
8. Айтбаев Ө. Қоғамдық ғылымдар терминологиялық лексикасының қазақ тілінде қалыптасуы мен дамуы. – Алматы, 1991.-350 б.
9. Машқанова Н. Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ жазуының реформаторы 1994.
10. Қыдыршаев А. Ахмет Байтұрсынұлының әдістемелік мұрасы. Автореферат. – Алматы, 1995.-25 б.; Ахмет Байтұрсынұлының әдістемелік мұрасы. Орал, 1998.-132 б.
11. Ибрайымов Қ. А.Байтұрсынұлының еңбектеріндегі терминология және стилистика мәселелері. Автореферат. – Алматы, 2005.-27 б.
12. Үсембаева Р. Ахмет Байтұрсынұлы мұралары арқылы бастауыш сынып оқушыларын адамгершілікке тәрбиелеу. Автореферат. – Алматы, 1999.-26 б.
13. Иманбекова Б. Ахмет Байтұрсынұлының тәлімдік ой-пікірлерін педагогикалық колледждердің оқу тәрбие үрдісіне енгізу жолдары. Автореферат. – Алматы, 2000.-25 б.
14. Жұбанов Қ. Қазақ тілінің ғылыми курсы // «Политехникалық мектеп» журналы №7-8, 1933., 35-б.
15. Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: Ғылым, 1994.-288 б., Б. 227-248.
16. Байтұрсынұлы А. Оқу құралы. Бірінші кітап: Балаларға арналған әліппе. Орынбор, 1912.-40 б.; Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992.-448 б., Б. 33-47.
17. Казакский (Байтұрсуновский) алфавит // Литературная энциклопедия. (Отв. ред.: Луначарский). Т. 5., – Москва, 1931., С. 23.
18. Байтұрсынұлы А. Оқу құралы. Қазақша алифба. – Бишкек: Периодика, 1991.-97 б.
19. Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал. Қазақ тілінің тілінің сарфы. 1-нші жылдық: Дыбыс жүйесі мен түрлері. Орынбор, 1914.-53 б.; Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992.-448 б., Б. 141-171, 173-198.
20. Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал. 2-нші жылдық: Сөздің жүйесі мен түрлері. Орынбор, 1914.-120 б.; Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992.-448 б., Б. 141-320.
21. Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал. 3-нші жылдық: Сөйлем жүйесі мен түрлері. Орынбор, 1923.-68 б.; Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992.-448 б., Б. 263-320.
22. Байтұрсынұлы А. Байаншы. Әдістемелік құрал. Қазан, 1920.-15 б.; Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992.-448 б., Б. 323-333.
23. Байтұрсынұлы А. Тіл – жұмсар. 1-ші кітап. Қызыл-Орда, 1928.-46 б.; Тіл – жұмсар. 1-ші кітап. Қ-О., 1929.-90 б.; Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992.-448 б., Б. 335-356.
24. Байтұрсынұлы А. Сауат ашқыш. Ересектерге әліппе. Орынбор, 1924.-114 б.; Семей, 1926.-83 б.

25. Байтұрсынұлы А. Әліпби. Жаңа құрал. Қызыл-Орда, 1926.-114 б. Қ-О, 1928.-116 б.; Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992.-448 б., Б. 49-89.
26. Байтұрсынұлы А., Әліб-бій. Жаңа құрал. – Алматы: Рауан, 1998.-120 б.
27. Айтбаев Ө. Қазақ терминологиясының атасы // Қазақстан әйелдері №4, Б. 7-8, 1989.
28. Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсынов // Қазақ әдебиеті, 6 қаңтар 1989.
29. Ұлттық рухтың ұлы тіні. – Алматы: Ғылым, 1999.-568 б., Б. 250-261.
30. Ақаев С. Терминнің тілдік және танымдық сипаты. – Алматы, 2002.-291 б.
31. Құрманбайұлы Ш. Алаш және терминтану. Монография. – Алматы: Ел-шежіре, 2008.-240 б., Б. 7-25, 29-46, 47-53.
32. Байтұрсынұлы А. Құрметті оқушылар! // Қазақ №1, 2 ақпан 1913.
33. Байтұрсынұлы А. Білім жарысы // Қазақ №16, 31 мамыр 1913.
34. Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақтаңдақ беттері. Оқу құралы. – Алматы: Білім, 1995.-288 б., Б. 54-68, Б. 107-117.
35. Кәкішев Т. Қағидаға айналған қателер // Жұлдыз, Б. 140-167, 1988.; Ахаң жайлы шындық // Коммунизм нұры, 8 наурыз 1989.; Әр дарынның өз орны бар // Қазақ әдебиеті, 2 наурыз 1990.
36. Бөкейхан Ә. (Қол қойған: Қыр баласы). Қырық мысал (Аударма өлең туралы) // Қазақ №18, 19маусым 1913.
37. Байтұрсынов А. Қырық мысал. Қазан: Татарыстан, 1922.-96 б.
38. Әуезов М. Абайдан соңғы ақындар. Елу томдық.1-том. – Алматы: Ғылым, 1997.-580 б., Б. 93-94.
39. Елеукенов Ш. Жаңа жолдан. С новый строки. – Алматы: 1989.-288 б., 14-б.
40. Т.Қ.Шанбаев «Мысал жанрының стилі мен тілі» (Ахмет Байтұрсынұлы 40 мысал). Автореферат, 1994.-33 б.
41. Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы: Жалын, 1991.- 464 б., 7-б.
42. 20-30 жылдардағы қазақ әдебиеті.1-кітап. – Алматы: Ғылым, 1997. -512 б., Б. 410-423
43. А.Байтұрсынұлының мәлімдемесі. 1929. ҚР ҰҚК мұрағаты, 78754-іс, 6-т.
44. Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989.-320 б., 13-б.
45. Қирабаев С. Ахметтің ақындығы // ҚазКСР ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы №1, Б. 3-10, 1991.
46. Мақпырұлы С. Қазына. – Алматы: Арыс, 2004.- 320 б., Б. 44-45, 65.
47. Ер Сайын. – Мәскеу: Күншығыс,1923.-95 б.
48. Бөкейханов Ә. Шығармалар. – Алматы: Қазақстан, 1994.-384 б., Б. 276-279.
49. 23 жоқтау. – Мәскеу: Күншығыс, 1926.-155 б.
50. Қабдолов З. Көзқарас (Талдаулар мен толғаныстар). – Алматы: Рауан, 1996.-256 б., Б. 70-80.
51. Қабдолов З. Ахаң ана тілін түрлеуші // Мемлекеттік тіл: бүгіні мен болашағы. – Астана: 1998-256 б., Б. 38-41.
52. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. Зерттеу. – Астана, Күлтегін, 2002.-528 б., Б. 12-35.
53. Ісімақова А. Әдебиеттегі Бахтин мен Байтұрсынұлының үндестігі // Заман Қазақстан, 7 ақпан 1997.
54. Кәкішев Т. Санадағы жаралар. – Алматы: Қазақстан, 1992.-264 б.; Кер заманның кереғар ойлары. – Алматы: Атамұра, 1995. -168 б.
55. Смағұлов Ж. Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы. Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 1999.-432 б.
56. Еркінбаев Ұ. Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» ХХ ғасыр басындағы әдебиеттану контексінде. Автореферат. – Алматы, 2007.-26 б.; «Әдебиет танытқыштың» теориялық негізі. Монография. – Алматы, 2008.-136 б.
57. Ойсылбай А. Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышындағы» сөз өнері мен поэтика мәселелері. Автореферат. – Алматы, 2010.-26 б.

III. ЕЛЕНБЕГЕН ЕҢБЕКТЕРІ

«Еленбеген еңбектері» деген бұл тараудың осылайша аталуының да өзіндік ерекшеліктері мен түрлі себептері болды. Біріншіден, Ахаңның аяулы есімі оралғаннан кейін оның туындыларын қайта бастыру жұмыстары жедел қолға алынды [1, 2, 3, 4, 5]. Жинақтар қысқа мерзімде басылғандықтан, ғалымның туындылары мұрағаттардан жинастырылып үлгерілмеді. Жабық қорлардың тіркеуіндегі кейбір еңбектерге арнайы мекеменің ұлықсаты қажет болды. Екіншіден, тәуелсіздік кезеңдегі ғалымдардың арасында Ахаң әліпбиін танитындар саны некен-саяқ болғандықтан, Алаш мұрасын танып-оқуға, зерттеп-зерделеуге, сараптауға біршама уақытпен қатар, пайымдау керек болды. Өйткені, 1912-1933-ші жылдардағы кітаптар төте (арабша) таңбамен басылғандықтан, оны оқып шығуға «екінің бірінің тісі батпайтын». Үшіншіден, гуманитарлық білім саласында: тарих, филология, философия, педагогика, журналистика мамандықтары бойынша ізденіп жүрген кейбір жас зерттеушілердің БАҚ-та тұлғалардың тың туындылар туралы мақалалар жарияланғанына қарамастан, ғылыми ортада бұл деректер бірде еленсе, бірде еленбей, тыс қалып отырды. Нақтырақ, бұл деректердің еленбей қалуының басты себебі, алынған материалдың дерек көзі анық көрсетілмеуі, біржақты баяндалуында болды.

Сонымен қатар, кейбір көрсетілген сілтемелердің ала-құлалығы: тура аталмауы, мұраларды сараптап-саралауда, оның ғылыми айналымға түсуіне біршама кедергілер келтірді. Мәселен, «Байқаушы» деген бүркеншік есімді ғалым-зерттеушілер бірде «Міржақыптыкі» десе, тағы бірде «Ахметтікі», не «Әлихантыкі» деген болжамдарын ұсынып отырды [6; 7, 372-б.; 8, 556-б.]. Десек те талай жылғы ғылыми-зерттеулерді салыстырып, сарапталуы негізінде, бүркеншік аттың тек «Ахмет Байтұрсынұлына» ғана тән екендігі анықталды [9, Б. 122-125; 10, Б. 6-12, 22-23; 11, 227-230]. Әрі осы атпен 1915-1916-шы жылдары «Қазақ» газетінде жарық көрген үш өлеңі, ғалымның бес томдық шығармалар жинағының 3, 5-ші томына енді [12, 5-б.; 13, Б. 175-182]. Бірақ, 2006-шы жылғы басылымның таратылу тиражы – 2000 дана ғана. 1989, 1991, 1992-ші жылдары қайта басылған туындылардың тиражы 10 000-20 000 данамен таратылса, кейінгі ХХІ-ғасырға аяқ басқан тұста жарық көрген кітаптардың тиражы қысқарды. Мұндай ауытқушылық оқырманның кітапқа деген сұранысының төмендеуінен емес, бүгінгі жаһандану заманындағы адамзаттың қоғамдағы жаңалықтарды қабылдауында ақпараттық жүйеге (технология) көбірек ден қоюынан болса керек. Нақтырақ айтсақ, өскелең ұрпақтардың ғаламтордағы жаңа сипаттағы оқулықтарға (электрондық кітаптар) көп жүгінуі себепті, баспаханалық кітаптардың шығарылу саны күрт төмендеді. Бірақ, бұл заманның талабы десек те өзіндік қиындығы жеткілікті. Өйткені, техниканың аты – техника. Ол қашанда аса ыждаһатты күтімге зәру, әрі үнемі жоғары сапалы қуатқа тәуелді. Ал мұндай техниканың адамның денсаулығына тигізер зияны шаш етекпен. Сонымен қатар, бұл электрондық оқулықтар компьютердің бағдарламалық жадында жылдар бойы сақталуына ешкім кепілдік бере алмайды.

Жалпы, басылып шыққан кітаптардың өміршеңдігін іс жүзінде көріп те жүрміз. Оған дәлел: мұрағаттардағы ғасырлар бойы қатталған кітаптар.

Мәселен, кітап бастыру жұмысы ХІХ-шы ғасырдан бастап қолға алынғаны, 1807-ші жылы «Сейфул-Мәлік» кітабының тұңғыш рет басылғандығы туралы мәлімет бар [14]. Бұл кітаптарды оқу қолайлы, әрі денсаулыққа қандай да зияны жоқ. Әлі осы кітаптарды «шырақ алып жүріп» іздейтін боламыз... Тасқа қашалған жазулар мен басылған кітаптарды мәңгілік десек, артық айтқандық емес. «Қаламмен жазылғанды, балталап өшіре алмас» деген осы болар, сірә! Сондай-ақ, Алланың сөзін хақиқат деп таныған киелі төрт кітаптың ұрпаққа жалғасуы баспа жұмысы арқылы іске асты емес пе?! Ендеше, кітап – біздің өткеніміз, бүгінгіміз һәм болашағымыз.

Тарауға оралсақ, «Ахаңның асыл әндері» атты тараушада композитор-ғалымның ән-күй әлеміндегі иірімдері, музыка өнеріне қосқан еңбектері сөз болады. Тұлғаның композиторлығына тоқталғанда, халық әнінің қорықшысы, этнограф-ғалым Александр Затаевичті қатар қойып, бірін – қазақ әндерінің тынысы десек, екіншісін – қазық-тірегі дейміз. Егер қазақ әндерін А.Затаевичтей дарын иесі нотаға түсірмегенде, қобыз бен домбыра ішегінде күмбірлеген үні сүбесі сөгілмей саф қалпында жетер ме еді?! Әлде бірнеше нұсқасын қатар ұстап, таласып-тармасып, бөлісе алмай жүрер ме едік. Композитор-ғалым Ахмет Байтұрсынұлының ән-күйлерінің кеңестік тұсында «халықтыкі» болып айтылу себептері, кейінгі уақыттары кейбір әнінің авторына қайтарылғаны жөнінде талдаулармен қатар, танымдық ой-сараптаулар жасалды.

«Табылған тың туындылары» деген тараушада ғалым есімі ақталғаннан бері әдебиеттану ғылымындағы әр түрлі ұжымдық зерттеулер мен жекелеген монографияларға арқау болған Ахаңның бүркеншік атпен жарияланған өлеңдері, кейбір көсемсөз, тіл туралы мақалалары, бәймәлім болып келген ресми мәлімдемелері топтастырылды. «Хаттар тағы да хаттар» атты тараушада күрескер-тұлғаның тағдыр тәлкегінің ауыр сынында жүрген сәттерде ең жақын досы, рухани інісі Міржақып Дулатұлына жазған хаттары, әрі замандасы Әлихан Бөкейхан екеуінің арасында жазысқан хаттары берілді. Тарихи маңызы зор хаттар БАҚ-та, белгілі әдебиетші-ғалымдардың зерттеу еңбектерінде, жекелеген авторлардың жинақтарында жарияланды. Дегенмен ғұламаның шығармашылық өмірнаамасына арналған зерттеуде бұл хаттарды қайталап берудің еш артықшылығы болмас деп ойлаймыз.

III.1. Ахаңның асыл әндері

А.Байтұрсынұлының ғалымдығымен қатар, аса дарынды композитор болғандығы жөнінде мағлұматтар жетерлік. Әмбебап ғалымның өз сөзімен айтсақ, жан қоштау керегінен шығатын «көрнек өнері», оның бір түрі «...*әуез өнері (еуропаша – музыка) әуездің түрлі орайын, шырайын, сазын, сайрамын келтіріп, құлаққа жағып, көңілді әсерлейтін ән салу, күй тарту өнері*» екен [1, Б. 137-138; 3, Б. 340-341]. Осылайша әуез өнерінің анықтамасын, ереже-қисынын шегелеп жазып отырған Ахаңның бұл өнерге де «қара жаяу» емес, керісінше өте сезімтал әрі қара сөздің өзінен әуезе іздейтін хас шебер болғандығын көрсетеді. Мәселен, «Әдебиет танытқыш» зерттеуінде көрнек

өнерін бес түрге бөліп, оның ішінде адам баласына аса қажетті – сөз өнерінің (*қазақша – асыл сөз, арабша – әдебиет, еуропаша – литература*) әдеби қисындарын жазып берді [1, 138-б.; 3, 341-б.]. Асылы, «...әдебиет тіліне негіз етіп ел аузындағы тіл алынбаса ол әдебиет адасып кетпек...» деген әдебиеттанушы бабалардан мирас болған ән-жырларға, күй-толғауларға, дастан-қиссаларға зор көңіл бөлген, әрі оны ұлт әдебиетінің «асылы» деп бағалап, өз зерттеулеріне тірек еткен [1, 138-б.; 3, 341-б.].

Осылайша ел ішіндегі ауыз әдебиетінің түрлі нұсқаларын жинап, оларды сөз өнерінің бір тарауы ретінде жүйелеген. «Ертегі жыр, Тарихи жыр, Айтыс өлең, Үгіт өлең, Үміт өлең, Толғау (мұңды өлең), Терме; Той бастар, Жар-жар, Беташар, Бесік жыры» т.б. толып жатқан өлең-жырлардың құрылымы мен құрылысын зерттеген ол, енді олардың әуезінің (музыкасы) ахуалы не болмақ деп ойласып жүргені анық. Дәл осы тұста қазақ ортасына тап келген Затаевичтей өзгеше өнер иесін Ахаң құшағын айқара ашып, қарсы алғаны хақ. А.Затаевичтің есімі – оның қазақ жұрты үшін жасаған жұмысы арқылы елі ішіне кең тараған. Бұл күні оның атын білмейтін адам кем де кем шығар. ХХ-шы ғасыр басында қазақ әнінің қорықшысына айналған Александр Викторович Затаевич пен Ахмет Байтұрсынұлының бір-бірімен кез келуі кездейсоқтық емес. Ал қазақ ортасына тағдыр айдап келген осы Затаевичке бірінші болып көмек қолын созған, оның шығармашылығын жан-дүниесімен сезініп, қолдау көрсеткен де А.Байтұрсынұлы болғандығын, көргендер естеліктерінде жазып жүр.

Қазақтың кең сахарасында атадан – балаға мирас болған бабалар мұрасының бір саласы ән мен күйлер ғасырлар бойы қағаз арқылы емес, ауызша тарағаны ежелден белгілі. Көк аспанның астында туған қазақ арасындағы мыңдаған әсем ән-жырлар мен күмбез күй-толғаулардың тылсым иірімдері алғаш нотаға Затаевичтің қылқаламымен қаланғаны баршамызға аян. Ұмытыла бастаған ел аузындағы ән-жырларды, күй-толғауларды, қисса-дастандарды жинап, оны талмай-қажымай қағаз бетіне түсіргенде де Затаевичтің жанына жалау болып, көңіл-күйінің кілтін тауып, бабын жасаған Байтұрсынұлы бірнеше әндерді өзінің қызыл домбырасында шебер ойнап беріп, өзінің қоңыр дауысымен әндете отырып, халық мұрасын жинауға бас-көз болып, жетекшілік жасаған.

А.Затаевичтің 1925-ші жылы Орынборда 402 бетпен жарық көрген «Қазақ халқының 1000 әні» атты жинағына А.Байтұрсынұлының орындап, жеткізуінде бірнеше ән-жырлар мен күй-толғаулар енген. Олар: 1).«Әйдаяй», 2).«Екі алма», 3).«Тоқыбас әні», 4).«Кәмшат бөрік», 5).«Қара қоңыр», 6).«Жаяу Мұса әні», 7).«Әйда! Былпым» күйі, 8).«Тепен-көк» күйі, 9).«Есейжол жыршы әні», 10).«Шырғау», 11).«Дауыс» (Кісі өлгендегі жоқтау), 12).«Ай-хай, Ғазиза!», 13).«Жар-жар» (Үйлену тойы әні), 14).«Кел-кел, жұбым-ай!», 15).«Көр-ұлы» (Бала моласы), 16).«Қаләйлім», 17).«Мүкен әні», 18).«Бигінің әні», 19).«Жыршы әні» [15, Б. 74, 88, 206-207, 240-246].

Бұл әндердің басым көпшілігі Ахаңның кіндік қаны тамған Тосын болысының №5-ші аулына тән болса, тек кейбірі «Қара қоңыр», «Кәмшат бөрік» – Қарқаралы уезіне, «Жаяу Мұса әні» – Павлодар уезіне тән екендігі,

нотаға түсірілген қағаздың маңдайшасына жеткізушісімен қатар жазылған. Осы аталған туындылардың телкөшірмелері Шолпан Ахметқызының жеке қорында сақталып, бұл күні Алматыдағы Ахмет Байтұрсынұлы мұражай-үйінің экспонатына айналып отыр [16]. А.Затаевич пен А.Байтұрсынұлының жас шамалары қарайлас. Өнертанушылар, әдебиетші, тарихшы ғалымдардың деректеріне сүйенсек, А.Затаевич қазақ жері – Орынборға 1920-шы жылдары Варшава қаласынан қоныс аударған. 1923-ші жылы ғалымның 50 жылдық меретойы құрметіне арналған салтанатта А.Затаевичтің күйсандықта қазақ әндерін, оның ішінде Ахаңның «Қаракөз» әнін орындағанын, осы мәжілісте «қазақ халқының рухани көсеміне» зор құрмет көрсеткенін Ғ.Ахмедов өзінің «Ахаңның өмір кезеңдерінен» деген мақаласында жазды [17, Б. 23-37].

Ахметқызы Шолпанмен тете өскен, құрбысы Гүлнар Міржақыпқызы 1990-шы жылы «Ардақтап өтем әкемді» атты мақаласында Ахмет атаекесінің қызыл домбырасы мен қара күйсандығында қоңыр дауысымен ән салатыны жөнінде әпкесі Б.Асқарқызының естелігі бойынша баяндаған-ды. Гүлнар апа құлағында қалған әндерді былайша тізбелейді: «*«Елім-ай», «Екі жирен», «Қаракөз»* атакемнің сүйіп салатын әндері болатын дей келе, «*...Қазіргі «Қыз Жібек» операсында айтылып жүрген «Қаракөз» ариясы – Ахмет Байтұрсынұлының шығармасы»* деп, өзінің деректерін келтіреді [18, Б. 117-124; 19, Б. 478-541, 508-б.]. Әрі осы әннің сөзін де әуенін де жазған Ахмет атаекесі екенін айтады. Бұл айтылғандардың негізсіз еместігі анық, өйткені Ахаң мен Жақанның қазақ көшінде бірге жүріп, бірге тұрғаны өз алдына, ал олардың тел өскен балаларының жадында бұл әсем әндердің жатталып қалуы заңды да.

Шындығында, «халық әні» деп айтылып келген «Аққұм», «Қарғаш», «Қаракөз», «Екі жирен» әндері Ахаңның аяулы есімі ортамызға 1988-ші жылдан оралғаннан бері, бірде «Ахметтікі», бірде «халық әні» деп алма-кезек айтылып жүр. Бұл ғалым туындыларына қиянат жасағандық болады. Жалпы, «халықтыкі» деп танылып, халық әні қазынасының қоржынына түсетін ән-жырлар, күй-толғаулардың өзіндік қағидалары мен түрлі себептері бар. Мұның ара-жігін өнертанушы мамандар ажыратып, сараптаулары мен тұжырымдарын келтірер. Дегенмен қазақ ұғымында қалыптасқан пайымдау бойынша, «шығарушысы анық туынды сол шығарушысының атымен айтылуы шарт». Авторы анық туындыны «халықтыкі» деп айтуға негіз жоқ.

1929-шы жылы «халық жауы» деп нақақтан қараланып, айдауға түскен тұста тұлғаның қаламынан тіл, әдебиет, тарих, мәдениет, өнер, заң салалары бойынша шыққан төл туындыларының кейбірінің талан-таражға түскені мұрағат деректерінен мәлім. Мәселен, қазақ тілі білімі мен әдебиеттану ғылымының қисындарын жазған Ахметтің аяулы есімі Кеңестер одағының жүйесі қасақана айтқызбады. Бірақ, тұлғаның туындылары сол қалпында, тек кирилшеленген нұсқада азғана өзгерістермен оқу-ағарту саласында толық қолданыста болды. Мұны тарихи тұлғаның ардақты есімі ақталғаннан кейін, арлы ғалымдар мойындап, ғұламаның төл туындылары туралы «қапастағы шындықты» ашты. Айтылған ақиқаттың аясында нәтиже де жемісті болды. Бұған дәлел: 1990-шы Үкімет қаулысымен ҚР ҰҒА Тіл білімі институтына

Қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымының негізін салушы, реформатор-ғалым Ахмет Байтұрсынұлының есімі берілуі еді! [20].

1999-шы жылы ХХ-шы ғасырдың ұлы реформаторының «ұлттық рухымыздың ұлы тіні» екені толық мойындалып, бүгінгі тәуелсіз еліміздің ресми мекемелері: Халықаралық қазақ тілі қоғамы кеңесінің тарапынан «Ана тілдің айбары» омырау-белгісі, Халықаралық Абылайхан қоры, Қазақтың тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау қоғамы мен «Алтын адам» қоры бірлескен Қоғамдық кеңесінің шешімімен Ахмет Байтұрсынұлы «Ғасыр саңлағы» деп жарияланып, байрақ түстес алқа-белгімен марапатталды [21]. «Ана тілдің айбары» омырау-белгісінің титулында: «*Ахаң рухы мәңгі өшпейді!*» деген рух оятар сөздер жазылса, «Ғасыр саңлағы» алқа-белгісі «*Малым – жанымның, жаным – арымның садақасы*» деген бабалар ұлағатымен көмкерілген. Бабалар өсиетін бойтұмардай қадір тұтқан Аханды, ақиқатында, ісі қазақ жұртына, түркі тектес қандастарға арымен қызмет жасаған Ахмет Байтұрсынұлының қызметі замандастары тарапынан да еленіп, қайраткерді «*қазақ халқының рухани көсемі*» (М.Әуезов) деп ұлықтағанын әсте естен шығаруға болмайды [22]. Міне, осындай игі қадамдар музыка саласының «майталман өнер иелеріміз» деп жүрген кәсіби мамандарына қандай да бір ой салса керек.

Ахаңның аяулы есімі ортамызға оралғанына 22 жылдың жүзі болды. Содан бері БАҚ-тың «Қазақстан» телеарнасы – «100 ән», Қазақ радиосы – «Алтын қор» бағдарламалары бойынша танымдық сұхбаттар жүргізіп келеді. Осы танымдық сұхбаттардың пікірталасы – Ахаң әндерінің айналасында өрбіп, соңы сиырқұйымшықтанып, сол «баяғы жартас бір жартас» демекші, «халық әні» деп түйіндейді. Бұндай көпе көрнеу «жалпақшешейлік» Ахандай ғалым композитордың аз да болса саз мұрасына адалдық танытпағанымыз болып табылады. Ақиқатында, «заман басқа, заң басқа» деп, өтпелдегі өткенін түгендеп жатқан тұста, кеңес кезіндегі «келеңсіздіктерден» арылатын кез жеткенін музыка мамандары неге мойындағысы келмейтіні түсініксіз.

Қорыта айтқанда, Кеңес Одағының солақай саясатына тәуелді болған тұста амалсыздан «халықтыкі» деп танылған: «Қаракөз», «Екі жирен», «Аққұм», «Ахау, достар!», «Қарғаш» сынды әндерді, осы туындылардың төл авторы Ахметке қайтару – бүгінгі таңдағы кезек күттірмейтін өзекті мәселе. А.Байтұрсынұлының ән-күй саласындағы мұрасын ғылыми тұрғыдан дәлелдеп, зерттеу еңбектер жазуды қолға алу – мәдениет саласын басқарып отырған мемлекеттік мекеменің құзырындағы игі ісшара екені де анық. «Қалауын тапса, қар жанады» демекші, бастаушысы дұрыс болса, қолдайтын қосшылары қашанда табылады емес пе?!

Енді осы әндердің бізге жеткен мәтіні мен кейін біршама өзгерістерге түскен мәтіндерін қатар береміз.

1). Қаракөз

Құдайдың құдіретіне таң қаламын,

Жолында бір ғашықтың зарланамын.
Ішімді ғашық оты жандырады,
Сыртыма шығаруға арланамын.
Қайырмасы:

Ей-ей, сүмбіл шаш!
Беу-у, жұбайым,
Болды-ау, уайым,
Жан сәулем, айта беріп,
Не қылайын...

Әппақ етің қояндай,
Шошып сәулем оянды-ай.
Ғашық болған Қаракөз,
Қызығыңа тоя алмай.
Қайырмасы:

Кейінгі нұсқа:

Жете алмай жолда шаршап тұрған кезде,
Бір ғана елес берші сәулем, көзге.
Аққуым айдын көлде жеке жүзген,
Көңілімде көлеңкем жоқ сенен өзге.
Қайырмасы:

Ақсұңқарым, жібегім,
Жалғыз сенде тілегім.
Сегіз жылдай сергелдең,
Қасірет шегіп, жүдедім.
Ой, сүмбіл шаш, сенсің уайым,
Беу жұбайым,
Түскенде сен есіме не қылайын.

Сұм жалған сегіз жылдай қолды матап,
Жолыңа шыға алмадым сарбас атап.
Аққуым айдын көлде жүзген,
Жүрмісің іліктірмей жаман атақ.
Қайырмасы:

**

2). Екі жирен

Көшкенде жылқы айдаймын аламенен,
Аулыңа барушы едім даламенен.
Түскенде сен есіме беу, қарағым,
Сағынып, сарғаямын саламенен.

Қайырмасы:

Екі жирен жалын түйген,
Жалғанда ғашығымсың жаным сүйген.

Ей, құрбым, сөз сөйлейін көрген жайдан,
Айтпаймын күдер үз деп ақ сұңқардан.
Көңілімде еш дауалық болмаған соң,
Бойымда толып жатыр ар мен арман.

Қайырмасы:

Ғизатлу хат жазамын қалқам саған,
Самарқау осы күнде көңілім шабан.
Мұғаллақ екі дүние бірінде жоқ,
Дариға осыменен өтті заман.

Қайырмасы:

**

3). Аққұм

Аққұмның бір қызы бар Іңкәр атты.
Сөзі бар алуа, шекер, балдан тәтті.
Адамның өзім көрген абзалы екен.
Айтайын өлең қылып перизатты...

Көзімнің жанарындай сәулем едің.
Көңілімнің қуанышты дәурені едің.
Ойымнан жатсам, тұрсам еш кетпейсің.
Басымды не сиқырмен әуреледің?

Кейінгі нұсқа:

Аққұмның бір қызы бар,
Іңкәр атты.
Сөзі бар алуан шекер,
балдан тәтті.
Игигай, игигай.

Адамның өзім көрген,
абзалы екен.
Айтайын өлең қылып,
перизатты...
Игигай, гөй игигай.

Көзімнің қарасындай
сәулем едің,
Көңілімнің балдай әні,

дәурені едің.
Игигай-яй, игигай-яй.

Ойымнан жатсам, тұрсам
бір кетпейсің.
Көңілімді не сиқырмен
әуреледің?
Игигай, сәулем.
Игигай, сәулем, игигай-ай.

**

4). Ахау, достар

Бұл күнде қашық тартқан біздің достар,
Кез келсе, сыр қалмаған, көңіл қоштар.
Лебіндей айдаһардың тартқан достар,
Бұл күнде бірі де жоқ қолмен ұстар.

Ахау, достар,
Көңіл қоштар.
Хош болып тұр,
Жолыққанша,
Асыл достар!

**

5). Қарғаш

Ақ дидарын көргенде тұра алмаймын,
Сенсіз жерде салтанат құра алмаймын.
Сен есіме түскенде, беу қарғашым,
Кемесіндей дарияның бұраңдаймын.

Жылқым жатыр Ақкөлдің шаңдағында,
Кімдер сері болмайды бойдағында.
Қыз кеткен соң ауылдан қызық кетер,
Келіп, кетіп жүрсейші ойнағыңа.

**

III.2. Табылған тың туындылары

Дағдарыс. Бұл өлең «Қазақ» газетінде 1915-ші жылы желтоқсанның 16-ы күнгі 161-ші санында «Оқшау сөз» айдарымен жарияланған. Өлең мазмұны – сол тұстағы әділетсіздік жайлаған билеуші заманға көңілі қалып, әділеттілік іздеген қоғам ортамен бірге дағдарған кейіпкердің бір күдіретке зарлай арнаған толғауы іспетті. Өлең туралы мәлімет кейінгі ғылыми зерттеу еңбектерде жоқтың қасы, болса некен-саяқ. 2006-шы жылы ғалымның бес томдық шығармалар жинағының 5-томына енді [13, 175-б.].

Мәселен, 1989-шы жылы қаңтардың 21-і күнгі Қостанай өңірінің «Коммунизм таңы» атты облыстық басылымында әдебиетші Б.Байғалиев «Туған тілім» мен «Дағдарысты» төте жазудан бүгінгі әріпке түсіріп, бірінші рет жариялады [6]. Аталған өлеңдер ақынның «Маса» кітабына енген «Сөз иесінен», «Жазушының қанағаты», «Оқуға шақыру», «Қасқыр мен мысық», «Кісі мен арыстан» сынды шығармаларымен қатар береді. Зерттеуші бүркеншік атпен шыққан бұл өлеңдердің «Байтұрсынұлыныкі» екенін қалай анықтағаны туралы нақты дерек бермейді. Мүмкін әдебиетші Б.Байғалиев ортамызда тірі жүргенде өзінің жұмбақтау ұстанымының шешуін ғылыми тұрғыда талдап-таратып берер ме еді... Өкініштісі сол, сұм ажал оны ортамыздан ерте алып кетті. Десек те Б.Байғалиевтің әдебиетші ғана емес, Орталық мемлекеттік мұрағатының қызметкері болғандығын ескерсек, оның А.Байтұрсынұлы мұрасына қатысты жазған қандай да мақалаларының негізі – «қатталған» сирек қорлардағы деректі құжаттардан бастау алғаны анық.

«Байқаушы» деген бүркеншік есімнің құпиясын ашуға Ахаңның рухани замандас інілерінің бірі – Телжан Шонанұлының мұрағатта сақталған мерейтойлық мақаласының қолжазбасы бірден бір көмекші құрал болды. Т.Шонанұлының орысша жазылған «Ахмет Байтұрсынов Байтұрсынович в области народного просвещения и литературы» атты мақаласы басылым бетінде жарияланбаған [23, 24, Б. 39-52]. Мерейтойлық мақаланы 1992-ші жылы әдебиетші Б.Байғалиев «Ахмет Байтұрсынұлы халық ағарту және әдебиет саласында» деп, алғаш рет қазақ тіліне аударып, «Жұлдыз» журналында жариялады [25, Б. 123-128]. Әдебиетші Б.Байғалиевтің 1989-шы жылы жазған танымдық мақалаларына арқау болған Т.Шонанұлының мұрағаттағы қатталған материалы екені даусыз. Бұдан шығар қорытынды бұл арнау-мақаланы Б.Байғалиев қазақ тіліне аудару үстінде Ахметтің әдеби шығармашылық мұрасы және тағы басқа да қызметтері жөнінде деректі мағлұматтар алуға толық мүмкіндігі болған. Демек, «Байқаушы» бүркеншік есім де, жоғарыда аталған өлеңдер де «Ахметтікі» екені ешқандай дау тудырмаса керек.

1993-ші жылы әдебиеттанушы Ө.Әбдиманов «Қазақ газеті» атты әдеби ғылыми еңбегінде зерттеуші Б.Байғалиевтің 1989-шы жылғы мақаласына сүйене отырып, осы «Байқаушы» есімімен үш өлеңнің жарық көргенін айтады. Әдебиетші зерттеуінде өлеңдердің жазылу тарихы мен жарияланған кезеңдеріне анықтамалық сараптама жасап, қарастырады [9, Б. 123-124]. Талдауында өлеңдерден үзінділер келтіреді, жарияланған жылын дұрыс көрсеткенімен, газет нөмірін «116» деп жаңсақ жазған, бұл газеттің «161-ші санында» жарияланған болатын. Осы зерттеу еңбектегі талданған үзінді

шумақпен түпнұсқаны салыстырғанымызда: төртінші шумақтың соңғы жолы «*Баяғы «Абыл-Қабыл» тұс келіп тұр»* деген қатары мен бесінші шумақтың үш жолы тұтас «бір шумақ» ретінде қарастырылған. Сонда бұл өлең жолдары былайша өрнектеледі:

«...Баяғы «Абыл-Қабыл» тұс келіп тұр.
Мың қоссаң, бәйгіден күш мың келіп тұр,
Өтірік үкі тағып, тұмар байлап,
Қосқанмен алдында қай шын келіп тұр».
[9, 123-б.]

Осы шумақтың «*Өтірік үкі тағып, тұмар байлап»* деген жолдары түпнұсқада: «*Томардай үкі тағып, тұмар байлап»* деп берілген. Сонда өлеңнің дұрыс нұсқасы мынадай:

«...Мың қоссаң бәйгеден күш, мың келіп тұр,
Өтірік қатарласып тең келіп тұр.
Томардай үкі тағып, тұмар байлап,
Қосқанмен алдында қай шын келіп тұр».
[26, Қ., № 161, 1915].

Әдебиетші-ғалым Ө.Әбдимановтың талдауындағы үзінді-шумақта, түпнұсқадағы: «*Өтірік қатарласып тең келіп тұр»* деген бір жолы түсіп қалған. Зерттеуші өлеңнің соңғы шумағы туралы: «...*Ақын жалған намыс, жалған ұранмен өркениетті деген Европа елдерінің бір-бірімен қырқысуын, халық басына әкелген зор қасіретін өткір сынайды»* - деп, ой-тұжырымын айтады да, өлең шумағын береді:

«...Жер жүзі қызыл қанға боялып тұр,
Ес кетіп, ескі намыс оянып тұр.
Үлгілі Европа ұлттарынан
Үлгі ал деп айтуға ауыз ұялып тұр».
[9, 124-б.]

Асты сызылған әріптер түпнұсқаға сәйкес келмейді. Зерттеуші тарапынан бүгінге әріпке түсірілгенде қазіргі емле заңына сүйеніп, өзгертілсе керек.

Сонымен қатар, зерттеуші Ө.Әбдиманов аталған өлеңдерден бөлек, авторы белгісіз бірнеше өлең үзінділеріне де тоқталады, әрі осы өлең жолдарының құрылымына қарап: «...*өлең авторы белгісіз, қол қойылмаған. Бірақ Ахмет қолтаңбасы байқалады. Ахметтің (...) кейін де бүркеншік есіммен бірнеше өлеңдер жариялағанын еске алсақ, «Қазақтағы» өлең-жырдың бастауында өзі тұрғандығына күмәндануға болмайды»* деген тұжырымды пікірін айтады [9, 123-б.]. Бірақ өлеңдердің мәтінін толық жарияламайды. Тек талдаудың қажетіне қарай үзінді келтірумен шектелген.

1991-ші жылы жарық көрген «Міржақып Дулатов шығармалары» атты жинақтың құрастырушысы М.Әбсеметов, осы кітаптың соңында берілген ғылыми түсінікте бұл бүркеншік есімді «М.Дулатовтыкі» дейді [7, 372-б.]. Міржақыптанушы-ғалым қандай дерекке сүйеніп, осындай тұжырым жасағанын ашып түстемеді. Тек, «...*Міржақыптың (...) Тургайский, М.Д., Түрік баласы, Азамат, Мадияр, М-яр, Байқаушы, Азамат, Алашұлы, Алашбайұғлы, Таймінер, Тайбағар, Алакөз, Қолғанат деген бүркеншік аттары болған*» - деп, бірнеше есімді қаз-қатар ұсынады [7, 372-б.]. Бұл тізбеленген бүркеншік есімдерді Міржақып Дулатұлына қимай немесе көпсініп отырғанымыз жоқ. Десек те қолтаңбасы танылып, дәйекті дәлелдермен анықталған туындылар, қашанда өз иесіне қайтарылғаны дұрыс.

1998-ші жылы жарық көрген «Қазақ» газеті атты энциклопедиялық жинақтың тақырып бойынша топтастырылған библиографиялық көрсеткіші аясындағы «Өлеңдер» бөлімінде «Байқаушы» бүркеншік атпен «Дағдарыс, Қоян, Туған тілімнің» қашан жарияланғандығы туралы мағлұмат беріледі [8, Б. 502, 504-505]. Бірақ өлеңдер жинақта қарастырылмаған. «Байқаушы» ашылмаған бүркеншік есімдер қатарында жүр [8, 556-б.]. 1989, 1993-ші жылдары осы «Байқаушы» деген бүркеншік есім, аталған үш өлең туралы жазылған материалдар легі кейінгі ғалымның таңдамалы жинақтарында ескерілмей елеусіз қалып отырған [1; 3].

Қорыта айтқанда, Т.Шонанұлының материалына сүйеніп, осы уақытқа дейін тілші-әдебиетшілер арасында күмәнді, әрі таласты болып келген «Байқаушы» бүркеншік есімнің М.Дулатұлыныкі емес, А.Байтұрсынұлыныкі екенін салыстырып, сараптау барысында нақты деректермен анықталды. Әдебиетші Б.Байғалиев жариялаған өлеңді 1915-ші жылғы түпнұсқасымен салыстырғанда айтарлықтай өзгерістер байқалмады. Өлең қаз-қалпында, сол тұстағы емле ережесі бойынша берілді, құрылымы алты шумақтан тұрады.

Дағдарыс

Ой Алла, заман нендей түрленіп тұр,
Айтуға тілің жүрмей күрмеліп тұр.
Оң-теріс, обал-сауап құр сөз болып,
Сан заттар «сап» деп жүрген кірленіп тұр.

Көпірген көп қиалдар жел болып тұр,
Негіздік «күрес» пенен «бел» болып тұр.
«Қанқұмар Шыңғыс пенен Темір еді,
Несі одан бұ күнгінің кем болып тұр».

«Мысықтар» Арыстанға жем болып тұр,
Көз жасы көртышқанның көл болып тұр.
Айырылып атадан ұл, құстан сыңар
Алысқан «ауру» «сау» тең болып тұр.

Бәйгеден қосқан жерде күш келіп тұр,
Жолдасып қанша нәрсе істеліп тұр.
«Ғайса» жоқ, «Мұхаметті» қатал дейтін,
Байағы «Абыл-Қабыл» тұс келіп тұр.

Мың қоссаң бәйгеден күш, мың келіп тұр,
Өтірік қатарласып тең келіп тұр.
Томардай үкі тағып, тұмар байлап,
Қосқанмен алдында қай шын келіп тұр.

Жер жүзі қызыл қанға бойалып тұр,
Ес кетіп, ескі намыс ойанып тұр.
Үлгілі Еуропа ұлттарынан,
Үлгі ал деп айтуға ауыз ұйалып тұр.

[26, Қ., № 161, 1915].

Қоян. «Қазақ» газетінің 1915-ші жылы желтоқсанның 31-і күнгі 163-ші санында жарияланған. «Қоян» өлеңі «Байқаушынікі» екендігі жөнінде 1998-ші жылғы «Қазақ» газеті жинағында айтылғанымен, мәтіні берілмейді [8, 504-б.]. Бұл өлең де 1922-ші жылғы «Маса» жинағына енбеген. Өлеңде мұсылманша жыл қайыру атауына ие болған «Қоян» жылының елге жайсыз тигені жырланады, газеттің «Оқшау сөз» айдары аясында жарияланған. Негізгі идея мазмұны төрт шумаққа сыйдырылғанымен, өлең құрылымы – 19 жол. Өлеңнің ұйқасынан гөрі, сол тұстағы «еңбексіз байлық тілеген адамның пиғылы» мен «табиғат апатының» арпалысы ақынды ашындырса керек. Жыл он екі айда келетін табиғат апатымен қатар, қазақты сүлікше сорған мұжықтың мазағы қосылған сұм-уақытқа қазақтың қарсы тұрар қауқары болмағанына налиды.

Бұл өлең туралы зерттеуші Ө.Әбдиманов өз таным-талдауын былайша таратады: «...қазақ жұртын қатты қыста қамсыз қалмауға шақырады» - деп қысқа түсінік береді де, жарық көрген уақытын «1916-шы жыл» дейді [9, 123-б.]. Өлеңнің мәтіні Ө.Әбдиманұлының зерттеуінде қарастырылмайды. Негізінен, бұл өлең атынан көрініп тұрғандай газет бетінде 1915-ші, яғни «Қоян жылы» жарияланған. Газет қағазы өте көнеріп, ескіргендіктен кейбір жолдар өше бастаған, асты сызылған жол дұрыс оқылмады. Өлеңнің мәтіні 1989, 1993-ші жылдары БАҚ-та жарияланған мақалаларда қамтылмаған. 2006-шы жылғы жинақтың 5-томына тұңғыш рет енді [13, 176-б.].

Қойан

Мұз төсеп, қармен басып, құбан қып тұр,
«Мал құтын ойсыратам, ойам» деп тұр.
«Қабанды қоймен өтсе имену жоқ,
Бір жайып жүрегіңді қойам» деп тұр.
Ала көз қимасыңа жетіп алып,

«Малды алып, адамыңды ашықтырып,
Қырамын бәріңді де жойам!» деп тұр.

Ал, Алаш, білге салып, бермен жібер!
Ол қай бір-біріңе неге тобам» деп тұр.

«Әй мұжық, сіз де мына біл!» деп отыр,
«Сөзімді құлағыңа ал!» деп отыр.
«Қорқытып қазақтардан көп қолқа алғыш,
Атақты мен ақ қойан жыл», деп отыр.

Мұжықтар: «Мынау астық, анау пішен!
Солардан өнгендей сен кім?» деп отыр.

«...» да адам қор нар аң ба әйді?» деп,
Кемсініп, келемеж ғып, ендеп отыр.
Қай қазақ нақ осындай балуан боп,
Қойанға қарсылық қып үндеп отыр.

[27, Қ., №163, 1915].

Туған тілім. Бұл 1916-шы жылы қазақ елінің жазу тілі таласқа түскен тұста, қазақ тілін қорғап, қарсылық ретінде жазылған өлең. Сол жылы «Қазақ» газетінің қаңтар айының 31-і күнгі 167-ші санына «Байқаушы» деген бүркеншік есіммен жарияланған [28]. Дәл осы уақытта замана ауанымен «барлық түркі тектес халықтар иен далаға кеңінен тарап, өріс алған татар тілін, жазуын қабылдасын» деген өктем қысымға қазақ оқығандарынан бірінші болып Ахмет Байтұрсынұлы қарсы шыққандығы жөнінде жазылған замандастарының мақалалары баршылық [23, 29, 30].

Жеті шумақтан тұратын бұл өлеңнің алты жолы, яғни, бірінші шумағы мен соңғы шумақтың алдыңғы екі қатары лингвист-ғалым Т.Шонанұлының мақаласында «Родной язык» деген атаумен:

*«Богат и гибок мой родной язык,
Звуки образуют чудный букет слов.
Ты быстр, обгоняешь бегунов,
Ты несешь нам культуру.
...Тебя ничем не заставит отатариться,
Тебя не заставит валяться в передней» -*

деп, өзге ұлт өкілдеріне түсінікті болуы үшін орыс тіліне арнайы аударылып таратылып, талданған болатын [24, 45-б.]. Т.Шонанұлының мақаласы 1999-шы жылы «Ұлттық рухтың ұлы тіні» атты ғылыми мақалалар жинағында тұңғыш рет жарияланды [24, Б. 39-52].

Әдебиетші Б.Байғалиев жариялаған 1989-шы жылғы нұсқаны түпнұсқамен салыстырғанымызда кейбір сөздердің өзгергені анықталды.

Мәселен, 5-ші шумақтағы екінші жол «Құрттай деп жыр дегбені күлетінді» 6-шы шумақтың төртінші жолында қайталаанады. Соңғы шумақтағы үш рет айтылатын «десең» сөзі «деме» болып өзгеріске түскен. 1993-ші жылы ахметтанушы Ө.Әбдиманов «Туған тілім» атты өлең туралы ой-танымын былайша таратады: «...саналы ғұмырында тіл тазалығы жолында күрескен Ахаң, қазақ тілінің өзгелермен араласып, шұбарланып кетпеуін қатты қадағалағаны белгілі...» - дейді де, автор зерттеуінде жеті шумақты өлеңнің 4 шумағына ғана тоқталып, Ахмет «кені бай, кемелі мол туған тілін жырлайды және тіл ұстартудағы тіл үйретудің бағытын айқындап береді» деп жазады [9, 124-б.]. Зерттеуде қарастырылған өлең үзіндісі төмендегідей:

«...Қонып тұр ордаң міне, жаңа жұртқа,
Салып тұр ұлың «Қазақ» көзін сыртқа.
Жау болсаң, жақындама, аулақ жүр деп,
Ел болсаң, есігім бос, ен деп ұлтқа.

Балықтай жүзіп адам, құс боп ұшқан,
Түндігің ашулы тұр күн батыстан.
Ғылым мен кереметін кейін тапқан,
Нұр кірер білім-өнер мол жақ тұстан».

[9, 124- б.].

Осы өлең жолдары туралы зерттеуші: «...батыстық өркениеттен үйренуді, солар салған ғылым-білімді игеруді көздегені аңғарылады» деген тұжырым жасайды [9, 124-б.]. Шумақтағы асты сызылған жолдар түпнұсқадағы өлең мәтінімен сәйкес келмейді.

«...Кемсініп кең ордамды адасқандар,
Тіліме жау боп найза қадаспандар.
Бір айттым, екі айттым, бұл – үшінші,
Кемсініп кең ордамды адасқандар,

Мен болман болдырамын «татар» десең,
Мен сыйман «бір бөлменде» жатар десең.
Өтпеймін тамағыңнан жұтам деме.
Жолым бір, қолым міне, «қатар» десең.

«Міне, осы өлеңде сол бір өзіндік бағытынан айнамаған Аханды тағы да танимыз» деп қорытады сөзін Ө.Әбдиманов.

Өлең 2003-ші жылғы ғалымның бес томдық шығармалар жинағының 3-томына беташар ретінде ұсынылса, 5-томында тағы жарияланым көрді [11, 5-б.; 12, 177-б.].

Туған тілім

Кенің бай, келімің мол, туған тілім!
Дыбыстың теріп сөз ғып, бұған гүлін.
Қайырған қайдағыны жүйрік ең сен,
Мен тосып құтыла алмас қусам білім.

Қонып тұр, ордаң міне, жаңа жұртқа,
Салып тұр ұлың «қазақ» көзін сыртқа.
Жау болсаң, жақындама, аулақ жүр деп,
Ел болсаң, есігім бос, ен деп ұлтқа.

Балықтай жүзіп адам, құстай ұшқан,
Түндігің ашулы тұр күн-батыстан.
Ғылым мен кереметтің кенін тапқан,
Нұр кірер білім, өнер мол жақ тұстан.

Кірлетпей келген сақтап анам бұрын,
Орданды шала қоймас енді құрым.
Алыстан әлде қандай жат көргенсіп,
Кіргендер тамсанатын танып сырын.

Біреулер мұнараға «мінетін-ді»,
Құрындай деп жыр дегбеге күлетін-ді.
Биіктен төмен түсіп қарағанда,
Көзінің жаңылғанын білетін-ді.

Кемсініп көбің ордамды адасқандар!
Тіліме жау боп найза қадасқандар!
Бір айттым, екінші айтам, бұл үшінші,
Жорта бер, жолың алыс, адассандар.

Мен болман болдырамын «татар» десең,
Мен жатпан «бір бөлмеңде» жатар десең!
Өтпеймін тамағыңнан «жұтам» десең,
Жолым бір, қолым міне, «қатар» десең!».

[28, Қ., № 167, 1916].

**

Шекіспей, бекіспейді. Бұл мақала «Қазақ» газетінің 1916-шы жылғы қаңтардың 31-і күнгі 167-ші санында «Туған тілім» өлеңімен бір уақытта басылым көрген [28]. Өлең татар тілінде шығатын «Уақыт» газетінде басылған қазақ тілінде газет шығару ісіне қарсы жазылған мақалаға жауап ретінде жазылған. Мақала авторсыз «тілшілерден» деген айдармен жарияланады.

Осы мақала мен «Туған тілім» туралы 1999-шы жылғы Ахаңның 125 жылдық мерейтойына орай шығарылған ғылыми жинақта: «...Т.Шонанов мақаласында аталған «Шекіспей, бекіспейді», «Туған тілім» сияқты шығармалары әлі қолда жоқ» деп, редакция тарапынан мәселе көтеріледі [24, 5-б.]. Бірақ, бір жыл бұрын 1998-ші жылғы «Қазақ» газеті атты жинаққа бұл мақала тұтас берілсе, ал «Туған тілім» өлеңінің Байқаушы бүркеншік есімімен жарық көргені айтылады. Өлеңнің БАҚ-та 1989-шы жылы оқырман назарына ұсынылғанын жоғарыда айтқанбыз. Мақала 5-ші томға енді [13, Б. 178-181]. Жинақтың таралу тиражы санаулы болғандықтан, мақаланы тағы да жариялағанды жөн көрдік. Мәтін тілінде сол кездегі емлелік ереже сақталды. Емле ережесіне бағынудағы мақсат – Ахаңның төте жазуындағы әліпбидің астарын ұғынуға бір табан жақындау. Қазақ тілінің ұлттық ерекшелігін, дыбысталу табиғатын тануға қадам жасағандық деп түсінгендеріңіз жөн.

Шекіспей, бекіспейді

«Қазақтың» 162-ші нөмірінде басылған «Медресе Ғалиа» шәкірттерінің қаты туралы әріптестеріміз «Уақыт» газетасының бетінде түрлі сөздер айтып өтті. Бұл сыйақты сөздер газета жүзінде болғанымен, ауыз айтылуы «Қазақ» газетасы шыққаннан бері бар еді. Енді ғана газета жүзінде шығып отыр. «Бүйректен сирақ шығарған» сыйақты – татардан бөлек өз алдарына әдебиет түзейін деп жүрсіндер деп, газета шыққаннан бері ноғай бауырларымыздың «білімдімін» дегендерінің көбі-ақ айтып келеді. Ана жылы Упаға бардым. Онда да осы сөз алдымнан шықты. Былтыр Садри әпенде Максұдовты көрдім.

Ол да көргеннен сөзін осыдан бастады. «Уақыт» бетінде болған ереуіл сөздер, бұ да сонан шығып отыр. Әйтпесе, қазақ баласын қазақша оқыту керек деген сөзден дау шықпасқа тиіс еді.

Олай дейтінім «Қазақ» балаларын бастауыш мектепте ана тілінде оқыту керек деген сөз «Қазақ» бетінде сөйленіп отырғаны жалғыз бұл емес еді, ауылнай ышқолдар туралы да талай айтылып еді. Әуелі, қазақша оқу деген сөз «Қазақ» газетасының бетінде шығып отырғанда даулы болатын орны жоқ. «Қазақ» қазақша шығып отырып, қазақша оқу керек десе, ол онша қалыптан тысқары сорақы көрінерлік нәрсе емес еді. Екінші, басқа газеталар жүзінде бола қалса да, дау шығаратын орны тағы жоқ еді. Өйткені, бастауыш мектепте балалар ана тілінде оқуы тиістілігі, миссионерлер болмаса, басқалар таласпайтын ақиқат еді. Үшінші, шәкірттердің қаты татар мұғалімдеріне емес, қазақ мұғалімдеріне жазылған қат еді. Олай болса, ноғай бауырларымыздың шиканының аузын жұлып алғандай онда еш нәрсе жоқ еді. Төртінші, татар мұғалімдері туралы айтыла қойғанда да ана тілінде оқудың артықшылығы мұғалімдер үшін неге құрбан етілмейді деп өкпелеуге орын жоқ еді. Өйткені, қалық мұғалімдер үшін қалық болып отырған жоқ, мұғалімдер қалық үшін мұғалім болып отыр еді. Даудың асыл түбі шәкірттердің қатында емес, қазақша газета һәм кітаптар шығып отырғанында. Қазақша кітаптар һәм газета шықпаса, шәкірттер балаларды

қазақша оқыту керек деп та айтпас еді. Сөз түбі бізге тірелетін болған соң, қазақша газета һәм кітаптар шығарып отырған біз сөйлеп, газета һәм кітаптардың неге қазақша шығарып отырғанымызды байандап, даудың түбін арылтпасқа болмады. Мұнан былай да сәл нәрседен осындай ереуіл сөздер шыға бермес үшін, анықтап ашып, біржолата кесіп айтпасқа болатын емес. Қазақша газета һәм кітаптар шығарғанымызға, қазақша оқығанымызға өкпелейтіндер біржолата өкпелеп күдерлерін үзер, өйтпесе қазақ үшін татарша газета һәм кітаптар шығару амалын тауып берер, болмаса, қақтықпа сөздерін қойар.

Біздің ойымызша, неге қазақша газета һәм кітаптар шығарасындар деп өкпелеу, қазаққа неге газета һәм кітаптар таратасындар деп өкпелеумен бірдей. Қазаққа газета һәм кітап қажет емес деу керек, қажет болса, ол газета мен кітаптар қазақ тілінде шықпайынша шарасы жоқ. Басқа тілде шыққан газета һәм кітаптар қалық ықыласын түсіре алмайды. Қалық ықыласы түспеген газета һәм кітаптар қалыққа тарап, оқылмайды. Қалыққа таралмаған газета һәм кітаптар пайда болады деп айта алмаймыз. Егерде осы шығарып отырған газетамыз татар тілінде шықса, Түркістанда шығып тоқтаған газеталардың айағын құшар еді. Бұл – бір.

Екінші, қазақша газета һәм кітаптар шығарып отырған біздер, татарша газета шығарамыз десек те, шығара алмаймыз. Олай болған соң қазақ қалқы татарша газета һәм кітап шығаратын болса туын көтеруге керек болады. Татар бауырларымыздың қазақ үшін татарша газета шығаратын көңілі болса, мезгіл жеткілікті еді. Татар үшін талай газеталар шығып жатты, бірақ қазақ үшін шыққан газета да көре алмадық. Қазақ мәселелері үшін газеталарымыздың бір бұрышын бер деп, сұраған қазақтарға да қазақ мәселелері оқушыларымыздың керекті мәселе болмаған соң, керексіз сөзбен газетаның бетін алдырсақ, оқушыларымызға жәбір болады деп, оны да қабыл етпеген. Қабыл етпеулері газетаның бір бұрышын қимағандық емес, газета мәселесі сыймағандықтан. Қазақ үшін өз алдына газета ашпаса, татар газеталарының бір бұрышына сыймайды. Газеталарының бұрышын бер деп сұраушылардың сұраулары білместік, біздің қазақша газета шығаруымыз қыйсық болып, әлде болса, татар бауырларымыздың қазақша-татарша газета шығарамыз десе біз тоқталдық.

Біздің қазақша газета шығаруымызды «бүйректен сирақ шығару» деу де жетіспегендік, қазақ пен татар тілі бүйректей бірігіп тұрғанда, біз келіп газетаны қазақша шығара бастасақ, сонда айтылса, дұрыс болар еді. Бүйректей болып жігі біріккен қазақ пен татарда тіл жоқ. Бұған дейін бірікпеген тіл жігі, мұнан былай да екі қалық тең жасап отырса, бірікпейді. Тең жасамай бір жағы кем жасаса, келесі артық жағынан аударылмақшы, Мақсат қазақ тілін татарша аудару болса, татарлар қазақ жұртының қатар жасамасына тырысу керек. Оны істемей, қатар жасауын тілесе, тіл жігі осы күйінде кете бермекші. Өйткені, қазір жұрттың бәрі тырмысып, ілгері ұмтылып жатыр. Бұл күнде айанбай жатып қалған жұрт, кетіп бара жатқан жұрттардың айағының астанда қалмақ. Қазақ қалқы болып жасаймын десе, ілгері ұмтылып талпынатын кезі осы. Жайғасып жататын бұрынғы кеңшілік

заман жоқ. Басқа жұрттың екпіні жатқызып қоймайды. Газета һәм кітаптар қалық ойанып ілгері ұмтылуына себепші зат болса, олардың да шығатын кезі осы шақ. Сондай заманда «шай алмасақ қант та жоқ» деп отырған осы күнгі саудагерлер сыйақты. Татарша болмаса, газета да, кітап та жоқ деп татар тілін білмейміз деп қамалып, біз отырсақ, татар үшін ол жағымды болса болар, бірақ қазақ үшін қалай болады? Құрбандық тым зор болмас па?!

Қазақтың татар болуын тілеушілер ертерек ойанарға, ертерек ойларға керек еді. Көбінесе қазақтың елтірі, сең-сең, 5-10 тиын садақасын жыйыуды мақсұт көрген «азғындарынды жібермей, медресе, мектеп ашып, қазақты татарластыру жолында еңбек етерлік идея иесі «адамдарынды» қазақ ішіне жіберіп іс қылу керек еді. Сонда қазақтар бүгінге дейін не татар тіліне ауып болар еді, йа татар әдебиетін түсінерлік адамдары көп болып, қазақша газета шығарудың қажеті болмас еді. Сонда һәм қазақ көзін ашқан біз деп зілденулерің де орындырақ болар еді. Ондай еңбек сіңірмей, қазақты адам қылған біз едік деген сөз байағы «ноғай мен қазақ айтысқан» өлеңдегі сөздерге ұқсайды. Біреуді адамдыққа жеткізу әуелі, өзінде адамдық боларға керек. «Қазақтың» татар матбұғатына еркелерлік қақы жоқ, тиісін айтуға қақылы. Біздіңше баласы ғана ата-анасына еркелейді. «Қазақты» тудырған татар емес, татар тәрбиесінде өскен жұрт та емес, татар әдебиетінен үлгі алған адамдар да емес. Сондай болған соң «еркелеу» деген сөздің қанша орынды-орынсыз айтылғанын айыру қиын да емес.

Қысқасы, басқалар қалай ойласа, олай ойласын. Қалай сөйлесе, олай сөйлесін. Татар тілін қабыл етпесең, саған газета да, кітап та жоқ деп қазақты бір жарға қамай алмаймыз. Олай саудаласуға уақыт тар. Барымызды «ал» деп алдына салып, жалынып, тезірек алғанына Алла разы болсын айтып, тапқанымызды бере беру. Біздің бұлай істеуіміз басқалардан бөліну үшін емес, амалсыз «барымен базарлау». Мұны басқаша түсінетіндер болса, татар тілінде қазаққа газета һәм кітаптар шығарып, қазақ ішіне таратып, міне деп, бізге жол көрсетсін. Әйтпесе, арзан пәлсапа алысқа апара алмас.

Біздің әуелден-ақ айтып келе жатқанымыз, қатар жүріп, аптықпай екі жұрттың да тең жасап, көркейіуіне қолдан келгенін істеу. Татар балаларын татарша оқытқанына қазақ іші тарылмай, қазақ балаларын қазақша оқытқанына татар іші тарылмай, көңіліміз кең болып, жасауымыз тең болса, бетіміз де жөн болар. Оны азсынсаңыздар өздерің білесіндер. Қайырлы сапар болсын дейміз!

1916 жыл.

**

Қалам қайраткерлері жайынан. Бұл мақала 1922-ші жылдың шілде айының 8-і күні «Еңбекші қазақ» газетінің №29-шы санында жарық көрген [31]. Мақала авторы сол тұстағы сауатты, көзі ашық «қазақ оқымыстылары» деп танылған қазақ қаламгерлерінің әлеуметтік ортадағы атқаратын рөлі мен оның хал-ахуалына талдау жасайды. Қаламгерлер қауымының қайдан шыққаны, қалай шыққаны, келешекте ұлт жұмысы үшін не істеу керектігін

саралайды. Бұл мақаланы әдебиетші-ғалым, профессор Тұрсынбек Кәкішев «Егемен Қазақстан» республикалық газеттің 2000-ші жылы 5-ші ақпандағы кезекті нөміріне бүгінгі қазақ әрпіне түсіріп, тұңғыш рет оқырман назарына ұсынған болатын. Араға жыл салып мақала 2001-ші жылы ҚР Білім және ғылым министрлігі, Орталық ғылыми кітапхана тарапынан дайындалған «Ұлы тұлғалар» атты ғылыми-библиографиялық сериясымен жарық көрген «Ұлттың ұлы ұстазы» (халқымыздың көрнекті қоғам қайраткері, ғалым, ағартушы Ахмет Байтұрсыновқа арналады) деген жинаққа алаштанушы ғалым Т.Кәкішевтің дайындауымен енді [32, Б. 75-80]. Бір өкініштісі, жинақтың таратылу тиражы – 200 дана. Сол себепті мақаланы қайтара жариялауды жөн көрдік.

А.Байтұрсынұлының бұл мақаласы қазақ ішінде алалық туған сәтте басына бәле болып жабысады. Қаламгер деген кім, қайдан шықты деген сауалға берген жауабы: «1).Қазақ қалам қайраткерлері орыстың қорлық көрген, таяқ жеген, орыстың табанында езілген жұрттан туған. 2).Қазақ қалам қайраткерлері қазақ басына қиын-қыстау зар заман түсіп, үстін торлап, қайғы бұлты қаптаған шақта шыққан» дегені үшін өз ішімізден шыққан шолақ белсенділер «орысқа қарсы шыққан» ұлтшыл деп байбалам салды, ақыры Ахметтің түбіне жетті, өздері де сол шыңырауға құлады...

Осы тарихи маңызы зор мақаланы сол уақыт талабы мен бүгінгі күннің талабы үдесін қаншалықты айырмашылығы барын, жалпы қаламгердің қарымы қайда жұмсалуды қажеттігі жөнінде өзінің ой-сараптауын әдебиеттанушы-ғалым Д.Қамзабекұлы Байтұрсыновша байыптап, газет бетінде бүгінгі қаламгерлердің абыройлы міндетін межелейді. Талдау мақаласының тақырыбын Ақаң айтқан айшықпен әрлеп, яғни «Қазақ қаламгері бұралқы ит емес» деген тіркеспен талайлардың тат басқан санасын қозғау үшін, бүгінгі жаңа қоғамдағы тіл, діл, жалпы руханият мәселелерінің тәуелсіздік талабы деңгейінен көрінбей жатқаны қалай? деген сауалға өзі жауап берген зерттеуші Ахаңша зерделеуді бүгінгі қазақ зиялыларының арына жүктейді [33].

Мақала ішінде өзге тілден енген сөздердің қазақы дыбысталуын мәселен, «сиез» – съезд, «иіуін» – июнь (маусым), «өктәбір» – октябрь (қазан), «иінтернатсйанал» – интернационал (бейбауырмал), «кәммүнійст» – коммунист, «иінтернатсйаналист» – интернационалист, «декірет» – декрет, «мілійөн» – миллион» сынды тіркестер сол қалпында сақталды. Бұл сөздер 2000-шы жылғы жарияланымында бүгінгі әріпке түсіру барысында қазіргі қолданыстағы қазақ тілі емле ережесі негізінде түзетілген екен. Сонымен қатар, «сиақты – сияқты, тайақ – таяқ, йағни – яғни, йа – я, қойар – қояр, қойыу – қою, жыйыуға – жиюға, аймау – аямау» деген сөздердің де жазылу ережесі сол қалпымен берілді. Мақсат – Байтұрсынұлы әліпбиіндегі қазақы дыбыстық ерекшеліктерді жаңғырта отырып, бүгінгі өзге тілден қисапсыз енген халықаралық терминдермен шұбарланған қойыртпақ тілімізге ескерту жасау. Халықаралық қатынас тілі дәрежесіне жеткен ағылшын, латын, орыс хариіптерінің тасасында жүріп тұншығып, булыға бермей, өзіңнің үніндегі

сөзінді шығар! Қазақ үні, қазақ сөзі қазаққа ғана керек. Ендеше есімізді жиып, «сөзімізді түзейік» дегенді бүгінгі ұрпаққа Ахаңша айту.

Қалам қайраткерлері жайынан

Орынборға шақырған қазақ қайраткерлерінің сиезі адам аз келгендіктен сиез есебінде болмай, кішкентай ғана кеңес түрінде болып өткені озған нөмірлерінде жазылды. Орынборда отырғандар, о жақ, бұ жақтан кез келгендер болмаса, сиезге атын атап шақырған адамдар келмеді.

Келмеу себептерін түрлі жоруға болады.

Келмеулеріне бір жағынан жол қаражатына қаржы жоқтығы себеп болған шығар; екінші жағынан Жүсіпбек жолдас сияқты керексіз сиез деушілік те себеп болған шығар; үшінші жағынан, қазақ қайраткерлерінің Орынбор қаласынан қараңғы үйден жаман қашатындығы да себеп болған шығар; төртінші жағынан, өзгеріс уақытында қайрат жолы өзгеріп, қарқын беті қайтқаны себеп болған шығар. Бұл көп «шығардың» ішінде көбінен себеп болатыны екі «шығар».

Сиезге келуге ынталы адамдар болса қаржы да табылады, керексіз сиез деп айтпайды. Мұның бұлай болуы келуге ынталы адамдар болмағандықтан, Орынборды көруге табиғаты шаппағандықтан болып отырған қал. Бұрын Орынбор қазақтың пікір құбылысындай болған заманда, сиез түгілі жайда Орынборға келіп, бас қосып, қазақтың қамын ойласып, қайғысына дауа қарастырып қайтатын ел азаматтары енді еріншектік етіп келмей отыр деуге болмайды. Мұның мәнісін әрірек, тереңіректен іздеу керек.

Қазақ қалам қайраткерлері қайдан туған, қашан шыққан деп сұрау қойылса, жауап қиын емес.

1).Қазақ қалам қайраткерлері орыстың қорлық көрген, тайақ жеген, орыстың табанында езілген жұрттан туған.

2).Қазақ қалам қайраткерлері қазақ басына қиын-қыстау зар заман түсіп, үстін торлап, қайғы бұлты қаптаған шақта шыққан.

Құл болған халықтан туып, құлдықтың қорлық, зорлығын көріп отырып, қазақ қалам қайраткерлері қаламын ұлтының ауырын жеңілту, ауырын азайту жолына жұмсамасқа мүмкін емес; кемшілік көрген жұрттан туып, кемшіліктен құтқаруды мақсат етіп, ылғи сол жолда жұмыс қылған қазақ қалам қайраткерлері жұртшыл, ұлтшыл, йағни, халқына жаны ашитын, халқының жаны ауырғанда жаны бірге күйзелетін, бауырмал болмасқа тағы мүмкін емес. Олай болмаған болмаса, онда табиғат заңының тысқары, адамнан шошқа, шошқадан күшік туған сықылды болып шығады.

Қазақ баласы ұлтым, жұртым, бауырым деп үйреніп қалған қазақтың бауырмал қалам қайраткерлері өктәбір өзгерісі болғанда бірден иинтернатсйанал (бейбауырмал) болып өзгере алмады, өзгелердей «алымсақтан бері» кәммүнійст, иинтернатсйаналист едім деп айтуға аузы бармады. Сондықтан бейбауырмалдық жолға қызмет қылып, басшылық қыла алмады. Бауырмалдық жолында қаламмен қайрат етуін бейбауырмалдық жолындағы үкімет қош көрмейтін болды. Сөйтіп, қазақ қалам

қайраткердерінің халінде дағдарыс болып, өзгерістен бұрынғы қарқындары қайтып, тартыңқырап қалды. Сол қайтқан қарқын әлі күнге қайта келіп жеткен жоқ. Бұрынғы қалам қайраткерлерінің бәрі де өзгерістен кейін қалам қайратына әлі белсеніп онша кіріскен жоқ.

Бұл айтылған себептің үстіне жамалған екінші себеп болды. Ол Қазақстанға ұлық болған адамдардың лағу-төңкеріс болса істің бәрін өзінен өзі істеліп, өзінен өзі өзгеріп кететіндей көруі. Қалыпты өзгертетін адамның ісі, яғни, жұмсайтын күші, қайраты, ісі, білімі екендігін ойламады. Төңкеріс болды, патша үкіметінің орнына саует үкіметі орнықты: қазақты билеген, патшаның оң қолы болып кәммүнйстер қазақты билейтін болды. Елдің төбесі өзгерді, төресі өзгерді. Онан былайғысын өзгертуге көп күш, көп іс, түрлі еңбек, қайрат керек, яғни, істей білетін түрлі адамдар керек.

Қазақтың оқығаны аз, оның ішінде халық ісіне қатысып, жұрт үшін жұмыс қылғандар өте аз. Бірақ, аз да болса, қазақта қызмет қылып ысылған, төселген адамдар, қазақтың ісіне қатыспақ түгіл қарасын көрмеген, атын есітпеген жат жұрттың адамдарынан гөрі, қазаққа көбірек пайда келтіретіні шексіз.

Ескі үкімет тұсында, қазақтың басына қаптаған қара бұлттай қалың пәле торлаған заманда, жұрт үшін, ұлт үшін қызмет қылған, қиналған адамдарға «жұртшыл», «ұлтшыл» деген таңба басылып, олар қораға жолатпайтын қотыр мал сықылды шетке шығарылып, әлеумет жұмысынан аулақ ұсталды. Қазаққа жаны ашып, қазақ сөзін сөйлеген адам болса, оны ұлтшыл деп әдепсіздік еткен сиырдай қылатын болды.

Төбелеске шығатын адам сияқты, төсін ұрып, тұлданып «Жасасын бейбауырмалдық!» деген қазақ болса, қошемет айтып, қол шапалақтап, төбесіне көтеретін болды. Қазақтың көрген қорлығын, зорлығын айтатын адам болса, ауызға қағып сөйлетпейтін болды. Қазақ өзгеріс үшін құрбан болса, несі құрайды деуші болса, арқаға қағып, дұрыс пікір осы дейді. Солай болып тұрғанда қазақтың жұртшыл, ұлтшыл, бауырмал қалам қайраткерлері қалайша белсеніп, қалам қайратына кіріспек? Қалайша қаламды қолға алуға көңілі шауып, ықыласы түспек?

Қалам қайраткері – жолын тастап, көрінген жолаушыға ере беретін бұралқы ит емес. Бауырмал болып қалған қазақ қалам қайраткерлері, йа бойаумен түсін өзгертіп, йа түленмен түгін өзгертіп бейбауырмал болмаса, нақ ішін өзгертіп бейбауырмал бола алмайды. Жалғыз қалам қайраткерлері емес қазаққа жаны ашитын, басқа азаматтар да қазақтың басқалардан көрген кемшілігін айтпай тұра алмайды. Оны айтып отырса, бауырмал деген сөзден құтыла алмайды. Солай болған соң, йа бауырмал деген сөзден қашып, бейбауырмал үкіметтің ыңғайымен болып, қазақты басқалар пісіріп жесін, шикі жесін үндемей қарап отыру керек: не бауырмал деген сөзді басқалар ауыр мағынада айтса да, қазақ азаматтары ауырламай, қазақтың сөзін қаймықпай сөйлеуі керек. Енді осыған жеттік.

Қазақ деп ауызға алмай, не болса о болсын, қараға қостық, не көрсе көппен бірге көрер деп отыруға болар еді, егерде қазақ мәдениеті қасындағы

халықтармен бірдей болса. Қазақ қасындағы халықтар: орыс, неміс, ноғай, жәуіт, ғайрилар.

Бұлардың бәрінің де мәдениеті қазақ мәдениетінен жоғары. Мәдениеті жоғары халық – мәдениеті төмен халықты аз-көбіне қарамай жем қылатыны айдай анық, күндей жарық ақиқат. 200 міліён (бұдан әрі – миллион) үнді халқын 50 миллион ағылшын жем қылып отырғаны, 500 миллион Қытайды өзінен он есе аз жұрттар әжуалап отырғаны – адам баласының теңдігі – кемдігі мәдениетіне қарай екендігін сыпаттайды.

Қазақ мәдениеті жәуіт, неміс, орыс, қатта ноғай мәдениетіндей болса да, «қазақ» «қазақ» деп айыра сөйлеп, ауыз ауыртып, әуре болмай-ақ, көппен бірдей көрер деп қойар едік. Қазақ айрықша сөз болатын қалі айырықша болғандықтан.

Қазақ мәдениеті қасындағы жұрттардан кем екенін біле тұра, мәдениеті зор халыққа жем екенін біле тұра, қазақты жемтік есебінде жей бер деп қазақ азаматтары тастай ала ма? Оны қазақ азаматтары істей алмайды. Олай болса, бауырмал десін, қазақшыл десін, ұлтшыл десін, оған құлақ ауыртып ауырламасқа керек.

Қазақ қасындағы жұрттардың қатарына жетіп теңелуіне керек ісімізді қолға алып, қанаттамасақ, қазақ күнін қараң қылатын бейбауырмалдық адам арасына жік салады, бауыр керек емес, «жасасын бейбауырмалдық!» деп айқайлағанмен адам баласының арасындағы құр айқаймен жоғалатын көрінбейді. Мәдениет жігін жоғалтпай өз жігін жоғалту оңай жұмыс емес. Бұл айқайдың қолынан келмейтін іс екендігіне көз жетті.

Алдымен бауырмалдық жігін жоғалту керек деп адасқандар адаса берсін, қазақ азаматтары мәдениет жігін жою жолындағы жұмысқа күшін, ісін, сарп ету керек. Басқалармен мәдениеті теңеліп, жарыса, жармаса күнелтуге қазақ жеткен күні, қазақты қасындағылар қыңсылатуын қояды, қазақ азаматтарының қазақ үшін айырықша қайғыруы, қаны қызуы жоғалады, бауырмалдық өзінен өзі жоғалады.

Мәдениет алға басуы тірнек ісі шеберленуімен, сана-саңылау күшейуімен болады. Тірнек ісінен шыққан шеберлікті өнер дейміз, сана-саңылау күшінен шыққан білімді ғылым дейміз. Бұл екеуі де іштен адаммен бірге туатын нәрсе емес, үйренумен табылатын нәрсе. Үйрену дегеніміз – оқу. Сөйтіп, мәдениет жүзінде халықтың алға басуы, алдағы жұрт пен арттағы жұрт арасындағы мәдениет жігі жоғалуы оқуға келіп тіреледі.

Қазақта оқу ісі қалам қайраткерлеріне қарап тұрғаны, олар не істеуге керектігі өткен нөмірлерде басылған сиезге арналған мәселелерде айтылды. Мұнда айтайын дегеніміз: қалам қайраткерлерінің бас қосып бақыршылығын сөйлесуі. Қалам қайраткерлерінің иіуін (июнь – *И.Р.*) сиезіне «тополаң уақытындағы той» емес, топалаң келмеуіне амал қарастырайық деген ой еді.

Сиез иіуінде болмады деп қойыу керек емес, иіуіннен басқа да айлар, күндер көп, әлі де болса бас қосып сөйлесу, қалам қайраткерлерінің ұйымын жасау керек. Жазушылармыз бытыранды болмай, ұйымдасып, бірлесіп іс істесе, бәлкім істері берекелі, өнімді болар. Өзгеріс болғанымен өзгермей тұрған қазақта қалып көп, қашаннан бері, қазақ ішіне сіңіп, орнығып қалған

калыпты өзгерту оңды нәрсе емес. Бас өзгерді, бастық өзгерді, төре өзгерді, басқасы әлі қарап тұр. Қазақ көрген қорлық пен зорлық көбеймесе, кеміген жоқ. Жеуге жеңіл тұрғанды жеу – табиғи іс. Тіске жұмсақ болған соң, қай уақытта да жеуге қазақ жеңіл болып тұратыны мағлұм. Қазақты бұрын жегендер әлі жеп отыр, бұрын зорлық қылғандары әлі де зорлық қылып отыр. Өзгеріс кімге жағымды, кімге жағымсыз болып шыққаны көзі бар адамдар көрерлік, есі бар адамдар білерлік болды. Өзгерістің негізі тартыс, талас болған соң тіршілікке қайым біткен қайраттыларға, күн көруге ептілерге, дүние жыйыуға құмар адамдарға жағымды болғанымен, момындарға, ақ көңіл, анайы, аңқауларға жағымсыз болғаны шексіз.

Ақкөңілділік, анайылық, аңқаулық табиғаттан да болады, тәрбиеден де болады, йағни мәдениет жоғары-төмендігінен де болады. Көбінесе мәдениеті төмен жұрт ақкөңіл, анайы, аңқау келеді. Сондықтан да мәдениет жоғары жұртпен араласқан жерде алдауына, арбауына түсіп жем болады. Қазақ жеріндегі халық көбіне қазақ пен орыс. Қазақ мәдениеті орыстан кем болған соң жем болатыны шексіз. Ол жем болудан мәдениеті жетілгенше құтылмайды. Қазақ жем болудан түбінде декірет қуатымен құтылмайды, мәдениет қуатымен құтылады.

Үкімет тарапынан қазақтың кәзіргі күтетін көмегі – мәдениеті жетілгенше басқалардың зорлығынан қорғау, мәдениеті көтерілуіне қолдан келген жәрдемін аймау. Солай болған соң қазақ үкіметі құр декіретін көбейтумен бола бермей, қазақтың мәдениетін күшейту жағына көз салып, көбірек күшін жұмсау керек.

Мәдениет күшейеді өнер-білім күшімен, өнер-білім күшейеді оқумен. Оқу ісі сабақтас әдебиетпен. Оқу әдебиетті күшейтеді, әдебиет оқуды күшейтеді. Оқу мен әдебиет бірін-бірі қолдап, бірін-бірі көтермелеп, бірін-бірін сүйрейді. Оқусыз әдебиеттің күні жоқ, әдебиетсіз оқудың күні жоқ, қазақта оқу да, әдебиет те жаңа ғана көктеп көзге ілінген күйде тұр. Оның өсіп, үлкейіп, гүлденуі үшін көп іс, көп күш керек. Сол көп істі қолынан келгенше істейтін, сол көп күш шамасынан келгенше сарп ететін қазақ қалам қайраткерлері.

Ол қалам қайраткерлері бұл күнде өз жұмысында емес, өзге жұмыста жүр. Оларды өзге жұмыстан алып, өз жұмысына салу қазақ үкіметінің міндеті: қалам қайраткерлерінің жұмысы – әдебиет, әдебиетсіз оқу қуаттану жоқ, оқусыз мәдениет қуаттану жоқ, мәдениет қуаттанбай қазақ қорлықтан, зорлықтан құтылу жоқ. Орыстан қазақтың көріп отырған отаршылығы, омыраулығы қазақ мәдениеті орыс мәдениетінен төмен болғандықтан. Азаттық асылы мәдениетте, мәдениет күшейуінің тетігі – оқу мен әдебиетте.

1922 жыл.

**

Емле туралы. Ахмет Байтұрсынұлының бұл мақаласы 1929-шы жылы жазылып, «Еңбекші қазақ» газетінде жарияланған. Бұл мақала тұлғаның кейінгі басылымдарында жарияланбағандықтан, кейіннен табылған мұралар қатарындағы тың туындылардың бірі болып табылады. Мақала 2000-шы жылы ҚР БҒМ ҰҒА Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері О.Жұбаеваның дайындауымен осы мекеменің «Тіл, әдебиет сериясы» хабаршысында алғаш рет бүгінгі әріппен жарық көрді [34]. Келесі жылы «Ұлы тұлғалар» сериясымен жарық көрген «Ұлттың ұлы ұстазы» атты ғылыми-библиографиялық жинаққа енді [32, Б. 128-137]. Жинақтың таралымы «200» дана ғана екендігіне жоғарыда тоқталғанбыз. Сондықтан мақала қаз-қалпында қайта жарияланды.

Емле конференциясы қарсаңына

Емле туралы (қысқартылып алынды)

Емле негізі 4 түрлі: 1). Таңба жүйелі (негізгі ынтымақ); 2). Тарих жүйелі (негізгі дағды); 3). Туыс жүйелі (негізі тегіне қарай); 4). Дыбыс жүйелі (негізі естілуіне қарай).

1. Таңба жүйелі емле – арғынға «дөңгелек» таңба алайық. Қыпшаққа «жіп» таңба алайық деген сияқты немесе «бірге» мынадай: «1» белгі, «екіге» мынадай «2» белгі алайық деген сияқты, не болмаса пәлен дыбысқа пәлен белгі алайық деп дыбыс басына әріп арнаған сияқты, тілі іліміне тірмей, тек ынтымақпен мына сөзді мынадай, ана сөзді анадай етіп жазайық деумен жасалатын емле жүйесі, емленің бұл жүйесін алу-алмау жағын сөз қылмай өтеміз, үйткені жоғарыда емлеміз қалай жасалса да, негізгі тіл іліміне, тіл жүйесіне тіреліп отырып жасалуы тиіс дедік.

2. Тарих жүйелі емле – байағы бір жасалған түрінде қолданып дағдыланғандықтан, тіл өзгерсе де өзгерместен әдеттенген бойынша қолданатын емле. Ондай емледе бір дыбыстың ортасындағы орта таңба болуы мүмкін. Бір дыбыста жазуға бірнеше әріп жұмсалуды мүмкін немесе тіпті дыбысы жоғалып кеткен әріптерді әлі күнге жоғалмастан сөз ішінде жазылып жүруі мүмкін. Емлеміз бұл жүйені болу-болмауын тағы сөз қылмай өтеміз, үйткені дағдыланған емлеше жазамыз десек, емле мәселесі қозғалмас еді.

3. Туыс жүйелі емле – сөздің ауыздан шыққандай дыбыстарына қарамай, тегіне қарап отырып жазатын емле. Мәселен, ауыздан шыққанда «қорада бір қара ат тұр екен» деген «ат» деген сөздерді ауыздан шығуынша «қарат», деп жазбай, «қара ат» деп жазады. Сол секілді ауыздан шыққанда, «солай болсигеді» болып естілсе де, жазғанда «солай болса игі еді» деп, «болса», «игі», «еді» деген сөздердің тегіне қарап жазады. Бірақ осы күнгі емлемізше жазу бар болғандықтан, емленің бұл түрі сөз болуға тиіс.

4. Дыбыс жүйелі емле – сөздерді ауыздан шыққан күйінше жазатын емле. Сөздің ауыздан шығуынң өзі екі түрлі болады. Сөйлегенде сөздер бір-

біріне жалғаса айтылғанда ауыздан бір түрі болып шығады, әр сөзді оңаша жеке алып айтқанда ауыздан екінші түрлі болып шығады. Оның мысалын айқын түрде «ақ», «көк» деген сөздердің айтылуынан көруге болады. Осы сөздерді оңаша жеке түрінде айтсақ, ауыздан айнымай шығады. Сол араға «өгіз» деген сөзді жалғас айтсақ, әлгі сөздеріміздің айағы айнып, екінші түрде естіледі (*ақ өгіз – ағ өгіз, көк өгіз – көг өгіз*).

Дыбыс жүйелі емленің сөйлегендегі ауыздан шығуынша жазу түрін тілдік ілім-білім жүзінде қолданбаса, өнер-білім жүзінде еш жұртта қолдану жоқ. Жеке айтқандағы ауыздан шығуынша жазу түрін біздің қазақ қолданып келеді. Сондықтан емлемізді туыс жүйесіне қатысқан жүйелеріне қарамай, көпшілігіне қарап, дыбыс жүйелі деп атап келдік.

Жаңа емлешілер емле үйренуге жеңіл болу үшін дыбыс жүйелі болу тиіс дейді: керек орындарда ғана туыс жүйелі (сөз жүйелі) болсын дейді. Бұрынғы емлеміз дыбыс жүйелі емес бе еді? Туыс жүйесін керексіз орында кірістіруші ме едік? Бұрынғы емлемізде дыбыс жүйелі екендігін, туыс жүйелі қандай керек орындарда кірісетіндігін жоғарыда айтып өттік. Олай болса, жаңа емлешілердің емле жобасының бұрынғыдан басқалығы қай жерінде? Басқалығы мынадай: екі сөз, үш сөз жалғаса айтылғандағы дыбыстарының естілуінше жазу тиіс дейді (бұрынғы емлемізде әр сөз жеке айтылғандағы естілуінше жазылатын). Бұл бір. Екінші, үйлес болғандықтан, бірінің орнына бірі алмасып айтылатын дыбыстардың тегі тексерілмей ауыздан шығуына қарамай, тегіне қарап жазылатын. Мысал үшін бұрынғы емлеше жазу мен жаңа жобаша жазылу арасындағы айырымын бірнеше сөз алып көрсетіп өтейік. Алдыңғысы бұрынғыша, соңғысы жаңаша жазылған сөздер болады: *Тұрғанбай – Тұрғамбай, қонған – қоңған, көнген – көңген, інге – іңге, бара алмайды – баралмайды, келе алмайды – келалмайды, келе алмай тұрмын – келеалмайтұрмын, бүрсі күні – бүрсігүні, бұрнағы күні – бұрнағыгүні, жазды күні – жаздыгүні, тұссыз – тұссыз, бассыз, басшы – башшы, ізші – ішші, қазса – қасса* тағы сондайлар.

Мұнымен емле үйренуге оңай бола ма? Көз тануына, қол жүруіне жеңіл бола ма? Басқа түріктерге түсініктірек болып жақында ма? – Жоқ. Олай болса, бұрынғыдан мұның несі артық дей аламыз? Емлені бұрынғысынан артық болғандай етіп өзгертуге мағана бар; бұрынғысынан төмен болғандай етіп өзгертуге мағана да, мақсат та жоқ. Кілең туыс жүйелі болсын дейтіндер де, кілең дыбыс жүйелі болсын дейтіндер де алдарында неге барып камалатындарына көз салмайды-ау деймін.

Кілең туыс жүйелі емле болсын дегенде, «балалы», «тұзлы», «атлы», «баланы», «тұзны», «атны» деп жазатын болмақ. Бұлай жазу қолайлы болып табылар ма? Кілең дыбыс жүйелі болсын дегенде, «сөзшең» дегенді «шөшшең» деп, «ізшілер», «ісшілер» деген сөздердің екеуін де бірдей «ішшілер» деп, «кигізсе» дегенді «кигіссе» деп, «кигізше» дегенді «кигішіше» деп, «жазса» дегенді «жасса» деп, «қызса» дегенді «қысса» деп, «сезсе» дегенді «сессе» деп жазатын болмақ. Бұлай жазу қолайлы бола ала ма? Екі жүйені де аралас тұтыну керек деушілер; керегіне қарап, екеуін де тұтыну керек дейді. Солай дейді де, мынау сөзді мынадай, анау сөзді анадай етіп

жазайық деп, сөз басына ереже жасайды. Сөз басына ереже жасайтын болсақ, ондай емле қолайлы, оңай емле болып табылар ма?

Одан басқа тағы бір байқалып тұрған нәрсе сөздерді қосып жазуға құмарлық. Ол құмарлықтың ар жағы неге барып килігетініне тағы көз салынбайды-ау деймін. Мәселен, «*бара алмайды*» дегенде «*баралмайды*» деп жазу керек дейтіндер бар. Бұл қосылып айтылып тұрған сөздердің біреуі көсемше, екіншісі етістік екен. Бұл екі түрлі етістіктің бірлесіп айтылуы ылғи бір көсемше, бір көмекшіден болып отырмайды.

Онан көбірек болып бірлесетін орындары болады. Менің ойымша, копақардай етіп емле жүйесін өзгертеміз демей, бұрынғы емленің кеміс жерлері болса, соларын ғана түзеу. Басқа түріктерге жазу тіліміз түсінікті болу үшін мүмкіндігінше жанастыру жағына қарап икемдеу. Осы күнге дейін тұтынып отырған емлеміздің кемшілігінің бәрін түзеп, жоғарыда айтылған туыс жүйелі емленің де, дыбыс жүйелі емленің де түкпіріне қамалмай өтетін екеуінің арасынан жол тауып беретін төменгі ұсыныс болады деймін.

1. Әрбір өз алдына түбірі бар сөз оңаша айтылғандағы естілуінше жазылу.
2. Азған сөз азған күйіндегі естілуінше жазылу.
3. Үйлестіктен дүдәмал естілетін болған дыбыстар айқын орындардағы естілуінше жазылу.
4. Қосымшалар қосылатын сөздермен бірге жазылу.
5. Қосалқы сөз, қос сөз, қосар сөз, қосынды сөз бәрі де қосарлық (-) белгімен жазылу.
6. Жалғаулықтар бөлек жазылу орындарынан басқа жағы жалғау ережесінше болады.
7. Үйір айтылатын сын есім мен зат есім бөлек жазылу. Қосынды сөзге айналғандары басқа қосында сөздерше қосарлықпен (-) жазылу. Сын есімнің шырай күшейткіштері де қосарлықпен (-) жазылу.
8. Көсемше, көмекші етістіктер бөлек жазылу.

Мұның әрқайсысын бас-басына байандасақ мынау болады:

1. «Әрбір түбірлі сөз» дегенде мағана жағынан алмай, тұлға жағынан алып, өз алдына түбірі бар сөзді айтып отырмын. Қазақ тілінде екі сөз, үш сөз, төрт сөз қатта бес сөз бірлесіп, бір ұғым, бір мағаналы болып келуі жиі ұшырайды. Мәселен: «*кете берер*», «*кете берер ме?*», «*кете берер ме екен?*», «*кете бере алар ма екен?*», «*кете бере алмай отырғанымды-ау*». Осыларды бірге айтылғанына қарай, бір мағана көрсетуіне қарай біріктіріп, тұтастырып айтып, естілуінше тұтастырып жазу емлені оңайлатпайды. Сондықтан әрқайсысын түбір-түбірімен айырып алып, оңаша шығарып айтып, сондағы естілуінше жазамыз.

2. «Азған сөз» дегенде «*үйітін*», «*бүйітін*», «*сүйітін*», «*әйтседе*», «*әйтпесе*», «*бұрнағы*», «*бүрсі*», «*белбеу*» деген сияқты сөздерді айтамын. Сөздің азып өзгеруі бар. Соңғысы – дыбысы айнып, бірде олай, бірде бұлай айтылуынан болатын өзгеріс. Алдыңғысы – ондай емес, тұрлаулы өзгеріс. Солай болған соң сол күйінде айнымай қалатын сөзді айтамыз.

3. «Үйлестікпен» дүдәмал естілетін дыбыстар деп *б - п, т - д, ж - ш, з - с, ш - з, ш - н* сияқты айтылуында ұқсастық, үйлестік бар дыбыстар жанындағы

басқа дыбыстардың әсерімен күңгейленіп немесе өздері қатар келіп, бірін-бірі күңгейлеп не болмаса бірине-бірі үйлес болған соң бірінің орнына бірін алмастырып айтуы мүмкін болатын орындары қайсысы екені ашық естілмейді. Сондай орындарда күңгейленбейтін айқын жерге келтіріп айтып, сондағы естілуінше жазу. Мәселен: «Қасекең сау күндегі әнге басты» дегенде «басты» деген жіктеу жалғауында «т» естіле ме, «д» естіле ме? – Дүдәмал, ашық емес. Қасындағы «с» дыбысының әсерімен күңгейленіп, анық естілмей тұр.

Күңгейлеп тұрған дыбыстар аулақ, басқа жерге қойып айтып көру керек. Мәселен, «Қас-екең сау күндегі әнге салды» десек, қай дыбыс екені анық естіледі. Сол сияқты септеу жалғаулары да көмескі естіліп, дүдәмәлдік болады: Мәселен: *бастың ба? – басдың ба?, басты ма? – басды ма?, баста ма? – басда ма?, бастан ба? – басдан ба?* Дүдәмал, анық емес. Мұнда да әлгідей жалғауларды әсер етіп тұрған дыбыстан құтқару үшін айағында әсер етпейтін дыбыс бар сөздерге жалғап қарау керек. Мәселен, *балдың, малдың, қардың, қаздың, балды, малды, қазды, қарды, балда, малда, қарда, қазда, балдан, қардан, қаздан.* Қай дыбыс екені мұнда анық естіліп тұр. Бұлар үйлес дыбыстар, басқа дыбыстардың әсерімен күңгейленгенде болатын дүдәмәлдік.

Енді үйлес дыбыстардың әсерімен күңгейленгенде болатын дүдәмәлдікті мысалмен көрсетелік: «мылтық атты». Мұнда жіктеу жалғауы не болатыны дүдәмал болып тұр: *-ты ма? -ды ма?* белгісіз, анық емес. «Қымыз ашышы», «су кешше», «киім пішше», «құс ұшыша», «құлын қашиша» айағына қосылып тұрған рай белгісі дүдәмал: *ше ме? ша ма? са ма?* Бұлар үйлес дыбыстардың бірін-бірі күңгейлеуінің бір түрі. Бұлардың анығына жету үшін алдыңғы айтылған әдіс істеледі. Мәселен, «мылтық алды» десек, не жалғау екені ашылады. «Қымызға қанса», «су сепсе», «киім кесе», «құс қонса», «құлын қуса» дегенде рай белгісінің қандай екені анық ашылады. Үйлес дыбыстардың бірін-бірі күңгейлегенде болатын дүдәмәлдіктің екінші түрі бар. Олар мынау сияқтылар: «құрған тешше», «басқан ішше», «төккен тұсса», «тұздық тұссыз», «қазан ашышы», «нан кешші», «көссіз көбелектей», «ішішілер ізіне түсті», «ішішілер ісін тоқтатты», «башишылар баж басты», «башишылар алға түсті».

Сөздің бұл жалғауларында емес, негізіне әсер ету, негізін күңгейлеу болғандықтан, сөздің негізін айқын шығарып, айтқандағы естілуінше жазу. Үйлес болғандықтан, бірінің орнына бірі айтылу мүмкіндіктен болатын дүдәмәлдік мынау сияқтылар: *Қорғамбай – Қорғанбай, Арғымбай – Арғынбай, Тасқымбай – Тасқынбай, қоңған – қонған, жаңған – жанған, жоңған – жонған, көңген – көнген, өңген – өнген, міңген – мінген, сеңген – сенген, күңге – күнге* тағысын тағы сондай сөздер. Бұлардың қайсысы дұрыс? Әрине, соңғылары дұрыс. Үйткені «қорғам», «арғым», «тасқым» деген сөзден шықпағаны «қорған, арғын, тасқын» деген сөздерден шыққаны көрініп тұр. Онан кейінгілеріне келсек, бұларда әсер етіп тұрған «ғ» мен «г» дыбыстары. Олардың әсерінен құтылса болғаны, дүдәмәлдік жоғалады Мәселен: «қоныс», «қондық», «жону», «жондым», «жанып», «жанды»,

«көніп», «көнді», «өніс», «өнім», «мініп», «мініс», «сеніп», «сенім», «күнде» дегенде, дүдәмәлдік жоғалып, «ң» емес, «н» екені анық көрініп тұр.

4. Қосымшалар дегеніміз – жұрнақтар мен жалғаулар. Олар бұрын да солай бірге жазылатын.

5. Қосалқы сөздер (демеулер) білімпаздар сиезіне дейін қосарлық белгімен жазылып жүрді. Білімпаздар сиезі бөлек жазылсын деді. Оқу жағынан қолайсыздық ететін болған соң енді қосарлықпен (-) жазылуы қолайланып тұр. Қосарынан айтылатын қос сөз, қосар сөз – бұлар бұрында қосарлық (-) белгімен жазылатын. Бұлар туралы өзгеріс жоқ. Мәселен: *құрт-құмырысқа, бақа-шайан, аяқ-табақ, төсек-орын, бала-шаға, келін-кепшек, қысылып-қымтынып, құрап-сұрап, артып-тартып, ырғап-жырғап* тағысын тағы сондай сөздер бұрында осылай қосарлық (-) белгімен жазылатын.

Қосынды сөз бұрын «Тіл – құралда» қос сөздің біріне саналып, жалқылаушы қос сөз деп атанып келіп еді. Былтырдан бері атын ықшамдау үшін, балаларға үйреткенде жеңіл болу үшін қосынды деп атайтын болды. Бұлар бір өңкей болса, қосыла жазылатын. Бір өңкей болмаса, араларынан қосралық (-) белгі қойылып жазылатын. Мәселен: *қолғап, жүк-айақ, төсек-ағаш, тұс-киіз, тұстартпа, келі-саб, балтасап, қаламсаб, қазоты, Ақ-төбе, Ақмола, Қызылжар, Атбасар* тағысын тағы сондай сөздер. Енді бұлардың бәрі де қосарлықпен (-) жазылады.

6. Жалғаулықтар бұрыннан бөлек жазылатын. Олардың жазылуы жағы солай қалады. Мұндай қосымша ескерту есебінде айтылып отырған бөлек жазылуынан басқасы жалғау ережесінше деген сөз. Олай айтылып отырғаны мынау: жалғаулықтардың кейбіреулері алдыңғы сөздің айағындағы дыбыстың әсерінен жалғауларша айниды. Мәселен, «менен», «мен», «бенен», «бен» болып айтылғанда, бұлардың арасында дүдәмәлдік жоқ. «Бенен», «бен» алдындағы дыбыстың әсерімен «пенен», «пен» сияқты болып естілгенде дүдәмәлдік туады. Сондай жерде анығын жалғаулардың дүдәмәлдігін ашатын жолмен алуымыз керек.

7. Үйір айтылатын айтылатын сөздер бұрыннан бөлек жазылатын. Мәселен: *бұл ат ала байтал, ақ нар, құла құнан, тоз шелек, жез құман, күміс жүзік* тағысын тағы сондай сөздер. Үйір сөзден қосындығы айналған сөздер туралы көрсетілген белгілі жол жоқ еді. Сондықтан бұлардың әркім әр түрлі жазуы мүмкін еді. Енді бұларға да тәртіп жасау үшін ашық айтылып отыр. Үйір сөздің қосындыға айналғаны да қосарлықпен жазылады дегенде төмендегі сөздердің төмендегіше жазылуы айтылып отыр: *ақ-сақал, ала-бота, сасық-қурай, май-шағыр, боз-жусан, боз-торғай, қара-құс, көк-құтан, ақ-қу, ала-қарға, қара-қарға, торы-ала қаз* тағысын тағылары осылай қосарлық (-) белгімен жазылады.

Шырай күшейткіштері деп таңдаулы шырайдың басына сөздің өзінен алып күшейту үшін қосатын буындар айтылып отыр.

Мәселен: *қып-қызыл, сап-сары, үп-үлкен, ып-ықшам, ып-ыңғайлы, бiп-биік, сып-сида, шiп-шикі* тағысын тағы сондайлар. Бұлар бұрын да солай жазылатын, қосып жазып керек деушілер болғаннан мұндай сөз болып отыр.

8. Көсемше, көмекші етістіктер бұрын бөлек жазылған. Онда өзгеріс жоқ. Тек бірге жазу керек деушілер болғандықтан, айырықша сөз болып отыр. Бұған қосымша түрде айтып ескертіп өтетін нәрселер мыналар:

1. Лепестен, лебізден шыққан сөздер шыққан лепес пен лебізіндегі айтылған қалпынан айнамай жазылу. Лепестен шыққан сөздер деп одағаймен бірлесе айтылған сөздерді айтамыз. Мәселен: «*Ой, пәлі*», «*А, Құдай!*», «*А, пірім-ау!*», «*А, пірім-ай*».

Лебізден шыққан сөздер деп «*кет әрі*», «*әпер бақан*», «*көріпкел*», «*ұр да жық*», «*барса келмес*», «*найзамды әпер*», «*шаи ал десе бас алар*» деген сияқты сөздерді айтамыз.

2. Есімшелі қосынды сөздер де қосынды сөздерше қосарлықпен (-) жазылады. Мәселен: *Қой-бағар, Тай-мінер, Жылқы-айдар, Қой-айдар, Тау-соғар, Көп-жасар, Ит-алмас (жалқы есімдер), бір-санар, бір-тартар, бутартар, ат-шабар, бес-атар, құс-қонбас, ит-кірмес, жел-кесер (жалпы есімдер)*.

3. Дүдәмәлдігі ашылмастай орындарда сондай дүдәмәлдік ашылған орындардағы тәжірибе бағытымен жазу. Мәселен: «*аспан ба?*», «*асбан ба?*» – дүдәмәл екен, жоғарыдағы айтылған жолмен айқынға шығарып алу болмайды екен. Сол сияқты сөздер өте көп болмағанмен, қазақ тілінде ұшырайды: *дұспан – дұсбан, оқпан – оқбан, кетпен – кетбен, шекпен – шекбен* тағысын тағылар.

Бұлардың «*п*» мен «*б*» дүдәмәл болған орындағы ашылуы ылғи «*б*» жағына болғандықтан, «*б*»-мен жазу. Түбін қарап тексергенде де солардың көбі «*б*»-мен жазылуға тиіс болып шығады. Мәселен: «*асбан*», «*дұсбан*», «*данышбан*», «*кетбен*» деген сөздер «*асман*», «*дұшман*», «*данышман*», «*кетмен*» деген сөздерден шыққан «*м*» дыбысы «*б*» дыбысымен алмасып отырады. «*Қақбан*», «*қақба*», «*қақбақ*», «*өкбе*», «*оқбан*» дегеннен дыбыстары алмасумен «*б*» дыбысты сөз екені көрініп тұр.

4. «*Ы*» әрпі бітеу буындарда да қалмай жазылу, «*қарт – қарыт*», «*арт – арыт*», «*жұрт – жұрыт*», «*сырт – сырт*», «*құрт – құрыт*» дегендегі сызықша мен қосақтап қатарлап қойған сөздердің айтылуы бірдей емес. Бітеу буынға «*ы*» деп жазсақ, бұлар бірдей жазылатын болады: бірдей жазылса, бірдей естіледі деген болып шығады.

5. «*Асыу*», «*алыу*», «*келіу*» деген сөздерді «*сұу*», «*шұу*», «*тұу*» деген сияқты етіп, айағына «*ұу*» келтіріп жазамыз деушілер бар. Тіпті жалғыз ғана «*у*» келтіріп жазамыз деушілер де бар. Олардың бәрі де жете тексермегендіктен айтылып отырған сөздер. «*Алып*» демей, «*алұп*» деп, «*асыб*» демей, «*асұп*» деп, «*барып*» демей, «*барұп*» деп, «*келіб*» демей, «*келұп*» деп жазатын болсақ, *алұу, барұу, келуу* деп жазуға болады. Олай жазбай, «*алып, асып, барып, келіп*» деп жазатын болсақ, «*у*»-дың алдын «*ұ*» (*у*) жазудың орны жоқ. Мұндай «*у*» сөздің аяғына «*б*» есебінде қосылып тұрған дыбыс немесе «*алыс, беріс, барыс, келіс*» дегендерді сөздердің ішіндегі «*с*» есебінде қосылып тұрған сөз. «*Алыс*» деген «*алыу*» деген, «*барыс*» деген «*барыу*» деген, «*келіс*» деген «*келіу*» деген сөздердегі айырым аяқ дыбыстарында ғана, басқа жеріне айырым жоқ. Егер *алұс, барұс, келұс*

деп айтпаймыз ғой. Егерде «ұ»(у) мен «ы» (і) дүдәмәл естілетін болса, ол дүдәмәлдік «ы» жағына қарай шешіліп отырады ғой. Мәселен «тан» деген «таны» деген, «жан» деген «жаны» деген, «тас» деген «тасы» деген сөздерді алып, айақтарына «п», «с», «у» қосып туынды сөз жасасақ, айағы дауысты дыбыс болса, осы дыбыстарды қосамыз да қойамыз. Айағы басқа дыбыстар болса, «ы» арқылы қосамыз: *танып, таныс, таныу, жанып, жаныс, жаныу, тасып, тасыс, тасыу*. Осында «у» дыбыстың келіп кірерлік орны бар ма? Қай жерден келіп кіріспекші?

б. *р, л, у, и* әріптерінің алдында «ы»әрпі жазылу-жазылмауы естілуінше: естілсе жазылады, естілмесе жазылмайды. Мәселен: *лына, леп, лепес, лап, қойды, лаулап жанды, лоқы, лықылдап, Ленин, Лепсі* деген сөздердің алдында келген «л» тап-таза «ы»-сыз естіліп тұр. Оған «ы» жазудың керегі жоқ. «*Блай, ылайық, ылаж, ылау, ілім, ілік, ылғи*» деген сөздерде «л» алдында «ы» анық естіліп тұр. Егерде осы айтылған сөздердің өздерін дауға салушылар болса, онда әркімнің құлағы әр түрлі еститін болғаны немесе әркім солай естіледі деп ұғып әдеттеніп қалғаны. Ондай дау болған орында өлең өлшеуімен ашылады. Онан басқа ашатын кілтін әзірге ешкім тапқан жоқ. Өлең арқылы тексергенде «*р*», «*и*» сөз басында тіпті келмейтін көрінеді. Онда да қазақтың «*ұуақытты*» қысқартып, кейде «*ұуақ*» деп айтатындығынан, қазақтың «*ұуақыт*» деп айтатын жерін баспадағылар немесе жазудағылар «*уақыт*» дегенге айналдырғаннан болады. Қалайда жалпы ереже бұлар турасында естілсе «ы» жазу естілсе «ұ» жазу, естілмесе жазбау. Мәселен: *ұру, ұрықсат, дұрыс, ырыс, ырғақ, ыржаң, ірі, ірімшік* деген сөздердің басында «ұ», «ы» бар екеніне дау болмас. Болса қалай етеміз? - Әрине, өлеңмен болмаса басқа шара жоқ.

«*И*» дыбысы жалғыз-ақ «*иә*» деген сөзде келетін көрінеді. (*Иәки* де «*иә*»-мен тұқымдас). Оның өзінде оқығандар болмаса, жай қазақтар «*жә*» деп айтатын көрінеді.

«*И*» туралы жалпы ереже: естілсе «ы» жазылады, естілмесе жазылмайды. Даулы болса, өлең арқылы ашылады. Осымен емле ережелері туралы әңгіме бітеді.

АҚЫМЕТ

«Еңбекші қазақ». 27-март 1929.

**

Маңызы зор мәлімдемелер

Ахандай қазақ халқының ар-ожданына айналған тарихи тұлғаның қолымен жазған қандай да қағазды назардан тыс қалдыруға құқымыз жоқ. Оның талай жылдар бойы қапаста жатқан мәлімдемелері мұқым жұртқа әлі мәлім бола қоймады. Тарихи маңызы зор мәлімдемелерді тек алаштану мәселесімен айналысатын санаулы орта: қазақ әдебиетінің тарихы, қазақ тарихын зерттеп жүрген арнайы мамандар ғана білетін болар. Онда біздің мұнымыз үлкен әбестік. Өйткені, Алаш арысының айтқанынан жалпы алаш – қазақ жұрты құлағдар болуы парыз. Бұл келешек ұрпақ үшін қажет.

Мәлімдеме дегеніміз не? Әрине, мәлімдеме туралы ұғымның ауқымы өте кең. Әрі ол мазмұнына қарай әр түрлі болады. Жалпы, мәлімдеме мемлекеттік мекемелер мен түрлі ұйымдарда іс жүргізуге байланысты рәсімделетін ресми құжат. Мәлімдеме мәтінінің – бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланым көруі сирек кұбылыс. Егер мәлімдеменің мазмұны қоғамдық ортаға қандай да пайдасын тигізетін болса ғана, ол ел назарына ұсынылып отырған. Мәселен, А.Байтұрсынұлының Кеңес үкіметін мойындап, коммунистік партияға мүшелікке қабылдауына байланысты жазылған мәлімдемесі. Мұны тіпті, сол кездегі Кеңес одағының большевиктер партиясы саяси науқанға айналдырып, орталық басылымға жариялаған [35].

Тарихшылардың зерттеуіне сүйенсек, А.Байтұрсынұлындай ірі саяси қайраткер және реформатор-ғалымның беделі арқылы қазақтар арасында партияның ықпалын арттырып, беделін көтеру болған. Әлбетте, коммунистік партия дйттеген мақсатына жетті, ал Ахмет ше? Қазақ ұлтының келешегі үшін мүшелікке кірген партиясынан жылға жетпей шығып қалды. Міне, осы тұста ол өзінің «Жазығым не?» деген сауалнамалық мәлімдемесін өтініш түрінде партия алдына қойған. Ал партия оны алғашқы мәлімдемедей бұқара жұртқа жария етпеді. Неге? Өйткені, бұл мәлімдемеде қазақ жеріне келген Кеңес үкіметінің большевиктер партиясы қазақ жұрты үшін жұмыс жасамағаны айтылды. «Турасын айтсаң, туғанына жақпайсың» демекші, Ахаң айтқан ащы шындық жымысқы саясаттың «қаратүнек қапасына тоғытылды». Коммунистік партияның мазасын алған мәлімдеме жөнінде тәуелсіз кезеңнің тарихшы-ғалымдары, заң, әлеуметтану, мұрағаттану саласының мамандары Алаш қозғалысына қатысты зерттеулерінде тұтастай қарастырмаса да, азды-көпті пікірлерін айтып келді. Мүмкін келешекте бұл мәлімдеме жан-жақты талданып, тиісті бағасын алар. Оған алдағы уақыт – төреші.

Тарихи тұлғаның бұл мәлімдемесі 1996-шы жылы ҚР Президенті мұрағатының қызметкері Ж.Сүлейменовтың дайындауымен «Ақиқат» журналында жарияланды [36, Б. 80-81]. 2006-шы жылы әдебиетші-ғалым Т.Жұртбайдың құрастырумен «Алаш ақиықтары» жинағы жарық көрді [37, Б. 221-224]. Т.Жұртбайдың талай жылдардан бері түрлі мұрағаттардағы жабық қор құжаттарымен жұмыс істеп жүргені ғылыми ортаға мәлім. 1928-1932-ші жылдары Алаш зиялыларына Мемлекеттік саяси басқарманың ерекше бөлімі жүргізген тергеу ісінің айыптау папкісі том-том болып, шаңға бөгіліп, қараңғы қапаста жатқанына жарты ғасырдан аса уақыт өтті. Бұл құжаттардың тарихы сан қилы, тағдыры одан да шытырман. Ал шындықты аршып алуға өткір көз, алмас жүрек керек. Қазақ елінің мүддесі үшін күрескен толайым тағдырлы тұлғалар «шындықтағы шырғалаңның» ара-жігін ажыратып, ақиқатын айтатын өзінің адал ұрпақтарын күткелі қашан?! «...*Байлаттырған қолымды, Бөгеттірген жолымды. Жақыным бар, жатым бар, Хабарлана жатыңдар! Мен сендерге жүгіндім, Төреші – әділ қазы деп*» артындағы ұрпағына үміт артқан Ахаң мұрасының кейбірі әлі күнге әділетті бағасын алған жоқ. Алашшыл ғалым Т.Құдакелдіұлының кез келгеннің тісі батпайтын том-том папкілерге көз майын жегіп, оны кітап етіп құрастырып, ел назарына

ұсынуы – қазақ деген ұлыстың ұрпағы екенін мақтаныш тұтатын талайлардың рухын серпілтіп, адасып жүрген санасын селк еткізген шығар-ау!

Жинақ Алаш арыстарының көркем әдебиет туралы асыл сөздерін артындағы ұрпағына қаз-қалпында жеткізген тағылымы мол кітап. Осы жинақтың алғысөз орнына берілген «Талант талқысы» аясындағы ой-толғаққа А.Байтұрсынұлының 1929-шы жылғы тергеушілерге берген жауап-мәлімдемесі бөліп-жарусыз тұтастай енген. Сірә, құрастырушының бұл мәлімдеме-жауаптың түпнұсқасын оқыған сәттегі жұлым-жұлым болған жүрегі мәлімдемені бөлшектеуге дауаламаған болуы керек. Өйткені, осы мәлімдеменің тергеу хаттамасына тіркелген орысша нұсқасын оқығанда есеңгіріп қалғанмын. Есімді жинаған сәтте «Шіркін-ай, төте жазудағы нұсқасын оқыр ма еді, кім екен орысшалаған, барлық сөзін бүкпесіз аударды ма екен?» деген күдікті ой сап ете қалды. Міне, сол орысша мәлімдемені кирилл-қазақшамен шебер сөйлеткен Түрсекеңнің қаламына тәнті болдым.

Бұл мәлімдеме 1992-ші жылы Д.Досжановтың «Абақты» кітабының «Ахмет Байтұрсыновтың істі болу тарихы» тараушасында қарастырылған [38, Б. 152-218]. Бір өкініштісі, мәлімдеменің кейбір тұстары жазушы тарапынан біршама өзгеріске түскенін, кейін деректі құжатты көргеннен соң барып байқадық... Жазушының қиялы ұшқыр болатыны рас шығар, бірақ тағдыр-талайы тозаққа толы аяулы арыстар жөнінде жазғанда, қиял жетегіне емес, ар ісіне бағынған абзал-ау! Жазылған әрбір мақала, мейлі зерттеу еңбек, мейлі арыз-өтініш болсын әдебиет деген асыл мұраның қорына барып құйылатынын ұмытпаған дұрыс. Алаш зиялылары «Әдебиет ардың ісі» деп бекер айтпаған. Қай-қайсымыз да тарих таразысына, әйтеуір бір түсетінімізді жадымызда ұстасақ екен.

Енді «Жазығым не?» жөніндегі мәлімдемелік өтініш туралы сөз қозғасақ, бұл 1921-ші жылы коммунистік партия қатарынан шығарылғаннан кейін Ахмет Байтұрсынұлының коммунистік партияға қойған сауалы. Шындығында, ұлт жұмысын арымен атқарған, қарақан басының қамы емес, халық қамын жеген адамның жазығы не? Оның қаншалықты жазықты, не жазықсыз екенін тарих таразы өзі салмақтайды емес пе?! Коммунистік партия өзі даттады, өзі ақтады. Әрине, талай жылдарды артқа тастап, зарықтырып келген ақиқаттың астарына үңілу – ұрпақ парызы. Бүгінгі тәуелсіздігіміз – сол ғасыр басындағы қазақ зиялыларының ұлт үшін жасаған риясыз еңбектері мен олардың жеке бастарын құрбан еткен қаскөйлігінің арқасында келген тәуелсіздік. Ұлтына жасаған ұлы істерінің ілтифатын өздері көре алмаған, бірақ өз ұлтын риясыз сүйгендіктен, оның жолында «құрбан» болған Алаш арыстарының әруағына мәңгі тағзым жасасақ та, «коммунистік партияның көсеуіне айналған «қандас-белсенділердің былығы» қанша ұрпаққа жүк болар екен» деген сауал да өзекті өртейді.

Қазақ сөз баққан жұрт. «...Айтпаса – сөз атасы өледі» деген қанатты сөз де сол қазакемнен қалған. Жүректегі сөзді тіл ұшында іркіп, біреудің пайдасына қарай көлтектемей, ойды тура айтсақ, алпауыттардың илеуіндегі заманға жем болмасымыз анық-ау! Біз өзгеге аз жем болған жоқпыз, «...төл

әдебиеті бар жұрт қана тарихта орын алады» деген Ахметтің ел аузындағы сөзді жинап, оны талдап, талғап, сонан соң өз жанынан қисынын тауып қазақ ұлттық ғылымын жасаған теңдессіз еңбегін 70 жыл бойы өзара талан-таражға салдық. Содан не таптық?! Текке итаршы болып, өзгелердің әдебиетін ұлықтадық, ұлт әдебиетінің қайнары «Әдебиет танытқыштың» төл авторын құлыптадық... Қандай ерік күші, намысы жоқ ерме ұлтпыз, әлі әркімдердің айтағына еріп жүрміз. Ғасыр басында қос тілді қауіп көріп, «сөзі жоғалған жұрттың өзі жоғалады» деп шырылдаған ғалымның ғибратынан өнеге алудың орнына «үш тұғырлы – тіл» деп ұрандаған ұрпақпен қатар өсіп келеміз. Үш тұғырлы тіл саясатында ұлт тілінің теңдігі сақталса бір сірә. Отанымызда отырып халықаралық қатынас құралына айналған орыс пен ағылшын тілінің жыртысын жыртпай-ақ, «отбасылық тілдің рөлін атқара алмай отырған өз тіліміздің ертеңі не болмақ?» деген сауалдың зауалын тартып жүрмесек екен, ағайын!

**Партияны тазалау жөніндегі губерниялық
комиссияға (аудандық комиссия арқылы)
РКП мүшесі Ахмет Байтұрсыновтан өтініш**

Жазығым не?

Қырғыз-қазақ халық ағарту комиссариатының коммунистік ұясының хатшысы партияны тазалау жөніндегі аудандық комиссияның қаулысы бойынша менің партиядан шығарылғанымды мәлімдеді. Маған жеткізілген хабарға қарағанда, менің шығарылуыма, біріншіден, партия жиылыстарына қатыспағандығым, екіншіден, мүшелік жарнаны уақытысымен төлемегендігім және үшіншіден, менің Алашорда ұйымына қатысқандығым болса керек.

Маған қойылып отырған бұл айыптардың қайсысынан болсын мен бас тартпаймын.

Қазақстандағы кеңес өкіметі өмірінің үш жылы ішінде РКП ұйымдарының қазақтар арасында жүргізген жұмысының қай саласын алсақ та ешқандай алға жылжушылық болмады. Неге осылай болды? Жұмысқа кедергі жасаған не? Бұл сауалды ешкім де өзіне қоймады және ешкім де бұл туралы байыппен ой жүгіртіп көрген емес.

Жаңа шындықты түсіну үшін секунд де жетіп жатады, ал оған бой үйретуге, оны игеріп кетуге ондаған жылдар аздық етеді. Жеке адамның немесе қоғам тіршілігі қағидаларының орташа дәрежесіне азды-көпті сай келетін ақиқаттар мен идеялар ғана біршама жеңіл қабылданып, меңгеріліп кете алады. Көптеген утопистердің экономикалық жоспарларының іске асыру үстінде сәтсіздікке ұшырауы – олардың мән-мағынасының жоқтығынан емес, өз заманының жағдайына сәйкес келмегендігінен жүзеге аспай қалды, өйткені адамдар санасында айтарлықтай даярлығы бар негіз таба алмауының салдары болды.

Қашан да болса теория жедел түрде алға басады да, практика болса баяу жылжиды, өмір жалқаулана сүйретіліп, үнемі артта қалады да, алысқа ұзап озып кеткен ғылым сәулесін әрең сезінеді. Адам еркіне ұзақ уақыт бойы әсер еткен сезімдер оның жанына өте терең еніп, дағдыға, салтқа айналады да, содан соң іргетасын қиратып, тірегін шайқаса да өзінің орнын қорғай береді.

Біздің алдымызда білім жағынан артта қалған, сезім тұрғысынан қарағанда өзінің әдет-ғұрпына берік батқан, сонымен бірге жедел түрде даму қажеттігін сезінген, әр кезеңде прогрес дөңгелегіне жармасатын қазақ халқы тұр. Бұл халықта әдеби кітаптар ғана емес, өзінің ана тіліндегі оқулықтары да жоқ, яғни қандай болса да мәдени-ағарту жұмысын бастауға негіз боларлық басты құралдың өзі жоқ...

Негізінде қазақтар арасында саяси-ағартушылық, үгіт-насихаттық, партиялық және әр түрлі басқа да жұмыстарды жүргізу қажеттілігі мойындалып, бұл үшін бір қатар ұйымдар мен мекемелер құрылған болатын. Аталған жұмыстар қазақ арасында жүргізіліп отыр ма? – Жоқ. Қазақтар ортасындағы жұмыстың ең қарапайым түрі – кітапханалар мен оқу үйлерін ашудың өзі мүмкін болмай отыр. Қазақ тілінде әдеби кітаптарды шығармай тұрып, қазақтарға кітапханалар мен оқу үйлерін ашамыз деудің өзі күлкілі жайт болып табылады.

Қазақтар үшін де, жалпы алғанда қараңғы қалың бұқара үшін де коммунизм идеясы, Гейнениң сөзімен айтқанда «шақырылмаған бөтен қонақ». Халық бұқарасының саналылық жағынан алғанда мешеулігі, ал сезім жағынан түрлі тереңірек өзгерістерге деген бейімсіздігі көпке белгілі шындық. Коммунизм идеясы қазақтарға тез арада қонбайды. Біз оны «атты әскер шабуылымен» енгізе алмаймыз, біз оны ұзаққа созылатын қатаң жүйелі ісіміз арқылы орнықтыра аламыз. Ал бұл үшін ешқандай қолайлы алғы шарттары болмаса да, шапшаң түрде табысқа жетеміз деп сенетін жолдастар қатты қателеседі. Қазақ өлкесінің кең байтақтығы, тұрғын халықтың шашыранды орналасуы себепті, темір жолдардың жоқтығы және басқа да қатынас құралдары мен байланыстың қиыншылықтары, қазақтар арасында қандай да болмасын жұмысты тез қарқынмен жүргіземін деп, әсіресе үгіт-насихат және мәдени-ағарту жұмыстарын жүргіземін деп армандаудың артық екендігін көрсетеді.

Аталған салалар бойынша жұмыс жоспары ұзақ мерзімге арналып жасалынып, айқын жетістіктерге жететіндей болуы керек. Біз қазақтар ортасында коммунизм идеясын тарату жұмысын қазақ халқына қызмет етуге даярланған үгітшілер мен насихатшыларды Қазақстанға толтыру арқылы, не болмағанда қазақ тілінде әдебиетті мол етіп шығару арқылы, ал дұрысында, осы екі тәсілдің екеуімен де жолға қоя аламыз. Бірақ мұның алғашқысы немесе соңғысы болсын, ең басты негіз – қазақ тілінде оқулықтар жасалмайынша бос қиял болып қала береді.

Қандай болмасын тілде дұрыс оқып, жазу үшін алдымен осы тілдің ережелерін білу қажет, ал тілдің ережелері осы тілдің өзінен, оның қасиеттері мен заңдылықтарынан келіп шығады. Қазақ тілі жеткілікті түре танылып,

зерттелген жоқ. Тіліміздің өзіне тән ерекшеліктері мен қағидаларын игере отырып, зерттеу үстінде оның ережелерін тұжырымдауға тура келеді. Ереженің әрқайсысы оның дұрыстығын растайтын халықтың ауыз әдебиетінен алынған көптеген үгіт-нұсқаларын зерделеп түйіндеуден келіп шығады. Бір сөзбен айтқанда, бұл жұмыс қиындығы мол, еңбекті көп керек ететін іс, көп уақыт пен орнықтылықты қажет етеді.

Мен қазақтар арасында жүргізілетін мәдени істердің ішінде қазақ тілінде оқулықтар жазу жөніндегі жұмысымды өзімнің басты қызметім санай отырып, өзге жұмыстарға тек аса қажеттілік туғанда ғана белгілі мөлшерде уақыт бөліп отырдым. Мен РКП программасын ұзақ уақыт бойы қазақ халқын азат етудің жолдарын іздестіруден соң барып қабылдаған едім. Өтінішімнің 3, 4 және 5 баптарында мен неліктен партияға кіретінімді айқын жазған едім. Партияның программасын ешқандай жеңіл ойсыз және өзімді өзім алдаусыратпастан саналы түрде қабылдай отырып, мен өзімнің пікірімді айтуға құқым бар деп есептеймін, қазақтар арасындағы жұмыстардың бағыттары мен әдіс-тәсілдері жайында өзіндік ой-пайымдауларымды білдіруге еркінмін деп санаймын.

Халық ағарту комиссары бола отырып, КЦИК Төралқасының мүшесі әрі қазақ оқулықтарын жасау жөніндегі редакциялық алқаның төрағасы ретінде мен екінші бірін таңдауға: не қазақ тілінің оқулықтарын даярлау ісімен айналысуды, немесе шынын айтатын болсақ, мен сияқты басқа да қазақ жолдастарға ешқандай пайдасы жоқ партиялық жиналыстарға қатысуды қалауға мәжбүр ететін жағдайға тап болдым. Мен мұның алғашқысын қаладым, неге десеніз, өзімді қазақ тілі турасындағы еңбекке икемдірек және пайдалырақпын деп ойлаймын. Бұл саладағы менің қызметім партиялық жиналыстардағы отырыстармен салыстырғанда анағұрлым нәтижелірек болатындығына еш шүбәм жоқ.

Партия жиналыстарына жұмсалуға тиісті уақытты мен босқа (ойынсауыққа) йаки партия қызметіне еш пайдасыз істерге жұмсаған болсам ғана, жиналысқа қатыспауым туралы айыпталуымның мән-мағынасы болар еді. Дәл осы сияқты жарнаны уақытысында төлемеуім жөніндегі кінәлауды да баспа станогы РКП қолында болмаған жағдайда орынды болар ма еді, ал станок партия қолында тұрғанда мүшелік жарнаның төлену мезгілі партиялық істерде айтарлықтай маңызды рөл ойнамайды.

Менің Алашорда ұйымына қатысуым туралы айыпталуыма келсек, бұл жөнінде мені партияға алған партия ұйымы жақсы білді. Менің өтінішімді және партияға кіргенімді хабарлап, өлкелік басылымда жария еткен де солар еді. Мен «Алашорданы» алғашқы құрушылардың бірімін және осы ұйымның ішінен кеңес өкіметін бірінші болып мойындаған да мен едім. Кеңес өкіметі жағына шығуға мәжбүр етілдім дейтіндер жаңылысады. Бұған аса қажеттілік ол кезде болған жоқ, өйткені мен кеңес өкіметі жағына 1919-шы жылдың басында, Колчак әскері Самара маңында тұрғанда өткенмін.

Осы айтқанымды ескере келе, менің іс-қимылдарымның маңызы кемдеу жағын көріп, жұмысымның маңыздылық тұстарын көрмеген партияны тазалау жөніндегі аудандық комиссияға мүше жолдастардың бұл

іске қатынасында жеткілікті дәрежеде байыптылық таныта алмаған деп түйемін. Егер де мені коммунистік идеяға қайшы келетін әрекеттерім үшін партиядан шығаратын болса, жұмған аузымды ашпас едім. Ондай қадамдар мен қылықтарға мен барғаным жоқ, сондықтан мені партиядан шығару туралы комиссияның қаулысын қанағаттандырарлық негізі жоқ деп есептеп, оны өзгертуді өтінемін.

Ахмет Байтұрсыұлы.
1921-ші жылдың 15-қарашасы.
Орынбор қаласы.
[37, Б. 221-224].

**

1929-шы жылдың маусымындағы мәлімдеме

Бірінші нұсқа: «Әдеби еңбекті ешкім мақтаныш үшін жазбайды, ол мінезден туады. Ұлтының қажетін өтейді сөйтіп. Менің ақ патша тұсында басылып, халыққа кең тараған әдеби еңбектерімнің ішінен Крылов мысалдарының қазақша аудармасын, «Маса» деген атпен топтасқан өлеңдерімді бірегей бөлектеп атар едім. Совет үкіметі тұсында шығармашылық шаруадан қашықтай бердім. Ғылыммен айналыстым, қасиетті тілдің түп төркінін ақтарып, ғылым жасадым. Көркем әдебиетке деген көзқарасым: оның құндылығы сонда – нендей идеяны көтерген шығарма болмасын егер адам әлемінің сезіміне, жан дүниесіне қалай, қайтіп әсер ете алады дегеннен шығып жатады. Әсерге бөлей алса ғана ол әдебиет. Ой-тұжырым мәселесі екінші кезекте тұрғаны жөн, ал адамды өз әлеміне баурай тартып еліктіріп әкелер күші жоқ шығарма әдебиет емес, идеология ғана деп ойлаймын.

Қазақстандағы әр қилы әдеби ағымдармен таныспын, әйтсе де олардың ешқайсысына енген емеспін, өз басым әдеби өмірде жұмысшы табының мүддесі жоғары ма, әлде ұлттың мүддесі жоғары ма деген тұжырымға елп ете қоймаймын. Ең әуелі кәсіп емес, мұң, шер, адам жаны бірінші көрінуге тиіс қой. Өзімнің жоғарғы оқу орындарында жастарды тәрбиелеу ісіндегі сындарымда, әдебиет мәселелері туралы жазған мақалаларымда осы қағидадан табан аударғаным жоқ. Сосын «Мәдениет тарихы» деген еңбек жазып, сол бойынша Қазақ оқу-ағарту наркомында, Орынборда, Қызылордада дәріс оқып, адамзат қауымын ілгерілетер демеуші күш ғылым мен техникада жатқанын қадап айттым.

Есімде қалғаны, бірде 27 жылы Қызылордада шетел бөлімінде лекция оқып тұрғанымда маған «келешекте басқарушы үкімет сақтала ма?» деген сауал қойылды. Бұл сауал менің сол кездегі мемлекет басшылығы туралы дәрісіме орай, адамзат өзінің арғы-бергі тарихында басқару үкіметінсіз өмір сүрген емес деген тұжырымнан туып кетті. Ойлы сұрақ. Мен жауапты былай бердім: қай ғылым болмасын тәжірибеге табан тірейді, ендеше тарих тәжірибесіне зер салсақ адамзат ешқашан басқару үкіметінсіз тіршілік етпепті. Осыған сенер болсақ, болашақ туралы жеткілікті түрде тәжірибе

жинақтай алмай жүрген уағымызда келешекте билеуші үкімет бола ма, болмай ма? дегенге жауап беру әлі ертерек.

«Табалдырық» деп аталатын әдеби ұйымның платформасын жіліктеп шағып берердей көз жеткізіп біле бермеймін. Газет бетінен, қолжазба күйінен оқыған шығармын, әйтсе де әдебиет мәселесін жоспарлауға, тиянақтауға келетін болсақ, керісінше, шығармашылық шаруасы ешқашан талқыланып, жоспарлауға көнбейтін, кісінің ерік құқына байланыссыз қасиетті іс деп тұжырамын.

Мұстафа Шоқайұлының Парижде тұратынымен ғана хабардармын. 1924 жылы Парижде өткен өнер шығармаларының дүниежүзілік көрмесіне қатынасып абырой алған қазақ әншісі Әміре Қашаубаев елге қайтып оралған соң Шоқайұлы өзі аянышты тіршілікте жүріп елін, жұртын аяған жүрегі жылы азамат деп ойлаймын.

29 жылғы 18 маусым.
Байтұрсыновтың қолы»

[38, Б. 187-188].

Екінші нұсқа: «Менің әдеби шығармаларымның ішінде самодержавие тұсында басылып шыққандары: Крылов мысалдарының аудармасын және «Маса» деген атпен шыққан өзімнің өлеңдерім мен аудармаларым. Кеңес өкіметі тұсында мен әдеби іспен айналысқаным жоқ. Көркем шығарма туралы мәселеге келетін болсақ, мен көркем дүниенің құндылығын оның қандай идеяны негізге алғандығымен емес, адамның жан дүниесіне, сезіміне қалай әсер етуіне байланысты бағалануы керек, деген көзқарастарын жақтаймын.

Қазақстандағы ағымдармен таныспын, бірақ та олардың ешқайсысына іш тартпаймын, себебі, мен үшін әдеби бағыттардың – пролетарлық немесе ұлтшылдық сарынның қайсысы басымдық танытса да бәрібір. Оқу орындарында жастарды тәрбиелеу жолындағы ұстаздық қызметімде әдебиет жөніндегі дәрістерімді жоғарыда айтқан пікірімнің негізінде жүргіземін. Ал Орынбор мен Қызылордада қаласындағы қазақ ағарту институтында дәріс берген «Мәдениет тарихы» пәнінің бағытына келетін болсақ, онда мен өзімнің негізгі арнамды – адамзаттың дамуының қозғаушы күші мен қуаты – ғылым мен техника деген пікірді жетекшілікке алдым.

Бірде 1927-ші жылы Қызылорданың Қазақ ағарту институтында тарих пәнінен дәріс беріп тұрған кезімде маған: болашақта өкімет бола ма? – деген сұрақ қойылды. Бұл сұрақ мемлекет билігі туралы оқылған дәрістегі адам баласы барлық заманда да биліксіз өмір сүрмеген деген сөзден туындады. Мен ол сауалға ғылым – тәжірибеге негізделеді, ал өткен тәжірибеге жүгінсек, адамзат биліксіз өмір сүріп көрмепті. Сондықтан да тәжірибеден өткізіп алмай, болашақта өкімет билігі бола ма, жоқ, оған ғылыми тұрғыдан баға беруге болмайды, - деп жауап бердім.

Егерде ұмытып қалмасам, менің жауабым сонымен тәмамдалған сияқты болатын. Ал социализм құрылысының даму болашағы мен содан

келіп туындайтын мемлекеттік биліктің тағдыры жөніндегі сұрақтар маған берілген емес.

Қазақ әдебиетінің ағымдары туралы мәселені мен ешкіммен де бірігіп талдағам жоқ. Оның ішінде Мағжан Жұмабаев жасаған әдеби платформаны Бөкейхановпен бірігіп оқыған емеспін. Қалай болған күннің өзінде, мен Мәскеуге барған кезімде Мағжан Жұмабаевты Бөкейхановтың пәтерінен көрмегенім анық, сондай-ақ Жұмабаевтың пәтерінде болғаным жоқ.

Нақтысын айта алмаймын. Жұмабаев пен Бөкейханов мен орналасқан жатақханаға (ол РСФСР-дің Халық ағарту комиссариатының Мәскеудегі жатақханасы болатын, 1924 жылы күзде мен өлкетанушылардың өлкелік құрылтайына қатысу үшін барғанмын) келді ме, әлде бәрімізде өлкетанушылардың құрылтайының мәжілісінде кездестік пе, әйтеуір, бір жүздескеніміз рас. Сондай-ақ, «Табалдырық» әдеби үйірмесінің бағдарын оқығаным да есімде жоқ. Әрине, әдеби шығармаларды оқыған болармыз, алайда ешқандай қолжазбаның болғаны жадымда сақталмапты, ал Сәрсенбиннің газетте жарияланған мақаласы есімде. Мен Мәскеуде болған кезімде оны Жұмабаевпен көріп қалғаным бар.

Орынбор қаласында тұрғанымда Сәрсенбин менің үйіме келген емес. Әйтеуір, менің жадымда қалмапты. Тіпті, өлкетанушылардың құрылтайынан кейін соның өзін көрдім бе, жоқ па, білмеймін.

Жұмабаевтың әдеби бағдарын талқылауға арналып, Алдыоңғаровтың үйіне бір рет бас сұққан жоқпын.

Шоқаевқа қатысты білетінім, оның Парижде тұратындығы ғана. Тек 1924-ші жылы Парижде өткен дүниежүзілік өнер мерекесіне барған қазақ әншісі Әміре Қашаубаев ол жақтан қайтып келген соң Шоқаевты көргенін айтқан болатын. Бұдан басқа ол туралы ештеңе деген жоқ. Бұл сөзді Әміре менің үйіме әдейі келіп айтты ма, жоқ, көшеде кездейсоқ кездесіп қалғанда айтты ма, ол жағы есімде қалмапты.

Менің берген жауабым өзіме оқылды, менің айтқан сөздерім дұрыс қағазға түсірілген, сол үшін қол қоямын.

А. Байтұрсыновтың қолы
Жауап алған - Саенко

[37, Б. 7-8]

**

III.3. Хаттар тағы да хаттар

Бұл тарауша «хаттар» деген атауымен де құнды. Өйткені, қандай да бір шығармалар автордың өз тарапынан кей тұстары өзгертіліп, жаңартылып отырады. Немесе қайта басылғанда заман ағымынның талабына қарай редакциялауға ұшырайды. Кейде қысқартуларға түсіп, редакциялаушы батыл әрекеттерге де барады. Ал хаттардың мәтініне келсек, мұндай «батылдыққа» ешкімнің де жүрегі дауаламайды. Хаттың аты – хат. Ол біреуге арнайы жазылып, белгілі бір кезең уақиғаларын қамтығандықтан, әрі нақ датасы

көрсетілгендіктен, оның мазмұнын өзгертіп, уақытты кері айналдыра алмайсың. Аты айтып тұрғандай уақытпен бірге хатталып, мәңгілікке жазылып қалады. Мінекей, оның құндылығы да осында.

Құнды хаттар – Гүлнар Міржақыпқызының жеке мұрағатынан алынды. Хатты бүгінгі әріпке түсіруде «қандай да бір жаңсақтық кетпесін» деп, жасының егделігіне қарамастан, Гүлнар апайдың өзі жіті қадағалады. Мұнысы жөн де, өйткені қолмен жазылған төте жазуды дөп басып, анық оқуға сауатымыз шамалы екені ашы да болса ақиқат. Бұл кеңестік идеологияның саны аз ұлтты түп-тамырынан айырудағы қасақана жасаған «саясатының жемісі». Әдебиет алыптарының кирилшеленген туындыларын танығанымен, олардың қолжазбаларын судырата оқу бақыты бұйырмаған ұрпақпыз... Иә, Ахаңа інісі Міржақыптың жауап жазғаны анық-ау, бірақ ол хаттардың тағдыры бір Аллаға аян. Атаекесінің хаттарын көз қарашығындай сақтаған Гүлнар апайдың тінінің мықтысын-ай!

Ия, «Ақаң түрлеген әліпбиден» теріс айналу, әрі төте жазу туралы танымның әлі күнге дұрыс қалыптаспауы, біздің ұрпақты «адасудың үстінде адастыруда». Әттең, төте жазудағы тағдырлар жұмбақ күйінде қала берер ме екен?!». Әлде, жәдит жазудың сырына үніліп, ұлттың төл әліпбиін түзуде Ақаңның жүйесін ұстанатын ұрпақ туар ма екен... Оған уақыт – төреші.

Арыстар арасындағы хаттар:

Қадірлі Әли!

Орталықты Қызылордаға көшіру жөніндегі мәселенің түпкілікті шешілмеуіне байланысты сенің көп қаттарыңа дер кезінде жауап қайыра алмадым. Енді қазақ-қырғыз институты көшпейтін болса да, шәкірттердің оған қарамай астанаға барамыз деп шешкенін көріп, мен де Қызылордаға қоныс өзгертуді жөн санадым. Сондықтан ол жаққа пәтер қарау мен іздестіруге әйелімді жібердім. Биылғы жыл орталықтың көшуіне байланысты елге бара да алмадым. Енді көші-қоным біткен соң, тамыз бен қыркүйек айларында баруды ойлап жүрмін. Егер сенің профессорың Торғай мен Ырғызға қарай шығатын болса, маған да онымен бірге шығу қажет шығар. Оның өлең-ән жинауы, суретке түсіруі – менің де ежелден ойластырып жүрген дүниелерім еді. Егерде профессордан үйрену жазса, маған үлкен олжа болары қақ. Қазақ мемлекеттік баспасымен келісілген шартқа сәйкес, мен жаңа емле бойынша үш грамматика және қазақ әліппесін қайта жасауым керек. Айақталу мерзімі: біріншісі – 15-ші маусым, екіншісі – 1-ші шілде, үшіншісі – 1-ші тамыз, төртіншісі – 20-шы тамыз. Міне, сол уақытқа шейін басқа жұмыстарға қарауға мұршам жоқ, оның үстіне қазақ-қырғыз институтында оқу басталса, тағы да уақыт болмай қалады. Сол себепті де 20-шы тамызға дейін Ибраһимнің (Абай) ғұмырбайанын жаза алмайтынымды анық айтамын. 20-шы тамыздан соң уақыт бола ма, жоқ па – оны білмеймін. Сендерге өз суретімді жібермекпін. Бірақ байқа, менің бейнем енгізілген дәптеріңді алмай қойып жүрмесін. Біздің коммунистер Мәскеу коммунистері секілді жартыкеш емес, нағыз 96-шы пробалы.

Алтынсары баласының суретін «Шолпан» журналының №6, 7, 8 кітап жинағынан табасындар. Одан басқа менде суреті жоқ.

Міржақып Қостанай үйезіне кетті. Кеше одан алған телеғырамның мазмұны мынадай: «Гая ерледі: ұл туды».

Мен Пішпекте өткен қырғыз мұғалімдерінің сиезінде болып келдім. Күн тәртібіне қойылған мәселелер мыналар: тіл, әріп, емле, ғылыми пән сөздері, ескі сөздерді жинау, мектеп түрі.

Латын әліпбиі жөнінде оларда бұған дейін бір жиналыс болып, шешім шығарған екен. Сиез соны мақұлдады. Ол шешім төмендегідей: «Латын әліпбиін қырғыздың болашағы үшін пайдалы деп табу. Алайда оған араб әліпбиіне кейбір өзгерістер ендіру». Олар Нәзірдің латын әліпбиін арабшадан нашар дейді.

Бізде үлкен және кіші әріп болмауы қажет, сонымен бірге тасқа түсетін әріп және жазбаша әріптің айырмашылығы байқалмағаны жөн.

Орысша жағырапианы Академиалық орталық баса алмайды. Оны қазақ өлкесін зерттеу қоғамының талқысына салып, сонан соң қабарлармын. Соңғылар бастыртады деп ойлаймын, өйткені оларға қазақ жағырапиасы өте қажет.

Құшақтап сүйдім. Ақымет.
1/ҮІ-25-ші жыл.

***

Бауырым Ақымет!

11-маусымда жазған қатыңды алдым. Профессор тамыз және қыркүйек айларында Ырғыз бен Торғайға барып, сол жақтан Қызылордаға соғатын боп уәде беріп, Берлин қаласына қайтып кетті. Мен оған Қостанайдан бастауын өтіндім. Ол бұған келісті. «Егер осы өңірлерге барсаңыз, Ақымет Байтұрсынұлын ұшырастыруға тиіссіз», - дедім мен тағы да.

Егер сенің келісіміңді біліп, оған қат жазып, қабарласып, ақпарымды Мәскеудегі неміс өкілдігіне тастап кетпекшімін. Ол өзі біздің қазақ өкілеттілігіне соғып, анықтап сұрап алатын шығар.

Тамыз айында өзің қайда болмақсың? Мырзағалиевті неміспен ұшырастыруға жіберерсің. Еуропа сүзектің микробын әлдеқашан тапқан. Лизажанның профессоры дәріс үстінде айтатын көрінеді: «Макс па (менің немісім), жоқ мен бе, бұл микробты тапқан сияқтымыз», - деп.

Макс бұл жөнінде ештеңе демеп еді. Бәлкім, оның зерттеуінің нысанасы да сол шығар. Егер сен оған қосылсаң, тіпті жақсы болар еді.

Біздің Орталық баспада көрнекті құралдар шеберқанасы бар. Олардың қаржысы жеткілікті. Жұмыс жоспары ауқымды. Бүкіл КСРО бойынша қалық ағарту ісіне қажетті нәрселер әрбір ұлттың жағдайы мен ерекшелігіне қарай жасалынбақшы. Мен оларға «Қазақ Академиалық орталығымен байланысындар» деп кеңес айттым. Академиалық орталық енді қазақ мектебі мен көшпелі оқу үйлеріне келеді-ау деген Ережелерін көрсетіп, арнайы жұмысымен қоса осы мүмкіндікті пайдаланып, өз бағасын берсін.

Академиалық орталық, осыны орындауға тырысыңыздар.

Әміре Қашаубайұлын Парижге жібермекші. Ол бірде бір ән сөзін білмейді ғой. Болмайтын нәрсені айтады. Мен оны бірыңғай әншілердің үйіне апарып ән салғыздырттым. Дауысын мақтастық, бірақ ән салған кезде, мен қатты ұйалдым. Айтқан әнінің сөзінде мән болсайшы.

Парижде мәнді әнді талап етеді. Әншіні Парижге жібере отырып, бір әннің сөзін болса да жаттатқызуға болады ғой. Әміремен бірге баратын басқа қалықтардың әншілері ұлттық киімдерін киген, ал біздің Әміре орыс мешандарынша киініпті. Бұл соншалықты қиын ба?

Абай мен Алтынсары баласы жөніндегі жазуыңды күзге дейін бітірсең кеш емес. Нәзір де Абай туралы жазбақшы. Мейлі жазсын. Алтынсары баласы Ыбырай қақында өзін жазсаң, жақсы болар еді. Ол сенің ағаң емес пе. Егер ол қазір өмір сүрсе, сендей болар еді, ал сен ертерек дүниеге келгенде, оның ісін жасарың қақ.

Сенің ересек сауатсыздарға арналған кітабыңда «бізге» керексіз қазақ қандары мен билерінің сөздері бар екен. «Еңбекші қазақтың» 30-санындағы №19 қосымшасында Ғаббас: «Кітапта бір коммунист жоқ» деп жазыпты. Оған жолдас Мардан «Ақ жол» бетінде жауап қайтарды. Мардан жақсы айтыпты. Мен Марданның мұны неге жазғанын білдім: біздің «жазушы» қазақ коммунистер саған риза емес әрі араз көрінеді. Сен кітабыңда Мағрифаның інісінің мақаласына дейін орын беріп, мына «жазушылардың» еңбектерін кіргізбепсің. Орыстың мұндай кітаптарында Ленин мақалалары толы болады екен. Қазақ кітаптарында ондай сүрең байғұс Сәкеннен өзгеде жоқ. Мұны жақында маған соққан коммунистің бірі айтты. Мен оның есіне мынадай мысалды түсірдім: Көктем шығып, күн аспанға жоғары көтеріліп, тіршілік атаулы ойана бастағанда, Йіупитер бұқа кейпінде жерге төмен түсіп, сиырлардың арасында ұрпақ өндіру қамымен жүреді екен. Бірде жай ғана кәдімгі бұқа – Йіупитер Құдай болуды ойлапты. Сонда біреулер айтыпты: «Бұқаның Йіупитер боламын деп армандауы – бос қиал» деп.

Қазақ коммунистері Ленин болуды қаласа, жол ашық. Әлгі бұқаның кебін құшып жүрген қазақ коммунистері Ленин бола ала ма дегенімде, мына «төрем» көңілсізденіп әрі өкпелеп қалды.

Келініне барды деп, Күрден әкесі Едігеге қол жұмсағанда, Едіге айтқан екен: «Егер арғымақты қорласаң, жақсы ат қайдан келмек? Қара сұңқарды қорласаң, ондай құсқа қолың қайта жете ме? Егер жерді өртесең, азықты қайдан алмақсың? Шашымды ақ шалып, көзімді шел басып, қартайған шағымда өз атаң – мені сынасаң, қайдан жақсы боласың» деп («Көксілдер»). «Көксілдер» мен «Шайырда» осындай өлеңдер бар. Осыны жазуға болады ғой.

Орталық баспаның тапсырмасы бойынша Мағжан Жұмабайұлы әліппе мен өз бетімен оқитындарға арнап кіріспелік жазған-ды. Кеше Нәзір айтады: «Мағжан Жұмабайұлының жазған кітабы Байтұрсынұлының кітабынан жақсы» деп. Ол кітаптар әлі басыла қойған жоқ. Маған көрсетпеді де. Бірақ Нәзір сыншы емес.

Меңдешұлы жолдас «Бөкейқанұлы Еңбекші Қазаққа мақала жазады» деп шағымданыпты. Бұл шағымы 15-маусымда Орталық комитет жанындағы

Баспа бөліміне түсіпті. Мен әлгі шағым бойынша онда отырған татарлар тиісінше тезден өткізді. Мәскеу коммунистері: «Қазақтар – ұлтшылдар» деп жалпыға жар салып айқайлап жүр. Мен олардан: «Айтып жүргендерің не?» деп сұрасам, олар: «Өздерің өздеріңе шағым жасап жүрсіндер, йағни оны жазған – өз қазақтарың» деп айтады.

Жазғандарымызды айақтадық. 30-маусымда елге қарай шығамын.

Мадиярдың балалы болуымен құттықтайын деп едім, бірақ мекенжайын білмеймін. Осы жөнінде Мадиярға жазып жіберші. «Еңбекші Қазақ» маған тиесілі ақшамды бөлер ме екен, соны Жолдыбайұлынан білші...

Қат жаз. Әлиқан.
Мәскеу, 23/ҮІ-25 жыл.

**

Рухани замандас інісі Міржақыпқа жазған хаттары:

32-ші жылдың декабірдің 31-і

Міржақып, Мырзағазы, Ғазымбек қарақтарым! Мен Арқангелға 30-ноябірде келдім. Келген күні демалыс күні болғандықтан, ешкімді тауып алуға болмай, далаға түнегендей болып, түнімен жатпай, көшеде қыдырып жүрумен болдым. Таңертең барған адам келесі таңға дейін табалмадым. Жанымда бірге барған 4-5 адам, олар да солай болды. Түнді солай өткізіп, ертеңіне Абдолланы тауып алып, 17-декабірге дейін соның үйінде болдым. Онан кейін пәтер тауып алып, бөлек шықтым. Мұнда пәтер табу деген өте қыйын жұмыс екен. Таныс арқылы болмаса, өз бетіңе пәтер табу деген болмайды. Абдолла өзінің таныстары арқылы әрең тауып берді. Келгеннен бері орын іздеудемін. Әлі табылған жоқ, тұйақ ілікпей қалды. Бос орындарға – біріне әуелі пропсайоз мүшесін аламыз дейді; біреулеріне – үшекеңнің ұлықсатын сұраймыз деп, сұрағаннан кейін болмайды дейді. Орынсыз адамға нан картешкесін, ысталобый картешкесін бермейді. Ол картешкелер болмаса, нанды, тамақты базар бағасымен алып ішесің. Базар қымбат, нанның килесі – 5-6 сом. Бөлкені 25-30 сом, сүттің летірі – 4-5 сом. Майдың килесі – 45-50 сом. Оған қалай ақшаң шыдасын. Алып келген аз ауқатым әлдеқашан бітіп қалды. Абдолла мен Қыр баласы екеуінің атсалысуымен жан сақтап тұрған жай бар. Қыр баласы орында болып, бұрынғы адресімен тез қабарластым. Сендерге орын тауып жайғасып, жазайын деп едім, орын болмағасын көңілді қабар жаза алмай тұрған жай бар.

Құшақтап сүйем. Ақымет.

Келесі хат:

33-ші жылдың 26/II.

Дендерің сау, аман жүрсіндер ме? 31-декабірде бір қат жазған едім, оны алған-алмағандарыңнан дерек жоқ. Мен әлі орынға кіре алмай жүрмін. Мекемелерді ықшамдау мен жер аударғандарды алмау деген ағын тұсына кез келіп, еш жерге орналаса алмай тұрғаным. Орын болмаған соң қай жағынан

да болса қал нашар болатыны белгілі. Бір жағынан ауру, екінші жағынан суық, үшінші жағынан аштық – үш жақтан қысып, әркімнің ат салысқан көмегі арқасында күнелтіп келе жатқан жай бар. Бұл қалыппен көпке бармай, бір шегіне барып тынатын шығармын. Қыр баласы қолдан келген көмегін істеп-ақ жатыр. Бірақ көмекпен күнелту мұнда өте қиын. Қара нан kilosы 12 сомға жетті, ол не шыдатар, жұмыста болмаған соң, нан картешкесі, ысталобай картешкесіз нанды базардан алып жемеске шараң жоқ. Базар бағасы анау, онымен қанша нан сатып алуға, тойынып тұруға болар. Кәзір әбден арықтап, жүдеп болдым. Жылы киім жоқ. Күн мұнда Аралдағыдай емес, өте суық. Суық тағы бір жағынан айналдырған соң қалай күнелтпек. Елдің қабаты өздеріңе мәлім күйде, мәнісі кеткен. Қыр баласының ел жайынан жазған қаты қолды болып, қолыма тиген жоқ. Қу жақ екі жолдасымен орнынан түскен. Жолдастары кім екенін жазбайды. Қазақ – соқырға көрінген, саңырауға естілген болса керек. Әлімқан, Әуезұлы екеуі тәуба қылып шыққан. Басқалары: Сейдәзім, Мұхамеджан Т., екі дос, Ақбай ақсақ інісімен, Әшім, ұзын Мұқтар – бұлар Воронеж қаласында; аудандарында – Қошке, Жұмағали, Мұстафа Б., Әбдірахмен, Нәшір, Күдері баласы – бәрі де қызметте – қатын-балаларымен тұрған көрінеді. Мен де қатын-балаларым мұнда келуге, мен де онда баруға рұқсат ет деп Мәскеуге арыз беріп едім қабар жоқ. Жақын арада жазушының бұрынғы қатыны бастық болып тұрған мекеме арқылы арыз бердім. Мұнда қазіргі жай-күйім бәрін айтып, өлсін демесеңдер мені не жылы жаққа жіберіңдер, не қатын-балам тұрған жерге жіберіңдер. Мен бұл күйде тұрғанда өлетінмін деп жазып отырмын. Мұнан анау қатын арқылы бірдеме болар деген үміт бар. Мұнан ешнәрсе шықпаса, шынында өлу ғана қалады. Мұнда срогы біткендерді де босата қоймай, бәрін осында ұстап отыр екен. Соңғы күндерде босатулары сұрапыл, күн-түні қағаздарын беріп, қойша ағып жатыр. Күн біткендерден ешкім қалмайтындай көрінеді. Өздері қалам деп тілесе ғана қалдырады. Мұнда Абдолла қатын-баласымен тұрады. Олар да мекеме ықшамдауына ілігіп еді, қатыны басқа орын тауып кірді де, өзі бұрынғы орнына 10 күннен соң қайта кірді. Жақын арада Алматы жағынан үй-іштерімен көп қазақ келді деп еді. Оларға әлі жолыққаным жоқ.

Қош, Ақымет.

Келесі хат:

34-ші жылдың 8/III.

Қарақтарым, Міржақып, Мырзағазы! Сондамысындар! Дендерің сау ма! Ғазымбек қайда? Мен қатын, баламның қасына жібер деп сұранып, мұнда келдім. Өткен сентиабірден бері осындамын. Айына 150 сом жалақысы бар, бір орынға ілініп едім, онан осы марттан бастап шығарып тұр. Қазір жұмыссыз тұрмын. Қыр баласынан қат алып тұрамын, аман. Соңғы бір-екі қатында Смағұлдан басқамыз аманбыз деп жазған екен, онысы немене екенін анық білмеймін. Елдос Алматыда, оқыту жұмысында деп жазады. Оның өзіне әлденеше рет жазып, жауап ала алмай-ақ қойдым. Сендерге

жазып, жауап қайтпаған соң тағы да жазып отырмын. Қолдарыңа тиісімен кабар берерсіңдер.

Б.С-дан сәлем. Ол қойаншық ауруы болып біткен. Шолпан мен мұнда келгенше Алматыға кетіп қалыпты. Ағайындардың бәріне сәлем.

Сүйем. Ақымет.

**

«Ахметтің елге сәлемі» атты өлең-хат Серікбай Мамырқанов арқылы жеткен. Өлең-хат бірнеше дүркін БАҚ-та жарияланым көрді. Алғаш 1989-шы жылы «Біздің Отан» еларалық айлық газетте қаңтарда, «Қазақ әдебиеті» апталығының маусымдағы санында жарық көрді [39, 40]. Осы өлең-хатты жеткізуші жөнінде және айдаудан келген аманаттың ұзақ жылдар сақталуы туралы мәліметтер берілген: *«С.Мамырқанов Шығыс Қазақстан облысы, Қатонқарағай ауылының тұрғыны. 1929-шы жылы ел ішінде Кеңес төрағасы болып жүрген тұста жазаға ұшырап, Ақ теңізге айдауға жіберілген. 1932-ші Ақ теңіз бен Балтықты жалғастырған Беломор каналы ашылғанда сол аймақта айдауда жүрген А.Байтұрсынұлына кез болған»* - деп, олардың тағдыр тәлкегінде дәм-тұздас болған тұста осы он шумақты өлеңмен Ахаң туған еліне сәлем жолдағаны айтылады. *«...Өлең Серікбайдың өзі жазған және ел аузынан жинаған шежірелері топталған дәптерінен алынды»* дейді [39, 40].

Ахаң ту-у тозақта жүріп те қайраты мұқалмай, сағы сынбастан, ойлағаны тағы елінің қамы болып, сүргінге салған жұртына кінә артпастан, *«...Ел-жұртты бізден бұрын көре қалсаң, Сәлем айт алты арысқа бізден тегіс»* деп, айдауда тағдырдың тезімен бірге болған жерлесі арқылы туған елге сәлем-хат ретінде өзегін жарып шыққан өлеңін арнайды Бір ғажабы, елден «баз біреулердің» қасақана көрсетуімен айдалып кетсе де сол жұртына деген сағынышын жасыра алмайды. Күрескер ақынның: *«...Кеттік деп сенен алыс қамығады. Сарыарқа сайран еткен, қайран мекен, Ерте-кеш соны ойлап, сағынады»* деген өлеңінде «өзектен тепкен Отанына» өкпесін артпай, керісінше «өз ошағы, өлең төсегі – Қазақ еліне» шексіз махаббатын арнайды [39, 40].

Ахметтің елге сәлемі (хат арқылы)

Талапты жастың бірі – сен бір балам,
Келіпсің дәмің айдап Қарағайдан.
Қаңбақтай жел аударған ажырапсың,
Ел-жұрттан, туысқаннан кейін қалған.

Басынан ер жігіттің нелер кетпес,
Қажыма, қайратты бол, еш нәрсе етпес.
Бейнетің көрген түстей болар ұмыт,

Шығарсың азаттыққа ерте иә кеш.

Басың жас, қызығың көп көрер алда,
Мұнайма бақсызбын деп бүгін таңда.
«Ұлы той көппен көрген» деген бар ғой,
Байқасаң аман қалған адам бар ма?

Не білгір, не данышпан – бәрі келген,
Жас та көп бұл арада кәріменен.
Танысып, талай жұрттың жайын біліп,
Жолдас боп жүрсің міне, бәріменен.

Осының үлкен олжа өзі саған,
Не көрді елде қалған басқа адам.
Өкінбей мұндағы өткен өміріңе,
Өрге жүз, өрнек алып осылардан.

Күн туар есен-аман елге қайтар,
Қызықтың бастан кешкен бәрін айтар.
Ысылып тең-құрбының алды болсаң,
Көргендер көріскенде басын шайқар.

Ақыры сергелдеңнің болмай теріс,
Өзіңе қайырлы боп мұнда келіс,
Ел-жұртты бізден бұрын көре қалсаң,
Сәлем айт алты арысқа бізден тегіс.

Айтарсың, Ақ теңіздің аралында,
Айдалған ағаларым қамауында,
Баяғы көксегені сенің бағың,
Жүрсе де бақташының қарауында.

Кеш жатып, ерте тұрып жабығады,
Кеттік деп сенен алыс қамығады.
Сарыарқа сайран еткен, қайран мекен,
Ерте-кеш соны ойлап, сағынады.

Ызғарлы Ақ теңіздің күні тұман,
Бар екен ағаларда үлкен шыдам.
Бел байлап тәуекелге жүріп жатыр,
Басқа сөз айтқаны жоқ дерсің бұдан!

III-тарау бойынша пайдаланылған материалдар:

1. Байтұрсынов А. Шығармалары (Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер). – Алматы: Жазушы, 1989.-320 б.
2. Боздағым. (Қазақтың жоқтау жырлары). – Алматы: Жазушы, 1990.-304 б.
3. Байтұрсынов А. Ақ жол (Өлеңдер, тәржімелер, мақалалар және әдеби зерттеу). – Алматы: Жалын, 1991.- 464 б.
4. Байтұрсынов А. Оқу құралы. Қазақша алифба. – Бишкек: Периодика, 1991.-97 б.;
5. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: Ана тілі, 1992.-448 б.
6. Байғалиев Б. Қайта табысқан тағдырлар: Ахметтің кейбір өлеңдері мен аудармалары // Жетісу, 13 қаңтар 1989; Коммунизм таңы, 21 қаңтар 1989.
7. Дулатов М. Шығармалары: Өлеңдер, қара сөздер, көсемсөз. (Құраст.: Әбсеметов М., Дулатова Г). – Алматы: Жазушы, 1991.-384 б., 372-б.
8. «Қазақ» газеті (Құраст.: Субханбердина Ү., Дәуітов С., Сахов Қ). – Алматы: Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 1998.-560 б., 556-б.
9. Әбдиманов Ө. Қазақ газеті. – Алматы: Қазақстан, 1993.-168 б., Б. 123-127.
10. Имаханбетова Р. Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми айналымға түспеген кейбір еңбектері. Ахмет Байтұрсынұлы оқулары. – Астана: ҚР БҒМ Л.Н.Гумилев а/ы ЕҰУ, 2007.-238 б., Б. 6-12; Еленбей келген еңбектер // Жас өркен – Қостанай №6, Б. 22-23, Қараша-желтоқсан 2007;
11. Имаханбетова Р. Аханның тың туындылары һәм оның бүркеншік аты хақында // Ақиқат №11, Б. 227-230, қараша 2008;
12. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 3-т., (Тіл – құралы: Қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: Алаш, 2005.-352 б., 5-б.
13. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 5-т., (Ер Сайын, 23 жоқтау, мақалалар). – Алматы: Алаш, 2006.-288 б., Б. 175-182.
14. Сейфул-Мәлік. – Қазан: Қазан гимназиясының баспаханасы, 1807.-115 б.
15. Затаевич А. 1000 песен киргизского народа: напевы и мелодии. – Оренбург: КГИ 1925.-402., 74, 88, 206-207, 240-246.
16. А.Байтұрсынұлы мұражай-үйі. 3-ші көрме залы. АБМҚ.
17. Ахмедов Ғ. Алаш «Алаш» болғанда. (Естеліктер мен тарихи деректер). – Алматы: Жалын, 1996.-224 б., Б. 23-37, 173.
18. Міржақыпқызы Г. Ардақтап өтем әкемді // Жұлдыз № 2, Б. 7-124, 1990.
19. Бес арыс. (Құраст.: Әшімханов Д). – Алматы: Жалын, 1992.-544 б., Б. 478-541.
20. Қазақ КСР Министрлер кеңесінің №78 қаулысы. 26-шы ақпан 1990-шы жыл.Үкімет үйі. Алматы қаласы. АБМҚ.
21. А.Байтұрсынұлы мұражай-үйі. 1-ші көрме залы. АБМҚ.
22. Әуезов М. Ақаңның елу жылдық тойы // Ақжол, 4 ақпан 1923.
23. Шонанов Т. Ахмет Байтұрсынұлы Байтұрсынов. ҚР ОММ, 544-қор, 1-тізбе, 104-б.
24. Ұлттық рухтың ұлы тіні. Ғылыми мақалалар жинағы. Қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде. (Жауапты ред.: Жанпейісов Е). – Алматы: Ғылым, 1999.-568 б., Б. 39-52.
25. Шонанұлы Т. Ахмет Байтұрсынұлы халық ағарту және әдебиет саласында. Наурыз, 1923 жыл (Дайындаған: Байғалиев Б) // Жұлдыз №2, Б. 123-128, 1992.
26. Байтұрсынұлы А. Дағдарыс (Өлең. Қол қ.: Байқаушы) // Қазақ №161, 16 желтоқсан 1915.
27. Байтұрсынұлы А. Қойан (Өлең. Қол қ.: Байқаушы) // Қазақ №163, 31 желтоқсан 1915.
28. Байтұрсынұлы А. Туған тілім (Өлең. Қол қ.: Байқаушы) // Қазақ №167, 31 қаңтар 1916.
29. М.Шамиль (Сейфуллин С). Ахмет Байтұрсынұлы елуге толды // Ақжол №64, 2 ақпан 1923.

30. Басқармадан: Ақаңның юбилейі туралы // Ақжол, 4 ақпан 1923.
31. Байтұрсынұлы А. Қалам қайраткерлері жайынан // Еңбекші қазақ №29, 8 шілде 1922; Егемен Қазақстан, (Мәтінді дайындаған: Кәкішев Т). 5 ақпан 2000.
32. Ұлттың ұлы ұстазы: халқымыздың көрнекті қоғам қайраткері, ғалым, ағартушы А.Байтұрсынов. – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2001.-305 б., Б. 75-80.
33. Байтұрсынов А.: «Қазақ қаламгерлері бұралқы ит емес» (Мақаланы талдаған: Қамзабекұлы Д) // Айқын №126, 12 шілде 2007.
34. Байтұрсынұлы А. Емле туралы // Еңбекші қазақ, 27 наурыз 1929.; Кейін табылған мұра: Емле туралы // ҚР БҒМ-нің ҰҒА-ның Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы №3, Б. 4-10, 2000.
35. Заявление о вступлении в члены РКП (б) А.Байтұрсынова // Известия Киргизского края, 15 апреля 1920.
36. Байтұрсынов А. Жазығым не? (Материалды әзірлеген: ҚР Президенті архивінің қызметкері Сүлейменов Ж) // Ақиқат №9, Б. 80-81, 1996.
37. Алаш ақиықтары: Мақалалар, деректі құжаттар, аудармалар. (Құраст.: Жұртбай Т). – Алматы: Алаш, 2006.-288 б., Б. 7-8, 221-224.
38. Досжанов Д. Абақты. – Алматы: Қазақстан, 1992.-288 б., Б. 152, 187-188, 189-218.
39. «Ахметтің елге сәлемі» (Редакция тарапынан дайындалған) // Біздің Отан №2, қаңтар 1989.
40. Кітапбаев Б. Ахметтің Ақ теңізде жазып берген өлеңі // Қазақ әдебиеті, 16 маусым 1989.

ҚОРЫТЫНДЫ

XX-шы ғасырдың ұлы реформаторы Ахмет Байтұрсынұлы хақында өзі өмір сүрген кезең мен бүгінгі тәуелсіздік танымы тұрғысынан айтылған айшықтар легі шексіз. Лебіздердің басым бөлігі жағымды болса, енді кейбірі кереғар пікірде болып жатады. Негізінен, қайраткер туралы алғашқы мақала 1909-шы жылы күрескер-ақын түрмеге түскен уақытта жазылған еді. Жалпы, адамзат дамуында ол өмір сүрген ортадан тыс тіршілік етуі мүмкін емес. Жеке адамның өмірі ортасына тәуелді. Ал, қоршаған ортаға қоғамдық көзқарасты қалыптастыратын да адам. Нағыз адам – қашанда дұрыс өмір сүруге ұмтылады. Ол өзінің тұрмысының азаттығын қалайды. Тұрмыстың дұрыс болмағы жер мен билікке тәуелді. «Жер» мен «Билік» туралы ұғымды бөліп қарауға болмайды. «Билік» пен «жер» адамның өміріндегі ең басты қажеттілік. Ахандар өмір сүрген уақытта Ресей империясының билігіне тәуелді қазақ жері, оның иесі – қазақтар «бұратаналар» шебінде болды. Тәуелді жұрт қандай да бір қоғам мәселе көтеру ісінде ешқашанда шешуші дауысқа ие болған емес.

Шындығында, қазақтың байтақ даласына өз билігі жүру былай тұрсын, табан астындағы төл жерінің де шұрайлы өңірлерін өзгелердің өңгеріп алғанын, тілі мен дініне қол салғанда ғана аңғарған. Міне, сол қиямет кезеңде қазакем «қазанатына – аманат» болар ұл аңсағаны анық. Дәл осы тұста орыстың сары оязы өз ойабына орай, Дала ережесі есебінен билігін қазақтың даласына үш деңгейде: облыстық, уездік, болыстық жүргізді. Орыс шенеуніктері қазақ жерін, оның халқымен қоса қан қақсатты. Қазақ ішіне алауыздықтың отын жағып, оның «рахатын» көрді. Үш жүздің баласын бірі-біріне қарсы қойған обырлар, өздерінің ішкі саясатын асқан сұрқиялықпен іске асырды... Міне, осындай «қанқақсатулар» Ахандарды өмірге әкелді.

Академик тарихшы Манаш Қозыбаев *«Ахмет Байтұрсынұлы – XX-шы ғасырдың ірі құбылысы, феномені. Оның есімі, осы дүбірлі ғасырдың түбірлі, түбегейлі құбылыстарымен тағдырлас. Сондықтан байтұрсынұлытану шын мәнінде ғасыртану десе болады. ...Ахметтануды дамыту барлық гуманитарлық ғылымдардың ортақ парызы»* - деген екен, ғұламаның 125 жылдық мерейтойындағы баяндамасында. Осы 12 жыл бұрын айтылған тарихшының ұлттық ғылымға жүктеген парызы шын мәнісінде, әлі күнге толық орындалған жоқ. Десек те, бүгінгі күні ғалымның шығармашылық мұрасы бойынша жазылған филология ғылымдары саласындағы зерттеулер негізінде мемлекеттік мәртебесі бар жоғары оқу орындардың Филология факультеттерінде «Ахметтану» курсы оқытыла бастады. Бұл – үлкен жетістік.

Зерттеу еңбек – ғалым мұрасын тұтастықта: шығармашылық ғұмыр жолы, қайраткерлігі сол кезеңнің қоғамы шындығы аясында қарастырды. Бала Ахметтің қазақ даласында бабалар даналығынан тәлім-тәрбие алуымен қатар, елдің ежелгі көршісі алпауыт орыс мемлекетінің өңешіне жұтылып бара жатқан тұсы баяндалды. Ата-бабадан мирас болған жерге иеліктің қолдан сусып бара жатқаны, сол *жер* үшін Ахметтің әкесі Байтұрсын мен

оның туыстарының «итжеккенге» айдалуы, осы оқиғаның *13 жасар* баланың санасына әсері, әділетсіздіктің *37-і* мүшелінде қайталануы оны *күрескер-тұлға* етіп қалыптастырғаны мұрағаттық құжаттар тілімен таратылды. Адамзаттың адам болып өмір сүруі үшін оның өзінің атамекені – *жері*, ол жерді игеретін *білімі* мен *билігі* болу керектігін түйсінген Ахметтің эволюциядан кенже қалған жұртының санасын ағартуға саналы түрде келген хас күрескер екендігі, елінің кешегі *бары* мен бүгінгі *жоғын* іздеп, «*қазақты жоғын іздеген жолаушыға*» теңегені, қазақ сахарасын билеп-төстеген бабалардың *билігін* іздегені, оның бұл жолға жалғыз шықпағаны, айналасына *саналыларды* топтап, соңына *әз ұлтын* ерткені, «*қазақтың көзі, құлағы һәм тілі*» болып сар даланы шарлағаны, ұлт үшін «*жоқтан барды*» жасаған күрескерлігі кезең-кезеңімен көрсетілді. Адамзатқа аса қажетті *жер* мен *билікті* игеруге *білімің* сай болуы керектігі уақыт талабы болса, сол «*білім – мұхитты*» қазаққа диқаншыдай дарытқан ағартушылығы ақиқаттар аясында айтылды.

Ахметтің ортасы – текті тұқымның ұрпағы екені, үлкен атасы Үмбетейдің қалмақтардан қазақ жерін қорғаған әйгілі батыр болғаны, жалпы «оқу менен тоқудың» жаратылыстан болатын тылсымы, қамсыз елінің санасын ояту үшін *Маса* болып ызыңдауы, ұлтының жасампаздығын ойлап «*қазақ тірі болу үшін ірі болуы керек*» деп, әркімнің жетегінде жүрген *тілді түрлеуі* Ахаңа ғана тән екендігі, оны ісімен көрсеткен феномен-тұлға екеніне тарихи деректер арқылы үңілдік. Адам ұғымындағы «адамның бәрі бірдей, тең құқылы, демек ұлт пен ұлттың бір-бірінен артық кемі жоқ» деген түсінік болғанымен, Өзін өзгеден артық көретін ұлыстар да жеткілікті еді. Билігі өктем ел айналасына осылай қарады... Илеуіндегі бұратана жұртты бұралқы күйде ұстағысы келді. Бірақ бұған заманынан оза туған Ахметтің азаттықты аңсаған ерік-сезімі мен күш-жігері көнбеді. Айқасқа түскен Арыстардың әрбір қадамын орыс шенеуніктерінің ұзын құрығы андуда ұстады. Қазақ оқығандары патшаның қылышынан қан тамған тұста тығырықтағы халқын теңдік пен азаттық үшін күресуге үгіттеген насихаттарының нәтижелі болуы – қоғамдағы қанаушы тапқа қарсы қаналушы таптардың ұлтаралық ынтымақтасуының жемісі еді. Бір көзқараста болу – басқару жүйесіне төңкеріс жасады. Төңкерістің дүмпуі қазақ даласына өзінің оң ықпалын тигізіп, бұратаналықтағы халықты азаттыққа, теңдікке қол жеткізуі Әлихан, Ахмет, Міржақыптардың т.б. сындарлы саясаты мен өмірлік тәжірибелері негіз болды.

Өмір сынағы көрсеткендей, әрбір қоғамның замана илеуінде електен өткен тұлғалары болады. Қамшының сабындай қысқа ғұмыр жекелеген пенде үшін «көзді ашып жұмғандай» болғанымен, бір ұлыстың ұлт ретінде қалыптасып, өз алдына дербес ел болуы үшін талай-талай жылдар жылжып, ұрпақ ауысады. Қазақ ұлты да *қазақ деген киелі атқа ие болу* үшін басынан сан түрлі қиыншылықтарды өткізіп, алуан-алуан уақиғаларға тап болды... Бабалардан мирас болған ауыз әдебиетінің жаңа саласы жазба әдебиетінің темірқазығы болу бақыты Абай Құнанбайұлының маңдайына бұйырған. «*Төл әдебиеті бар жұрт қана төрден орын алады*» деген қағиданы ұстанған

Ахметтің қамсыз жұртын ояту үшін жазған насихатындағы иірімдер хакім Абайдан келген дәстүр еді. Қос ағартушының ұлтына деген сүйіспеншілігінің *өлең болып өріліп*, көкірегі ояу жандарды жеке бастың қамынан гөрі *ұлт мүддесін ойлайтын өреге* жеткізді.

Қазақтың басына түскен қасірет Голощекиннің қазақ жеріне басшылыққа келуімен байланысты болды. Әміршіл жетекшінің елге *«кіші төңкеріс»* жүргізуінің астарында *«орыстандыру саясаты»* жатты... Голощекиндік ұжымдастырудың аярлықпен жүргізілгені, елді аяусыз тәркілеген «ашкөздігіне» қарсы шыққан Ахмет Байтұрсынұлы мен оның жақтастары қудаланды. Қазақ деген момақан жұртты еркін билеп төстеу үшін оның бетке ұстар қаймақтарынан құтылуды да аса зұлымдықпен жүргізді, тіпті халықты басынғаны соншалық қарсы келгендерді асты, атты... Осы зұлмат уақыттың құрбаны болған тұлға қақында жазушы Әбіш Кекілбаев *«...Байтұрсынұлы ықыласы ауған қай салада да ең үлкен беделге ие болды»* дей келе, оның әрбір туындысы мен ұлт мүддесі үшін жасаған қайраткерлігін айтқызбаған Кеңес заманы туралы былайша ой толғайды. *«...Сол кезде талай баланың аты Ахмет қойылды, авторы аталмаса да, ол негізін салған тіл ғылымы өркендеді. Ол жасаған терминология мен грамматика негіздері өмір сүрді. Тіпті ол аударған мысалдар мен өлеңдерді талай шәкірт жаттап өсті. Халық көкейінде ол сепкен ұлы мұраттардың дәні көз таса көктеп жатты. Ұрпақтар жүрегінде жатқан сол бір құпия махаббат әділет сағатын күтті. Ол сағат Байтұрсынұлы ақырына дейін адал қызмет еткен тәуелсіздік жеңісімен бірге соқты»* - дейді. Ақиқатында, Ахметтің қазақ маңдайына біткен ерекше бітім-болмысы бөлек, ұшқыр қиялындағы арманын іс жүзіне асырған тарихи құбылыс екені тек ортада жарты ғасыр өткенде ғана мойындалды...

Ғалым-әдіскердің қазақ тіл білімі мен әдебиеттанудағы оқулықтары – ұлттық ғылымның қалыптасуына негіз болғанын, ал «Қазақ» газетінің көсемсөздегі көшбасшы екендігін, аумалы кезеңде өркениетті жұрттың тіліне ермей, өзіндік төте жол тауып, саны аз ұлтының санасын көтеру үшін ағартушылық кәсібін арымен атқарған Аханды ұлықтай отырып, Ахметпен мақтанудың маңыздылығы талдап таратылды. Негізінен, Байтұрсынұлын тану, оның мұрасын оқыту арқылы – ХХ-шы ғасыр басындағы бүкіл қазақ болмысын, сол кезеңдегі ұлт-азаттық идеяның жетекші рухани күшке айналғанын танып білуге мол мүмкіндік беретіндігі ғылыми тұрғыдан сарапталды.

Қорыта айтқанда, ғұламаның бүгінгі егемен елі тарапынан «Ана тілдің айбары» белгісімен марапатталуы, «Ғасыр саңлағы» деп жариялануы тарихи тұлғаның ҚАЗАҚ деген ұрпағымен мәңгі жасайтынының кепілі.

БИБЛИОГРАФИЯЛЫҚ КӨРСЕТКІШ (Хронологиялық тәртіп бойынша)

I. Ғалымның жарық көрген еңбектері:

1. Қырық мысал. Крылов мысалдарының аудармалар жинағы. Санкт-Петербург, 1909.-116 б.; Қазан, 1913.-96 б., Орынбор, 1922.-96 б. – 3 рет;
2. Маса. Өлеңдер және аудармалар жинағы. Орынбор, 1911.-46 б.; Қазан, 1914.-94 б.; 1922.-95 б., Қолжазба. (Шыққан жылы белгісіз) – 3 рет;
3. Оқу құралы. Бірінші кітап: Балаларға арналған әліппе. Орынбор, 1912.-40 б.; О., 1913.-40 б.; О., 1914.-96 б.; О., 1916.-98 б.; О., 1921.-90 б.; О., 1922.-70 б.; Ташкент, 1922.-95 б.; О., 1923.-126 б.; О., 1925.-72 б. – 9 рет;
4. Оқу құралы. Екінші кітап: Алифбаға жалғасты. Орынбор, 1913.-54 б.; Қазан, 1913.-52 б.; О., 1923.-73 б.; О., 1924.-72 б. – 4 рет;
5. Оқу құралы. Усул сотие жолымен, қазақша әліпбиге байаншы. Қазан, 1913.-15 б.; Ташкент, 1921.-14 б. – 2 рет;
6. Оқу құралы. Бірінші кітап: Үлкендер үшін. Семей, 1921.-30 б. – 1 рет;
7. Тіл – құрал. 1-нші жылдық: Грамматика (Дыбыс жүйесі мен түрлері). Орынбор, 1914.-53 б.; Ташкент, 1918.-32 б.; Т., 1922.-90 б.; О., 1924.-48 б.; Қызыл-Орда, 1925.-39 б.; Семей, 1927.-38 б.; Қ-О, 1927.-39 б. – 7 рет;
8. Тіл – құрал. 2-нші жылдық: Этимология (Сөздің жүйесі мен түрлері). Орынбор, 1914.-120 б.; Ташкент, 1920.-96.; Қазан, 1920.-104 б.; Т., 1922.-96 б.; О., 1923.-128 б.; О., 1924.-128 б.; Қызыл-Орда, 1925.-122 б.; Қ-О., 1927.-122 б. – 8 рет;
9. Тіл – құрал. 3-нші жылдық: Синтаксис (Сөйлем жүйесі мен түрлері). Орынбор, 1923.-68 б.; О., 1924. 67 б.; Қызыл-Орда, 1925.-73 б.; Қ-О., 1926.-73 б.; Қ-О., 1927.-73 б.; Қ-О., 1928.-72 б. – 6 рет;
10. Байаншы. Әдістемелік құрал. Қазан, 1920.-15 б. – 1 рет;
11. Уголовный кодекс РСФСР. (Табылмады. Баспаға 1921-ші жылы дайындалып, өндіріске жіберілгені туралы мұрағаттық мәлімет бар).
12. Ер Сайын. Мәскеу, 1923.-95 б. – 1 рет;
13. Мәдениет тарихы. Қызыл-Орда, 1923.-беті белгісіз. (Табылмады. 1923-ші жылы басылғандығы туралы М.Әуезовтың мәліметі бар, 1929-шы жылы түрмеден жазған мәлімдемесінде өзі айтады).
14. Әліпби. Жаңа құрал. Қызыл-Орда, 1926.-116 б.; Қ-О/Ташкент, 1927.-116 б.; Қ-О, 1928.-116 б. – 3 рет;
15. Әліппе – астары. Әліппеге жетекші құрал. Орынбор, 1924.-26 б. – 1 рет;
16. Сауат ашқыш. Ересектерге арналған әліппе. Орынбор, 1924.-114 б.; Семей, 1926.-83 б. – 2 рет;
17. 23 жоқтау. Мәскеу, 1926.-155 б. – 1 рет;
18. Әдебиет танытқыш әдебиеттануға кіріспе. Қызыл-Орда, 1926.-286 б.; Ташкент, 1926.-286 б. – 2 рет;

19. Оқу құралы. Хрестоматия (Т.Шонанұлымен бірге, Қызыл-Орда, 1926.-412 б., Қ-О, 1927.-412 б.– 2 рет;
20. Тіл – жұмсар. 1- бөлім: Практикалық грамматика. Қызыл-Орда, 1928.-46 б. – 1 рет;
21. Тіл – жұмсар. 2-бөлімі: Практикалық грамматика. Қызыл-Орда, 1929.-90 б. – 1 рет.
22. Практическая грамматика. 2-ое стреотипное издание. Второе книга. – Кзыл-Орда, 1929.
23. Шаруашылық өзгеріс. /Қолжазба/. Әңгіме №4., Жылы белгісіз, беті белгісіз. (Мәлімет Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапхананың Сирек кітаптар қорынан алынды).

II. Ғалымның бастыруымен, мақұлдауымен жарық көрген кітаптар:

1. Аға тұлпар: Қаһарман аға Ғұмар Қарашұлы. Өлеңдер жинағы. (Бастырған: Байтұрсынұлы А). – Орынбор: Дин ва мағишат, 1914.-76 б.
2. Өтетілеуов Б. Жиған-терген. Өлеңдер. (Бастырған: Байтұрсынұлы А). – Орынбор: Каримов, Хусаинов уә ширкәсінің матбуғасы, 1914.-60 б.
3. Қазақ білімпаздарының тұңғыш сійезі. Орынбор, 1925.-118 б.; – Астана: ІС-Сервис, 2005, (Емле жөнінде сөйлеген сөзі, алфавит жөнінде жасаған байандамасы. Б. 27-31, 44; 47-48, 49; 53-55; Әлібби тақырыпты Ақыметтің байандамасы. Б. 72-82).
4. Орысша-қазақша әскерлік атаулары. Қызылорда, 1926. (Қазақ білім кемесиесінің төрағасы А.Байтұрсынұлы бекіткен). – Алматы: Атамұра, 2005.-136 б.

III. Мерзімді басылымдарда жарияланған мақалалары:

1. Киргизские приметы и пословицы // «Тургайская газета» №39, 24 сентября 1895.
2. Кітаптар жайынан (Қол қойған: Маса) // «Айқап» №1, Б. 12-13, 1911.
3. Қазақтың өкпесі //«Айқап» №2, Б. 12-14, 1911.
4. Жазу тәртібі // «Айқап» № 4, Б. 84-86, 1911.
5. Тағы да жер жайынан // «Айқап» №4, Б. 1-4, 1911.
6. Аз уақытта көп білу жолының басы (Қол к.: А.Б.Б.) // «Айқап» №4, Б. 82-83, 1911.
7. Жазу тәртібі (Жалғасы, басы №4) // «Айқап» № 5, Б. 104-107.
8. Тағы да народный сот хақында // «Айқап» №6, Б. 6-10, 1911.
9. Бастауыш мектеп // «Айқап» №6, 1911.
10. Қазақ пайдасындағы жерді алу турасындағы низамдар, бұйрықтар // «Айқап» №9, Б. 9-13, 1911.
11. Қазақ жерін алу турасындағы низам (Жалғасы, басы №9) // «Айқап» №10, Б. 14-16, 1912.
12. Шәйіман мырзаға (Ш.Жияшевтің 1912-ші жылы №6-7-ғы «Бірге қозғалайық» мақаласына жауабы) // «Айқап» № 9, Б. 212-214, 1912.
13. Шәйіман мырзаға (Жалғасы, басы өткен санда) // «Айқап» №10, Б. 229-233.

14. Қазақ һәм төртінші Дума // «Айқап» №12, Б. 259-262, 1912.
15. Құрметті оқушылар! // «Қазақ» №1, 2 ақпан 1913.
16. Жақын арада басылып шыққан кітаптар әм шығатын кітаптар («Оқу құралы» кітабы туралы хабар) // «Қазақ» №1, 3, 1913.
17. Қазақтың тарихы (Түрік баласы) // «Қазақ» №4, 10 ақпан 1913.
18. Қазақша сөз жазушыларға // «Шора» №4, Б. 110-113, 1913.
19. Бес мың десетина жер // «Қазақ» №6, 1913.
20. Бас қосу турасында // «Қазақ» № 8, 1913.
21. Тағы да народный сот хақында // «Қазақ» №8-9, 1913.
22. Оқу жайы // «Қазақ» №11, 21 сәуір, 1913.
23. Шәйзіман мырзаға (Жалғасы, басы өткен сандарда) // «Айқап» №11, Б. 251-254.
24. Қазақша оқу жайынан // «Қазақ» №14, 16 мамыр 1913.
25. Орыс «мейірманшылығы» // «Қазақ», 1913.
26. Білім жарысы // «Қазақ» №16, 31 мамыр 1913.
27. Білім жарысы хақында // «Қазақ», 1913.
28. Бас қосу турасында // «Қазақ» №18, 16 маусым 1913.
29. Қырық мысал (Аударма өлең туралы) // «Қазақ» №18, 19, маусым 1913.
30. Көшпелі һәм отырықшы норма // «Қазақ» №20, 29 маусым 1913.
31. Шаруа жайынан // «Қазақ» №24, 31 шілде 1913.
32. Земство // «Қазақ» №25, тамыз 1913.
33. Орысша оқушылар // «Қазақ» № 26, 15 тамыз 1913.
34. Қазақ жерін алу турасындағы низам // «Қазақ» №29-30, 1913.
35. Ауру жайынан. // «Қазақ» №27, 25 тамыз 1913.
36. Оқыту жайынан // «Қазақ» №29, 7 қыркүйек 1913.
37. Қазақ жерін алу тураасындағы низам // «Қазақ» №29, 30. 1913.
38. Жауап хат (Қол қ.: Ахмет) (Сейдалин Жиһаншаның сиез туралы мақаласына жауап) // «Қазақ» №30, 14 қыркүйек 1913.
39. Жауап хат (Қол қ.: Ахмет) // «Қазақ» №31, (Жалғасы, басы өткен санда), 21 қыркүйек 1913.
40. Уақ қарыз // «Қазақ» №32, қазан 1913.
41. Егін егу // «Қазақ» №33, 9 қазан 1913.
42. Жер жалдау жайынан // «Қазақ» №34, 1913.
43. Жазу мәселесі (Қол қ.: А.Б.) // «Қазақ» №34, 16 қазан 1913.
44. Жазу мәселесі (Қол қ.: А.Б.) // «Қазақ» №35, (Жалғасы, басы №34-те), 24 қазан 1913.
45. Бас қосуға рұқсат берілмеді // «Қазақ» №35, 24 қазан 1913.
46. Жазу мәселесі (Қол қ.: А.Б.) // «Қазақ» №36, (Соңы, басы өткен сандарда), 31 қазан 1913.
47. Орынбор әм 13 октиабір // «Қазақ» №36, 31 қазан 1913.
48. Қазақтың бас ақыны // «Қазақ» №39, 23 қараша 1913.
49. Қазақтың бас ақыны // «Қазақ» №40, (Жалғасы, басы өткен санда), 30 қараша 1913.
50. Алаш азаматтарына (М. Дулатовпен бірге) // «Қазақ» №42, 15 желтоқсан 1913.

51. Бас қосу турасынан // «Қазақ» №42, 15 желтоқсан 1913.
52. Қазақтың бас ақыны // «Қазақ» №43, (Соңы, басы өткен сандарда), 22 желтоқсан 1913.
53. Мұсылмандар үшін Петерборда болатын кеңес жиылысы (Қол қ.: А.Б.) // «Айқап» №7, Б. 112-114, 1914.
54. Жаңа кітаптар («Оқу құралы» кітабының 2-рет басылуы туралы) // «Айқап» №9, Б. 153-154, 1914.
55. Ғұлама // «Қазақ», 20 қаңтар 1914.
56. Роман не нәрсе? // «Қазақ» №48, 31 қаңтар 1914.
57. «Андаспаған мәселе» турасында (Қол қ.: А.Б.) // «Қазақ» №48, 31 қаңтар 1914.
58. Қазақ оқырмандарына арнау сөз // «Қазақ» №49, 2 ақпан 1914.
59. Қазақ әм түрлі мәселелер // «Қазақ» №49, 1914.
60. Губернатордың өзгертілулері (Қол қ.: А.Б.) // «Қазақ» №50, 14 ақпан 1914.
61. Досмайыл қажыға ашық хат (М. Дулатовпен бірге) // «Қазақ» №52, 28 ақпан 1914.
62. Наурыз құтты болсын! // «Қазақ» №53, 9 наурыз 1914.
63. Қазақ һәм түрлі мәселелер // «Қазақ» №59, 23 сәуір 1914.
64. Бастауыш мектеп // «Қазақ» № 61, 9 мамыр 1914.
65. Мектеп керектері // «Қазақ» №62, 17 мамыр 1914.
66. Ән, өлең һәм оның құралы // «Қазақ» №67, 23 маусым 1914.
67. Соғысушы патшалар (Қол қ.: А.Б.) // «Қазақ» №72, 31 шілде 1914.
68. Бұ заманның соғысы (Қол қ.: А.Б.) // «Қазақ» №73, 8 тамыз 1914.
69. Алашқа (Қол қ.: Ахмет, Міржақып, Қыр баласы) // «Қазақ» №78, 16 қыркүйек 1914.
70. Закон жобасының байандамасы (Жалғасты материал) // «Қазақ» № 79-80, 1914.
71. «Тіл – құрал» (Оқулық туралы) // «Қазақ» №87, 1914.
72. Б.Л.Бурцев // «Қазақ», 1915.
73. Бұ қалай? // «Қазақ» № 91, 13 қаңтар 1915.
74. Қазаққа ашық хат // «Қазақ» №100, 1915.
75. «ов» туралы // «Қазақ» №102, 8 ақпан 1915.
76. Жәрдем комитеті // «Қазақ» №107, 25 ақпан 1915.
77. Жәрдем комитеті (Жалғасы, басы өткен санда) // «Қазақ» №108, 28 ақпан 1915.
78. Газетімізге штраф // «Қазақ» №115, 31 наурыз 1915.
79. Ержан Айманұлы (Қол қ.: А.Б.) // «Қазақ» №129, 23 мамыр 1915.
80. Екі қажы (Қол қ.: А.Б.) // «Қазақ» №139, 30 маусым, 1915.
81. Ауқатты Алаш азаматтарына // «Қазақ» №151, 30 қыркүйек 1915.
82. Дағдарыс (Өлең. Қол қ.: Байқаушы) // «Қазақ» №161, 16 желтоқсан 1915.
83. Қойан (Өлең. Қол қ.: Байқаушы) // «Қазақ» №163, 31 желтоқсан 1915.
84. Туған тілім (Өлең. Қол қ.: Байқаушы) // «Қазақ» №167, 31 қаңтар 1916.
85. Шекіспей бекіспейді // «Қазақ» №167, 31 қаңтар 1916.

86. Қазаққа ашық хат (Әлихан, Міржақыптармен бірге) // «Қазақ» №174, 23 наурыз 1916.
87. Әліппе басылып шықты («Оқу құралының» үшінші рет басылуы) // «Қазақ» №184, Наурыз 1916.
88. Қазақ жұртына (Әлихан, Міржақыптармен бірге) // «Қазақ» №192, 11 тамыз 1916.
89. Алаш азаматтарына! Мұсылман фракциясына Петроград хаты. (Әлихан, Міржақыптармен бірге) // «Қазақ» №192, 11 тамыз 1916.
90. Торғай һәм Ырғыз халқына (Міржақып, Сейітқазым, Мұхамедиярлармен бірге) // «Қазақ» №207, 1916.
91. Орынбор, 2-ші пеуірәл // «Қазақ» № 216, 9 ақпан 1917.
92. Бостандық қарызы (Әлихан, Міржақыптармен бірге) // «Қазақ» №227, 26 сәуір 1917.
93. Алаш азаматтарына (М. Дулатвпен бірге) // «Қазақ» №233, 11 маусым 1917.
94. Шорай ислам. Жалпы мұсылман сиезі (Ахмет, Әлихан, Міржақып, Кәдірбаев Сейдәзім, Омаров Елдес, Әлімбеков Имам, Бегіметов Нысанәлі. Ұжымдық мақала) // «Қазақ» №233, 11 маусым 1917.
95. Бұ заманның соғысы // «Қазақ», 1917.
96. «Алаш» партиясы // «Қазақ» №244, 5 қазан 1917.
97. «Алаш» партиясы // «Қазақ» №250, 14 қараша 1917.
98. «Алаш» партиясы проғырамасының жобасы // «Қазақ» №251, 21 қараша 1917.
99. «Алаш» партиясы // «Қазақ» №253, 2 желтоқсан 1917.
100. Революция и киргизы // «Жизнь национальностей» №29, 3 августа 1919.
101. Заявление о вступлении в члены РКП (б) // Известия Киргизского края, 15 апреля 1920.
102. Лениннің елу жасы // «Ұшқын» №22, сәуір 1920.
103. Ұлы жиын // «Ұшқын» №7-8, 11 қазан 1920.
104. Ёще о голоде в Киргизии (Казахстан) // «Жизнь национальностей», 25 октября 1921.
105. Речь (Зам. наркомпроса КССР на I Всекиргизский съезде работников народного образования 18 мая 1922 года) // «Степная правда», 21 мая 1922.
106. Қалам қайраткерлері жайынан // «Еңбекші қазақ» №29, 8 шілде 1922.
107. Қазақты ағарту халімізден // «Ақжол», 14 шілде 1922.
108. Выступление к открытию «Дома печати» в Оренбурге 24 сентября 1922 года // Степная правда, 26 сентября 1922.
109. Просвещение и голод // «Степная правда», 28 сентября 1922.
110. Тәні саудың – жаны сау // Қазақ күнтізбесі, Орынбор 1922.
111. Қазақ арасында оқу жұмыстарын қалай жүргізу керек // «Қызыл Қазақстан» №14, Б. 12-13, ақпан 1923.
112. Алты миллион қазаққа алты ат // «Қызыл Қазақстан» №14, Б. 12-13, ақпан 1923.

113. Қазақша жазу туралы жаңа ережелер (Е.Омаровпен бірге) // «Еңбекші қазақ», 19 ақпан – 22 наурыз 1923.
114. Қазақша жазу тақырыпты жаңа жазу ережелері (Е.Омаровпен бірге) // «Қазақ тілі», 22 наурыз 1923.
115. «Жаңа мектепті» шығару керек болды // «Жаңа мектеп» №1, Б. 3-6, 1925.
116. Баулу мектебі // «Жаңа мектеп» №1, Б. 22-27, 1925.
117. Енді «қазақ» демей болмайды // «Ақжол», 17 сәуір 1925.
118. Қазақстан мен Қазағыстан туралы // «Еңбекші қазақ», 19 мамыр 1925.
119. Қара-Өзек ауданында «Жетілік» базар болса екен (Қол қ.: «А.Б.») // «Еңбекші қазақ» №364, 7 қыркүйек 1925.
120. Жоқшыға дерек // «Еңбекші Қазақ», 14 желтоқсан 1925.
121. 1924 жылы қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезінде емле жөнінде сөйлеген сөзі // Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі. Орынбор, 1925.-118 б., Б. 27-31, 44; 47-48, 49; 53-55; 71-72.
122. 1924 жылы қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезінде алфавит жөнінде жасаған байандамасы // Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі. Орынбор, 1925.-118 б., Б. 55-65.
123. Әліп-би тақырыпты байандамасы: жобасы // Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі. Орынбор, 1925.-118 б., Б. 55-65; 71-73.
124. Латын әліппесінің керексіздігі // «Еңбекші қазақ», 19 желтоқсан 1926.
125. Латын әліппесін алу туралы // «Еңбекші қазақ», 30 желтоқсан 1926.
126. Түрікшелер құрылтайы // «Жаңа мектеп» № 7-8, Б. 43-50, 1926.
127. Желкек // «Жаңа мектеп» № 7-8, 1926.
128. Тезисы о терминологии на тюркских языках // Бюллетень организационной комиссии по созыву I-го Всесоюзного тюркологического съезда №2, С. 20-22. – Баку, 1926.
129. Выступления в прениях: Об орфографии // Первый всесоюзный тюркологический съезд. Общество Обследования и Изучения Азербайджана, (стенографический отчет). – Баку, Б. 167-168; 286-289, 26 марта 1926.
130. Доклад о принципах казахской терминологии // Первый всесоюзный тюркологический съезд. Общество Обследования и Изучения Азербайджана, (стенографический отчет). – Баку, Б. 203-208, 26 марта 1926.
131. Заключительное слово как докладчика // Первый всесоюзный тюркологический съезд. Общество Обследования и Изучения Азербайджана, (стенографический отчет). – Баку, Б. 395-396, 26 марта 1926.
132. Қазақстан құрылысының жаңа дәуірі // «Еңбекші Қазақ» №225-226, 12-13 қазан 1926.
133. Араб әліп-биін жақтаған байандамасы [А.Байтұрсынұлы] // Әліппе айтысы. Б. 16-29., – Қызылорда, 1927.
134. Түзетілген әріп // «Жаңа мектеп» №1, Б. 32-36, 1927
135. Дыбыстарды жіктеу туралы // «Жаңа мектеп» № 5, Б. 65-70, 1927.

136. Ана тілінің әдісі // «Жаңа мектеп» № 9, Б. 23-31, 1927.
137. Жалқылау (айырыңқы) әдіс // «Жаңа мектеп» № 11-12, Б. 45-49, 1927.
138. Ел мектебі // 29 желтоқсан 1927.
139. Жалқылаулы-жалпылау әдісі // «Жаңа мектеп» № 1, Б. 31-37, 1928.
140. Қай әдіс жақсы // «Жаңа мектеп» № 4, Б. 3-11, 1928.
141. Қазақ арасында оқу жұмыстарын қалай жүргізіу керек? // «Қызыл Қазақстан» №4, Б. 3-11, 1928.
142. Сәбитке жауап // «Еңбекші қазақ» №21, 26 қаңтар 1928.
143. Тағы да жат сөздерді қолдану туралы // «Еңбекші қазақ» №109, 17 мамыр 1928.
144. Қазақ университетінің ашылуы (А.Байтұрсынұлының құттықтау сөзі) // «Еңбекші қазақ» №225, 4 қараша 1928.
145. Емле туралы // «Еңбекші қазақ», 27 наурыз 1929.
146. «Жауға түскен жан сөзі», «Қарқаралы қаласына», «Жұртыма» // «Сарыарқа самалы», 28 қаңтар 1933.

IV. 1989-2009-шы жылдары қайта басылған туындылары:

1. Байтұрсынов А. Шығармалары (Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер). – Алматы: Жазушы, 1989.-320 б.;
2. Боздағым. (Қазақтың жоқтау жырлары). – Алматы: Жазушы, 1990.-304 б.;
3. Байтұрсынов А. Ақ жол (Өлеңдер, тәржімелер, публ. мақалалар және әдеби зерттеу). – Алматы: Жалын, 1991.- 464 б.;
4. Байтұрсынов А. Оқу құралы. Қазақша алифба. – Бишкек: Периодика, 1991.-97 б.;
5. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: Ана тілі, 1992.-448 б.;
6. Байтұрсынұлы А. Жоқтау (Құраст.: А.Байтұрсынов атындағы қоғамдық қор). – Алматы: Қазақстан, 1993.-96 б.;
7. Байтұрсынұлы А. Жан сөзімді кім түсінер?: Маса. Өлеңдер; Қырық мысал. Аудармалар. (Құраст.: А.Байтұрсынов атынд. ҚҚ). – Алматы: Қазақстан, 1993.-112 б.;
8. Байтұрсынұлы А. Жаңа низам. – Алматы: Жеті жарғы, 1996.-128 б.;
9. Байтұрсынұлы А., Әліб-бій. Жаңа құрал. – Алматы: Рауан, 1998.-120 б.;
10. «Қазақ» газеті. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998.-560 б.;
11. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. – Алматы: Жібек жолы, 2002.-208 б.;
12. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003.-208 б.;
13. Байтұрсынов А. Әдебиет. Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2003.-224 б.;
14. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 1-т., (Өлеңдер, әдеби-ғылыми зерттеулер). – Алматы: Алаш, 2003.-408 б.;
15. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 2-т., (Оқу құралы, хрестоматия. Т.Шонановпен бірге). – Алматы: Алаш, 2004.-480 б.;

16. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 3-т., (Тіл – құралы: Қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: Алаш, 2005.-352 б.;
17. Байтұрсынұлы А. Маса: Өлеңдер мен көсемсөздер. «Алтын қор» кітапханасы. – Алматы: Раритет, 2005.-208 б.;
18. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 4-т., (Өліппелер мен мақалалар жинағы). – Алматы: Алаш, 2006.-320 б.;
19. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 5-т., (Ер Сайын, 23 жоқтау, мақалалар). – Алматы: Алаш, 2006.-288 б.;
20. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – ҚХР, Үрімші: Шыңжаң халық баспасы, 2006.-272 б.;
21. Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал. – Алматы: Сардар, 2009.-348 б.

Ү. Ғалым мұрасы бойынша қорғалған кандидаттық диссертациялар:

1. 1992 жылы – Ө.Ә.Әбдіманов «Литературно-публицистическая деятельность Ахмета Байтурсынова» («Ахмет Байтұрсынұлының әдеби-публицистикалық қызметтері»). Орыс тілінде;
2. 1992 жылы – Б.Қ.Момынова «Қазақ» газетіндегі қоғамдық саяси лексика»;
3. 1994 жылы – Т.Қ.Шаңбаев «Мысал жанрының стилі мен тілі» (Ахмет Байтұрсынұлы 40 мысал);
4. 1994 жылы – Н.Т.Машқанова «Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ жазуының реформаторы»;
5. 1995 жылы – А.С.Қыдыршаев «Ахмет Байтұрсынұлының әдістемелік мұрасы»;
6. 1998 жылы – Қ.Ө.Сақов ««Қазақ» газетіндегі ұлттық саяси мәселелердің жазылуы»;
7. 1999 жылы – Р.С.Үсембаева «Ахмет Байтұрсынұлы мұралары арқылы бастауыш сынып оқушыларын адамгершілікке тәрбиелеу»;
8. 1999 жылы – К.М.Ілиясова «1917-1979 ж.ж. Қазақ съездері: қаралған мәселелері, шешімдері және олардың орындалуы (1917-1918)» тарихи талдау;
9. 2000 жылы – Б.И.Иманбекова «Ахмет Байтұрсыновтың тәлімдік ой-пікірлерін педагогикалық колледждердің оқу тәрбие үрдісіне енгізу жолдары»;
10. 2000 жылы – Қ.Атабаев «Қазақ баспасөзі Қазақстан тарихының дерек көзі (1870-1918)»;
11. 2001 жылы – К.Т.Ыбырайжанов «Ахмет Байтұрсыновтың білім жайлы педагогикалық мұралары»;
12. 2002 жылы – Ж.Т.Байтелесова «Роль публицистики Ахмета Байтурсынова в формировании общественного сознания» – «Қоғамдық сананы қалыптастырудағы Ахмет Байтұрсынұлы публицистикасының ролі» орыс тілінде;
13. 2003 жылы – Қ.Н.Ашекеева «Ахмет Байтұрсыновтың философиялық көзқарастары»;

- 14.2004 жылы – Г.Ш.Ерназарова «Қазақ публицистика тілінің дамуындағы Байтұрсынұлы кезеңі»;
- 15.2005 жылы – Қ.Ш.Ибраймов «Ахмет Байтұрсынов еңбектеріндегі терминология және стилистика мәселелері»;
- 16.2006 жылы – Р.С.Имаханбетова «Ахмет Байтұрсынұлының өмірбаяны, шығармашылығы (мұрағат деректері негізінде)»;
- 17.2007 жылы – Г.О.Абитова ««Ер Сайын» жырының поэтикасы»;
- 18.2007 жылы – Ұ.О.Еркінбаев «Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» ХХ ғасыр басындағы әдебиеттану контекстінде»;
- 19.2008 жылы – Х.Айтжанов ««Қазақ» газетіндегі әдебиет мәселелері»;
- 20.2009 жылы – Г.М.Тұрғараева «Ахмет Байтұрсыновтың қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі (1872 – 1937 ж.ж.)»;
- 21.2010 жылы – А.Т.Ойсылбай «А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышындағы» сөз өнері мен поэтика мәселелері».

ҮІ. Шығармасы, қайраткерлігі қарастырылған кандидаттық диссертациялар:

1. 1992 жылы – Ш.Мәжітаева «ХХ ғасырдың 20-30 жылдардағы қазақ тілінің әлеуметтік және лингвистикалық сипаттамасы (мерзімді баспасөз материалдарының негізінде)»;
2. 1993 жылы – Ж.Смағұлов «Қазақтың әдеби мұрасын игеру мәселелері (20-30-шы жылдар)»;
3. 1993 жылы – Ф.К.Қайырханова «Қазақстанда мәдени ағарту мекемелері жүйесінің қалыптасуы және дамуы (1920-1932 ж.ж.)»;
4. 1995 жылы – С.Ж.Сапанов «Қазақстандағы саяси сананың қалыптасуы мен даму мәселелері»;
5. 1995 жылы – К.А.Ахметова «Көркем шығармадағы тарихи шындық (С.Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» негізінде)»;
6. 1996 жылы – Г.К.Жұмашева ««Жаңа мектеп» журналының тіліндегі терминдер»;
7. 1998 жылы – Т.Қ.Әуелғазина «ХХ ғасырдың бірінші ширегіндегі қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі»;
8. 1998 жылы – М.А.Басшыбаева «Қазақстан Республикасының білім беру саясатының қалыптасуы»;
9. 1998 жылы – С.Б.Қоянбаева «Қазақ тіл біліміндегі сөйлем мүшелері теориясының қалыптасуы (ХХ ғасырдың бірінші жартысы)»;
- 10.1998 жылы – Л.Р.Нұрғалиева «1917-1937 жылдардағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері баспасөзде: тарихнамалық зерттеу»;
- 11.1999 жылы – Ә.К.Оңалбекова «Қазақ ағартушыларының ұлттық сана сезімді қалыптастырудағы орны мен рөлі»;
- 12.1999 жылы – Н.Асқаров ««Айқап» журналындағы саяси-әлеуметтік, әдеби-мәдени мәселелердің көрінісі»;
- 13.2000 жылы – А.С.Мұсағалиева «Халық ағарту комиссариаты қорының құжаттары: республика зиялыларының қызметі мен көзқарасы жөніндегі дерек көзі (1920-1936 ж.ж.)»;

- 14.2000 жылы – Ш.К.Тухманова «XX ғасыр басында қазақтың ұлттық саяси элитасының қалыптасуы»;
- 15.2001 жылы – С.Ш.Мұсатаева «Қазақстан Республикасының жалпыұлттық идеяны қалыптастырудағы мемлекеттің саясаты»;
- 16.2002 жылы – Б.С.Байменова «Алашорда қайраткерлерінің педагогикалық мұрасы»;
- 17.2002 жылы – Б.О.Қойшыбаев «Орталық Азия Кеңес Республикасыларының ұлттық-территориялық жіктелуі және қазақ саяси басшылығының ұлттық мемлекеттік түрін орнықтыру жолындағы ізденістері мен қызметі (1924-1926 ж.ж.)»;
- 18.2002 жылы – Ш.Т.Омарбеков «XX ғасырдың 20-30-шы жылдарында саяси қуғындалған қазақ зиялыларының тарихи көзқарасы»;
- 19.2002 жылы – Л.М.Хасанаева «Қазақ мемлекеттігін жаңғырту үшін күрес: түрлі көзқарастар мен саяси қозғалыстар тарихынан (1920-1936 ж.ж.)»;
- 20.2002 жылы – А.С.Ысқақ «Кеңестік қоғамдағы республикалық басқару органдарының қалыптасуы мен қызметінің тарихы (1920-1936 ж.ж.)»;
- 21.2003 жылы – Қ.Ә.Айсұлтанова «Қазақ тіліндегі терминжасамның ішкі көздері»;
- 22.2003 жылы – А.Т.Қоңырова «Қазақ тіл филологиялық терминдердің дамуы мен қалыптасу тарихы»;
- 23.2004 жылы – Ж.Құрмамбаева «Қазақ тіліндегі ғылыми-көпшілік әдебиет стилінің қалыптасуы (XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басы)»;
- 24.2006 жылы – М.С.Салқынбаев «XX ғасырдағы қазақ-араб әдеби байланыстары» (А.Байтұрсынұлы мысалдарындағы араби сарындар);
- 25.2009 жылы – М.А.Көпбосынов «И.А.Крылов мысалдарының аударылу тарихы».

ҮІІ. Қоғамдық, мемлекеттік қайраткерлігі, шығармашылығы қарастырылған докторлық диссертациялар:

1. Айтбаев Ө. Қоғамдық ғылымдар терминологиялық лексикасының қазақ тілінде қалыптасуы мен дамуы. – Алматы, 1991.-350 б.;
2. Қойгелдиев М. Қазақ демократиялық интеллигенциясының 1905-1917 жылдардағы қоғамдық-саяси қызметі. – Алматы, 1994.-547 б.;
3. Ысқақұлы Д. Қазақ әдеби сынының ғылыми негіздері. – Алматы, 1994.-531 б.;
4. Ильясова А. Проблемы развития педагогической теории Казахстана. Автореферат. – Алматы, 1997.-40 с.;
5. Құрманбайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминдену үрдісі. Автореферат. – Алматы, 1998.
6. Ісімақова А. XX ғасыр басындағы қазақ көркем прозасының поэтикасы (тақырыбы, жанры, стилі) – Поэтика казахской художественной прозы начала XX века (тематика, жанр, стиль). Автореферат. – Алматы, 1998.

7. Абрарұлы М. Жақып Ақбаев және Алаш қайраткерлері саяси-құқықтық көзқарасының эволюциясы. – Алматы, 1998.-299 б.;
8. Момынова Б. Қазақ газеттерінің лексикасы: жүйесі мен құрылымы. Автореферат. – Алматы, 1999.-44 б.;
9. Өзбекұлы С. ХҮІІ ғасырдың соңы ХХ ғасырдың бас кезінде Қазақстандағы саяси-құқықтық ой-пікірдің тарихы және қайраткерлері. Автореферат. – Алматы, 1998.-52 б.
- 10.Озғанбаев Ө. Ресейдегі Дума саясаты және ХХ ғасыр басындағы Қазақстан: нақтылы тарихи талдай (1905-1917). – Алматы, 1998.-388 б.;
- 11.Мәжітаева Ш. ХХ ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ әдеби тілі. – Алматы, 2000.-247 б.;
- 12.Смағұлов Ж. Қазақ әдебиеттану ғылымының дамуы және қалыптасу жолдары. Автореферат. – Алматы, 2001.-50 б.;
- 13.Ақаев С. Терминнің тілдік және танымдық сипаты. – Алматы, 2002.-291 б.;
- 14.Қадыр Ө. ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақ мәдениеті (мәдени революциялық концепциясы, идеологиясы жүзеге асырылуы). – Алматы, 2002.-313 б.;
- 15.Қамзабекұлы Д. Әдеби-тарихи процесс: ағымдар, концепциялар (ағартушылық кезең). – Алматы, 2002.-365 б.;
- 16.Қуандық Е. Қазақстандағы «Кіші октябрь» бағыты: бастауы, барысы және салдары. (тарихи саяси талдау). Тарих ғылымд.докт.дисс. – Алматы, 2002.-269 б.;
- 17.Ахметов Қ. ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстан мәдениеті. Тарих ғылымд.докт.дисс. – Алматы, 2004.-313 б.;
- 18.Әбдіманов Ө. Ұлт-азаттық идеяның ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі көркемдік мәні мен жаңашылдық сипаты. Автореферат. – Алматы, 2007.-45 б.;
- 19.Күмісбекова Д. Қазақ Орталық Атқару Комитетінің Кеңестік тоталитарлық мемлекеттік жүйенің қалыптасуы жолдарындағы қызметі (1920-1938 ж.ж.). – Алматы, 2007.-155 б.;
- 20.Уәлиұлы Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. – Алматы, 2007.-330 б.

ҮІІІ. Ғылыми конференция материалдары:

1. Қазақ мәдениетінің жарқын беттері. (А.Байтұрсынұлының 120 жылдық мерейтойына арналған ғылыми-теориялық конференция материалдары). – Шымкент, Қ.А.Ясауи атынд. ХҚТУ мен М.Әуезов атынд. ПИ 1993.-69 б.
2. Мемлекеттік тіл: бүгінгі мен болашағы (А.Байтұрсынұлының туғанына 125 жылдығына арналған республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары). – Астана: Елорда, 1998., (Кәкішев Т. «Қазақ газеті және сын». Б. 58-65; Қирабаев С. «А.Байтұрсынов – тәуелсіздік жыршысы». Б. 47-58; Қабдолов З. «Ахаң – ана тілін түрлеуші». Б. 38-41).

3. Ахметтану тағылымдары: А.Байтұрсыновтың 125 жылдығына орай Республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. (Жауапты ред.: Уәлиұлы Н. 1-бөлім: Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ филологиясы – 10 мақала; 2-бөлім: Фонетика. Фонология – 3 мақала; 3-бөлім: Морфология. Тарихи морфология – 5 мақала; 4-бөлім: Синтаксис. Семантикалық синтаксис – 9 мақала; 5-бөлім: Лексика. Лексикология – 6 мақала; 6-бөлім: Ономастика. Терминология – 11 мақала; 7-бөлім: Тіл мәдениеті. Мәтін лингвистикасы – 11 мақала). – Алматы: Ғылым, 1998.-294 б.
4. Ахмет Байтұрсынов және қазақ тіл білімі: А.Байтұрсыновтың 125 жылдығына арналған Республикалық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары. (Жауапты ред.: Шалабай Б). – Алматы: Абай атындағы АлМУ, 1998.-97 б.
5. Ұлттық рухтың ұлы тіні. Ғылыми мақалалар жинағы. Қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде. (Жауапты ред.: Жанпейісов Е. А.Байтұрсынұлының туғанына 125 жыл толуына орай: 1-бөлім – 11 мақала; 2-бөлім – 16 мақала; 3-бөлім – 31 мақала). – Алматы: Ғылым, 1999.-568 б.
6. Ұлттың ұлы ұстазы: халқымыздың көрнекті қоғам қайраткері, ғалым, ағартушы А.Байтұрсынов. – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2001.-305 б.
7. Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ филологиясы мәселелері, ҚР БҒМ А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: Арыс, 2004.-208 б.
8. Ахмет Байтұрсынұлы оқулары (Республикалық I ғылыми-теориялық конференция. 30-31 наурыз). – Астана: ҚР БҒМ Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, 2006.-354 б.
9. Ахмет Байтұрсынұлы оқулары. Алаш құндылықтары: Отандық ғылым дамуының жаңа кезеңі. Халықаралық II ғылыми-теориялық конференция материалдары. 1 бөлім. – Астана: Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, 2007.-180., (Пленарлық мәжіліс – 8 баяндама; 1 секция: А.Байтұрсынұлы және тіл білімінің мәселелері – 23 мақала).
10. Ахмет Байтұрсынұлы оқулары. Алаш құндылықтары: Отандық ғылым дамуының жаңа кезеңі. Халықаралық II ғылыми-теориялық конференция материалдары. 2 бөлім. – Астана: ҚР БҒМ Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, 2007.-238., (Кіріспе сөз – 1: Байсалова А.Қ., Ахаңның жиені; 2 секция: А.Байтұрсынұлы және қазақ әдебиетінің мәселелері – 43 ғылыми мақала).
11. Алаш тағылымы және тәуелсіздік. Ғылыми-тәжірибелік конференция. 11 желтоқсан 2007 ж., (Қойгелдиев М. «Алаш тағылымы және тәуелсіздік»; Қирабаев С. «Алаш арыстары және қазақ әдебиеті»; Өзбеков С. «А.Байтұрсынұлы және ұлттық құқықтық мәдениет»; Кәкішев Т. «Алаш қозғалысы туралы деректер мен толғамдар»; Айтымбетов «Алаш қайраткерлері және ұлттық сана»; Баймағамбетова

««Алашорда» партиясы туралы мұрағат деректері және оның зерттелу мәселелелері»).

12. Алаш және тәуелсіз Қазақстан: идеялар мен ұстанымдар сабақтастығы. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. 21 қараша 2008 жыл. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 2008.-476, (Имаханбетова Р. А. Байтұрсынұлының мұражайының қалыптасу тарихы. Б. 344-353).

IX. Ғалым мұрасы қарастырылған конференция материалдары:

1. Ұлы суреткер ұлағаты. (М.Әуезовтің туғанына 100 жыл толуына орай Орталық ғылыми кітапхана өткізген конференция материалдары). – Алматы: ОҒҚ, 1997., (Ойсылбаева А. Ахмет Байтұрсынов және Мұхтар Әуезов: рухани үндестік. Б. 92-98).
2. Қазақстанның тәуелсіздігіне 1 жыл: дамудың жетістіктері мен қорытындалары. Халықаралық ғылыми конференция материалдары. 22-24 ақпан. – Алматы: Қайнар университеті, 2001., (Қалиев С., Мұратханова Р. Ахмет Байтұрсынов және Міржақып Дулатов. Б. 155-159).
3. Көркем аударма теориясы мен тарихының өзекті мәселелері (Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары). – Алматы: Қазақ университеті, 2002., (Әбдиманов Ө. А. Байтұрсынұлы және XX ғасыр басындағы көркем аударма тәжірибелері. Б. 24-29).
4. Әуезов II-ші оқулары. Жас ғалымдардың II халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: ACADEMIA, 2004., (Ойсылбаева А. М. Әуезов пен А. Байтұрсынұлының тарихи жыр және жоқтау жанры туралы ой-толғамдары. Б. 224-229).
5. Қазіргі әдебиеттану мен фольклористиканың теориялық және методологиялық мәселелері, 24-26 мамыр. 1-бөлім. ҚР БҒМ әл-Фараби атындағы ҚҰУ. – Алматы: Қазақ университеті, 2004.-292., (Исмакова А. Казахское литературоведение в контексте всемирного литературоведения. Б. 72-78; Ойсылбай А. Ахмет Байтұрсынұлы негізін салған терминдер жүйесі. Б. 198-206).
6. Қазіргі әдебиеттану мен фольклористиканың теориялық және методологиялық мәселелері, 24-26 мамыр. 2-бөлім. ҚР БҒМ әл-Фараби атындағы ҚҰУ. – Алматы: Қазақ университеті, 2004.-292., (Имаханбетова Р. Музей – рухани, мәдени қазына. Б. 280-284).
7. Абай және ұлттық идея: Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: ҚР БҒМ М.О.Әуезов атындағы ӘӨИ баспа орталығы, 2005., (Әбдиманов Ө. Абай және Ахмет поэзиясындағы ой-үндестік. Б. 119-128).
8. Алыптар тобының асылдары: Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2005., (Әбдиманов Ө. Сәкен және Алаш зиялылары. Б. 95-101).
9. Әдеби мұра және қазақ әдебиеті тарихын оқыту мен зерттеу мәселелері: Халықаралық ғылыми-теориялық конференция

- материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2005., (Әбдіманов Ө. ХХ ғасыр бас кезіндегі әдебиетті оқытудың өзекті мәселелері. Б. 134-139).
10. Әуезов ІҮ-ші оқулары. Жас ғалымдардың ІҮ халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: ҚР БҒМ М.О.Әуезов атындағы ӘӨИ, 2005.-225 б., (Имаханбетова Р. Ахметтанудағы кейбір ағаттықтар. Б. 172-175).
  11. Жұбанов тағылымы (ҮІ-Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Ақтөбе: АқтөбеМПУ, 2005.-530 б., (Имаханбетова Р. А.Байтұрсынұлы мен Қ.Жұбанов арасындағы байланыс. Б. 197-200).
  12. Аударма теориясы мен тәжірибесінің және салыстырмалы әдебиеттанудың өзекті мәселелері: республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы, 2006., (Әбдіманов Ө. ХХ ғасыр басындағы мысал жанрының аударылу ерекшеліктері. Б. 55-64).
  13. Қазіргі қазақ әдебиетін оқыту мен зерттеудің өзекті мәселелері: халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы, 2006., (Әбдіманов Ө. ХХ ғасыр әдебиетін зерттеуге жолбасшы еңбек. Б. 16-20).
  14. Мұхтар Әуезов және әлем әдебиеті: Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2006., (Әбдіманов Ө. Ұлттық рухтың ұлы жыршысы. Б. 55-72).
  15. Академик Серік Қирабаев және ХХ ғасырдағы әдебиеттану ғылымы: Алматы мен Астанада өткен ғылыми-практикалық конференциялардың материалдары. – Алматы: Unique Service, 2007.-480 б., (Имаханбетова Р. А.Байтұрсынұлының ұлт әдебиетіндегі асыл сөздері. Б. 291-299).
  16. Алаш қозғалысы идеясының Еуразия кеңістігіндегі ықпалы: тарих және қазіргі кезең. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Семей, 2008.
  17. Әлем қазақтарының рухани сұхбаты: тіл, мәдениет және Алаш мұраты. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. 2008 жыл 12-13 қараша. Алматы, 2008.
  18. Әуезов ҮІІІ-ші оқулары. Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары. – Алматы: Тау-Самал, 2009.-268., (Ойсылбай А. Әдебиет теориясы: А.Байтұрсынұлы және М.Әуезов. Б. 65-70; Имаханбетова Р. Ахмет Байтұрсынұлы және Қырық мысал. Б. 76-83).

Х. Ғалымның өмірі мен еңбектері туралы әдебиеттер:

1. Елеукенов Ш. Жаңа жолдан. С новой строки (қазақ, орыс тілдерінде). – Алматы: 1989.-288 б., (Халқының көңілін көгерткен: А.Байтұрсынұлының өмірі мен творчествосы. Б. 94-109).
2. Ана тілім – ардағым (Құраст.: Айтбаев Ө., Уәлиев Н). – Алматы: Қазақстан, 1990.-168 б., (А.Байтұрсынұлы. Туған тілім. Б. 81 б; «Атақты Сібір ұлы қарт Потанин». Б. 82 б.).
3. Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсынұлы. – Алматы: Білім, 1990.-52 б .

4. Қойшыбаев Б. Жазықсыз жапа шеккендер. – Алматы: Қазақстан, 1990.-168 б., (А.Байтұрсынұлы. Б. 5-12; Әділет салтанат кұруда. Б. 158-166).
5. Нәубет: Публицистикалық ой-толғаулар (Кұраст.: Қыстаубаев З). – Алматы: Жалын, 1990.-448 б., (Кәкішев Т. Қағидаға айналған қателер. Б. 122-145).
6. Әлем: Альманах: Өлеңдер, очерктер, әңгімелер. 1 басылым. (Бас редакторы: Сейдімбеков А). – Алматы: Жазушы, 1991-496 б., (Жадыны жаңғырту: А.Байтұрсынұлы. Оқу жайы; Қазаққа ашық хат. Б. 44-50).
7. Әдебиеттануға кіріспе. Оқу құралы. (Кұраст.: Мақпыров С). – Алматы: Ана тілі, 1991.-184 б., (А.Байтұрсынұлы. «Әдебиет танытқыш» кітабынан үзінді. Б. 130-141).
8. Дулатов М. Шығармалары. (Кұраст.: Әбсеметов М., Дулатова Г). – Алматы: Жазушы, 1991.-384 б., (Ахмет Байтұрсынович Байтұрсынов. Б. 295-302).
9. Зауал. Мақалалар, естеліктер. (Кұраст.: Қойшыбаев Б). – Алматы: Жазушы, 1991.-272 б., (Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсынов – ағартушы ғалым, қоғам қайраткері. Б. 141-161; Қойшыбаев Б. Көзқарас эволюциясы. Б. 161-167).
10. Мауленов С. Сыр мен жыр: Туған әдебиет туралы ойлар. – Алматы, 1991., (Өзен ағысы – өмір ағысы Б. 118-127).
11. Нұрғалиев Р. Арқау: Екі томдық шығармалар. 1 том. – Алматы: Жазушы, 1991.-576., (А.Байтұрсынұлы. Б. 5, 160, 543-546).
12. Оразаев Ф. Қазақ әдебиетін зерттеушілер. (Өмірбаяндық библиографиялық анықтама). – Алматы: Рауан, 1991.-256 б., (Байтұрсынов А. Б. 59-61).
13. Торғай жазушылары: анықтамалық. (Кұраст.: Кенжеахметов С). – Арқалық, 1991.- 3 б.т., (Әдебиеттің алыптары: Байтұрсынов Ахмет. 2-б.).
14. Бес арыс: Естеліктер, эсселер және зерттеу мақалалар. (Кұраст.: Әшімханов Д). – Алматы: Жалын, 1992.-544 б. (Мұстафин Ғ. Сыр ашу. Б. 7-8; Ахмет Байтұрсынов (1873-1937). Б. 177-262. 7 мақала енген: Жұртбаев Т. Шырмалған шындық немесе бір тергеудің тарихы. Б. 128-176; Нұрғалиев Р. Алып бәйтерек. Б. 241-260; Дулатова Г. Ардақтап өтем әкемді. Б. 478-541).
15. Досжанов Д. Абақты. – Алматы: Қазақстан, 1992.-288 б., (Ахмет Байтұрсыновтың істі болу тарихы. Б. 152-218).
16. Қазақ халқының тәлім-тәрбие тарихынан. – Алматы, 1992., (Қалиев С. А.Байтұрсыновтың педагогикалық көзқарастары. Б. 193-210).
17. Кәкішев С. Ахаң туралы ақиқат. – Алматы: Қазақстан-Шапағат, 1992.-112 б.
18. Кәкішев Т. Санадағы жаралар. – Алматы: Қазақстан, 1992.-264 б.
19. Қозыбаев М. Ақтандақтар ақиқаты. – Алматы, 1992.-272 б.
20. Ақталған жазушылар мен журналистер еңбектерінің көрсеткіші (1917-1937). ҚР Баспасөз және бұқаралық ақпарат министрлігі. – Алматы, 1993.-46 б.

- 21.Әбдиманов Ө. Қазақ газеті. – Алматы: Қазақстан, 1993.-168 б.
- 22.Қазақ әдебиеті тарихының өзекті мәселелері. Ғылыми мақалалар жинағы. (Құраст.: Қожакеев Т). – Алматы: Қазақ университеті, 1993.-144 б., (Қабдолов З. Ахаң һәм әдебиеттің әліп-биі. Б. 3-8; Болатова Г. Ахмет Байтұрсынұлының тұрмыс-салт жырлары туралы. Б. 134-138; Әбдіманов Ө. Азаттықты аңсаған азаматтық поэзия. Б. 76-88).
- 23.Қазақ тілі жөніндегі революциядан бұрынғы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1993.-224., (Жазу тәртібі. Б. 66-73; Шаһзаман мырзаға. Б. 84-95; «Қазақша сөз жазушылар диққатына». Б. 98-105; Жазу мәселесі. Б. 124-131).
- 24.Тәжібаев Ө. Есімдегілер: Естеліктер, эсселер. – Алматы: Жазушы, 1993.-400 б., (Ахмет Байтұрсынов. Б. 331-333).
- 25.Торайғыров С.Екі томдық шығармалар жинағы. 1-т. – Алматы: Ғылым, 1993.-280 б., (Тұтқындағы Байтұрсынның «Масасына». Б. 88-89; Таныстыру. Б. 146-164).
- 26.Мамажанов М. Асыл мұра. Кітап – даналық қазынасы. – Алматы: Қазақстан, 1993., (А.Байтұрсынұлы – ұлтымыздың бас баспагері. Б. 71-77).
- 27.ХХ ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті. – Алматы: Білім, 1994.-248. (Сәтбаева Ш. Ахмет Байтұрсынов. Б. 133-150).
- 28.Аллаберген Қ., Нұсқабайұлы Ж. Алты алаштың ардақтылары. – Алматы: Ана тілі, 1994.-112 б.
- 29.Кәкішев Т. Қазақ әдебиеті сынының тарихы. Оқу құралы. – Алматы: Санат, 1994.-448 б., («Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінің әдебиет сынын тудырудағы тарихи маңызы. Б. 70-144; Жазба әдебиет және сын. Б. 144-199; Заман және көркемдік мұрат. Б. 200-212; Көркемдік тәжірибе – қисын негізі. Б. 259-275; Ұйымдасудың қияметі мен қиястығы. Б. 275-300; Эстетикалық-социологиялық сын. Б. 300-326; Тұсаулы ой толқындары. Б. 326-360; Абайтану асулары. Б. 394-446).
- 30.Қайта оралған қаламгерлер. ҚР ҰК Библиографиялық көрсеткіш. Құраст.: Қойшыманова С., Жорабаева Г. – Алматы: Ротарпінт, 1994., (А.Байтұрсынұлы туралы. Б. 26-54).
- 31.Қызыл қырғын 37-де опат болғандар. (Құраст.: Касенов Қ., Төреханов Қ). – Алматы: Қазақстан, 1994.-80 б., (Байтұрсынұлы Ахмет. Б. 12-22).
- 32.Момынова Б. «Қазақ» газетіндегі тілдік ерекшеліктер. – Алматы: Алаш, 1994.-145 б.
- 33.Субханбердина Ү. Қазақ, Алаш, Сарыарқа. – Алматы: Ғылым, 1994.-216 б.
- 34.«Айқап» энциклопедия. (Бас редактор: Нұрғалиев Р). – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995.-367 б., («Қазақ» газетінің қайта оралуы. Б. 21-24; Байтұрсынұлы А. Қазақ өкпесі. Б. 47-49; Тағы да жер жайынан. Б. 59-61; Тағы да народный сот хақында. Б. 65-68; Қазақ пайдасындағы жерді алу турасындағы низамдар. Б. 76-79; Қазақ һәм төртінші дума. Б. 118-119; Шахзаман мырзаға. Б. 123-126; А.Байтұрсыноа туралы мәлімет. 295-б., Мақалалар көрсеткіші. 308-б., Тағы да жер жайынан.

- 316-б., Оқу-ағарту және тәрбие мәселелері. 329-б., Жазу тәртібі. 330-б., Шәйзіман мырзаға. 339-б., Кітаптар жайынан. 340-б., Қазақ өкпесі. 347-б., А.А.Б., А.Б. 364-б.).
35. Алаш мирас (Народное наследие): Құжаттар жинағы. Қазақ, орыс тілдерінде. – Алматы: Қазақстан, 1995.-205 б.
36. Қалиев С., Жарықбаев Қ. Қазақ тәлім-тәрбиесі. Оқу құралы. – Алматы: Санат, 1995., (ІҮ-тарау. Қазақстанда ұлттық тәлім-тәрбие ілімінің туып, қалыптасу кезеңі. Б. 241-251).
37. Кәкішев Т. Кер заманның кереғар ойлары. – Алматы: Атамұра, 1995.-168 б., (А.Байтұрсынұлы. 9-б.)
38. Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақтандақ беттері. Оқу құралы. – Алматы: Білім, 1995.-288 б., (Қазақтың тұңғыш революцияшыл-демократтары. Б. 54-68; Ахметтің ақындығы. Б. 107-117).
39. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы: Санат, 1995.-368 б.
40. Қосабаев Ж. Торғай – дуан. – Алматы: Айқап, 1995.-196 б., (Қазақ үшін шам қылған жүрек майын. Б. 79-85; Алыптар өскен орта. Б. 85-95; Ұлтты оятқан ұлы оқиға. Б. 86-102; Қилы тағдырлардың тоғысуы. Б. 103-119).
41. Мұхамедханов Қ. Абай мұрагерлері. – Алматы: Атамұра, 1995.- 208-б., (Ахмет Байтұрсынов. Б. 130-141).
42. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Ататек, 1995.-256 б.
43. Сәрсенбайұлы Ә. Ғасыр мен ғасыр беттесе. – Алматы: Жазушы, 1995.-272., (Рухани көсем – пайғамбар. /Ахмет аға туралы толғаныстар/. Б. 31-34).
44. Азалы кітап – Книга скорби. Атылғандардың тізімі. 1 басылым. Алматы және Алматы облысы. (қазақ, орыс тілінде). Алматы: 1996.-360 б., (Навечно в памяти народа. Б. 6-19; Байтұрсынұлы А. 53 б.).
45. Алматы энциклопедия. – Алматы, 1996.-344 б., (А.Байтұрсынұлы. 88-б.).
46. Ахмедов Ғ. Алаш «Алаш» болғанда. (Естеліктер мен тарихи деректер). – Алматы: Жалын, 1996.-224 б., (Ұлттық ұлы бұлқыныс. Б. 3-23; Ахаңның өмір кезеңдерінен. Б. 23-37, 173).
47. Дау шешеді дана сөз (Құраст.: Әбділдаұлы О). – Алматы: 1996., (А.Байтұрсынұлы туралы мәлімет және «Жауға түскен жан сөзі» мен «Қазақ салты» өлеңдері енген. Б. 247-248).
48. Қабдолов З. Көзқарас (Талдаулар мен толғаныстар). – Алматы: Рауан, 1996.-256 б., (Ахаңның әдеби қисындары. Б. 70-80).
49. Құл-Мұхаммед М. Алаш ардагері. Ж.Ақбаевтың саяси-құқылық көзқарастары. – Алматы: Жеті жарғы, 1996.-224 б., (А.Байтұрсынұлына қатысты деректер. Б. 4, 17, 19-22, 29, 54-61, 77-96).
50. 20-30 жылдардағы қазақ әдебиеті. 1-кітап. – Алматы: Ғылым, 1997.-512 б., (20-жылдардағы әдеби сын. Б. 117-145; 30-жылдардағы әдеби сын қазақ әдебиеті. Б.146-264; Ахмет Байтұрсынов. Б. 394-424).
51. Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ әдебиеттану терминдерінің негізін салушы. (Құраст.: Жалмақапов Ш., Ысмағұлов Ж). – Қарағанды, 1997.

52. Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ лингвистикасы терминдерінің негізін салушы. (Құраст.: Жалмақапов Ш). – Қарағанды, 1997.
53. Жұртбаев Т. Талқы. – Алматы: Қазақстан, 1997.-368 б.
54. Қамзабекұлы Д. Руханият: мақалалар мен зерттеулер. – Алматы: Білім, 1997.-272 б., (Руханиятымыздың «Алқасы». Б. 5-20; 53-54; Дәуірдің кесек тұлғасы. Б. 88-100; Ахмет Байтұрсынұлының Ташкентке сапары. Б. 99-107; Арыстарымыздың мәңгілігін ойлайық. Б. 171-200).
55. Нұрғалиұлы Р. Әуезов және Алаш. Көмекші оқу құралы. – Алматы: Санат, 1997.-432 б., (Әдебиеттегі ұлттық рух. Б. 277-288).
56. Озғанбай Ө. Ресей мемлекеттік думасы және Қазақстан (1905-1917 ж/ж.) – Алматы: 1997.-460 б., (Байтұрсынұлы А. Б. 15, 84, 88-93, 98-101, 137, 188, 204, 253-254, 257-258, 262-263, 266, 274-275, 292, 302, 306).
57. Пірманов Ә., Қапаева А. Қазақ интелегенциясы. – Алматы: Атамұра, 1997.-160 б., (А.Байтұрсынұлына қатысты беттер: 100, 125, 137).
58. Асқаров А. Ұлы Тұранның ұлдары. – Алматы: Нұрлы әлем, 1998.-560., (Ахмет Байтұрсынұлы. Б. 142-144; 350-351).
59. Байтұрсын І. Алтын бесік – Золотая колыбель. – Қостанай, 1998.-260 б.
60. Дулатова Г. Шындық шырағы (Бірінші кітап). – Алматы, 1998.-298 б., (А.Байтұрсынұлына қатысты беттер: 23, 33, 48-53, 65, 69, 71, 84, 91, 104-107, 110-112, 115, 125-127, 276).
61. Дулатова Г. Шындық шырағы (Екінші кітап). – Алматы, 1998.-363 б., (А.Байтұрсынұлына қатысты материалдар: Тағдырластар. Б. 230-260; Сәкен Қалиқызының әңгімесі. Б. 286-299, 309, 361).
62. Жүсіпұлы М. (Джусупов М.) Ахмет Байтұрсынұлы және қазіргі қазақ тілі фонологиясы. Алматы: Ғылым, 1998.-216 б.
63. Кенжалин Ж. Шындықты шырақ етіп ұстаңыз: Байыптамалар, деректі әңгімелер, очерктер. – Алматы; Қазақстан, 1998.-239 б., (Алашта білім асырған: рухани көш керуеніміздің кемеңгерлері Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатовтың Торғай топырағында өткен асынан соңғы ой. Б. 101-107).
64. Қазақтар. Көпшілікке арналған 9 томдық анықтамалық. 2-т. – Алматы: Қазақстан даму институты, 1998. (Тарихи тұлғалар: Ахмет Байтұрсынұлы. Б. 146-148).
65. «Қазақ» газеті (Құраст.: Субханбердина Ү., Дәуітов С., Сахов Қ). – Алматы: Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 1998.-560 б.
66. Қыдыршаев А. А.Байтұрсынұлының әдістемелік мұрасы: арнайы курсқа арналған оқу-әдістемелік құрал. – Орал, 1998.-132 б.
67. Өзбеков С. Арыстары алаштың: тарихи очерктер. – Алматы: Жеті жарғы, 1998.-192 б., (Қазақстандағы қоғамдық-саяси, құқықтық ой-пікірдің көрнекті өкілдері және олардың қазақ қоғамының саяси дамуына көзқарастары. А.Байтұрсынов. Б. 25-32).
68. Тұрғынбеков С. Жерорта: Жыр кітабы. – Алматы, Жазушы, 1998.-208 б., (Ахмет. Арнау-өлең. 18 шумақ, 93 жол. Б. 99-104.).

69. Шуақаев М., Шаяхмет А. Елім деп өткен Елдос. – Алматы: Ана тілі, 1998.-112 б., (Ученая деятельность А.Б.Байтұрсынова. Б. 24-32).
70. Елеуменов Ш. Сұлулыққа інкәрлік. Толғау-эссе, әдеби сын-зерттеулер. – Алматы: Білім, 1999.-328 б., («Әдебиет танытқыш – әдебиеттану терминдері туралы тұңғыш сөздік». 276-б.; «...Қазақ терминологиясында аса көрнекті ғұламаның бірі А.Б.-ұлы қалдырған дәстүр бар. Ол тіліміздің шексіз бай қорынан қазақы ұғымдар енгізу дәстүрі». 279-б.).
71. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. – Алматы, 1999.-720 б., (А.Байтұрсынұлы; Ахметтің Ленинге жолдаған хаттары; Байтұрсыновтың мұражай-үйі. Б. 72-76).
72. Қазақ әдебиеті энциклопедиясы. – Алматы: Білік баспа үйі, 1999.-750 б., (А.Байтұрсынұлы. Б. 149-150).
73. Қожакеев Т. Қым-қуыт іздер. – Алматы: Санат, 1999.-400 б., (Тың дерек. Б. 328-330; Тарихи деректер бұрмаланбасын. Б. 355-358).
74. Мемлекеттік тіл: терминология, іс қағаздары мен бұқаралық ақпарат құралдарының тілі. Астана, 1999.-459 б., (Бүркітов О. Ұлттық баспа сөзінің мемлекеттік тілді дамытудағы рөлі).
75. Смағұлов Ж. Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы. Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 1999.-432 б.
76. Субханбердина Ү. Қазақ халқының атамұралары: Мазмұндалған библиографиялық көрсеткіш. – Алматы: Орталық ғылыми кітапхан, 1999.-834., («Қазақ» Б. 50-56; Ахмет Байтұрсынов. Б. 63; 70; 98-99; 128; 131-132; 203; 600-602; 644-645; 672-673; 716-717; 757; 761).
77. XX ғасырдағы қазақ әдеби тілі. Астана: Елорда, 2000.-344 б., (Ғасыр басындағы саяси-әлеуметтік жағдайлар. Б. 59-61; Қазақ әдеби тілінің дамуын танытатын жазба нұсқалар. Б. 64-65; Қазақ жазуының жетілуі, Б. 66-68; Қазақ жазуын жетілдірудегі А.Байтұрсыновтың қызметі. Б. 69-71; Поэзиядағы мысал жанрының қалыптасуы мен дамуы. Б. 73-90).
78. Ағытайұлы И. Бабамыз – Бекзат данышпан. – Қостанай, 2000.-88 б., (А.Байтұрсынұлы әулетінің шежіресі және ол туралы деректер берілген).
79. Атабаев Қ. Қазақ баспасөзі Қазақстан тарихының дерек көзі (1870-1918). Ғылыми монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2000.-358 б.
80. Смайылов К. Жеті қыр, бір сыр. Естеліктер, публицистика. – Алматы: Атамұра, 2000., (Арыстарды ақтағанда. Б. 107-113).
81. Сақ Қ. Ұлт санасының ұйытқысы. – Алматы: ҚазҰМУ, 2000.-175 б.
82. Бектемісұлы Н. Ахмет ұшқан алтын ұя. – Астана: Елорда, 2001.-128 б.
83. Қазақ прозасы: Хрестоматия. 2 том. – Алматы: Ғылым, 2001., (А.Байтұрсынұлы: Ауру жайынан. Б. 480-483; Бас қосу турасында. Б. 483-486; Бас қосуға рұқсат берілмеді. Б. 490-491; Бас қосу. Б. 492; Білім жарысы. Б. 502-506; Аңдаспаған мәселе. Б. 512-513; Бастауыш мектеп. Б. 516-519; Губернаторлардың өзгертілуі. Б. 527-528; Әліппе – таңбалар жұмағы. Б. 532-545;).

84. Қазақстан Республикасы 10 жыл шежіресі. (Құраст.: Нысанбаев Ә., Жұмаханов Т., Шаңбаев Т., Жақыпов Е., Жақыпова А). – Алматы: Қазақ энциклопедиясы. – Алматы, 2001.-504., (А.Байтұрсынұлының туғанына 120 жыл толуына суретімен мәлімет. 155-б., Бюст пен мұражайдың ашылуы. 374-б., А.Байтұрсынұлының туғанына 125 жыл толуына арналған салттанатты жиналыс. 382-б., Ұлы тұлғаға тағзым. 383-б).
85. Шүкірұлы С. Рухани өріс кернеуі. – Алматы: Мария, 2001., (Қаншеңгел немесе Ахмет Байтұрсыновтың назасы Файзоллаға хат).
86. Су Бихай. Қазақ мәдениетінің тарихы (Қытай тілінен аударған: Т.Зәкенұлы). – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, 2001.-552 б., (Араб жазуы негізіндегі қазақ жазуы. Б. 465-467).
87. Ұлттың ұлы ұстазы: халқымыздың көрнекті қоғам қайраткері, ғалым, ағартушы А.Байтұрсынов. – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2001.-305 б.
88. XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті. Оқу құралы. (Құраст.: Әбдіманұлы Ө). – Алматы: Қазақ университеті, 2002.-430 б.
89. Әлім Қ. Міржақыптың оралуы – Возвращение из небытия: хикаят-сапарнама. Қазақ, орыс тілдерінде. – Астана: Фолиант, 2002.-216 б., (Ахаң, Жақаң – қос арыс: Халқының көз жасынан жаралғандар. Б. 28-36).
90. Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы. 2-кітап: Оқу құралы. (Жалпы редакц. басқ.: Кәкішұлы Т). – Алматы: Қазақ университеті, 2002.-455., (Алаштың азатшыл әдебиеті. Б. 6-126; А.Байтұрсынов. Б. 64-82).
91. Қалиев С., Иманбекова Б. Ахмет Байтұрсынұлының педагогикалық мұраларын оқу-тәрбие жүйесіне пайдалану. – Алматы: Өлке, 2002.-224 б.
92. Қамзабекұлы Д. Алаш және әдебиет. – Астана: Фолиант, 2002.-474 б.
93. Қозыбаев М.Қ. Өркениет және ұлт. – Алматы: «Сөздік-Словарь» баспасы, 2001.-369 б.
94. Дулатұлы М. Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том: Өлеңдер, роман, пьеса, әңгімелер. (Құраст.: Дулатова Г., Иманбаева С). – Алматы: Мектеп, 2002.-368 б., (Байтұрсынұлы А. Ақын ініме. Б. 313-314).
95. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. Зерттеу. – Астана, Күлтегін, 2002.-528 б.
96. Шүкірұлы С. Мемлекеттік тіл мұраттары. Көмекші құрал. – Алматы: Ғылым, 2002.-352., (Мұратты істің мүддесі. Б. 126-128; Көз жетіп, көңіл сенгендей. Б. 128-132; «Сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады» Ахаң рухы бізбен бірге. 176-б.; Таңбадан жеріп, дыбыстан шошымайық. «Қазақ тілінің айтылым сөздігі» кітабынан туындаған ойлар. Б. 269-280).
97. Алматының тарихи және мәдени ескерткіштері. Құжаттар тізбесі. Қазақ, орыс тілдерінде. (Құраст.: Матвеева Л). – Алматы: Өнер, 2003.-

- 208 б., (Тарихи ескерткіш: қазіргі Ахмет Байтұрсынұлы мұражай-үйі. 56-б).
98. Қайта оралған қаламгерлер (Құраст.: Күзембаева В). – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2003.
99. Дулатұлы М. Бес томдық шығармалар жинағы. Екінші том: Көсемсөз, әдеби-сын және зерттеу мақалалары. (Құраст.: Дулатова Г., Иманбаева С). – Алматы: Мектеп, 2003.-392 б., (Жазу тәртібі. Б. 54-56; Алашқа. Б. 205-207; Тіл құрал: Қазақ тілінің сарфі. Б. 219-222; Досмайыл қажыға ашық хат. Б. 163-167; Қазаққа ашық хат. Б. 270-271; Шорай ислам. Б.304-305; «Қазақ» баспаханасы. Б. 321-324).
100. Дулатұлы М. Бес томдық шығармалар жинағы. Үшінші том: Көсемсөз, әдеби-сын және зерттеу мақалалары, қазақ тілінде басылған кітаптардың көрсеткіші. (Құраст.: Дулатова Г., Иманбаева С). – Алматы: Мектеп, 2003.-400 б., (Ахмет Байтұрсынұлы Байтұрсынов. Б. 59-66; Жаңа жазу ережелері. Б. 97-106; Баспасөзіміз не күйде. Б. 106-113; Өтірік емес, рас. Б. 159-161; Оқу кітаптары. Б. 258-259, 264, 293, 304, 316-318, 349).
101. Дулатұлы М. Бес томдық шығармалар жинағы. Төртінші том: Ағартушылық бағыттағы еңбектері мен оқу құралдары. (Құраст.: Дулатова Г., Иманбаева С). – Алматы: Мектеп, 2003.-344 б., (Байтұрсынұлы А.: Аққу, шортан һәм шаян. 26 б.; Шыбық пен көгершін. 27 б.; Егіннің бастары. Б. 30-31; Қожа Насриддин ақылы. 31 б.; Кісі мен көлеңке. Б. 31-32; Үлес. 35 б.; Екі шыбын. 37 б.; Айна мен маймыл. Б. 38-39; Бұлбұл мен есек. Б. 40-41; Өгіз бен бақа. 43 б.; Қайырымды түлкі. Б. 48-49; Шал мен ажал. Б. 50-51; Жүргіншілер мен иттер. Б. 53-54; Оқуға шақыру. 55 б.; Маймыл Б. 56-57; Қаптесер мен көртышқан. Б. 57-58; Қасқыр мен қозы. Б. 71-73; Қасқыр мен мысық. Б. 80-83; Шал мен жұмыскер. Б. 90-91; Қарашекпен мен қой. Б. 91-92; Сары шыбық. Б. 95-96).
102. Сәрсекеев Қ. Ұлт ұстазы немесе Алаштың Ахметі – Ахмет Байтұрсынұлы жайлы ой түйін. – Алматы: Гауһар, 2003.-80 б.
103. Ұлттың ұлы ұстазы: А.Байтұрсынұлының 130 жылдығына арналған әдістемелік құрал. (Құраст.: Байжұманова А., www.spring.kz). – Алматы: ҚМРБК, 2003.- 46 б.
104. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1901 ж. – желтоқсан 1917 ж., 1-том. Қазақ, орыс тілдерінде. (Құраст.: Алдажұманов Қ., Зұлқашева А., Қойгелдиев М., Нұрпейіс К., Рүстемов С., Сайлаубай Е., Тілеубаев Ш., Чиликова Е). – Алматы: Арыс, 2004. - 552 б., (Байтұрсынұлы Ахмет. Б. 65-66, 78, 81-86, 112, 119, 120, 143, 145, 154, 166, 172-173, 185, 201-203, 217, 221, 229-230, 234, 242, 245, 288, 329, 332, 335, 349, 355 362, 366, 369, 373, 376, 383-384, 386-388, 407, 413-414, 418, 429, 441, 446, 459, 472, 474, 478, 481, 487, 495-496, 498, 505).
105. Дулатұлы М. Бес томдық шығармалар жинағы. Бесінші том: Аудармалар, естеліктер, құжаттар мен деректер. (Құраст.: Дулатова Г.,

- Иманбаева С). – Алматы: Мектеп, 2004.-616 б., (Дулатова Г. Өмір өткелдері. Б. 288-339; Бадыров Қ. Қаз қалпында. Б. 340-341; Байтұрсынұлы Ахметтің Міржақыпқа жазған хаттары. Б. 412-417).
106. Анықтамалық. – Алматы: Ана тілі, 2004., (Қазақстан жазушылары: ХХ ғасыр. Ахмет Байтұрсынұлы. 70-б.).
107. Жармұхамбетова К.Б., Шағырова Ж.Х. А.Байтұрсынұлы және қазақ тілі. (Студенттер мен мектеп мұғалімдеріне арналған көмекші құрал). – Қостанай: ҚМУ, 2004.-59 б.
108. Қазақ әдебиетінің тарихы: Кеңес дәуірі (1917-1940). 7-том. (Жауапты шығ.: Ақыш Н., Орда Г). – Алматы: ҚазАқпарат, 2004.-462., (20-30 жылдардағы қазақ әдебиеті. Б. 12-20; Әдеби сын. Б. 153-185).
109. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы дамуының ғылыми қағидаттары. Алматы: Сөздік-Словарь, 2004.-208 б.
110. Оспанұлы С. Ахмет өскен ақындық орта: көмекші оқу құралы. – Қостанай: Шапақ, 2004.-204 б.
111. Сатыбалдыұлы Ф. Шерлі жылдар, шерулі жылдар: Өлеңдер мен поэмалар. – Қостанай: Баспа үйі, 2004.-470 б., (Тас түрмеде. Б. 62-63; Ахмет қайтыс болды дегенде. Б. 121-122).
112. Ысқақұлы Д. Әдебиет алыптары. – Астана: Фолиант, 2004.-304 б., (А.Байтұрсынұлына қатысты 16-б.).
113. Ағытайұлы И. Ортақ өмір арнасы. – Қостанай: Шапақ, 2005.-266б, (Аңсатқан Ақаң елі. Б. 13-17; Ахаң және оның жақындары хақында. Б. 52-55; Тұғырға Торғайдағы қайта қонған. Б. 164-168; Өшпес есім елінде. Б. 169-171; Тұтас буынның төлбасы. Б. 171-188; Ахаң адамзаттың алыбы. Б. 188-205; А.Байтұрсынұлы. «Қарагөз». «Ахау, достар». 205 б.; Қайта орлаған күй. Б. 206-207; Дархан дарын, асыл азамат. Б. 208-212).
114. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Желтоқсан 1917 ж. – мамыр 1920 ж., 2-том. Қазақ, орыс тілдерінде. (Құраст.: Алдажұманов Қ., Зұлқашева А., Қойгелдиев М., Нұрпейіс К., Рүстемов С., Сайлаубай Е., Тілеубаев Ш., Чиликова Е). – Алматы: Арыс, 2005. - 496 б., (Байтұрсынов Ахмет. Б. 19, 21, 23, 28, 30, 39, 230, 248-249, 306, 316, 325-327, 349, 350, 354, 360, 367, 373, 396, 414, 455, 479).
115. Кенжалин Ж. Ұлт рухын ұлықтаған ұрпақпыз. – Алматы: Өлке, 2005.- 160 б., (Ұлттық бұқаралық ақпарат құралдарындағы қазақстандық патриотизмге қатысты алғышарттар мен объективті негіздер. Б. 76-92; Ұлт ұпайын түгендеуден асқан міндет жоқ. Б. 129-135).
116. Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі (Бірінші қырғыз ғылыми сиезінің еңбектері). Баспаға дайындаған: Құрманбайұлы Ш. – Астана, 2005.
117. Момынова Б. Қазақ тіліндегі қоғамдық-саями лексика: әлеуметтік бағалауыштық, сөзжасам. – Алматы: Қазақ университеті, 2005.-140 б.
118. Мұсабаев Х. Наркескен. – Қостанай, 2005., (Ахмет Байтұрсынұлының монологы. 1 поэма).

119. Терминология мәселелері. 1910-1930 жылдар 1-том. (Құраст.: Құрманбайұлы Ш., Жұбаева О). – Астана: ІС-Сервис ЖШС, 2005.-288 б., (Тіл туралы. Б. 89-92).
120. Алаш ақиықтары: Мақалалар, деректі құжаттар, аудармалар. (Құраст.: Жұртбай Т). – Алматы: Алаш, 2006.-288 б. (Жұртбай Т. Талант талқысы /алғысөз/. Б. 7-8; Ахмет Байтұрсынов. Жазығым не? Б. 221-224).
121. Имаханбетова Р.С. Ахмет Байтұрсынұлының өмірбаяны, шығармашылығы (мұрағат деректері негізінде): Филол. ғыл. канд. дис.: 10.01.02 – Қазақ әдебиеті. – Алматы, 2006.-130 б.
122. Көкейкесті әдебиеттану. Азаттық идеясының қазақ әдебиетіндегі көрінісі: әдіснама, таным, көркемдік. 7-кітап. – Астана, 2006., (Әбдиманов Ө. Азатшыл сарынның ұлы дәстүрі. Б. 67-80).
123. Қан жүректі қайғылым. (Құраст.: Есенқарақызы Х). – Шымкент: Ордабасы, 2006.-208 б., (Байсалова А. «Қазақ халқының рухани көсемі». Б. 15-20).
124. Он ғасыр жырлайды. – Алматы, 2006.-408 б., (Ахмет Байтұрсынұлы. Б. 335-345).
125. Салқынбай А., Көккөзова М. Қазақтың тілші-әдіскер тұлғалары. – Алматы: Нұр-пресс, 2006.-137 б.
126. Терминология мәселелері. 1930-1990 жылдар. 2-том. (Құраст.: Құрманбайұлы Ш., Әбдірәсілов Е., Әміров Ә). – Астана: ІС-Сервис ЖШС, 2006.-288.
127. Алматы көшелері. Қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде. – Алматы. БАУР, 2007.-256 б., (Байтұрсынұлы А. 45-б.).
128. Әбдиманов Ө. Қазақ әдебиетіндегі ұлт-азаттық идея. – Алматы: Қазақ университеті, 2007.-325 б.
129. Байдебеков Қ. Өмір соқпағында. – Алматы: Ел-шежіре, 2007.-200 б., (Ахмет Байтұрсынұлы туралы. Б. 76, 123-130).
130. Деріпсалдин Қ. Торғай әуендері: Топтамалы ұжымдық әндер жинағы. – Қостанай: Қостанайский печатный двор, 2007.-230 б., (Ахмет Байтұрсынов. 7-б., Екі жирен. Б8-9, Аққұм. Б. 10-11).
131. Кәкішұлы Т. Жанр жайлауы. 1-кітап: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2007.-462., (Сын мен әдебиеттану. Б. 121-150; Әдебиет тарихындағы «ақтаңдақтар». Б. 273-318; XX ғасырдағы қазақ әдебиетіндегі ағымдар хақында. Б. 374-388; Сын мен әдеби зерттеу. Б. 389-453).
132. Тауқымет пен тағзым 1937-2007. (Құраст.: Төлепберген Б). – Алматы: РИИЦ АЗИЯ, 2007.-296 б., (Алаштың арыстары, 37-де опат болғандар. Өмірбаяндық анықтамалық. Байтұрсынов Ахмет (1873-1973). 13 б.; А.Мектептегі. Ахаң бастаған сара жол. Б. 243-246).
133. Уразғалиева С.Б. Ахметтану. – Қостанай: ҚМУ, 2007.-28 б.
134. Айтбайұлы Ө. Ділғұмырлар мен тілтұғырлар. – Түркістан: Тұран, 408 б.+8 б., сурет., (Қазақ терминологиясының атасы. Б. 10-17; Ұлттың ұлы

- ұстазы. Б. 18-43; Абай үлгісінің жалғасы дерсің Аханды. Б. 191-196; Ахметтану тағылымы. Б. 303-313).
135. Алаштың ардағы. (Құраст.: Тілешов Е., Әріпбекова Г). – Астана: Зерде, 2008.-240 б., (Қазақ жазуы. Б. 7-8; Ахмет Байтұрсынұлы. Б 95-97).
136. «Алаш» қозғалысы. (Құраст.: Тілешов Е., Қамзабекұлы Д., Нұрахмет И). – Алматы: Сардар, 2008.-324 б., (Нұрғали Р. Ахмет Байтұрсынұлы. Б. 55-58; А.Байтұрсынұлына қатысты беттер: 3-17, 179, 207, 212-213, 215, 217, 223, 227, 236, 249-250, 261-262, 265; Алаш жылнамасы. Б. 271-282; 288-289, 292).
137. Қазақ әдебиеттануының тарихы. Екі томдық. 1-том. – Алматы: ҚазАқпарат, 2008.-646., (Кәсіби қазақ әдебиеттануының қалыптасуы (1900-1932). Б.64-166; Ахмет Байтұрсынұлы. Б. 181-195; Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеттануының дамуы (1932-1956). Б. 206-257).
138. Қамзабекұлы Д. Алаштың рухани тұғыры. – Астана: Ел-шежіре, 2008. - 360 б.
139. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. Екі томдық монография. Бірінші том. Өңделіп, толықтырылған екінші басылымы. – Алматы: Мектеп, 2008. - 480 б.
140. Құлманов Қ. Телжан Шонанұлы. Монография. – Астана: «ҚЭЖО» ЖШС, 2008., (Шонанұлы Т. Ахмет Байтұрсынұнов халық ағарту және әдебиет саласында. Б. 129-139).
141. Құрманбайұлы Ш. Алаш және терминтану (XX ғасыр басындағы қазақ терминологиясы. 1910-1930 жылдар). Монография. – Алматы: Ел-шежіре, 2008.-240 б., (Алаш зиялылары және ұлттық терминқор қалыптастыру міндеті. Б. 7-25; Қазақтың ғылыми терминологиясын қалыптастырудағы Ахмет Байтұрсынұлының рөлі. Б. 29-46; Ахмет Байтұрсынұлы және XX ғасыр басындағы терминологиялық жұмыстардың жүргізілуі. Б. 47-53).
142. Жұртбай Т. «Ұраным Алаш». – Алматы: Ел-шежіре, 2008.-472 б., («Байтұрсынұнов баяғы Байтұрсынұнов». Б. 415-466).
143. «Алаштың» тілдік мұрасы: Мақалалар жинағы. (Құраст.: Шүкірұлы С., Тілешов Е). – Алматы: КИЕ» лингвоелтану инновациялық орталығы, 2009.-364., (Шаймерден Е. Алаш зиялыларының тілдік мұрасы: арналы бастау, өміршең дәстүр. Б. 3-9; Ахмет Байтұрсынұлы. Б. 15-9104; Дулатұлы М. Тіл құрал. Қазақ тілінің сарфі. /Шығарушы Байтұрсынұнов А/. Б. 161-164; Шонанұлы Т. Ахмет Байтұрсынұлы халық ағарту және әдебиет саласында. Б. 250-259).
144. Алматы көшелері. Анықтамалық энциклопедия (қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде). – Алматы: ИП Волошин, 2009.-400 б., (Байтұрсынұлы атындағы көше. 79-б.).
145. Байқадамова К. Байқадамовтар әулеті: Деректі хикаят. – Алматы: Білім, 2009.-296+40 б., (Тарихи тұлғалар: Ахмет Байтұрсынұлы. Б. 140-143).

146. Қазақстан музейлері. Құраст.: Мерекеева С. – Алматы: Алматыкітап ЖШС, 2009.-280 б. (Имаханбетова Р. Ахмет Байтұрсынұлының музей-үйі. Б. 174-184).
147. Омарова Б. Қазақ тілі: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2009.-202 б., (Ахмет Байтұрсынұлы – ана тіліміздің атасы. Б. 45-48; А.Байтұрсынұлы - әдебиеттану ғылымының негізін салушы. Б. 48-51).
148. Ісімақова А. Алаш әдебиеттануы. – Алматы: Мектеп, 2009.-560 б., (Ахмет Байтұрсынұлы. Б. 153-208).
149. Ісімақова А. Асыл сөздің теориясы. – Алматы: Таңбалы, 2009.-376 б., (Ахмет Байтұрсынов и Михаил Бахтин общность теоретических мыслей. Б. 131-146; Ахмет Байтұрсынұлы және көркем сөздің теориялық мәні. Б. 177-185; А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» мен Қ.Жұмалиевтың «Әдебиет теориясы». Б. 186-196; З.Қабдолов және Алаш әдебиеттануы (А.Байтұрсынұлы, Х.Досмұхаммедұлы).
150. Шүкірұлы С. Тілтану белестері. – Алматы: Сардар, 2009.-248., (Ел деп өткен адал ер. Б. 3-5; Ахаң арманын алға апарайық. Б. 6-7; Тіл базарында балық үлесіп жатқандаймыз. Б. 68-74; Алаш аманаты. Б. 91-96; Барын халқына берген жан. Б. 97-101; Мен ұлтыма жауаптымын деп жүрсе... Б.101-107; Семинар өтті, не білдік? Б. 120-124; Таңбадан жеріп, дыбыстан шошымайық. Б. 125-138; Ахаң әліпбиі һәм тіл дыбыстары. Б. 167-174).
151. Шүкірұлы С. Қолтаңба. – Алматы: Сардар, 2009.-200., (Бір толғаудың хикаяты: Өткенге салауат, бүгінге бірлік. Б 172-184; Мұсабаев Х. Ахмет Байтұрсынұлының назасы. Толғау. Б. 177-180).
152. Өнесұлы Ж. Мақтанышы елімнің. – Алматы: SANJAR-U, 2010.-198., (Ұлылықтың үлгісі болған Ахмет Байтұрсынов. Б. 6-18).

ХІ. Өмірі, еңбектері туралы орыс тіліндегі әдебиеттер:

1. Тезисы доклада всесоюзной межвузовской научно-теоретической конференции. – Алма-Ата, 1990., (Абдиманов О. Литературно-публицистическая деятельность Ахмета Байтұрсынова и вопросы изучения казахской литературы и журналистики в начале XX века).
2. Перестройка и художественная литература. – Алма-Ата: Өнер, 1990., (Нургалиев Р. Ахмет Байтұрсынов. Перевод: Е.Сатыбалдиева.С. 3-21).
3. О чем не говорили. /Докум. рассказы и очерки/. – Алматы: Жалын, 1990.-304.
4. Бурабаев М. Общественная мысль Казахстана в 1917-1940 гг. – Алматы, 1991., (Бекметов М. Киргизский поэт. С. 232-234).
5. Алаш-Орда. Сборник документов. (Сост.: Мартыненко Н). Алматы: – Айкап, 1992.-192.
6. Абдиманов О. Литературно-публицистическая деятельность Ахмета Байтұрсынова. Автореферат. – Алматы, 1992.-26.
7. Аманжолова Д. Движение Алаш в 1917 г. – Москва, 1993.

8. ВКА: Казахстан в начале XX века: методология, историография, источниковедения. Сб. статей. – Алматы, 1993., (Қозыбаев М. Аласұрған XX ғасыр. С. 3-15).
9. Протоколы революционного комитета по управлению Казахским краем (1919-1920). – Алматы, 1993., Б. 84-86.
10. Касенов К., Туреханов А. Красный террор, жертвы 37-го. – Алматы: Айқап, 1992.-80.
11. Аманжолова Д. Казахский автономизм и Россия. – Москва: Молодая Россия, 1994.
12. Аманжолова Д. Алаш история и историография. – Семей, 1994.
13. Кудерина Л. Геноцид в Казахстане: исторический очерк. (О судьбе казахской интеллигенции первого /предреволюционного/ поколения и ее истребление в годы сталинщины) – Москва, 1994.-63.
14. Указатель литературы. Сост.: Баймуратова С. – Алматы: Ротапринт НБ РК, 1994., (Возвращенные имена: Ш.Кудайбердиев, А.Байтурсынов, Ж.Аймауытов, М.Дулатов, М.Жумабаев. С. 10-20).
15. «Азалы кітап» – «Книга скорби». Атылғандардың тізімі. 1-басылым. (қазақ, орыс тілінде). Алматы және Алматы облысы. – Алматы: 1996.-360., (Навечно в памяти народа. С. 6-19; Байтурсынов А. 53 с).
16. Алматы энциклопедия. (Глав.ред.: Нургалиев Р). – Алматы: Қазақстан энциклопедиясы, 1996.-345 с., (Байтурсынов Ахмет. с. 88).
17. Сулейманов М-Х. Яркий носитель духа человечности. – Алматы: 1997.-18.
18. Языковая политика в Казахстане (1221-1990 годы): Сборник документов. (Сост.: Айбасова М., Имажанова Р., Исахан Г., Кадушев Б). – Алматы: Қазақ университеті, 1997.
19. Аскараров А. Ұлы Тұранның ұлдары. Қазақ, орыс тілдерінде. – Алматы: Нұрлы әлем, 1998., (Ахмет Байтурсынулы. С. 350-351).
20. Байтелесова Ж. Негасимая звезда в пляде казахской интеллигенции. – Алматы: Санат, 1998.-78.
21. Байтелесова Ж. Публицистика Ахмета Байтурсынова. – Алматы: Санат, 1998.-74.
22. Казахи. Девяти томный популярный справочник. том 2. – Алматы: Қазақстан даму институты, 1998., (Исторические личности. Ахмет Байтурсынов. С. 416-417).
23. Терновой И.К., Исетова Р.К. Жизнь, озаренная борьбой. (Посвящается 125-летию со дня рождения Ахмета Байтурсынова). – Костанай: КГУ им. А.Байтурсынова, 1998.-75 с.
24. Нургали Р. Вершины возвращенной казахской литературы. Алматы, 1998.
25. Из истории отечественной журналистики. – Алматы, 1999., (Байтелесова Ж. Ахмет Байтурсынов – редактор и виднейший публицист казахской демократической прессы. Б. 53-58).
26. История Казахского государства. XV-XX в в. – Алматы, 2000., (Данияров К. Ахмет Байтурсынов (1873-1937). С. 44).

27. Развитие информационного пространства Республики Казахстан: опыт десятилетия. Материалы международной научно-практической конференции. – Алматы, 2001., (Байтелесова Ж. Духовные лидеры казахского народа газета «Қазақ». Б. 127-128; Публицистическое наследие Ахмета Байтурсынова. С. 129-130).
28. Антология социально-политической мысли Казахстана с древнейших времен до наших дней (в двух томах). – Алматы, 2002. Т. 2., (Ахмет Байтурсын (Байтурсынов) С. 314-316).
29. Ашнин Ф.Д., Алпатов В.М., Насилов Д.М. «Репрессированная тюркология». – Москва: Восточная литература, 2002.-294.
30. Исмакова А.С. Возвращение пляды. Алматы: Ғылым, 2002.-200.
31. Садыкова Б. История Туркестанского легиона в документах. Алматы: Қайнар, 2002.-248.
32. Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 30-летию КарГУ имени Е.А.Букетова. – Караганда, 2001., (Байтелесова Ж. Новые модели национальной прессы. С. 25-26).
33. Байтелесова Ж. Роль публицистики Ахмета Байтурсынова в формировании общественного сознания. Автореферат. – Алматы, 2002.-27.
34. Проблемы поэтики и стиховедения Материалы международной научной конференции, посвященной 75-летию Алматинского университета им. Абая и памяти А.Л.Жовтиса. (19-21/У.2003). – Алматы: АГУ им. Абая, 2003., (Исмакова А. А.Байтурсынов и М.Бахтин. Общность теоретических мыслей. С. 305-311).
35. Сборник общества «Фулбрайт». – Алматы, 2003., (Исмакова А. «Әдебиет танытқыш» А.Байтурсынова в контексте проблемы Открытое общество и традиционная культура казахов).
36. Проблемы поэтики и стиховедения Материалы международной научной конференции, посвященной 75-летию Алматинского университета им. Абая и памяти А.Л.Жовтиса. (19-21 май 2003 г.) – Алматы: АГУ им. Абая, 2003., (Исмакова А. А.Байтурсынов и М.Бахтин. Общность теоретических мыслей. С. 305-311).
37. Сборник общества «Фулбрайт». – Алматы, 2003., (Исмакова А. «Әдебиет танытқыш» А.Байтурсынова в контексте проблемы Открытое общество и традиционная культура казахов).
38. Джуанышбеков Н. Ахмет Байтурсынов (Очерк жизни и творчества). – Алматы, 2004.- 47с.
39. Исмакова А. Жанровая «память» казахской художественной прозы // Простор, С. 169-178, октябрь 2005.
40. Абсеметов М. Сакен Сейфуллин – Председатель Совета Народных Комиссаров Казахстана (г.Оренбург 1922-1924). Астана, 2006., (Сакен Сейфуллин и Ахмет Байтурсынов: в поисках истины. С. 29-46).
41. Джуанышбеков Н. Ахмет Байтурсынов: очерк о жизни и творчестве. Издание 2-е. – Алматы: Искандер, 2006.-44 с.

42. Сагадиев К. Реформы: аналитический взгляд. Книга первая (статьи, выступления, интервью) – Алматы: НП ПИК GAUNAR, 2006.-352., («Ғылымсыз ғұмыр – тұл». С. 281-286).
43. Сагадиев К. Реформы: аналитический взгляд. Книга вторая (статьи, выступления, интервью) – Алматы: НП ПИК GAUNAR, 2006.-286., (Ахмет Байтұрсынов и экономические взгляды лидеров Алашорды. С. 116-127).
44. Исторические личности. – Алматы, 2007., (Ахмет Байтұрсынов 1872-1937гг. С. 104).
45. Кумисбаев Ш. Просветитель. (Перевод: Жанайдарова О). – Алматы, 2007., (Они были первыми. С.141-143).
46. Наркомы Казахстана. 1920-1946 гг: Биографический справочник. (Сост.: Жакыпов М., Зулкашева А., Ипмагамбетова А., Чиликова Е. – Алматы, 2007., (Ахмет Байтұрсынов. С. 75-76).
47. Мажитов С. Проблемы истории историографии народно-освободительного движения XVIII-XX вв. в Казахстане. – Алматы: Мектеп, 2007.
48. Ахметова Л., Григорьев В., Шойкин Г. А.Букейханов поиск ориентиров; А.Байтұрсынов главное – обретение государственности; Т.Рыскулов яркий политик советского востока. Серия «Казахстан: первые лица страны XX века». – Астана, 2008.-204 с. (Ахмет Байтұрсынов главное – обретение государственности. С. 77-118).
49. Казахское книжное дело в документах и материалах : XIX – начало XX в.в. (Научные редакторы: Шалгынбай Ж., Галиев В). – Алматы: Баспалар үйі, 2009.-632 с., (Байтұрсынов А. С. 13, 18, 22-23, 340-351, 364-380, 393, 427, 472, 565-567, 573-574, 578-580, 584-587, 592-593).
50. Шалгынбай Ж. История казахской книжной культуры (1807-1917 г.г. – 1991-2001 г.г.): Монография. – Алматы: Баспалар үйі, 2009.-328 с., (Цензура казахской демократической книги и литературы. С. 129-160; Байтұрсынов А. Маса. 202 с., Оқу құралы. 205 с., Қырық мысал. 208 с., Оқу құралы: баянчи. 209 с., Оқу құралы: қазақша алифба; Тіл құрал: этимология. 212 стр., Аға тұлпар. 214 с., Тіл құрал. 216 с.).